

1/25

Садрмадин
ЛАНЦ

Садрӯи ҷадвал

АҶНУ

ҶУМҶИЕТ

Машриёти Ҷаҳлатии Тоҷикистон
Душанбе
1·9·6·2

Садрӯи ҷадвал

АҶНУ

Ҷадвал

6

Иттиҳоди Ҷамоати Тоҷикистон
Душанбе

1962

ХАЙАТИ ТАХРИРИЯ:

С. Умаров, М. Туреумзода, А. Деҳота, х. Айна,
Х. Незматуллоев
ба ҷоп тайёркунандагон: К. Аймӣ ва М. Шукуров
Мухаррир А. Деҳоти

С. Айни дар соли 1953.

Εβδομηκοντα

Бо қарори
Совети Вазирони СССР
ба Садриддин Айни
барои „Елдоштҳо“ қисмҳои 1 ва 2
дар соли 1949 дараҷаи дувуми
МУКОФОТИ ДАВЛАТИ
Ҷода шудааст.

ҚИСМИ ЯКУМ

ДАР САҲРО

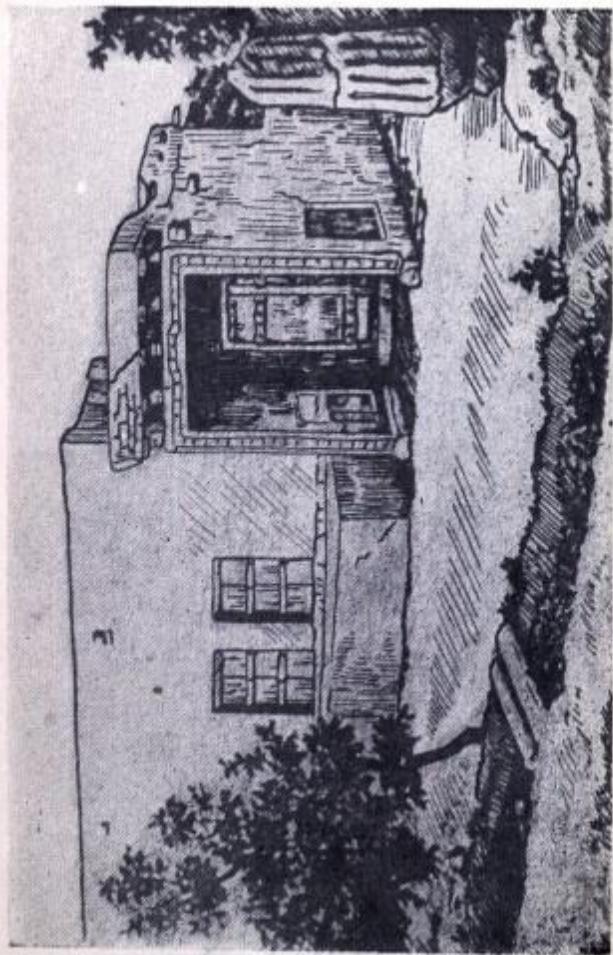
ЯҚ-ДУ СУХАН БА ҶОИ САРСУХАН

Аз бозе, ки ман ба даст қалам гирифта ба қатори нависандагони советӣ даромадаам, ният доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро таҳрир намуда, ба хонандагон, хусусан ба бачагон ва ҷавонон, пешкаш намоям. Азбаски ёддоштҳои ба бештарини роман, повесть, очерк ва ҳикояҳои таъриҳнам ба сифати материалҳои асосӣ хизмат кардаанд, мумкин аст дар инҳо ҷоҳои фондабарӣ барои ҷавонон бисёр ёфт шаванд. Чун ба фикри ман ёддоштнависӣ аз роман ва ҳикоянависӣ душвортар менамуд, ман ин корро ба бисёртар таҷриба пайдо кардани худ мавқуф гузошта будам. Зеро, чунон ки кас то зиндагонии гузаштаро покиза ба тарзи воқеӣ-реалӣ надонад, қимати зиндагонии имрӯза — зиндагонии советии социалистиро ба хубӣ тасаввур карда наметавонад, инчунин то касе дар соҳтмони советӣ — социалистӣ, хусусан дар адабиёти вай дуруст таҷриба пайдо накунад ва ин соҳти зиндагиро комилан аз худ нанамояд, зиндагонии гузашта — зиндагонии феодалиро пурра ва ба тарзи воқеӣ-реалӣ тасвир карда наметавонад.

Ин маълум аст, ки таҷрибаи ҳар кас дар ҳар кор дар охири умраш ба камол мерасад ва ин ҳам маълум аст, ки ҳеҷ кас охири умри худро ба тарзи қатъӣ наметавонад. Аммо аз он ҷо, ки умрам аз ҳафтод гузашта, рӯз то рӯз сустии аъзо зиёдтар гардида, қувваи кориам камтар шудан гирифт, ман тахмин кардам, ки вақти ба анҷом расонидани ин кор, ки назар ба дарь-

ёфти худам хеле муҳим буд, расидааст ва бинобар ин
фурсати танги ин зиндагии боқимондари ғанимат шумур-
да ба ин вазифа шуруъ намудам.

Тартиби таҳрири ёддоштҳоям тахминан ба тарзи
зерин мешавад: дар сахро; дар шаҳр, ки вай ҳаёти
мадрасан кӯхна, программаи дарсҳои вай, табақаҳои
гуногуни аҳолии шаҳри Бухоро ва машғулоти онҳоро
дар бар мегирад; рӯзҳои ҳаракат ба муқобили сохт-
мони амири ва саргузаштҳои худ; муҳожират ба Са-
марқанд ва воқеаҳои, ки дар байни революцияҳои фев-
раль ва октябри соли 1917 ва дар рӯзҳои Октябрь дар
ин ҷо — дар Самарқанд рӯй додаанд, — инҳоянд програм-
маи иҷмолӣ ёддоштҳои ман.

Намуди ҳозираи ҳавлие, ки С. Айни таваллуд ёфтааст (қишлоки Соктарен вилояти Бухоро).

Риссом Т. Полетиш

ДАРОМАДИ СУХАН

Азбаски зиндагонии кӯдакӣ ва хурдсолии ман дар сахро, асосан дар ду деҳа гузаштааст ва ин деҳаҳо аз ҳам дур буда аз ҷиҳати ободонӣ, маданият ва урфу одат аз ҳам фарқ доштанд, ман мехоҳам пеш аз саркардани ёддоштҳои худ дар боран ин ду деҳа як қадар маълумоти географӣ, этнографӣ ва тарцимаиҳои дода гузарам, то ки фаҳмидани ҷои ин ёддоштҳо барои хонандагон осонтар шавад.

1. *Деҳаи Соктаре*. Ин деҳа аз тобеоти райони Ғичдувон буда, як фарсах — 8 километр дуртар аз маркази район ва дар тарафи шарқии он дар канори дарьён Зарафшон воқеъ аст.

Азбаски ин деҳа дар наздикии дарьён Зарафшон воқеъ шудааст ва аз байни деҳа ҳам ба номи Мазрангон як ҷӯи калон мегузарад, сероб ва обод буда, бештарини хавлиҳои рӯндаричадор, чорбоғнок ва пурмева аст. Заминҳои ин деҳа ҳосилхез буда, дар онҳо киштҳои гуногуни мерасиданд ва аз шолӣ гирифта то сабзавот, ки киштҳои серобиталаб мебошанд, дар ин деҳа кишта мешуданд.

Бошандагони ин деҳа аз ҷиҳати ирқ ба номи тоҷикон, арабон, урганҷиён ва хоҷагон — асосан ба чор ҷамоа тақсим ёфта, (хоҷагон) ба номи миракониҳо, сайидатониҳо, ғичдувониҳо ва соктарегиҳо — чор қабиларо ташкил меоданд.

Аҳолини асли-қадимни ин деҳа тоҷикон ва хоҷагони соқтарегӣ буда, урганҷиён аз Урганҷ, мирақониён аз Машҳад, ғичдувориён аз қалъаи Ғичдувор, сайидатоноҳо аз Сайидато ном деҳаи райони Шофирком муҳоҷир шуда омадагӣ буда, арабҳо аз боқимондагони муҳоҷирони араб ба шумор мерафтанд.

Забони аҳолини ин деҳа асосан тоҷикӣ буда, аз хоҷагон сайдатониҳо ўзбекӣ гап мезадаанд ва, бар хилофи одати арабони дигар, арабони ин ҷо ҳам бо забони ўзбекӣ гуфтугузор менамуданд.

Қасби асосии аҳолини ин деҳа деҳқонӣ буда, бештаринашон қамзамин ва безамин буданд. Бештарини заминҳои милки² ин деҳа аз мирақониҳо дар дасти ду хонавода буд, ки онҳоро қозибачаҳо ва мутаваллиҳо мегуфтанд. Қамзаминҳо ва безаминҳо чорьякқорӣ, ятимӣ ва ё ба ягон қасби дигар машғулӣ менамуданд. Бештарини тоҷикон заминҳои амлок³, яъне заминҳои подшоҳиро киштукор мекарданд ва бештарини урганҷиён майдабаққоли доштанд.

Хоҷагон, хусусан хоҷагони мирақонӣ ва ғичдуворӣ, ба дуохонӣ ҳам машғулӣ мекарданд: мардум беморон ва девонагонро аз атроф ба хонаҳои онҳо меоварданд ва онҳоро ба сари беморони барҷомондаи худ бурда меҳонданд ва бо ҳамин восита ба он беморон «шифо» меҷустанд.

Хоҷагони солхӯрда ҳар пагоҳ дар масҷид баъд аз намози бомдод бо овози баланд «авроди фатҳия» ном дуоро бо як овоз ва ба оҳанги махсусе меҳонданд. Ба умеди ин дуоро шунида «шифо ёфта» беморон ва нимбеморон аз деҳоти атроф ҳар пагоҳ ба ин ҷо гирд меомаданд.

Ин деҳа дар пеши масҷид мактабе дошт, ки тобиסטону зимистон давом мекард ва инчунин мадрасачае ҳам дошт, ки дар ин ҷо дарсҳои ибтидоии мадрасагӣ хонда мешуд. Бинобар ин, дар он давра пеш аз он деҳа маданиятноктар ва серхату саводноктар ҷое набуд.

Идораи рӯҳонии ин деҳа ба дасти мутаваллиҳо буд, ки онҳо аз ҷумлаи серзаминони хоҷагони мирақонӣ буданд ва идораи мулкӣ-мъмури дар дасти тоҷикон буд, ки арбоб⁴ ва оқсақол⁵ барини мъмуриони маҳаллӣ аз серзаминтарини онҳо «интихоб» (таъин) меёфт.

Падару бобоҳои ман аз ҷумлаи хоҷагони соктарегии ин деҳа буданд;

2. *Деҳаи Маҳаллаи Боло*. Ин деҳа дар як фарсаҳии (8 километри) ғарби шимолии қалъаи Ғичдувон дар доираи хоки тумани (райони) Шофирком, аз ҷумлаи деҳоти *Дехнави* Абдуллоҷон, дар домани регии равоне, ки ба дашти Қизил мепайвандад, воқеъ шудааст.

Ин деҳа бинобар поёноб будани камоб буд, хусусан баъд аз он, ки рӯди кӯҳнаи Шофиркомро, ки аз шимоли ин деҳа мегузашт, рег пахш карда ботил кард ва рӯди нав аз тарафи ҷанубаш, ки нисбат ба ин деҳа чуқуртар буд, кашида шуд, ғӯё тамоман беоб монд. Бинобар ин дар ин деҳа меван сардарахтӣ ғӯё ҳеҷ набуд ва хоҷихонӣ ном як навъ себи турш дар ин ҷо расад ҳам, дар рошҳои заминҳои кишт ҷо-ҷо буда боғчаи алоҳидае набошад. Аз меваҳо дар ин ҷо танҳо ангур бисёр буд ва ба хубӣ дар байни регзорҳо мерасид.

Бештарини заминҳои ин деҳа замини подшоҳӣ — амлок буда, қисман ба зами амлок будан вақфи⁶ мадрасаи Мири Араб буданд, ки даҳъяки ҳосил ба вақф ҳам дода мешуд.

Аз ҷиҳати камобӣ бештарини кишти ин ҷо гандум, ҷав, арзан, кӯноқ ва мош буда, сабзавот ҳеҷ кишта намешуд, барои эҳтиёҷи маҳаллӣ ғӯза (пахтаи ҷойдорӣ) кишта шавад ҳам, аксар тамоман беоб монда намарза мерасид ва дар ҳар бутта як ё ду дона кӯрак мебастан.

Бинобар ин, ин деҳа аз ҳад зиёд кашшоқ буда, аксарии хонаҳояш похсағӣ буд. Дар ин деҳа як-ду нафар бои калон ва ду-се нафар деҳқонони миёнаҳол буда, боқимондагони аҳолии имрӯзро ёбанд, фардоро намеёфтанд. Қасби асосии аҳолии ин ҷо деҳқонӣ бошад ҳам, зиндагонии ҳеҷ як аз онҳа аҳолии аз деҳқонӣ намегузашт, ҳатто аз деҳқонӣ зарар кашида, ҷои ин зарарро бо касбҳои дигар пур мекарданд.

Бойҳои калон, ки ба зами савдогарӣ замини бисёрро ҳам соҳиб шуда буданд, аз ҳосили замини худ ба подшоҳӣ андоз намедоданд, ё ин ки бисёр кам меододанд, чунки онҳо ба ҳокимон — амлоқдорон наздик буданд ва ба ин восита борҳои андози худро ҳам ба қардани деҳқонони камбағал бор мекарданд, ки ин ҳол ба харобтар шудани аҳволи омма боз як сабаби дигар

мешуд (ман ин аҳволро дар романи «Фуломон» тасвир кардаам)?

Дар ин деҳа саноати хунармандӣ гӯё ҳеҷ набуд, аз касибон танҳо кӯхнадӯзон буданд, ки онҳо ҳам ба монанди худ побараҳнагон хизмат мекарданд. Дар маркази деҳа — дар Дехнави Абдуллоҷон тағламадӯзон — касоне ки ба соки мӯзаи кӯхна тағ ва рӯй мебанданд, бошанд ҳам, дар ин хисор — монополияи тағламаҷаллобон буданд ва самаран меҳнати онҳоро он ҷаллобон меҳӯрданд (ин ҳол ҳам дар романи «Фуломон» тасвир ёфтааст)⁸.

Як қисми аҳолии деҳаи Маҳаллаи Боло ҷӯпонӣ, хезумкашӣ мекарданд, ё ин ки ба бойҳо ятимӣ — батрақӣ менамуданд. Касби асосии зимистонии оммаи аҳолии ин деҳа пахтакашӣ буд. Пахтакашон аз пахтаҷаллобон гӯзаи ҷойдориро гирифта бо даст кашида, аз ҳаллоҷӣ гузаронида пахтаи тоза карда, бо пунбадонааш ба хӯҷани месупурданд ва дар ин кор ҳаққи ночизе мегирифтанд. Музди муайяне, ки дар ин кор ба пахтакашон мемонд, кокул — пӯчоки гӯза буд, ки вайро дар оташдон ва дар гулханашон месӯхтанд (ман ин аҳволро дар «Фуломон» шарҳ додаам)⁹.

Бобон модариям ва тағриҳоям аз ҳамин деҳа буданд. Дар байни Соктаре ва Маҳаллаи Боло 16 километр роҳ бошад ҳам, нисбати ҳар дуи инҳо ба шаҳри Бухоро баробар ва 40 километр дуртар аз он буданд, фарқ дар ин ҷо буд, ки Соктаре дар шимоли шарқтари шаҳр ва Маҳаллаи Боло дар шимоли шаҳр воқеъ шуда буд.

• • •

Назар ба нақли падарам — Сайид Муродхоҷа, падари ӯ — Сайид Умархоҷа одами хату саводнок буда, аз хунарҳои дастӣ дуқонбофӣ ва дурудгариро хуб медонистааст. Хусусан дар дурудгарӣ шӯхраташ дуруст будааст.

Боре масҷиди деҳаи Маҳаллаи Боло ғалтидааст, аҳолии он ҷо ба талаби устон дурудгар баромадаанд ва бо дарак додани касе бобон падариям — Сайид Умархоҷаро барои таъмири масҷид ба деҳаи Маҳаллаи Боло бурдаанд.

Бобоям масҷидро бо зебоӣ таъмир намуда, дар су-
туни он бо хати худ калимаҳои «амали Сайид Умархо-
ҷаи соктареғӣ»-ро кандакорӣ кардааст.

Аҳолии деҳа, ки дар он ҷо ягон нафар ҳам одами
саводнок набудааст, ҳатто мактаби пешимасҷидӣ ҳам
надоштаи́нд, хату саводнок будани як устои дурудгарро
дида дар ҳайрат афтадаанд ва ба ӯ рӯ оварда аз номи
ҷамоат аз вай талаб кардаанд, ки имоматни масҷидро,
ки худ таъмир кардааст, қабул намояд, шояд ба «шаро-
фати ӯ» дар деҳаи онҳо ҳам одамони саводнок пайдо
шаванд, чунки имоми собиқашон худ бесавод буда, тан-
ҳо баъзе сураҳои қуръон ва дуоҳои намозро аз ёд ме-
донистааст. Ба замми ин дурудгарнашро ҳам кардан
гирад, ки дар ин давра пеш ба ин касб талаб бисъёр аст.

Ба бобоям ин таклиф макбул афтадааст. Чунки ӯ
бо вучуди хунарманд будан, дар Соқтаре аз касби ду-
рудгарин худ дуруст фонда бурда наметавонистааст,
зеро дар он ҷо ҳатто аз хешовандони худааш ҳам як
чанд нафар дурудгарони хунарманд будаанд. Дар ин
ҷо бошад, ғайр аз харротони чархи ресандағӣ ва ҳалло-
ҷисоз дигар дурудгаре нест. Ба болои ин дар наздикии
ин деҳа — дар деҳаи Болои Рӯд, дар Сарваре ва Таба-
риён ном деҳаҳо чандин санги осие будааст, аммо устои
чархисиетарош ҳеҷ набудааст. Бобоям дар ин кор
ҳам хунарманд буда, назар ба фикри ӯ, аз ин роҳ ҳам
дар ин деҳа барои вай даромади иловағӣ пайдо мешуд,
Даромади имоматӣ бошад, бозьёфти барзиёд.

Бобоям ба ҳамин мулоҳазаҳо ин таклифро хуш қа-
бул кардааст, барои ӯ дар аввали кор меҳмонхонаи
Ҳамроҳон номро, ки ҳавлиаш дар ҳамсоғии масҷид
будаст, бошишгоҳ қарор додаанд.

Бобоям чандин сол дар ин деҳа ва дар ҳамин меҳ-
монхона зиндагонӣ намуда, шабона, ки аз кори дуруд-
гарнаш фориғ мешудааст, Дехқон ном писари калони
соҳиби ҳавлиро хонанда ӯро ҳарфшинос кардааст.

Дар он вақтҳо писари калони бобоям, ки падари
ман бошад, дар Бухоро меҳондааст, писари хурдаш,
ҳамширағони аз шавҳар мондааш, ҳамширазодагонаш
ва занаш дар Соқтаре зиндагонӣ мекардаанд.

Оқибат танҳои ва мусофирати дуру дароз ба дили
бобоям зада, аз охири тарафи ғарбии деҳаи Маҳаллаи

Боло заминеро ба даст дароварда, барои худ хавлии рӯидаричаноке бино кардааст ва дар рӯидарича ниҳолҳои дарахти зардолу шинондааст, ки обро кам талаб мекунад ва баъд аз тамои шудани бинокорӣ аҳли хонаводаи худро тамои аз Соктаре кӯчонда ба ин ҷо овардааст.

Аммо баъд аз ду-се сол бобоям дидааст, ки хавлии ва рӯидаричае, ки дар Соктаре дошт, хароб шуда рафта истодаанд ва замини дар он ҷо доштааш ҳам аз кишт монда аз кор баромада меравад ва худаш ҳам пир шудааст, ки монанди пештара бисъёр кор карда наметавонад, маҷбур шудааст, ки падарамро хонадор карда аз хондан бозмононад.

Бобоям чун ин фикрашро ба аҳли деҳаи Маҳаллаи Боло маълум мекунад, онҳо дарҳол арӯс меёбанд ва яке аз духтарони Ҳамроҳхонро, ки фарзанди сейӯми ӯ буда Зеварой ном доштааст, барои падарам муносиб дидаанд. Азбаски Ҳамроҳхон аз деҳқонони миёнаҳол ва одами оддӣ будааст, тӯй ҳам камхарҷ шудааст ва барои маҳр рӯидаричае, ки бобоям дар Соктаре доштааст, муқаррар гардидааст.

Вақте ки падарам ин қисми саргузашти худро хикоя мекард, меғуфт:

— Ман барои хондан ишқу ҳаваси бисъёр доштам, бинобар ин намехостам, ки хонадор шуда аз хондан бозмонам. Аммо дидам, ки падар ва модарам пир шудаанд ва баъд аз ин бе ёрии ман зиндагониашон душвор аст, ночор ин корро қабул кардам. Тобистон бо модарат дар Соктаре истода деҳқонӣ карда сардарахти-хоро меғундоштем ва дар зимистон дар деҳаи Маҳаллаи Боло бо падар зиндагонӣ карда чархиосиётарошӣ ва бофандагӣ менамудам. Лекин бо ҳамаи ин шавқи хонданро ҳеҷ аз ёд набаровардам: «мо худ нарасидем, ту шояд бирасӣ» гӯён тағонят — Мулло Деҳқонро, ки ҳарфшинос буд, дарсҳои ибтидоӣ хонндам ва якчанд нафар бачагони деҳаро саводхон карда, ҳамаашонро ба Бухоро бурда дар мадраса ҷойгир кунондам. Тағонят хонданро давом кунонд, аммо дигаронашон баъд аз ду-се сол дар мадраса истодан ба сахро баромада, ҳар кадом дар деҳе имом шуда мардумфиребиро ривоч доданд. Меҳнатҳои ман сӯхт.

Рӯзе аз шогирдони падарам Мулло ~~Бобоҷон~~, Мулло Ҳамроҳ, Мулло Абдулвоҳид ва Мулло Собит номон ба хоная мо — ба пеш падарам омада буданд. Аз ин ҷумла Мулло Бобоҷон дар деҳаи Рӯбаҳо, ки дар ҷануби Маҳаллаи Боло буд, имом шуда буд. Падарам ба ӯ хитоб карда ва ба дигарон ишорат намуда:

— Инҳо фарзандони одамони дорам буданд, инҳо ба сахтии истиқомати мадраса тоб оварда натавонишанд. Аммо ту фарзанди одами бечора будӣ, бачағиат дар сахти гузашта буд, қобилиятат ҳам дуруст буд. Ман умедвор будам, ки ту дар душворихон зиндагонии мадраса тоб оварда шер мешавӣ. Афсӯс, ки калони рӯбаҳо шудӣ.

Мулло Бобоҷон, баъд аз хандидан, ба шариконаш ишора карда:

— Пас, инҳо чӣ шуданд? — гуфта пурсид.

Падарам ба онҳо баъд аз он, ки як назари нимғазаболуд ва нимистехзокорона андохт, гуфт:

— Инҳо гургзода буданд, гург шуданд, чунки «оқибат гургзода гург шавад» гуфтаанд.

Мақсади падарам маълум буд: мақсади ӯ танқид кардани Мулло Бобоҷон набуд, чунки ӯ ба сабаби кашшоқӣ имконияти дар мадраса истиқомат кардан на дошт, асли мақсадаш саҳт задани дигарон буд, ки онҳо, бо вучуди имконият, хонданро партофта, дар деҳот баромада имом шуда буданд (Мулло Собит писари Абдурахимбой буд, ки як қисми романи «Ғуломон»-ро ишғол кардааст).

Дере нагузаштааст, ки аввал модари падарам ва баъд аз ду сол падараш вафот кардаанд. Аммо падарам баъд аз сари онҳо ҳам истиқомати дуҷоягиро тарк накардааст — тобистон дар Соқтаре ба деҳқонӣ ва бофандагӣ машғулӣ намудааст ва дар зимистон дар Маҳаллаи Боло ба чархисиётарошӣ ва бофандагӣ. Бофандагии падарам фақат барои пӯшок ва кӯрпа-болиши хонавода буда, чархисиётарошиаш барои фуруш буд.

Ба ҳамин тариқа таваллуди ман дар деҳаи Соқтареи райони Ғичдувон воқеъ шуда, айёми бачагии томақтабам тобистон дар Соқтаре ва зимистон дар Маҳаллаи Боло гузаштааст.

Як ҳавлии як дараҷа васеъ, се тарафи ин ҳавли ба чор поҳса девор ихота ёфта, тарафи ҷанубаш бе девор буда ба боғча — рӯидарича мепайваст, ки вай бо девори дупоҳсагӣ аз заминҳои кишт ҷудо мешуд. Тарафи шарқии ин ҳавли ба ҳавлии ҳамсоя, тарафи ғарбиаш ба ёбони киштзор ва тарафи шимолиаш ба кӯчаи калони деҳа мерасид, ки дарвозааш ҳам аз ҳамин тараф буд.

Дар пеши дарвоза ва пайваста ба дарвозахона як оғили поҳсагӣ ва дар қатори оғил як соботи чорпобандии поҳсагӣ буда, дар рӯ ба рӯи оғил ва собот як меҳмонхонаи хиштиҳои бо суфааш бино ёфта буд. Дар пойгоҳи меҳмонхона як дӯкони бофандагӣ шинондагӣ буда, дар тарафи ҷануби меҳмонхона ва пайваста ба вай як айвонча ва дар зери айвонча як дӯкони чархиосиётарошӣ буд. Пеши айвонча ва тарафи ҷануби меҳмонхонаро дарахтони зардолуи боғча дар тобистон сояандозӣ мекарданд. Дар тарафи шимолӣ меҳмонхона як суфаи тобистоннишинӣ буд, ки як дарахти тутӣ калони балхӣ дар вай ҳам хизмати мевадорӣ ва ҳам вазифаи соядориро ба ҷо меовард.

Дар поёни суфаи меҳмонхона то собот як чуқурӣ буд, ки вайро таафдон меномиданд, пору ва хокрӯбаҳои ҳавли дар он ҷо ғун карда мешуданд.

Ин доира ҳавлии берун номида шуда, аз паҳлӯи собот бо як роҳрав ба тарафи ҳавлии дарун гузафта мешуд. Дар ин ҷо — дар пушти оғил ва собот ду хонаи ҷӯбқорӣ ба ҳам рӯ ба рӯ бино ёфта буданд, ки ҳар кадоми ин хонаҳо чор дар — ду аз тарафи шимол ва дуи дигар аз тарафи ҷануб доштанд. Дарҳои ҷанубии хонаи ҷанубӣ ба тарафи рӯидарича — боғча ва дарҳои шимолӣ хонаи шимолӣ ба тарафи девори баланди кӯча кушода мешуданд. Байни ин ду хона рӯи ҳавли ба шумор рафта, боқии дарҳошон ба ҳамин тараф кушода мешуданд ва рӯи ҳавлиро ду дарахти зардолуи калон соядорӣ мекард.

Дар тарафи шарқии рӯи ҳавли ду айвонча буд, ки яке барои хонаи ҷанубӣ ва дигаре барои хонаи шимолӣ вазифаи ошхонагӣ ва танӯрхонагиро адо менамуданд.

Айвончае, ки ба хонаи шимолӣ онд буд, дар қатори оташдон як дӯкони чархиносиётарошӣ ҳам дошт.

Хонаи ҷанубӣ бе дахлез буда, кафшканаш дар пой- гаҳи худаш буд, хонаи шимолӣ дахлез дошта бошад ҳам, вай танҳо барои даромад ва кафшкани набуда, дар он ҷо як дӯкони бофандагӣ ҳам бино ёфта буд.

Дар тарафи ғарби рӯи ҳавлӣ — дар пушти оғил ва собот ва пайваста ба онҳо як суфаи дароз буд, ки бошандагони ин ду хона дар айёми тобистон — шабона дар он ҷо менишастанд.

* * *

Дар рӯзе, ки ман аввалин бор ин ҳавлиро ба ёди худ гирифтаам, хонаи ҷанубӣ ва рӯи суфа пур аз меҳмонони мардина буда, хонаи шимолӣ пур аз меҳмонзанон буд. Дар рӯи ҳавлӣ — дар байни ду ошхона як дег калони мис шинондагӣ буда, ошпаз аз он дег ба табакҳои сафоли бесир оши палав кашида медод ва ҷавонон он табакҳоро бурда ба пеши меҳмонони мардина мегузоштанд ва табакҳои холишударо оварда ба ошпаз медоданд. Ба хонаи занон бошад, як зани куҳансол, ки ўро баъзеҳо ходимона ва баъзе дигар биби- кайвонӣ мегуфтанд, бо як чанд кампири дигар, ки ба сарашон ҷомача буд, ошкашонӣ мекарданд.

Меҳмонони мардинаро падарам, амакам, бобои модариам, тағоиҳоям ва дигар хешовандон «хуш омадед, хуш рафтед» мегуфтанд, меҳмонзанонро модарам, модаркалонам, занони тағоиҳоям ва зани амакам меҳмондорӣ мекарданд.

Дар як ғӯшаи суфа як нақорачӣ, як сурнайчӣ ва ду доирадаст нишаста менавохтанд ва доирадастҳо гоҳо бо ҳам ва гоҳо ҳар кадом ба танҳои ғазалҳои мекарданд. Дар рӯ ба рӯи созандагон — дар поёни суфа ҷавони баландқомате, ки миёнаш аз рӯй бастагӣ буд, дар ду дасти худ ду ҷуфт қайроқча гирифта онҳоро бо ҳам зада, аз онҳо мувофиқи оҳанги доира ва нақора садо мебаровард ва ракс мекард.

Ман ва бачагони дигар дар пеши созандагон гуишуда онҳоро тамошо мекардем ва нағмаву усулҳои онро ғӯш медодем. Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам, чунки дар он рӯз дар тани ман

чунон либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида буда, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам: дар барам курта-лозимин сафеди суфта буд ва аз рӯи вай чомае пӯшида будам, ки гулҳои порча-порча дошт ва дар сарам каллапӯши нав буд, ки модарам гулдӯзи карда буд.

Ин гуна либосҳои тоза, хусусан курта-лозимин сафеди шаффоф на танҳо маро хурсанд карда буд, ҳатто диққати бачагони дигарро ҳам ба ҳудаш ҷалб менамуд: яке аз бачагон, ки аз ман калонсолтар буд, домани куртаи маро дар миёнаи ду ангушташ молиш дода дида, як бачаи дигарро, ки аз ҳудаш калонсолтар буд, чегаро зада куртаи маро ба ӯ нишон дода:

— Ин аз чист?— гуфта пурсид.

Он бача, баъд аз он, ки ба тарафи куртаи ман як назари нофораме андохт:

— Суф! Ин куртаи суф аст! Падари ман дар тӯн ман ба ман куртаи шоҳӣ карда дода буданд,— гуфт ва илова намуд: — Эргаш*, ки падараш ғуломи падари ман будааст, имрӯз вай ҳам курта-лозимини суф пӯшида гаштааст.

— Ба Эргаш ҳам он курта-лозимиро падари ин пӯшонд,— гуён он бачае, ки ҷӯён чигунагии куртаи ман буд, ба он бачаи мағрур** ҷавоб дода ба тарафи ман ишора кард.

Аммо ман он вақтҳо фарқи суф то шоҳиро намендонистам ва ҳамин қадарро медонистам, ки куртаи ҳудам нисбат ба газворҳое, ки падарам мебофт, хеле сафед ва суфта буд. Бинобар ин бо сангзаниҳои он бачаи мағрур хурсандие, ки маро аз он курта-лозимӣ пайдо шуда буд, кам нагардид, фақат нафратам ба он бача, ки маро чанд бор дар кӯча — дар вақти бозӣ зада буд, зиёда гардид.

Вақте ки созандагон асбоби созу навози худро ғундошта ба рафтан тайёри медиданд, ман хабардор шу-

* Ин Эргаш бо бародари калони ман ширҳора буд, бинобар ин падарам ба ӯ ҳам дар қатори мо либос карда, ҳамроҳи мо тӯй карда будааст. Ин ҳамон Эргаш аст, ки дар романи «Ғуломон» роли мусбатро бозӣ мекунад.

** Ин бачаи мағрур писари ҳамон Абдурахимбон ғуломдори пахтачаллоб аст, ки дар романи «Ғуломон» роли манфии манфуреро бозӣ мекунад.

дам, ки меҳмонон ҳамагӣ пароканда шуда рафтаанд ва дар ҳавлӣ танҳо хешовандон мондаанд.

Падарам музди хизмати созандагонро дода, онхоро гусел мекард, ман аз ӯ хоҳиш кардам, ки созандагонро ба рафтан намонанд, чунки онҳо ба ман бисёр хуш омада буданд.

Яке аз созандагон ба ман гуфт:

— Мо ҳозир ба як тӯйхонаи дигар меравем, дар бозгашт ба хонаи шумоён боз меоем.

Онҳо ба харошон савор шуда равон шуданд.

— Ин тавр бошад, ман ҳам ҳамроҳи шумоён ба ҳамон тӯйхона меравам,— гӯён аз дунболи созандагон давидам. Аммо падарам бо як хез аз ду бозуям нигоҳ дошт ва ман бошам, пояк зада гирьякунон ва фаръедзанон «меравам-меравам» гӯён нола мекардам. Бачагони дигар бошанд, пеш-пешӣ нақорачиҳо давида ба умеди тӯйхонаи дигар мерафтанд ва маро ҳам ҳар замон ба тарафи худ имо мекарданд.

Бобоям ба пешӣ мо расида омада:

— Рафтан даркор нест,— гуфт,— мо дар ин ҷо нақора ва сурнай месозем; ту нақора менавозӣ, ман сурнай.

Ин таклиф ба ман маъқул шуд, гирьяам сусттар ва дилам кушодатар гардид: ба назари ман аз шунидани нағмаи нақора худ нақоранавоз шудан беҳтар ва хуштар менамуд. Аммо бовар намекардам, ки бобоям ба ман нақора ёфта диҳад ва ба ҳамин мулоҳиза ба ӯ гуфтам:

— Дурӯғ меғӯед, маро фиреб медихед, шумо аз кучо нақора меёбед?

У риши калони сафедашро, ки рӯи синаашро пур карда паҳн шуда фурумада буд, бо дастони худ гирифта ба вай нигоҳе андохта:

— На ин ки ман бо ҳамин риши сафед ту барин як кӯдакро фиреб диҳам! — гуфт ва ба тарафи хонаи занон рафта аз он ҷо як лаъличаи биринҷӣ гирифт, ба ошхона рафта аз он ҷо наи оташпуфкунии мода-рамро гирифт ва аз шохӣ дарахти зардолу ду химчаро шикаста гирифта, ҳаман ин чизҳоро ба рӯи суфа овард. Лаъличаро чаппа гузошта маро ба пешӣ вай шинонда химчаҳоро ба дастонам дод ва худаш ба паҳлуям ни-

шаста найро ба лабонаш дошт. Ман химчахоро ба лъ-
лича зада садои дангар-дангар мебаровардам, ӯ ҳам,
гӯё ки сурнай менавохта бошад, хуштак мекашид...

Дар ин вақт бародари калонам ва Эргашро кофта
ба ҳар тараф саросемавор давидани падарам ва дигарон
ба нақоранавозии ман ҳалал расонид. Аз набудани он-
ҳо дар дили ман як ҳисси рашк пайдо шуд: ман гумон
кардам, ки «онҳо маро партофта худхошон бо созанда-
гон рафтаанд».

Аммо касе хабар овард, ки онҳо дар рӯндарича бар
болон дарахти зардолу баромада, «пинхон шудаанд».
Ин хабар маро аз он гумони бад баровард ва ман ҳам
барон дидани «пинхоншудагон» ба қатори дигарон ба та-
рафи рӯндарича давидам.

Падарам акаамро таъна карда гуфт:

— Муҳиддин, ту писари калони дарсхон мебошӣ,
ба ту айб аст, ки тарсида гурезӣ. Додарат, ки аз ту 8
сол хурд аст, дидӣ чӣ навъ хандону шукуфон нақора-
навозӣ карда гаштааст, биё фуру!

— Ханӯз ақли ӯ намегирад,— гуфт бародарам ва
гирья карда сар дода илова намуд:— намефуруям!

Қурбонниёз ном тағоиям, ки як ҷавони тануманд
буд, дарҳол ба дарахт печида боло баромад, аввал
акаамро ва баъд аз он Эргашро аз шохҳо ҷудо карда
ба поён овозон кард, дигарон онҳоро ба рӯи даст ги-
рифта бар замин ниҳоданд, аммо нагузоштанд, ки он-
ҳо гурезанд, ва рост бурда ба хонаи ҷанубӣ дароварданд.

Аммо ман бо гуруре, ки аз таърифи падарам дар
дилам пайдо шуда буд, ба тарафи суфа — ба пеши на-
қораи худ давидам, чунки ҳамин нақора сабаби ифти-
хори ман шуда буд. Бобоям ханӯз дар он ҷо менишаст:

— Биё, сурнай бе нақора ҳеҷ садо набаровард,—
гуфт ва ман ҷӯбакхоро ба даст гирифта нақоранавози-
ро сар кардам. Падарам ба қатори дигарон ба хона на-
даромада ба пеши мо омада ба лаби суфа нишаста, гӯё
ӯ ҳам ба нақораи ман гӯш меод. Ин ҳол боз як сабаби
ифтихори ман гардид, ки ҷӯбакхоро боз ҳам сахттар
мезадам...

Баъд аз фурсате тағоиям — Қурбонниёз аз хона ба-
ромада ба пеши мо омада ба ман таклиф кард, ки ба
хона даромада дар он ҷо нақоранавозӣ кунам.

— Дар хона суфа нест,— гуфтам ман дар ҷавоби ӯ.

— Дар хона аз кӯрпачаҳо як суфани бисъёр хуб сохтем,— гуфт тағоиям.

Ман бо нигоҳи машварат ба «шарики худ» — ба бобоям нигаристам.

— Майлаш, меравем,— гуфт бобоям ва илова кард,— акаҳоят хунари туро дида қоил мешаванд.

Ин далели иловагӣ ба ман бисъёр маъқул шуд. Ман ҷӯбак ва нақораамро бардошта ба нияти зудтар қоил кардани акаҳоям ба тарафи хона давидам, бобо ва тағоиям — аз дунболи ман. Аммо падарам дар ҳамон лаби суфа монд.

Дар рӯи хона се ҷойгаҳ буд, ки дар дуи онҳо акаам ва Эргаш рӯ боло меҳобиданд ва маълум буд, ки ҷойгаҳи сейӯм «суфани нақоранавозии ман» буд. Вақте ки ман ба тарафи ҷойгаҳи худ мегузаштам, чашмам ба чашми акаам афтод: ҳоло ӯ гирья намекард, балки ба тарафи ман бо нимхандан дандоннаме нигоҳи шармгинонае мекард. Ман лаби болои худро дар зерини лаби зерини худ дароварда ба он ҳаракати ӯ бо як ҳаракати тааҷҷубкоронае ҷавоб додам. Чунки ман аз ҳамаи он корҳо чизеро намефаҳмидам ва ҳамаи ҳавасам ва хавосам ба нақоранавозии худ банд буд, ки вай сабаби ифтихори ман шуда буд, боз бояд бо ин кор акаҳои худро ҳам дар хайрат меандоҳтам.

Ман рост ба ҷойгаҳи худ, ки суфачаи нақоранавозии ман ба шумор мерафт, баромадам. Бобоям ҳам баромад ва ӯ ба ман гуфт:

— Ба рӯи кӯрпачаи нарм нақора дуруст садо намебарорад, ту пушт ба замин дароз хобида ҷӯбакҳоро ба даст гир, ман лаъличаро бар рӯ ба рӯи ту медорам, ту навохтан мегирӣ. Дар он вақт он гуна овози ҷарангосӣ мебарорад, ки зангӯлаи уштурони Абдурахимбой ҳам он гуна садо бароварда наметавонад.

Ман қабул кардам ва навохтан гирифтам, дар ҳақиқат лаълича садоҳои зангӯладор мебаровард.

Дар ин вақт, намедонам, кӣ буд, поҳон маро аз ҳам дур карда бо дастони пурзӯраш зер кард. Ман хостам аз ҷой хезам, аммо бобоям бо лаъличае, ки дар дасташ буд, аз сари синаам зер карда маро ба ҷунбидан роҳ надод ва баногоҳ як озори ҷонгудоде дар баданам пай-

до шуд, ки нафасам дар дарун афтод ва баъд аз нафасамро рост гирифта бо панҷаҳои борики нотаваонам, ки аз ғазаб монанди панҷаи хурӯс нештар барин шуда буд, рӯи боборо ханҷол кашидам ва аз риши дарозаш печонида гирифта бо қуввати ғазаболуде, ки доштам, ба тарафи худ кашидам ва бо фаръеди қонхароши гирияолуд:

— Бо ҳамин риши сафед, охир шумо маро фиреб додед, — гуфтам.

Хона пур аз гулгулаи хандаи бошандагон шуд. Ростӣ, бо вучуди ин, ки аз шиддати дард худро аз гирия боздошта наметавонистам, худам ҳам дарун-дарун механдидам. Чунки бобоям бо ҳаман он калонсолӣ ва мӯйсафедӣ аз озори рӯю мӯй монанди бачагон вох-вох гуён фаръед кашида буд ва дар чашмонаш об чарх мезад.

Ин воқеаи тӯи хатнаи мо буд. Ин аввалин ёддошти ман аст, ки дар ёдам мондааст. Ман дар он вақт бисъёр хурдсол будам. Бо вучуди ин дар ёдам мондани он воқеаҳо шояд барои аз ҳад зиёд аламовар будани он ходиса, бисъёр завқбахшо будани нағмасароӣ ва гуворо будани интиқомгирӣ бошад, ки ҳаман инҳо дар як ҷо аввалин бор ба сари ман ҷамъ шуда буданд.

Он ҳавлие, ки дар боло тасвир ёфт, ҳавлие буд дар деҳаи Маҳаллаи Боло, ки бобои падариам барои истиқомати муваққатии худ ва авлоди худ сохта будааст. Дӯкони бофандагӣ ва дӯкони чархисӣтарошӣ, ки дар доираи берунии он ҳавлӣ буд, корхонаи падари ман буд.

Хонаи ҷанубии ҳавли дарун аз онҳо мо ва хонаи шимолӣ аз онҳо амакам буд. Дӯкони бофандагӣ, ки дар дахлези хонаи шимолӣ бино ёфта буд ва дӯкони чархисӣтарошӣ, ки дар зерин айвони ошхонаи он хона буд, корхонаи амакам буд.

БАЪД АЗ ТҶҮЙ ✓

Ман гумон мекунам, ки баъд аз тӯи аҳволи зиндагонии хонадони мо хеле танг шуда буд. Ман ин ҳолро бевосита ҳис накунам ҳам, аз сӯхбатҳои ғамолудонаи падару модарам, ки қариб ҳар шаб то вақти хоб дар

байни онҳо воқеъ мешуд, дар натиҷаи он тӯй рӯй додани ягон чизи ногуворро пай мебардам.

Шабе падарам ба сабаби тӯй хеле қарздор шудани худро ба модарам ҳикоя карда гуфт, ки:

— Хайрият, ки ман ин қарзро аз ягон ғоидахӯр нагирифтаам, ё ин ки таклифи қозизодаҳоро қабул наму-да, замини Соктареро ба онҳо гарав намонам, вагарна аз замин ва ҳавлии Соктаре ҷудо шуда, дар ин деҳаи хароб абадулобод мусофир шуда мемондем.

— Пас, қарзро беғоида бардоштед? — гӯён модарам тааҷзубкунон пурсид.

— Албатта, беғоида! — гуфт падарам ва шарҳ дод:— ман қарзҳоямро аз ҳар кас кам-кам кардам, аз ҳар кас аз 20 танга (3 сӯм) то 30 танга қарз гирифтаам. Қарзи калонам 50 танга аст, вай ҳам аз падари туст, ки барои пули гӯру кафанаи ғундошта монда будааст. «То вақти мурданам диҳед, мешавад, лекин Алихон* нафаҳмад», — гуфт. Ту ҳам ба касе нафаҳмон.

— Ҳамашон беғоида доданд? — гуфта пурсид модарам боз тааҷзубкунон.

— Албатта, ман аз ягон каси бегона ва ё аз ягон касе, ки ғоидахӯриро ба худ касб карда бошад, қарз напурсидам, ҳамаи қарзҳоямро аз хешовандони соктарегӣ ва аз ошноҳои наздикам гирифтаам. Ҳатто онҳо дар вақти қарз пурсиданам пулро дода истода: «ин маблағи ночизро қарз ҳисоб накунад, балки тӯёна шуморед» ҳам гуфтанд. Ман дар ҷавоб: «дар ҳамин вақт ба ман қарзи ҳарсана (беғоида) доданатон тӯёна аст, маро миннатдор кардед ва ҳол он ки шумо ҳам аз ман доротар нестед» гӯён изҳори хурсандӣ намудам.

— Агар тӯйро дар Соктаре мекардед, ба фаҳми ман, ин қадар харҷ намешуд, ин деҳаи мо — деҳаи гушнагон аст, дар ин ҷо сад дег ош пазед ҳам, боз сер намешаванд, — гуфт модарам ҳасраткунон.

— Аввал ин ки, — гуфт падарам, — барои зиёд шудани ё кам шудани харҷи тӯй гушнагӣ ё ин ки серин тӯй-хӯрҳо дахл надорад, балки калонгир ё ки бечора будани тӯйхӯрҳо дахл дорад: бечораро агар як чиз диҳанд, хурсанд шуда меҳӯрад ва агар надиханд, ҳар чанд

* Алихон — фарзанди панҷӯми бобон модарнам буд.

гушна бошад ҳам, талаб намекунад. Аммо калонгир, ҳарчанд сер бошад ҳам, ба пеши ӯ ба ҷои як табақ таом се табақ мондан лозим аст, вагарна «маро ҳурмат накарданд» гуфта қаҳр мекунад. Ба фаҳми ман, агар мо ин тӯйро дар Соқтаре мекардем, ҳарчи мо сечанд мешуд, боз калонони он ҷо, хусусан миракониён, аз мо розӣ намешуданд. Зеро онҳо ба тӯйҳои одамҳо рафта бисъёр ҳурмат дидаанд ва ҳурмати онҳо ҳам иборат аз ин аст, ки ба пешашон бисъёртар таом мекашиданд ва дар охир ҷома мепӯшониданд, ҳеҷ набошад, каллақанд медоданд. Албатта, мо ҳеҷ кадоми инҳоро карда наметавонистем.

Падарам баъд аз қадаре ором гирифтаи сухани худро давом кунонида гуфт:

— Дуйӯм ин ки, ман баъд аз хонадор шуда ба маъракаву мавриди мардум ҳамроҳ шуданам, дар Соқтаре ғайр аз хешовандони худамон қариб тӯи касеро нахӯрдам, чунки ман зимистонҳо дар он ҷо набудам, тӯйҳо бошанд, одатан дар зимистон мешаванд. Аммо дар ин ҷо аз ҳар қадам хонаи ҳамин бечорагон, ки ту «гушнагон» гуфти, ман як бор-ду бор тӯй хӯрдам. Бинобар ин ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳо тӯй карда диҳам, хешовандон ва ошноҳои соқтарегиам бошанд, ба ҳамин ҷо меоянд ва омаданд.

— Дар ҳамин муддати як сол, ки аз тӯй гузашт, аз қарзатон ҷӣ қадарашро кандед? — гуфта пурсид мударам.

— Бисъёр не, аввал қарзи падаратро додам ва боз як-ду майда қарзро, ки соҳибонашон бисъёр мӯхтоҷ буданд, адо намудам.

— Қарзи падарамро ҳозир намедодед ҳам, мешуд, он кас, ки «то вақти мурданам дихед, мешавад» гуфта бошанд, аз ҳама пештар додан ҷӣ даркор буд?

— Аввал ин ки, — гуфт падарам дар ҷавоб, — кӣ медонад, ки аввал ман мемурам ё он кас, дуйӯм ин ки, дар назари одами пир аз ҷавонии дида пул ширинтар аст. Аз бозе, ки ин қарзро ман аз ӯ гирифтаам, аҷаб нест, ки ҳар шаб ба болои ҳамин пул фикр кунад, бинобар ин аз ҳама пештар хотирҷамъ кардани пиракиро лозим дониستم.

Падарам баъд аз қадаре фикр карда истодан сухани худро давом кунонида гуфт:

یک دو سخن بجای سر سخن

ایز بازی کوس به سمت قلم گرفته - قلم رو نویسنده گان مساوی
در ایلام نیت داشتیم که خاطرات و یاد دشت های خود را تقریب
نموده به خواننده بماند، خصوصاً به بچه گان و جوانان پیشکش نمائیم.
اما بیکه یاد داشتیم حاج آقا بینشتر بی زمان، پادشاه آخو که
و حکایه های تاریخی نام به صفت ممتاز یا همان اتناسی وقت
گزاره ماند، ممکن است در ایضا جاسای فایده دیگری برای جوانان
بسیار یافت شوند، چون به فکر می یافوشد نویسی از زمان
و حکایه نویسی دشوارتر می شود من این کار را بسیار بر بصر
پیدا کردن خود موقوف گذاشته بودم، زیرا چنانکه کسی تا زندگی
نی گزیننده را پاک کرده بطرز واقعی - ریال میزند، قیمت زندگی امروزه -
زندگانی سادگی - سالیانی را بخوبی تصور کرده نمیتواند، همچنین
تاکسید در مسافرت سادگی - سالیانی، خصوصاً در ادبیات دی
در دست تجربه پیدا کنند و این ساخت زندگی را کما علی از خود نشانید
زندگانی گذرند - زندگی را در میان و در بطرز واقعی - ریال

Намунан дастхати муаллиф аз «Еддоштҳо».

— Мақсади ман аз ин гапҳо аз қарзҳо ҳисоб додан ё ин ки дили туро сиёҳ кардан набуд, балки мақсади ман ин аст, ки агарчи гоҳе дар кори рӯзгор тангӣ кашӣ, аз бозор гӯшт нахарем, ё ин ки кам харем, хафа нашав. Бояд чанд вақт — то сабук кардани қарзҳо ба обу явғони хона ва ба ширу ҷуғротӣ гов қаноат кунем. Аз бозор гоҳе биринҷ харем мешавад, ки шабхон бозор, ё ягон меҳмон омада монад, ширбиринҷ мекунем.

— Биринҷ харидан ҳам даркор нест, — гуфт модарам.

— Чаро? — гуфта пурсид падарам, — охир шир бе биринҷ хӯрок намешавад.

— Биринҷ ҳаст!

— Дар кучо? — падарам тааҷҷубкунон аз ҷои хо-баш нимхез шуд.

— Вақте ки, — гуфт модарам, — биринҷи тӯйро оварда будед, ман як халтаро аз вай биринҷ пур карда гирифта дар сандуқ пинҳон карда монда будам, ки ягон вақт танг шавем, кор мефармоем. Акнун, ки аввал қарзҳоро қандан лозим аст, ҳамон биринҷро кор фармудан мегирем.

— Боракалло! — гуфт падарам, — бе сабаб «сарфан сари оташдон — савдогари Ҳиндустон» нагуфта будаанд.

Акаам бо ман дар як ҷо хобида буд, ман ба гуфтугузори падару модар бо диққат гӯш меодам ва гумон доштам, ки ўро хоби саҳт рабудаст. Як вақт дидам, ки сараш дар тағи кӯрпа, аммо пиқ-пиқ гирия мекунад. Падару модарам овози гирияи ўро шунида якбора аз ҷо хеста ҳар дуяшон баробар аз ў:

— Ба ту чӣ шуд? Чаро гирия мекуни? — гуфта пурсиданд.

— Акнун ман чӣ навъ ба Бухоро барои хондан меравам? Тӯй намекардед, намешуд-мӣ? — гуфт гириякунон.

— Чӣ навъ меравӣ? Вақташ шавад, худам бурда мемонам. Барои ин гирия чӣ лозим аст? — гуфт падарам.

— Пул-ку надоред, бе пул дар шаҳр чӣ гуна истода хонда мешавад? — гуфт боз бо ҳамон овози гирия-олуд.

— Хафа нашав, писарам,— гуфт падарам,— то Бухороравини ту ду соли дигар ҳаст, то он ҷо ман қарзхоро меканам ва барон харҷи таҳсили ту пул ҳам меёбам.

* * *

Дар пагоҳии он шабе, ки дар хонаи мо сӯхбати дар боло нақл кардашуда гузашт, модарам ҳалвои қоқти пухт, ман ба ӯ дар оташмонӣ ёрӣ додам: аввал як миқдор ордро дар дег бо равған биръён карда гирифт. Баъд аз он аз шиннии тут, ки аз Соктаре пухта оварда буд, як коса барин дар дег андохта қиём гирифт. Вақте ки ғафсии шиннии атола барин шуд, орди биръёнро дар вай ҳамроҳ карда лат зад. Баъд аз лат задан орду шиннии ҳамир барин шуд. Пас аз он бар рӯи лаълӣ орд пошида он ҳамирро бар рӯи вай гардонида паҳн кард ва баъд аз сард ва саҳт шудан аз вай як порча бурида ба дасти ман дод, дигарашро порча-порча бурида бар рӯи орд пошида дар як қуттӣ чида монд.

Ман он як порча ҳалвои қоқтиро, ки модарам ба ман дода буд, катар-катаркунон хӯрда ба кӯча баромадам, ки акаам аз тарафи даруни деҳа меояд. Ӯ маро дида гуфт:

— Ин ҳалво нест, ин нони қоқ, ҳалво — ҳалвои равғанӣ аст.

— Шумо дар кучо ҳалвои равғанӣ хӯрдед?

— Дар хонаи бобом. Қурбонниёз тағоиям оварда будааст. Ба ман ҳам доданд. Як бамаза ки,—гуфт акаам ва суханашро давом кунонида аз ман пурсид:

— Ту ҳам мехӯрӣ?

— Бошад, мехӯрдм, набошад, ҳамин ҳалвои қоқтӣ ҳам шудан мегирад.

— Ман ёфта диҳам, мехӯрӣ?

— Албатта!

— Ин тавр бошад, ба падарам «ҳалвои равғанӣ гирифта диҳед» гуфта зорӣ кун!

— Магар шумо намехӯред?

— Ман ҳам мехӯрам.

— Ин тавр бошад, худатон чаро аз падар наме-пурсед?

— Ман метарсам, ки «ин харҷ барон ту шуд» гуфта Бухоро рафтани маро дер намононанд.

— Ман ҳам Бухоро рафта мехонам.

— Ту ҳоло хурд, то вақти бухорорав шудани ту падарам пули бисъёр меёбанд ва ин харҷҳо аз ёдашон баромада меравад.

— Хуб, ман мегӯям,— гуфтам. Ману ӯ ҳар ду ба сари дӯкони бофандагии падарам рафтем. Ман дар ҳолате, ки аз ҳалвои қоқтин дар дастам будагӣ газида гирифта катар-катар мехондам, ба падарам гуфтам:

— Ба ман ҳалвои равғанӣ гирифта диҳед!

Падарам, бе он ки чашмашро аз тег (шона) ва моку барканда аз кор бозистад, ба ман гуфт:

— Ҳамон ҳалвое, ки дар даст дорӣ, равған ҳам до-рад, боз чӣ гуна ҳалвои равғанӣ мехоҳӣ?

— Ман як ҳалвои равғанӣ, ки бисъёр бамаза аст ва аз ин пеш нахӯрдаам, аз ҳамон мехоҳам.

— Хӯрда надида бошӣ, бамаза будани вайро аз ку-чо фаҳмидӣ?

— Акаам гуфтанд.

Акаам патаррос зада аз сари дӯкони падарам гурехт. Чунки аз ин ҷавоби беэҳтиётонаи ман бо игвои акаам будани ин талаби ман ба пеши падар ошкоро шуда буд. Падарам хандида ба ман гуфт:

— Рав, бибиатро гӯй, акаатро ба пеши ман гирифта биёрад.

Ман ба пеши модарам рафта ин фармоиши падарро расонидам. Акаам дар он ҷо буд. Ӯ маро коҳиш кард:

— Бамаза будани ҳалвои равғанӣро ба падар чаро аз забони ман накл кардӣ? — гуфт.

Ман дар ин коҳиш акаамро ҳақнок медонистам, лекин гарданам ёрӣ намедод, ки худро дар пеши ӯ гунаҳгор шуморам. Бинобар ин ба ӯ гуфтам:

— Хуб, дар ҳамон вақт дар ҷои ман шумо мешудед, ба он пурсиши падар чӣ ҷавоб медодед?

Акаам ба ин савол ҷавоб ёфта натавониста суп-сурх шуд. Чунки дар он вақт дигар гуна ҷавоб додан мумкин набуд. Хатон ман дар ин буд, ки бо вучуди хӯрда надиданам, ҳалвои равғанӣро ба пеши падар бамаза шумурда будам. Аммо ин хатон ман ба хотири акаам нарасид.

Ҳар чанд акаам розӣ нашуда бошад ҳам, модарам ӯро кашола карда ба пеши падарам бурд. Мо ҳама-

гӣ гумон доштем, ки падар ӯро ба сабаби иғвогарнаш хоҳиш хоҳад кард. Аммо ӯ ин тавр накард ва хандакунон айнакашро аз чашмаш бардошта ва вайро пок карда истода ба акаам гуфт:

— Мухиддин, ту деҳаи Болои Рӯдро медонӣ?

— Медонам.

— Дар он ҷо дар лаби рӯд ҷӯи осие ҳаст. Дар вақти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?

— Ҳа-ҳа!

— Медонӣ?

— Медонам!

Баъд аз он падарам ба модарам нигоҳ карда гуфт:

— Ҳар дуи инҳо маслиҳат кардаанд, ки ман имрӯз ба инҳо ҳалвон равғанӣ гирифта диҳам. Майлаш, имрӯз рӯзи бозор аст, шаби бозорашон ҳам ҳамин мешавад. Дигар чиз пухтан даркор не. Ту аз ҳамин вақт сар карда ноча (найча)- андозӣ кун. Ночаҳо қариб тамом шудаанд. Ба ҷои ошпазӣ ҳам ночаандозӣ мекунӣ.

Ман тарсида будам, ки агар Мухиддин Болои Рӯдро надонад, бояд барои ҳалвохари худам мерафтам. Ҳар чӣ ин он ҷохоро медонистааст, худаш рафта меорад, ман аз қорам наместонам.

Падарам аз кисааш як танга (15 тин) бароварда ба акаам дода гуфт:

— Аз ҷӯи осие, ки гузаштӣ, пули рӯд сар мешавад, вақте ки аз болои пул мегузарӣ, дар он тарафи рӯд як ҳавлии калон ҳаст, ки дарвозааш дар рӯ ба рӯи пули рӯд аст, ин ҳавлии Усто Бароти ҳалвогар аст. Дар даруни ҳавлӣ як хонаи калон ҳаст, ки вай ҳалвогархона аст, ба ҳамон хона даромада, ҳар касе, ки дар он ҷо бошад, салом дода, маро ном гирифта ҳамин як танга-ро деҳ ва «маро фиристоданд, ки як қабза ҳалво барам» гӯй. Як қабза ҳалворо дар коғаз печонда медиҳад, гирифта меорӣ.

— Як қабза ҳалво ҷӣ қадар мешавад? — аз падар ман пурсидам.

— Як лӯнда!

— Як лӯнда ҳалворо ман мехӯрам ё акаам? — гуфта тааҷҷубкунон боз пурсидам.

Падарам дастғаҳи бофайдагӣ ва мокуро ба ҳолашон гузошта ду кафи дастонашро бо ангуштонаш ҷан-

голмонанд ҳам карда ва ҳар дуи онхоро ба ҳам часпонда ба ман нишон дода:

— Ана ҳамин қадар як лӯндаи калон мешавад,— гуфт ва илова намуд: — ин қадар лӯндаи калон ба ҳамамон мерасад.

Акаам ба рафтан тайёр шуд, бо рухсати падару модар ман ҳам ба ӯ ҳамроҳ шудам. Мо барои ҳалвохари ба деҳаи Болои Рӯд равон шудем.

Деҳаи Болои Рӯд ба тарафи шимоли Маҳаллаи Боло буда, дар байни ин ду деҳа тахминан ҳазор қадам роҳ буд. Аз назди ҳавлии мо, ки дар охири деҳа буда, пешаш ёбони кушода буд, дарахт ва иморатҳои Болои Рӯд намуда меистод. Мо аз болои заминҳои кишт, ки пурбарфи яхбаста буд, яхмолаққунон рафта ба болои рӯд расидани худро нафаҳмида мондем.

Деҳаи Болои Рӯд дар шимоли рӯди кӯҳнаи Шофирком ва дар канори он воқеъ шудааст. Бинобар ин, он деҳаро Болои Рӯд номидаанд. Дар канори ҷануби он рӯд як ҷӯйчаи осие буд, ки дар вақти пуроб шудани аз вай як санг осие мегардидааст.

Дар вақте ки мо ба он ҷо расидем, дар ҷӯи осие ҳеҷ об набуд ва дар даруни рӯд ҷо-ҷо обҳои кӯлмаки яхбаста менамуд. Ман аз акаам хоҳиш кардам, ки ба ман осиеро нишон диҳад. Бинои осие 20 қадам поинтар аз гузаргоҳи рӯд намуда меистод.

Акаам ин хоҳиши маро қабул карда осиеро ба ман тамошо дод.

ҲАЛВОҒАРҲОНА

Мо осиеро тамошо карда шуда баромадем; азбаски дар рӯд об набуд, барои аз вай гузаштан ба сари пул нарафтем, балки бар рӯи кӯлмакҳои яхбастаи рӯд яхмолаққунон ба пеши пул омада аз он ҷо ба канори шимоли рӯд баромадем ва ба ҳавлие, ки дарвозааш рӯ ба рӯи пул кушода мешуд, даромадем.

Дар рӯи ҳавли як хонаи бисёр калон ва баланди поҳсагин буд, ки калониаш аз хонаҳои нишастии нӯҳболори муқаррарӣ қариб чор баробар меомад. Ин аз тарафи ҷануб як дари дутабақа ва як дари яктабақа дошт, ки ҳар дуи онҳо ҳам пӯшидагӣ буд.

гӣ гумон доштем, ки падар ӯро ба сабаби ифвогариаш
коҳиш хоҳад кард. Аммо ӯ ин тавр накард ва ханда-
кунон айнакашро аз чашмаш бардошта ва вайро пок
карда истода ба акаам гуфт:

— Муҳиддин, ту деҳаи Болои Рӯдро медонӣ?

— Медонам.

— Дар он ҷо дар лаби рӯд ҷӯи осие ҳаст. Дар вақ-
ти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?

— Ҳа-ҳа!

— Медонӣ?

— Медонам!

Баъд аз он падарам ба модарам нигоҳ карда гуфт:

— Ҳар дуи инҳо маслиҳат кардаанд, ки ман имрӯз
ба инҳо ҳалвои равғанӣ гирифта диҳам. Майлаш, им-
рӯз рӯзи бозор аст, шаби бозорашон ҳам ҳамин меша-
вад. Дигар чиз пухтан даркор не. Ту аз ҳамин вақт
сар карда ноча (найча)- андозӣ кун. Ночаҳо қариб та-
мом шудаанд. Ба ҷои ошпазӣ ҳам ночаандозӣ мекунӣ.

Ман тарсида будам, ки агар Муҳиддин Болои Рӯдро
надонад, бояд барои ҳалвохарӣ худам мерафтам. Ҳар
чи ин он ҷохоро медонистааст, худаш рафта меорад,
ман аз қорам наместонам.

Падарам аз кисааш як танга (15 тин) бароварда ба
акаам дода гуфт:

— Аз ҷӯи осие, ки гузаштӣ, пули рӯд сар мешавад,
вақте ки аз болои пул мегузарӣ, дар он тарафи рӯд як
ҳавлии калон ҳаст, ки дарвозааш дар рӯ ба рӯи пули
рӯд аст, ин ҳавлии Усто Бароти ҳалвогар аст. Дар да-
руни ҳавли як хонаи калон ҳаст, ки вай ҳалвогархона
аст, ба ҳамон хона даромада, ҳар касе, ки дар он ҷо
бошад, салом дода, маро ном гирифта ҳамин як танга-
ро деҳ ва «маро фиристоданд, ки як қабза ҳалво барам»
гӯй. Як қабза ҳалворо дар коғаз печонда медихад, ги-
рифта меорӣ.

— Як қабза ҳалво ҷӣ қадар мешавад? — аз падар
ман пурсидам.

— Як лӯнда!

— Як лӯнда ҳалворо ман мехӯрам ё акаам? — гуфта
тааҷҷубкунон боз пурсидам.

Падарам дастғаҳи бофандагӣ ва мокуро ба хола-
шон гузошта ду кафи дастонашро бо ангуштонаш ҷан-

голмонанд ҳам карда ва ҳар дуи онҳоро ба ҳам часпонда ба ман нишон дода:

— Ана ҳамин қадар як лӯндаи калон мешавад,— гуфт ва илова намуд: — ин қадар лӯндаи калон ба ҳамамон мерасад.

Акаам ба рафтаи тайёр шуд, бо рухсати падару модар ман ҳам ба ӯ ҳамроҳ шудам. Мо барои ҳалвохарӣ ба деҳаи Болои Рӯд равон шудем.

Деҳаи Болои Рӯд ба тарафи шимоли Маҳаллаи Боло буда, дар байни ин ду деҳа тахминан ҳазор қадам роҳ буд. Аз назди ҳавлии мо, ки дар охири деҳа буда, пешаш ёбони кушода буд, дарахт ва иморатҳои Болои Рӯд намуда меистод. Мо аз болои заминҳои кишт, ки пурбарфи яхбаста буд, яхмолаққунон рафта ба болои рӯд расидани худро нафаҳмида мондем.

Деҳаи Болои Рӯд дар шимоли рӯди кӯҳнаи Шофирком ва дар канори он воқеъ шудааст. Бинобар ин, он деҳаро Болои Рӯд номидаанд. Дар канори ҷануби он рӯд як ҷӯйчан осие буд, ки дар вақти пуроб шудани аз вай як санг осие мегардидааст.

Дар вақте ки мо ба он ҷо расидем, дар ҷӯи осие ҳеҷ об набуд ва дар даруни рӯд ҷо-ҷо обҳои кӯлмаки яхбаста менамуд. Ман аз акаам хоҳиш кардам, ки ба ман осиеро нишон диҳад. Бинои осие 20 қадам поинтар аз гузаргоҳи рӯд намуда меистод.

Акаам ин хоҳиши маро қабул карда осиеро ба ман тамошо дод.

ҲАЛВОГАРҲОНА

Мо осиеро тамошо карда шуда баромадем; азбаски дар рӯд об набуд, барои аз вай гузаштан ба сари пул нарафтем, балки бар рӯи кӯлмакҳои яхбастаи рӯд яхмолаққозунон ба пеши пул омада аз он ҷо ба канори шимоли рӯд баромадем ва ба ҳавлие, ки дарвозааш рӯ ба рӯи пул кушода мешуд, даромадем.

Дар рӯи ҳавлӣ як хонаи бисёр калон ва баланди поҳсагин буд, ки калониаш аз хонаҳои нишастии нӯҳболори муқаррарӣ қариб чор баробар меомад. Ин аз тарафи ҷануб як дари дутабақа ва як дари яктабақа дошт, ки ҳар дуи онҳо ҳам пӯшидагӣ буд.

Мо дари яктабақаро, ки ба даромадгоҳи дарвоза наздик буд, кушода ба даруни хона даромадем. Дар тарафи пойни хона як қатор оташдонҳо буд, ки дар онҳо дегҳоро қач, яъне лабҳои пушти онҳоро баланд ва лабҳои пешашонро ба тарафи пеш паст ва ҳам карда шинонда буданд. Дар баъзеи ин дегҳо шинӣ чӯшонда қиём мегирифтанд, дар баъзе дег оби бехро бо як даста химчаи ба ҳам басташуда, ки вайро чилчӯб меномиданд, зада кафк мекунонданд. Дар охири қатори оташдонҳо як дегро бар рӯи оташдон ба тарзи оддӣ монда буданд, ки дар вай равшан доғ мекарданд. Дар як деги калони қач шинондашуда касе орди бирьёиро кам-кам ба қиём мерехт ва ду каси дигар бо ду бели чӯбин он қиёмро лат медоданд ва қиёми бо орд омехтаро ба рӯи бел ба ҳаво бардошта бо шиддати тамома баргардонда ба даруни дег мезаданд. Як одами миёнсоли гандумгуни ришқалон, ки қади баланде дошт, ба дигарон корфармоӣ мекард ва роҳи корро нишон медод.

Дар тарафи дигари ин хона як суфаи васеи баланд буд ва бар рӯи вай як лаъли тахтагини бисъёр васеъ, ки қутраш — кӯндалангиаш тахминан ду метр меомад, ниҳода шуда буд. Бар гирдогирди ин лаъли пӯстакчакое ба замин паҳн карда шуда буданд. Дар канори суфа ва наздик ба лаъли чӯбин дар як қуттӣ орд буд.

Як вақт корфармо омада бо бели оҳанини новашакл аз он қуттӣ орд гирифта бар рӯи лаъли чӯбин пошид ва баъд аз он боз ба сари деге, ки дар вай ордро бо қиём меомехтанд, рафта ба рафти кор нигоҳ карда истод. Вақте ки орди бо қиём омехташуда монанди хаамири нон ғафс шуд, корфармо ба белзанон:

— Бас кунед, кашонед! — гуфт.

Белзанон бар рӯи белҳои худ хаамири қиёминро бардошта бурда, бар рӯи лаъли чӯбин рехтан гирифтанд.

Дар ин вақт корфармо, ки магар аз қорҳои заруриаш* фориғ шуда буд, ба мо нигоҳ карда:

— Ба кӣ кор доредон? — гуфта пурсид.

Акаам салом дода як тангари ба ӯ дароз карда аз номи падарам:

— Як қабза ҳалво диҳед, будааст! — гуфт.

— Бисьёр хуб,— гуфт корфармо,— лекин ҳалвое, ки пагоҳонӣ пухта будем, ба бозор рафт, камтар тамошо карда истетон, ҳалвои тоза тайёр мешавад, медиҳам.

Ҳамири қиёмиро бар рӯи лаъли тахтагӣ кашонда шуданд. Ҳамаи он касоне, ки дар сари дегҳо буданд, дастхошонро то оринҷ шуста пок карда омада дар гирдогирди лаъли тахтагӣ бар рӯи пӯстакчаҳо дузону нишастанд. Дар пешгоҳи ин давра худи корфармо ҳам нишаст. Фақат як кас, ки ҷавони хурдсоле менамуд, бели оҳанини новашаклро гирифта ба пеши куттии орд рост меистод.

Ҳалвогарон ҳамири қиёмиро бо дастони худ як лӯлаи дарозе сохта ду нӯги он лӯларо ба ҳам пайванд дода як ҳалқа карданд ва ҳамашон бар рӯи лаъли ҳам шуда он ҳалқаро молиш дода-молиш дода як ҳалқаи васеи карданд, ки канорҳои ҳалқа ба канорҳои лаъли расид. Баъд аз он ҷавони белдор бар рӯи он ҳалқаи ҳамири қадаре орд пошид ва ҳалвогарон он ҳалқаро чапу рост дуқат карда бар рӯи ҳам партофта як ҳалқаи дуқабатаи хурд ба вучуд оварданд ва баъд аз он боз он ҳалқаро молиш дода-молиш дода як ҳалқаи васеи мисли аввала ба вучуд оварданд; боз ҷавони белдор бар рӯи он ҳалқа орд пошид, боз ҳалвогарон он ҳалқаро ду қабат карда як ҳалқаи хурд сохтанд, ки дар вай чор қабат ҳамир буд.

Ҳалвогарон кори худро ҳамин тарз давом доданд: дар дафъаи сеюм як ҳалқаи 8-қабата, дар дафъаи 4-ум як ҳалқаи 16-қабата, дар дафъаи 5-ум як ҳалқаи 32-қабата, дар дафъаи 6-ум як ҳалқаи 64-қабата, дар дафъаи 7-ум як ҳалқаи 128-қабата, дар дафъаи 8-ум як ҳалқаи 256-қабата, дар дафъаи 9-ум як ҳалқаи 512-қабата, дар дафъаи 10-ум як ҳалқаи 1024-қабата пайдо шуд ва ба ҳамин тариқа кор давом намуда дар 25 дафъа як ҳалқае пайдо шуд, ки қабатҳои вай монанди торҳои калова борик менамуд.

Устоди ҳалвогар ба коргарони худ:

— Акнун бас,— гуфт ва худ корди калонеро ба даст гирифта он ҳалқаро ба дарозии як ваҷаб-як ваҷаб бурд ва яке аз он лӯндаҳоро дар тарозуе, ки дар як гӯшаи он суфа истода буд, ниҳода баркашид, ҳалво қадаре сабук баромад. Аз як лӯндаи дигар қадаре ҷу-

до карда ба болои он монда баркашашро баробар кард. Баъд аз он лӯндаи аввалиро дар коғаз печонда ба дасти акаам дода:

— Инро ба падарат бар! — гуфт ва ҳалвои бўлакero, ки дуйӯмбора ба тарозу ниҳода буд, ду тақсим карда ба дасти дуямон дод ва:

— Инро хӯрда-хӯрда раветон! — гуфт.

Мо давон-давон ба тарафи хона равон шудем, ки рӯз хеле бевақт шуда буд.

РЕГҶУЧА

Баҳорон буд, зардолуҳои рӯидаричаи мо гул карда бо шукуфаҳои худ дар боғча зинати хубе дода буданд. Дехқонони деҳан Маҳаллан Боло ба заминронӣ, ҷӯйковӣ ва тоққушӣ машғулӣ мекарданд. Дехқонбачагон говон, гӯсфандони худ, ё аз они хӯҷанашонро дар лаби ҷӯҳои навсабзида ва дар заминҳои ҳанӯз ронданашуда мечаронданд.

Дар яке аз чунин рӯзҳо ман ба тамошон шукуфаҳо ва сабзаҳои рӯидаричаи худ қаноат накарда хостам ба ёбон — ба киштзорҳо баромада сайругашт намоям. Ин фикри худро ман ба акаам гуфта аз ӯ хоҳиш кардам, ки дар ин сайругашт ба ман ҳамроҳӣ намояд, ӯ ин таклифи маро қабул намуд, аммо аз падару модар рухсат гирифтандро ба гардани ман бор кард.

Ман аввал ба пеши модарам рафта фикри худро гуфта аз вай рухсат пурсидам.

— Аз падарат ҷавоб гир, агар он кас шумоёнро ба тамошон ёбон ҷавоб диҳанд, ман монев намешавам, — гуфт модарам.

Ман ба пеши падар рафтам. Ӯ дар зери айвончаи мехмонхона ба чархиснетарошӣ машғул буд, ба чашмаш айнак гузошта сӯроҳҳои паррагузаронии чархро бо як диққат ва ғайрат бо искана мекофт. Баъд аз қадаре кофтаи бо як ҷӯбча, ки дар вай бо сиёҳӣ ҳатти бисёре кашаида шуда буд, чуқуриҳои қои кофтаи худро андоза карда дид. Баъд аз он бо як қалами фӯлодин, ки дамаш аз дами искана тунуктар буд, он сӯрохро суфта кард ва пас аз он ба ман нигоҳ карда:

— Ҳа, ҷӣ мегӯӣ? — гуфта пурсид.

— Ба ёбон ба тамошо мебароем, ба ҷавоб гирифтаи омадем.

— Бо кӣ?

— Бо акамулло.

— Акаат ҳеҷ ҷой намеравад, ӯ дарсҳои якҷафтагиро такрор карда аз ёд накардааст. То ҳамон дарсхонагиро ёд карда аз пеши ман нагузаронад, ман ӯро на ба тамошо ва на ба бозӣ — ба ҳеҷ ҷо рухсат намендиҳам. Худат раӣ, майлат,— гуфт.

— Ин тавр бошад, худатон маро бурда тамошо диҳед!

— Худат рафтаи гир! Туро гург намехӯрад, ёбон пур аз бача, дар лаби рӯд Эргаш акаат ҳам будагист, ӯ подаи худро бештар дар ҳамон ҷоҳо мечаронад.

Ман ба ёбон баромадам. Ёбон аз рӯндаричан мо васеъ ва хушхавотар буд, боди сабуке мевазид ва ба димоғи кас як бӯи хуши нозукеро меовард. Майсаҳон ҷаву гандуми тирамоҳ кишташуда замини сиёхро пӯшонида сабзу хуррам карда буданд. Сабза ва себаргаҳон лаби ҷӯй ва дигар алафҳои худро ба назари кас ҳим-ҳим тофта ҷашми одамро мебарданд. Ҳаво на сард буду на гарм ва бағоят форам буд. Дехқонбачагон дар кашшукҳо ба харҳошон нури бор карда оварда, вайҳоро дар заминҳои кишта шудани мерехтанд ва дар бозгашт харҳои аз бор халос шудаашонро савор шуда бо ҳам пойга мемонданд ва хартози мекарданд.

Ман рост ба лаби рӯд рафтам, ки дарахтҳои канори вай аз пеши ҳавлии мо намуда менестод. Дар ин тараф — дар тарафи ҷануби рӯд касе набуд, фақат бар шохҳои дарахтони бед, ки нав сабзимадон¹⁰, баста буданд, фароштурукон ва гунҷишкон ништа хониш мекарданд ва хониши онҳо ҳам монанди ҳавои онҳо ба кас мефорид.

Дар он тараф — дар тарафи шимоли рӯд, бар болон хомаи пастаки рег ҷӯпонбачагон бо ҳам гӯштигири мекарданд. Дар миёни онҳо Эргаш ака ҳам буд. Ман бар лаби рӯд гӯштигирии онҳоро тамошо карда ништастам. Азбаски дар рӯд андак об буд, аз гузаштан тарсидам.

Як вақт ҷашми Эргаш ба ман афтада «биё-биё!» гӯён худ ба лаби рӯд фурумад ва сухани худро давом дода:

— Биё, гузар, оби рӯд аз бучулаки поят намеояд, натарс! — гуфт.

Ман эзорпочахоямро боло карда ба об даромадам, дар ҳақиқат ҳам оби рӯд ба бучулаки поям нарасид. Аз рӯд гузаштам ва бо Эргаш ба пеши бачаҳо баромадем.

Баъд аз баромадани мо бачагон гӯштигириро монда ба гиргиракбозӣ даромаданд: яке мегурехт ва дигаре ўро пеш карда ба вай расида медошт ва агар дошта нагавонад, бой додагӣ ба шумор мерафт. Аммо реги сурхи шаффоф, ки монанди орди бехташуда маҳин ва нарм буд, дар зери пой бачагон наменстод, яке аз паси дигаре поҳошон ба рег гӯтида ё лағжида меафтанд.

Ин гуна бозӣ ба зудӣ бачагонро монда кард, баъзеҳо бар рӯи реги нарм дароз кашида ва баданашонро дар зери офтоби баҳорӣ тофта ёзиданд, баъзе дигарашон аз паси пода ва рамашон рафтанд.

Ба ман аз бачагон дида баррагон ва бузғолагони навзод хунармандтар намуданд: инҳо дар рӯи рег оромтар ва осонтар медавиданд. Бузғолагон ҳам монанди бачагон ба ҳам шох ба шох монда чангбозӣ мекарданд, яке мегурехт, дигаре пеш мекард ва баррагони дар вақти чаро аз модар дурмонда аз қафои рама баъосзанон медавиданд, аммо ҳеҷ кадоми инҳо намегалтиданд.

Эргаш акаам ба ман гуфт:

— Ту ба падару модарат савғой намебарӣ?

— Аз ёбони регзор чӣ гуна савғой бурда мешавад? — ман тааҷҷубкунон аз ў пурсидам.

Эргаш боз пурсид:

— Ту занбӯруғ хӯрдаӣ?

— Не, нахӯрдаам, агар хӯрда бошам ҳам, дар ёдам намондааст!

— Бо таъсири борони дирӯза дар регзор чуноӣ бисъёр занбӯруғ рӯидааст, ки чувол-чувол чидан мумкин аст. Ман барои хонаи худхому як халта чидам. Агар хоҳӣ, барои ту ҳам чида медиҳам.

— Майлаш, — гуфтам ман дар ҷавоби ин таклифи ў.

Эргаш ҷӯбдасти подабонии худро ба даст гирифт ва хар ду аз ду хонаи пастаки рег гузаштем, дар хонаи

сейӯм, ҳар гоҳ ӯ қои дамидагин регро медид, бо нӯги чӯбдасташ он чоро мекофт ва аз таги пардаи тунуки рег занбӯруғҳо намудор мешуданд. Ман ба чидан сар кардам ва қариб доманамро пур карда будам, ки Эргаш ба ман гуфт:

— Доманатро кушо, бинам, ки ту чихо чидай?

Ман кушодам, ӯ ба занбӯруғҳо як нигоҳ карда:

— Ба замин рез! — гуфт. Ман рехтам, ӯ занбӯруғҳои бар замин рехташударо ба ду қисм ҷудо кард, як қисми онҳо калон-калон ва кӯтоҳгардан буданд ва қисми дигарашон дароз ва борикгардан буда, сарҳошон монанди пулакча паҳн ва тунук буданд. Эргаш қисми калон-калони онҳоро, ки хеле кам буданд, ба ман нишон дода:

— Ана инҳо хӯрдашудани ва бамазаанд, — гуфт ва гарданборикҳоро нишон дода, сухани худро давом кунонид:

— Инҳо талх ва захрдоранд, инҳоро хӯрдан мумкин нест.

Мо як-ду хомаро гашт карда як каллапӯш занбӯруғи хӯрдашудани ҷидем. Дар ҳамин вақт шамол ҳеста ҳаво вайрон шудан гирифт, то ба лаби рӯд омадани мо вазиши бод шиддат карда ҳаворо гарду губор фуру гирифт. Молҳо бесаришта шуданд. Бачагон «ҳаю бош» гуфта ба пароканда шудани онҳо монет мешуданд. Эргаш ҳам подаи худро тӯб карда ба канори рӯд, ки як қадар аз регзор чуқуртар буд, фурувард.

— Рег кӯчида истодааст, — як бача аз болои хоман рег бо оҳанги ҳаяҷонomez гуфт.

Эргаш давида ба болои хоман рег баромад ва ман ҳам аз дунболи ӯ давидам. Шамол аз тарафи шимоли шаркӣ меомад. Ман пуштамро ба тарафи омади шамол карда, якрӯя роҳ рафта базӯр ба рӯи хоман рег баромадам. Рег монанди оби истодае, ки дар шамол лаппиш хӯрад, лаппида-лаппида, охиста-охиста пеш меомад ва қабатҳои рӯи рег лаппиш хӯрда ба канори рӯд мешориданд ва қабатҳои зерин лаппида аз дунболи онҳо ба ҳаракат мебаромаданд. Шамол торафт шиддат мекард ва рӯи ҳаво аз губор тиратар мешуд.

Бачагон пода ва рамаҳои худро ба тарафи деҳа ронданд, молҳо, гӯё ки онҳоро гург пеш карда бошад, бо

як ҳароси ваҳшиёна ба тарафи деҳа медавиданд. Ман ҳам як каллапӯш занбӯруғро ба сари синаам маҳкам часпонда роҳи хонаро пеш гирифтам. Замини киштзор монанди регзор гежонак набуд ва шамол ҳам аз дунбол — аз тарафи пушт мевазид. Бинобар ин ба тарафи хона рафтан он қадар душворӣ намекард. Лекин дар замин ва ҳаво аз он таровате, ки ман дар вақти ба сайругашт баромаданам дида будам, асар намонда буд, майса ва сабзаҳо дар зери гарду ғубори рег монда пажмурда шуда буданд.

Ман ба хона расидам, падарам ҳанӯз ба кофтани сӯрохҳои чархи осие машғул буд, ӯ чунон машғул буд, ки ҳатто аз ман «чиҳоро тамошо кардӣ, то кучоҳо рафтӣ» гуфта напурсид. Ман баъд аз қадаре ба кори падарам нигоҳ карда истодан ба пеши модарам рафтам ва занбӯруғҳоро ба ӯ дода хоҳиш кардам, ки зудтар пухта диҳад, чунки бисьёр гурусна монда будам.

Модарам занбӯруғҳоро дид:

— Эҳе! Ин бисьёр, ба ҳамаамон мерасад,— гуфт.

Акаам, ки дар пешгаҳи хона нишаста дарс тайёр мекард:

— Хабардор шавед, мабодо ӯ занбӯруғҳои захрдорро чида наомада бошад,— гуфт ба модарам.

— Ман занбӯруғи хӯрдашуданиро аз занбӯруғи захрдор фарқ карда метавонам,— гӯён ба акаам мағрурона ҷавоб додам.

— Ҳамааш занбӯруғҳои хуби хӯрданбоб! — гӯён модарам сухани маро тасдиқ кард ва барои тоза карда дар равшан бибӯён кардан ба сари оташдон бурд.

Падар то вақте, ки чашмаш кор мекард, ба болон чархи осие кор кард, аммо он рӯз аз ҳаррӯза барвақтар рӯз торик шуд, бод шиддат карда, аз ҳавои гарду ғуборолуд регборон сар шуд, рег монанди борон боорида, дар андак фурсат рӯи заминро регфарш кард, ҳар чанд дарҳои хонаро пӯшонда чароғ гиронда будем, аз тарқишҳои дар рег ба хона ҳам медаромад.

Баъд аз хӯрдани занбӯруғбибӯён, ки нахустин бор меҳнати ман ҳам дар вай ҳамроҳ шуда буд, ман ба зудӣ хобидам. Мондагии онрӯза маро чунон ба хоб фарқ кард, ки ман баъд аз сафед шудани рӯз, дар вақте, ки падарам ба модарам бо ҳаяҷон ва бо оҳанги андӯху

надомат гап мезад, бедор шудам. Назар ба нақли падарам, бисъёр чохо ва дехахоро рег зер кардааст, бисъёр киштзорхоро нобуд намудааст ва аз ин чумла боғи ангури бобоямро ҳам рег пахш кардааст.

— Чоятро зудтар тайёр кун, барои халос кардани як қисми токҳои падарат ва барои дар оянда пешгирӣ кардан аз ин гуна ҳодисаҳо ба онҳо ёрмандӣ карданам даркор аст,— гуфт падарам.

Ман аз чой хеста берун баромадам, ҳаво соф ва ором буд, боди сабуке мевазид, аммо рӯи ҳавлӣ ва замини рӯидарича ба регзоре монанд гашта буд; дар реги рӯи ҳавлӣ ва замини боғча кафш то пошнааш меғӯтид, шукуфаҳои дарахтони зардолу монанди мурдаҳои занбӯрҳои асал ба назар менамуданд, сабза ва майсаҳо бошанд, дар зери рег тамоман нопадид гардида буданд, боғчае, ки дирӯз бо шукуфа ва сабзаҳои навхези худ шодӣ бар шодин кас меафзуд, имрӯз монанди хонаи мотамзадагон андӯҳовар ва ғамангез гардида буд.

Ман дасту рӯи худро шуста ба хона даромада дар пахлуи падарам нишастам, чой каймокиро бо ҳам хӯрдем. Акаам дар ғӯшаи худ ба сари дарстакроркуниаш рафт. Падарам ба модарам фармуд, ки табар, дасттеша, дастарра ва дасткола (токбур)-ро тайёр кунад ва худаи чомаҳои кориашро пӯшида, миёнашро аз рӯй баста барои рафтан ба ёри бобом тайёр шуд.

— Ман ҳам меравам,— гуфтам ман ба падарам.

— Майдат, дирӯз заминҳои сабзу хуррамро тамошо карда омадӣ, имрӯз биёбони регзори бенамро мебинӣ. Дар зиндагӣ ҳар кадоми инҳоро дидан даркор аст,— гуфт падарам.

Мо—падар ва писар—аз хона баромада ба ҳавлии бобоям рафтем. Дар он ҷо Курбонниёз, Равшаниёз ва Ниёзхон, ки инҳо писарони бобоям—тағонҳои ман буданд, ба кор тайёр шуда буданд. Аммо Алихон, ки фарзанди панҷуми бобоям буд, ба аспаш хӯрчини пурчояшро бор карда рафтагори бозор буд, чунки ӯ чойфуруши қорбозоргард¹¹ буд.

— Ту чаро ба дафъи ин фалокати умумӣ ҳамроҳӣ накарда дар ҳамин рӯз ҳам бозор рафта истодаӣ? — гуфт падарам ба ӯ.

— Ба ман на боғ даркор, на замин. Барои ман бозор бошад бас. Олабро обу азоб гирад, парво надорам,— гуфт Алихон дар ҷавоб.

— Сиёҳдиди бадботин,— гуфт падарам худ ба худ ғур-ғуркунон.

Аз хона овози бобоям шунида шуд:

— Ба ӯ гап назанед, ӯ аз мо нест, ӯ хук аст,— ме-гуфт ӯ. Маълум мешуд, ки бар болои ҳамин кор — яъне кори ба ёбон рафта як қисми тоқҳо ва киштҳо-ро аз рег халос кардан падару писар ҳам ҷанг карда будаанд.

Тағоиҳо каланд, табар, дасткола ва дигар асбобҳои дар ғалтакҳо ниҳода пеш ронданд. Бобоям нон, чой-ҷӯш ва дигар чизҳои ба хӯрчин андохта ба хар савор шуд ва маро ҳам ба пушти ӯ ба хар савор карданд ва падарам пиёда,— ҳамагӣ роҳи ёбонро пеш гирифт-тем. Модаркалонам баланд-баланд дуо хонда дафъи фалокатро аз худо мепурсид ва барои ба кор рафтаис-тодагон ривоҷи кор металабид.

МУБҶОРИЗА БО РЕГИ РАВОН

Боғ ва киштзори бобоям дар охири тарини ёбони Қо-қо буд. Ёбони Қо-қо дар тарафи шарқии Маҳаллаи Боло буда, ба киштзори деҳаи Қарахонӣ, ки боз ҳам шарқитар буд, мепайваст. Ёбони Қо-қо дар ҷануби рӯди кӯҳнаи Шофирком буда, то он рӯз аз серобтарини заминони он давру пеш ба шумор мерафт. Вақте ки мо ба он ёбон расидем, ғайр аз биёбони регзор дигар чизеро надидем, дар тарафи шимоли шарқии ин ёбон хомаҳои калон-калонии реги равон пайдо шуда буданд ва дар тарафи ҷануби ғарбиаш дараҷа ба дараҷа рег камтар шуда омада, дар охири он ин майдон то ба қади зонуи одам рег паҳн шуда меҳобид.

Дар ёбон одамон монанди мӯру малах дар ҳаракат буданд: дар тарафҳои шимоли шарқии боғҳои ангур ва заминҳои кишти худ шох мебастанд, тоқҳои, ки баъд аз кушодани дубора дар зерини монда буданд, дубора мекушоданд, дар ҷойҳои, ки рег бисёр ғун шуда кишт ё тоқро дар ҷуқури зерини худ гузошта буд, бо ғалтак

ва ҷуволча регкашонӣ мекарданд ва он регхоро бурда ба ҷоҳои безарартар ё камзарартар мепартофтанд...

Мо ба боғи бобом расидем. Бобом ду боғ дошт, яке аз онҳо ду таноб (ним гектар) буда, бедевор ва дигаре як таноб буда, се поҳса девор дошт. Боғи бедевор тамоман дар зери рег монда, дар ҷои боғи ангур хомаи калони рег пайдо шуда буд, боғи девордор, ки дар канори рӯд буд, рег кӯчида омада аввал рӯдро тамоман ғӯронида баландии худро ба девори сепохса расонида ва аз он ҷо шорида даромада сеяки вайро паҳш кардааст. Ҷои тарс дар ин ҷо буд, ки бо вучуди ором гирифтани ҳаво ва сусти шудани бод ханӯз рег аз шимоли шарқӣ ба ҷануби ғарбӣ оҳиста-оҳиста ҳаракат мекард ва ба боғи девордор ханӯз рег монанди обе, ки аз роши ҷӯи пуроби саршор шорида фуруяд, кам-кам мефуromaд ва лангон-лангон бошад ҳам, оҳиста-оҳиста пеш мерафт ва навдаҳои пунбакбасти токро дар оғӯши нарми худ мекашид.

Бобом дар зери дарахти чинигучум, ки дар сарҳавзи боғи бедевор буд ва дар он ҷо ӯ то ду рӯз пеш ништа боғ ва рӯдро тамошо мекард, хӯрчин ва кӯрпачаи худро паҳш карда ништаст. Фақат ҳозир дар он ҷо на ҳавз буд ва на рӯд, дар ҷои онҳо як хома рег буд, ки баландиаш қариб ба шохҳои он дарахт мерасид.

Падарам ба тағоиҳоям фармуд, ки шохҳои дарахтони бед, сафедор, тут ва гучумро бурида як қисми он шоххоро ба пеши девори боғи девордор кашонанд ва дигарашро ба тарафи шимол ва шарқи боғи бедевор бурда ҳар ҷо-ҳар ҷо мондан гиранд.

Тағоиҳо шоххоро ба пеши боғи девордор бурдан гирифтанд, падарам бо дасткола аз он шохҳо ҳодаҳои дароз-дароз чудо кард ва он ҳодаҳоро дар байни рег ва девор аз тарафи беруни боғ меҳмонанд зада қатор кард ва баъд аз он шохҳои майда ва химчаҳоро дар байни ҳодаҳои қатор сабадвор бофт ва дар охири ин қатор ба тағоиҳоям гуфт:

— Агар шумоён як рӯз ғайрат карда регҳои даруни ин боғро ба беруни кашонида резетон, ин боғ тамоман аз ҳалокат ҳалос мешавад.

Баъд аз он падарам ба сари боғи бедевор рафт, дар тарафи шимол ва шарқи он боғ ҳам як қатор ҳода за-

да баромад ва дар байни онҳо шох бофтандро ба тағои-
хоям фармуд.

Падарам то тамом кардани ин кор на нон хӯрд ва
на чой нӯшид, тағоиҳо ҳам, албатта, ба вай пайравӣ
карданд ва баъд аз тамом шудани ҳодазанӣ ҳамашон
ба пеши бобом гун шуда хӯрок хӯрданд. Баъд аз таом
падарам ба бобом гуфт:

— Ман акнун меравам, бачаҳо шохбофиро хуб омӯх-
танд, худашон бофтан мегиранд, регкашонӣ ва ток-
хоро аз рег пок кардан бошад, меҳнати дуру дарозеро
талаб мекунад, шумо сар шуда истед, писарҳо ин кор-
ро ҳам ба анҷом мерасонанд.

Бобои пир ва қариб барҷомондашуда падарамро дуо
ва миннатдорӣ карда гусел намуд ва дар вақти ба роҳ
даромадани мо Қурбонниёз тағоиям ба падарам гуфт:

— Язнамулло! Ман шумо барин бағайрат шуданро
меҳоҳам.

— Агар хоҳӣ, ман баринак не, аз ман зиёдтар ба-
ғайрат, коркун ва кордон шуда метавонӣ, ҳама гап
дар хоستان ва хоҳиши худро ба кор даровардан аст.
Агар танбалон ва танпарварон медонистанд, ки кор
чӣ гуна бадани касро саҳт мекунад ва дили касро ху-
зур медихад, ҳеҷ гоҳ дар сояи бекорӣ намехобиданд.

* * *

Мо ба роҳ даромадем. Аммо падарам бо роҳи ома-
дағнамон ба тарафи деҳа нарафта аз болои рӯде, ки
сар то сар пур аз рег шуда буд, роҳро пеш гирифт.

Мо ба деҳаи Болои Рӯд расида дидем, ки дар он ҷо
ба ҷои он деҳаи ободе, ки то дируз буд, як харобазори
вахшатоваре пайдо шудааст. Ҳама ҳавлиҳои ин деҳа
аз рег пур буд ва гӯшаи боми баъзе хонаҳо ҷо-ҷо намоён
мегардид. Занон, духтарон ва бачагон тӯб-тӯб шуда бар
рӯи хомаҳои рег ва дар ҳавон кушода менишастанд,
дар пеши ин тӯдаҳои одамони бехонумонгардида пар-
чапалосҳо, кӯрпа-болишҳо ва дегу табакҳо ҳам ме-
намуданд.

— Мардон барон сарпаноҳковӣ ба деҳаҳои дигар
рафтагӣ барин менамоянд,— гуфт падарам худ ба худ
ва ба ман шунавонда.

Мо ба хавлии Усто Бароти ҳалвогар расидем, дар ин ҷо аз иморат танҳо боми ҳалвогархона ба назар менамуд, ки вай аз тамоми биноҳои он ҳавлӣ ва он деҳа баландтар буд. Се тарафи ин бино ҳам то лаби бом пур аз рег буда, танҳо тарафи ҷанубаш қадаре кушодагӣ дошт, дарвоза ва дарвозахона аз рег пур буда, аз ҳар ҷо — аз болои тӯдаҳои рег ба пеши он хона даромадан мумкин буд.

Падарам аз болои рег ба пеши хона фурумада:

— Усто Барот! Шумо дар кучо? — гӯён овоз дод.

— Ман дар ин ҷо бо бачагон зинда дар гӯр шуда нишастаам, — гуфта ҷавоб дод касе аз даруни хона ва аз даре, ки мо аз вай ба он хона барои ҳалвогарӣ даромада будем, баромада бо падарам салом-алеҳ ва воҳӯрдӣ кард.

Дар ҷавоби аҳволпурсии падарам ӯ эзоҳ дод:

— Вақте ки рег ҳучум карда омад ва хонаи нишастамон дар зерини ҳавф монд, ман зан ва бачагонро бо асбобу анҷомашон ба ин хона кӯчондам ва худам бо писарҳо болои бом баромада монанди он, ки барф мерӯфта бошем, регҳои ба боми хона ғуншударо бо бел рӯфта истодем. Ҳамин тарз шуда аз тамоман бесарпаноҳ мондан халос шудем, — гуфт ӯ ва ба ҷашмонаш об ҷарх зад.

— Шукур кунед, дигарон тамоман бесарпаноҳ мондаанд, — гӯён падарам ӯро тасалли дод ва мо ба роҳи худ давом кардем.

Дар пеши ҳавлии Усто Барот на рӯд буду на пули он, на ҷӯи осие буд ва на осиеҳона ба назар менамуд. Бо вучуди ин падарам то ҷои бинои осиеҳона рафт. Бинои фасурдаи осиеҳона бо вазнинии рег дар даруни гум фуру рафта, ҳамаи асбоби осие ҳам дар зер мондааст ва дар берун танҳо хомаи рег ба назар намоён буд.

Мо ба ҳавлӣ омадем. Дар пеши дарвоза амакам моро пешвоз гирифт. У чанд рӯз пеш ба деҳаи Тезгузар барои бинокории касе рафта буд ва имрӯз аз он ҷо омадааст ва ба падарам хабар дод:

— Киштзорҳои Боғи Афзал, Тезгузар, деҳаи Қараҷоғ бо киштзорҳои деҳаи Дехнави Абдуллоҷон, Муҳаммад Бокӣ ва як қисми Қочихӯрон тамоман дар зерини рег мондаанд. Мегӯянд, ки ҳучуми

рег то деҳан Сайидато ва кӯрғони Вардонзе расидааст.

— Акиун рӯд нест ва рӯдро тамоман рег гирифт. Аз ҷоҳое, ки аз хучуми рег берун мондаанд, ҳам умеди бехбудӣ нест, ҳозир гуфтан мумкин аст, ки тумани Шсфирком як биёбони беобу алаф гардид, гуфт падарам ва мо ба хона даромадем.

Модарам, баъд аз рафти кори бобомро пурсида аз падарам ҷавоби даркориро гирифтани, ба ӯ гуфт:

— Шумо имрӯз ба кори падарам рафта аз кори худатон мондед ва ҳол он ки чархи дар даст доштаатонро зудтар тамом кардан даркор мегуфтед.

Падарам ба ин сухани модарам сарашро пасу пеш чунбонда нимхандае кард ва баъд аз он дар ҳолате, ки бар рӯй ва чашмонаш асари андӯҳ зиёдатар гардид, гуфт:

— Ба ман ин чархро осиебони осиеи лаби рӯд супориш карда буд ва 20 танга пешаки ба ман дода, хоҳиш карда буд, ки дар як ҳафта тайёр карда диҳам. Рӯзи ваъда фардост. Аммо ҳозир ба чарх ҳеҷ эҳтиёҷ намонд, чунки осие бо ҷӯяш нест шуд. Ҳозир ман дар ғами онам, ки аз кучо пул ёфта пули осиебонро мегардонда бошам,— гуфт ва ба модарам ҷой фармуда, худ ба шунидани дарси акаам машғул гардид.

ДАР СОҚТАРЕ

— Ман дар ин ҷо пеш аз он, ки дар Соқтаре ҷӣ навъ рӯз гузаронидани худро нақл намоям, бояд ҳавлии дар деҳан Соқтаре доштаи худатонро тасвир кунам.

Ҳавлии мо дар Соқтаре дар тарафи шимоли масҷиди ин деҳа воқеъ шуда буд. Аз тарафи ғарби масҷид бо тангкӯчае, ки аз кӯчаи калони деҳа ҷудо мегардид, ба он рафта мешуд. Тарафи шарқи ин тангкӯчаро мактаб, масҷид ва чорбоғи вай ва тарафи ғарбашро як ҳавлии калон, ки даромадаш аз кӯчаи калон буд, иҳота мекард.

Дар охири ин тангкӯча ба тарафи ғарб дар як гардишгоҳ якчанд ҳавлии бошад ҳам, дарвозаи ҳавлии мо рост ба тангкӯча нигоҳ карда меистод. Аммо он ҳавлии махсуси хонадони мо набуда, дар як доираи васеъ ҳа-

ман хешутаборон чойгир шуда буданд/ва ҳар кадом қисме аз ин доираро соҳибӣ менамуданд.

Бари ин ҳавлӣ аз ғарб ба шарқ тахминан 150 метр буда, дарознаш аз ҷануб ба шимол тахминан дусад метр меомад. Ин масоҳа ба чор қисм тақсим ёфта, қисми якӯм, ки ба даромади дарвоза рост меомад, аз онҳо мо буда, се қисми дигараш, ки дар тарафи шарқи мо буд, ба амак ва амакбачаҳои падарам тааллуқ дошт.

Ин ҳавлӣ, ё ин ки ҳавлиҳо аз тарафи ҷануб бо як деворчаи якунимпоҳсагӣ аз чорбоғи масҷид ҷудо шуда аз тарафи шарқ ва ғарб бо деворҳои ҳамсоя ихота ёфта буд, тарафи шимолаш бо деворҳои дупоҳсагӣ аз ёбон ҷудо мешуд ва дар пеши ҳар қисми ин ҳавлиҳо ба тарафи ёбон роҳи баромад ҳам буд.

Дар вақтҳои, ки ман аввалин бор ба ёд гирифтаам, дар ҳавлии даруни мо як хонаи ҷубқорни кӯҳна барои нишаст ва як хоначаи хишти хом барои дӯкони бофандагӣ буд.

Аз тарафи шарқ ҳамсояи бевоситаи мо амаки падарам буда, дар вақтҳои, ки ман дар ёд дорам, ӯро «90 сол умр дорад» мегуфтанд. Ӯ дар ҳавлии дарун як хонаи фасурда дошт, ки дар вай зани писараш менишаст ва дар ҳавлии берун як меҳмонхонаи чоркунҷаи миёнсутундори масҷидшакл дошт, ки дар вай худаш истиқомат мекард.

Ин куҳансол, ки Абдуллоҳоча ном дошт, дар вақтҳои аввал дурудгар буда, камтар замин ҳам доштааст. Аммо писараш ноқобил ва сарсаригард шуда, на дар замин ва на дар дурудгарӣ кор накардааст. Вақте ки худӣ ӯ пир шуда аз кор баромадааст, падар ва писар заминро фурухта хӯрдаанд. Дар вақтҳои, ки ман ёд дорам, ин бечора ҳеҷ даромад надошт ва таъми ӯро хешони дигар меоданд. Ӯ дар меҳмонхона менишаст ва ба касе чизе намегуфт, бар рӯи суфа фақат барои қазон ҳоҷат ва таҳорат мебаромад.

Аммо писараш деҳ ба деҳ мегашт. Ӯ хату савод дошт. Мегуфтанд, ки ӯ дуохонӣ карда мегардад. Маълум буд, ки ӯ дар ин қорӣ бемехнат ҳам сиёдук буда, қораш пеш намерафт. Дар ҳар 15—20 рӯз як бор ба хонааш меомад, аммо хӯрокворие, ки дар ҳар омадан меовард, ба занаш ва хоҳарзодани худаш, ки бо за-

наш меистод, намерасид ва ба падараш чизе намедод, падарам ўро «Фосиқи махрум» номида буд.

Номи ин одам Иброҳимхоҷа буд. Боре падарам ўро барои ба падараш нигоҳубин накарданаш бисъер таъна ва туфу лаънат кард ва дар охири суханаш ба ў гуфт:

— Агар Иброҳим пайғамбар барои ризои худо писарашро қурбон карда бошад, ту барои танбалият падаратро қурбон кардӣ. Ҳайф ба ту ва лаънати олам ба ту!

Аммо ў дар ҷавоби ин ҳама суханҳои талх захрҳанде кард ва ҳарашро савор шуда ба сарсаригардиаш баромада рафт.

Дар тарафи шарқи амаки падарам як кампир буд, ки ўро «Тутапошишо» мегуфтанд. Номи аслии ўро ман намедонам ва ҳар кас, ки ин уивони пуртантанаро мешунид, гумон мекард, ки он зан бояд як зани соҳибҳашамат буда, куртаҳои шохиро болои ҳам пӯшида, бар болои чандин қабат кӯрпача нишаста, хизматгоронро қор мефармуда бошад. Аммо дар ҳақиқат ин тавр набуд. Дар тани ў як курта-лозимии ҳазорямоқ буда, аз асбоби хона танҳо як пӯстаки кӯхнаи пашмаш рехта, як намадчаи дарида, як кӯрпа ва чанд лӯла-болиши ҷағбуташ намоёншуда дошт.

Умри ўро аз ҳаштод боло мегуфтанд, қадаш чунон ҳам шуда буд, ки агар менишаст, сари синааш бар рӯи зонуяш қариб мерасид, роҳ рафтан ва нишастан барои ў душвор буд. Бинобар ин ў ҳамеша рӯйнокӣ мехобид, чунон ки дар зери сараш болишҳоро баланд мегузошт, инчунин дар зери ронҳояш ҳам болишҳои баланд мениҳод ва ба ин тарз мувозанан қомати ҳамгаштан худро дар вақти хобидан нигоҳ медошт.

Ин зани Абдулқуддусхоҷа ном амаки падарам буд, ки ў кайҳо мурда рафта будааст. Ин зан Шарофхоҷа ном як писар дошт, ки вай ҳам қоргурез буд. Баъд аз мурдани падараш замини ба мерос мондари фурухта хӯрдааст, пас аз он ба тарафҳои Қарши рафтааст, ки дар он ҷо ҳам хешовандони мо буданд. Маълум мешуд, ки Шарофхоҷа дар Қарши ҳам ғайр аз сарсаригардӣ қори дигаре надоштааст, дар ҳар сол як бор барои дидани модараш меомад ва чизе, ки меовард, дар рӯзҳои худаш дар ин ҷо будан, ки аз 15--20 рӯз зиёд на-

буд, тамои мешуд. Баъд аз баромада рафтани ӯ нафақан Тўтапошшоро хешон ва ҳамсоиягон меоданд.

Дар қисми охирини ин хавлӣ дар тарафи шарқ писари амаки падарам зиндагонӣ мекард. Дар вақтхое, ки ман ёд дорам, ӯ тахминан 50-сола буда, устони дурудгари бисёр хунарманд буд. Мегуфтанд, ки дар хунари чўбтарошӣ ва кандакорӣ дар Бухоро ҳам монандаш кам ёфт мешуд. Номи ӯ Хидоятхоҷа бошад ҳам, ба сабаби устони хунарманд буданаш, мардум ӯро Устохоҷа мегуфтанд. Ӯ соҳиби хату савод буд ва ба мардум забони хуш ва муомилаи нек дошт.

Ӯ ду писар дошт, ки аз зани собиқаш таваллуд ёфта буданд, писари калонаш Сайидакбар ном дошта, бо акаи ман ҳамсол ва дар пеши хатиби деҳа дарс мехонд, писари дуйумаш Икромхоҷа ном дошта, кўрсавод буд ва ба корҳои падараш ёрӣ меод.

Устохоҷа баъд аз мурдани зани аввалинаш зани дуйум гирифта буд, ки аз ин ду духтар дошт. Духтархояш хурдсол буданд, занаш ҷавон ва аз хоҷагони хатчагӣ¹² буда хеле калонгир буд, ғайр аз пухтупаз ба дигар кор даст намезад. Зардолухо рехта набуд шуда мерафтанд, аммо ӯ ғундошта намехушконида.

Устохоҷа ҳар чанд хунарманд бошад ва аз кори касон кам фориг шавад ҳам, рўзгораш аз рўзгори мо беҳтар набуд, бо вучуди ин ба Абдуллохоҷа ва Тўтапошшо ёриро дарег намедошт.

* * *

Дар соле, ки рӯди Шофиркомро рег пахш карда деҳаи Маҳаллаи Болоро беоб монанд, падарам моро аз ҳарсола пештар ба Соқтаре кўчонид, дар солҳои пеш мо дар вақти тутпазӣ аз Маҳаллаи Боло мекўчида бошем, он сол тутхо ханўз ғўра набаста кўчидем.

Дар Соқтаре акаам бо Сайидакбархоҷа ба пеши хатиби деҳа дарс сар кард, ман бо бачагони ҳамсоли худ дар ин деҳаи сероб ба чўйчабозӣ даромадам. Падарам дар ин фикр афтод, ки зимистони он сол ҳам моро ба Маҳаллаи Боло набарад, чунки дар он ҷо оби нўшокиро ҳам ёфтани душвор ва аз хоҳи деҳа кашидан ва ба хона кашондан даркор буд.

Бинобар ин падарам хонаи нишасти фасурдаро вайрон карда, аз сари нав як хонаи мадондор, як айвонча барои ошпазӣ, як оғил ва як коҳхонаи поҳсағӣ сохт. Дар ин бинокориҳо ба падарам Устохоҷа ёрӣ дод. Дар лойкориҳои иморат Иқромхоҷа ва акаам ҳам ба қадри қувваташон ёрмандӣ карданд, аммо Сайидақбар бо вучуди таклифи падараш ёрӣ надод, «ман хушхат шудан мецоҳам, агар ба лой ва хишт даст расонам, дастам аз қалам дур мешавад» гуфт.

Он сол бештарин машғулоти ман, Ҳомидхоҷа — хоҳарзодаи Иброҳимхоҷа ва духтарони Устохоҷа бо Тӯтапошино шуд, ӯ ба мо ҳикояҳои ғалатӣ ва шугҳо — афсонаҳои аҷиб нақл мекард. Ӯ қиссаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абӯмуслимно аз ёд медонист ва такрор ба такрор ба мо аз он афсонаҳо нақл мекард. Ҳар кадоми мо ба ӯ нон, гӯлунг ва ягон чизи дигари хӯрданӣ бурда ёро ба гап мебаровардем. Ӯ дар ҳолате ки рӯйнокӣ сару поҳояшро бар рӯи болишҳо баланд карда мецобид, ба мо ҳикоя мегуфт.

Ӯ боре ба мо дар бораи як ятими доно ва бои фиребгари нодон ҳикоя мекард, ки ҳанӯз аз ёдам набаромадааст.

ЯТИМИ ДОНО ВА БОИ ФИРЕБГАРИ НОДОН

Назар ба қавли Тӯтапошино, будааст-набудаст як бои фиребгар будааст. Ӯ ҳамеша ятимон ва хизматгори худро муфт кор мефармудааст, ҳар вақт ки онҳо ҳақ талаб кунанд, ягон тӯхмат ёфта онҳоро қарздор мекардааст ва то адо кардани он қарзи тӯхмати онҳо аз дасти вай ҳалос шуда наметавонистаанд. Агар хизматгори он қарзи нокардаашро адо кунанд, боз ягон тӯхмати дигар ёфта дубора ёро қарздор мекардааст. Ҳамин тариқа шуда хизматгори ӯ аз дасти ӯ то мурданашон ҳалос шуда наметавонистаанд.

Охир кори он бой ба дараҷае расидааст, ки касе хизматгори ва ятимни ёро қабул намекардагӣ шудааст, ҳар касеро, ки ба хизмати худ таклиф кунанд, «ту фиребгар, ту тӯхматчи» гуфта таклифи ёро рад мекардааст. Ҳарчанд ваъдаҳои хуб диҳад ҳам, касе гапҳои ёро бовар намекардааст.

Охир хизматгорони кӯхнааш ҳамагӣ мурда рафтаанд ва ӯ тамоман беҳизматгор ва бедастьёр мондааст. Як рӯз камбағалони деҳаро дар пеши масҷид гун карда, дар пеши имом аз занталоқӣ қасам хӯрдааст, ки агар касе хизмати ӯро қабул кунад, ҳақ медиҳад ва тӯхмат намекунад.

Аммо камбағалон ин гапи ӯро ҳам бовар накарданд, «худат чӣ, ки қасамат бошад» гуфтаанд.

Баъд аз он бой фикр карда-фикр карда як роҳи фиреби дигарро ёфтааст: дар он деҳа як писарбачаи бепадару модари хурдсол будааст. Ӯро: «писарам, ба хонаи ман биё, ман ба ту гапи зарур дорам» гуфта ба хонааш овардааст ва дар он ҷо ба ӯ гуфтааст:

— Писарам, ту падар надорӣ ва ман писар надорам. Агар ту ба хонаи ман омада дастьёри кунӣ, ман туро ба фарзандӣ қабул мекунам ва духтарамро, ки ягона фарзанди ман буда, ҳозир 5-сола аст, баъд аз қадрас шуданаш ба ту медиҳам, туро хонадомод мекунам. Баъд аз сари ман ҳамаи молу мулки ман ҳам аз онӣ ту мешавад.

Бой баъд аз гуфтани ин гапҳо духтарашро оварда ба он ятим нишон додааст.

— Ана ҳамин духтараки азизи дӯструяки ман оқибат зани ту мешавад, — гуфтааст.

Писарчаи бепадару модар ин таклифи бойро қабул кардааст ва ҳамон рӯз ба дастьёри бой даромадааст.

Рӯзҳо, ҳафтаҳо, моҳҳо ва солҳо гузаштан гирифтаанд, ятим ба бой аз таҳти дил фарзандвор хизмат кардан гирифтааст, нафъи бойро нафъи худ, зарари бойро зарари худ донистааст, «ман ки домоди ӯ мешавам, ҳамаи чизҳои ӯ аз онӣ ман мешавад» гуфтааст.

Ба духтари хурдсоли бой ҳам ҳар гуна бозичаҳо сохта дода, гапҳои ширини ғалатӣ ёфта гуфта, ӯро дӯстдорӣ карда ҳамеша вақти ӯро хуш мекардааст.

Духтарак ҳам ба ин ҷавони хушзабони меҳрубони хушмуомила муҳаббати покдилона монда аз вай ҷудо шудан ва як нафас бе ӯ монданро намехостааст.

Вақте ки духтар қадрас шудааст, ваъдан падарашро ҷар бораи хонадомод кардани ятимбача ба хотир оварда, он вақт ба ӯ монанди шавҳари оянда ва рафиқи умрии худ нигоҳ карда муҳаббаташ нисбат ба ӯ боз

хам зиёдтар шудааст: ба корҳои дастъяри \bar{y} ёри дода, кӯшиш мекардааст, ки бори хизматгори \bar{y} сабуктар шавад ва аз он пеш ба \bar{y} «ака» гуфта хитоб мекарда бошад, кам-кам «акаҷон-акаҷон» мегуфтагӣ шудааст.

Ятим ҳам \bar{y} ро аз аввала зиёдтар дӯст дошта, соате бошад ҳам, аз \bar{y} дур шудан ба худаш бисъёр душворӣ мекардагӣ шудааст, ҳар вақт ки аз хона ба кори ёбон мебаромадааст, гӯё ки ягон чизи бисъёр азизи қиматбахояш дар хона монда бошад, лаҳза ба лаҳза рӯи худро ба қафо гардонда ба тарафи хавлии бой бо дилкашолӣ нигоҳ мекардааст. Хизмати бойро бошад, аз пештара ҳам хубтар, бисъёртар мекардааст, ки \bar{y} дилаш гарм шуда, зудтар тӯй карда ду дилдодаро ба муродашон расонад.

Бой ҳам ба \bar{y} муомилаҳои хуб мекардааст. Масалан, дар вақти кор фармудан ба \bar{y} намегуфтааст, ки «ғӯзаро хишова кун» ё ин ки «гандумро дарав», балки мегуфтааст, ки «ғӯзаатро хишова кун, гандуматро дарав».

Аммо духтар бетоқат шудан гирифтааст ва охир ба ятим гуфтааст, ки ба воситаи ягон кас зудтар тӯй карданро аз падараш талаб кунад.

Ятим ин таклифи духтарро қабул накардааст:

— Аз ғайри талаби ман худаш тӯй кунад, беҳтар, — гуфтааст.

Вақте ки духтар 17-сола шудааст, аз ҳар тараф ба \bar{y} духтарбинҳо ва хостгорҳо омадан гирифтаанд. Духтар аз паси дар ба онҳо чӣ навъ муомила кардани модарашро шунида ва фаҳмида меистодааст: модари духтар талаби ҳеҷ кадоми он хостгорҳоро рад намекардааст ва ба онҳо «духтарам номзад дорад ва сараш бастагист» намегуфтааст, балки зимнан дар болои хароҷоти тӯй гап зада ба духтараш баҳои баланд мемондааст ва чунончи:

— Агар насибаву тақдир рафта бошад, мо аз шумо беҳтар кудо ёфта наметавонем, лекин дадеш меғянд, ки «ман дар ин вилоят аз чорта якта шуда омадам, тӯн мардумро бисъёр хӯрдам, барои тӯи духтари ман даҳ ман биринҷ бо асбобаш лозим мешавад. Албатта, либос ва нақдинаи тӯй ҳам мувофиқи духтарашон шуданашро талаб мекунам, агар насиба рафта бошад кудашаванда ҳамин чизҳоро тайёр карда таво-

хам зиёдтар шудааст: ба корҳои дастъяри \bar{u} ёри дода, кӯшиш мекардааст, ки бори хизматгори \bar{u} сабуктар шавад ва аз он пеш ба \bar{u} «ака» гуфта хитоб мекарда бошад, кам-кам «акаҷон-акаҷон» мегуфтагӣ шудааст.

Ятим ҳам \bar{u} ро аз аввала зиёдтар дӯст дошта, соате бошад ҳам, аз \bar{u} дур шудан ба худаш бисъер душворӣ мекардагӣ шудааст, ҳар вақт ки аз хона ба кори ёбон мебаромадааст, гӯё ки ягон чизи бисъер азизи қиматбахояш дар хона монда бошад, лаҳза ба лаҳза рӯи худро ба қафо гардонда ба тарафи ҳавлии бой бо дилкашолӣ нигоҳ мекардааст. Хизмати бойро бошад, аз пештара ҳам хубтар, бисъерттар мекардааст, ки \bar{u} дилаш гарм шуда, зудтар тӯй карда ду дилдодаро ба муродашон расонад.

Бой ҳам ба \bar{u} муомилаҳои хуб мекардааст. Масалан, дар вақти кор фармудан ба \bar{u} намегуфтааст, ки «ғӯзаро хишо ва кун» ё ин ки «гандумро дарав», балки мегуфтааст, ки «ғӯзаатро хишо ва кун, гандуматро дарав».

Аммо духтар бетоҷат шудан гирифтааст ва охир ба ятим гуфтааст, ки ба воситаи ягон кас зудтар тӯй карданро аз падараш талаб кунад.

Ятим ин таклифи духтарро қабул накардааст:

— Аз ғайри талаби ман худаш тӯй кунад, бехтар, — гуфтааст.

Вақте ки духтар 17-сола шудааст, аз ҳар тараф ба \bar{u} духтарбинҳо ва хостгорҳо омадан гирифтаанд. Духтар аз паси дар ба онҳо чӣ навъ муомила кардани модарашро шунида ва фаҳмида меистодааст: модари духтар талаби ҳеч кадоми он хостгорҳоро рад намекардааст ва ба онҳо «духтарам номзад дорад ва сараш бастагист» намегуфтааст, балки зимнан дар болои хароҷоти тӯй гап зада ба духтараш баҳон баланд мемондааст ва чунончи:

— Агар насибаву тақдир рафта бошад, мо аз шумо бехтар қудо ёфта наметавонем, лекин дадеш меғӯянд, ки «ман дар ин вилоят аз чорта якта шуда омадам, тӯи мардумро бисъер хӯрдам, барои тӯи духтари ман даҳ ман биринҷ бо асбобаш лозим мешавад. Албатта, либос ва нақдинаи тӯй ҳам мувофиқи духтарашон шуданашро талаб мекунам, агар насиба рафта бошад қудошаванда ҳамин чизҳоро тайёр карда таво-

над, мо як духтар не, сад духтар дошта бошем ҳам, медихем».

Духтар аз ин гапҳо пай бурдааст, ки ҳеҷ гоҳ падару модараш ёро ба ятим нахоҳанд дод, онҳо дар ҷустуҷӯи ягон домоди хушпул мебошанд, ки ёро бо баҳои тамом ба вай фурушанд. Бинобар ин ятимро дида воқеан хостгорон ва ҷавоби модарашро ҳикоя карда:

— Ту зудтар ба воситаи ягон кас маро аз падарам талаб кун, агар ту талаб накуни ё падарам маро ба ягон каси дигар диҳад, доништа мон, ки ман худамро мекушам, — гуфтааст.

— Худо накарда агар падарат туро ба ман надихад, ё ба ягон каси дигар доданро хоҳад, аввал ман худамро мекушам, — гӯён ятим рост ба пеши имоми деҳа рафта муддаои худ ва ваъдан бойро ба вай фаҳмонда, аз ӯ хошиш кардааст, ки дар байни ӯ ва бой миёнаравӣ кунад.

Имом хошиши ятимро қабул карда, талаби ёро ба бой расондааст. Бой дар ҷавоби ин талаб баъд аз хандидан ба имом гуфтааст:

— Ҷавоби ятимро ба худи ман ҳавола кунед, агар ӯ аз шумо: «бой ба талаби ман чӣ гуфтанд?» гуфта пурсад, «худашон ба ту гап мезананд» гӯед.

Ҳамон дам бой ба пеши ятим омада ба ӯ хандакунон гуфтааст:

— Писарам, ту дилтангӣ накун ва ҳар касро дар миёна наандоз, ман пасу пеши худро дида асбоби тӯйро тайёр кунам, амри хайри шумоёнро пеш мегирам. Ту аз омада рафтани хостгорҳо бадгумон нашав. Ба хушбахтии ту бахшидаат (духтар) баднамо нест, бинобар ин ба ӯ толиб бисёр аст. Мо ягон касро ранҷондан намехоҳем, бинобар ин ба хостгорҳо «равед, мо ба шумо духтар намедихем» намегӯем, лекин чунон ки «маҳри духтари нододани вазнин аст» гуфтаанд, ба ӯ баҳои баланд мемонем. Ба ҳамин восита ҳар гуна хостгорро, бе он ки ёро ранҷонем, аз дари худ меронем.

Ятим, чунон ки худ ба ин гапҳои бой бовар кардааст, духтарро ҳам бовар кунонда, ёро оромонидааст ва худ аз пештара ҳам бештар ва беҳтар хизмат карда гаштан гирифтааст.

Як рӯз дар пеши дарвозаи бой як қатор шутур пайдо шудааст, чулу ҷағозҳои он шутурҳо ҳама аз қолиҷ-

хон нав буда, ба гардан, ба дум ва ба зонуҳои онҳо зангӯлаҳои нукракӯб овехта будаанд. Бар болои чанд шутур ҷуволҳои биринҷ, бар чанд шутур ҷуволҳои орд, бар чанд шутур қанду наботу шакару ҳалво, бар чанд шутур пӯшоквории атласу адрасу шоҳиву баҳмалу кимҳобу зарбафт бор карда шуда будаанд. Шутурхоро ба пешни дарвозаи бой ҷӯконда борхоро фуруварда ба хонаи ӯ даровардан гирифтаанд.

Ҳама фаҳмидааст, ки бой духтарашро ба як бой номзад карда будааст ва ин чизҳо сартӯй будааст, ки дар ҳамон наздикиҳо тӯй фотиҳа меводаанд.

Ятим, ки ин ҳолро дида ҷашмонаш сиёҳ рафта сараш гаштан гирифтааст, гӯё осмон ба сари ӯ фуру омада, монанди санги оснӣ гардида танахро гандумвор орд мекарда бошад, тамоми баданаш ба ларзиш даромадааст.

Ятим аввал худро куштан хостааст, аммо боз дар дили худ фикр кардааст, ки «худкушӣ ҳар вақт мумкин аст, бояд то ҷон дар рамақ дорам, барои халосии худ ва духтар кӯшиш кунам. Агар ба ин кор комёб наштавам, дар он вақт худро хоҳам кушт».

Ятим ба ҳамин мулоҳаза дар вақте, ки ҳама ба тӯй-фурӯи ва дидани либосвории арӯсу домод машғул будаанд, ӯ ба ҳавлии дарун даромада духтарро дида ӯро нимо карда ба як гӯшае бурдааст.

Духтар ба ятим рӯ ба рӯ шудан замон гирья карда сар додааст ва аз тағи куртааш як ханҷарро бароварда нишон дода:

— Ман фурсат меҷӯям, ки синаи худро ҷок карда худро кушам,— гуфтааст.

— Ман ҳам дар ҳамин фикр будам,— гуфтааст ятим,— лекин тадбире ба хотирам омад, ки бо вай худро ва тӯро халос мекунам...

Духтар бо шунидани ин гап дастони худро ба гардани ятим партофта нахустин бор ӯро бӯсида, гуфтааст:

— Зудтар тадбиратро гӯй, ки метарсам аз хурсандӣ шодимарг шуда роҳи халосиро нашунда монам.

— Ҳозир сабр кун, ба падару модар ва ба дигарон худро ҷунон нишон деҳ, ки ту ба ин тӯй, гӯё, розӣ ва хурсанд мебошӣ. Аммо ҳамеша ба гурехтан тайёр бош. Ҳар вақт ки фурсат ёфт шуд, ман пинҳонӣ омада тӯро

гирифта мегурезам,— гуфтааст ятим ва илова намудааст: — Аммо ман дар ин тӯй, ки дар ҳақиқат мотами ману туст, дар ин чо истода наметавонам ва ба чое рафта пинҳон шуда ба пай кор мезафтам. Лекин баъд аз тӯй як бор ба падарат вохӯрда аз вай ҳаққи хизмати 12-солаамро талаб мекунам. Азбаски ӯ аз занталоқӣ қасам хӯрдааст, бояд ҳаққи маро диҳад. Инро ҳам аз барои ҳамин талаб мекунам, ки баъд аз гурехта рафтанимон то ягон кор ёфтаи ба мо пул даркор мешавад.

Аз ҳамон дам сар карда ятим аз он деҳа ғоиб шудааст ва баъд аз ягон ҳафта гузаштан аз тӯй ятим ба деҳа омадааст, ки бой дар пеши масҷид бо имом ва калоншавандагони деҳа нишаста будааст.

Ятим ба бой нигоҳ карда:

— Амаки бой, нону намакатиноро бисъёр хӯрдам, хизмататиноро кам кардам, акнун аз ман розӣ шавед. Агар ҳаққи маро медодед, инро дар бораи худ охири некин шумо дониста, аз шумо бисъёр миннатдор мешудам,— гуфтааст.

— Чӣ ҳақ? — бой оташинона пурсидааст.

— Ҳаққи хизмати 12-солаам, он ҳаққе, ки шумо дар пеши домулло бобом аз занталоқӣ қасам хӯрда будед, ки хоҳед дод.

Чашмони бой калон кушода шуда аз шасташ фуromaдааст.

— Ҳақ талаб кунӣ, ҳақ медиҳам,— гуфтааст мулломона.— Пагоҳонӣ ба нияти ба осие бурдан аз анбор ним ҷувол гандум бароварда монда будам, ба дари анбор истодааст. Ана ҳамон гандумро гирифта бар.

— Магар ҳаққи 12-сола хизмати ман ним ҷувол гандум мешавад? Шумо бо ин кор мехоҳед, ки зани ҳалолӣ худро ба худ ҳаром гардонед?

Бой бо шунидани ин суханони ятим дар пеши мардум аз беномусии «занталоқӣ» тарсида саросема шуда бо назари мададталабӣ ба имом нигоҳ кардааст, ки ӯ шохиди қасами ҳудаш буд.

Имом ҳам ба зудӣ ба ёри бой расида аз ятим пурсидааст:

— Вақте ки бой туро ба дастъерии худ гирифта буданд, ба ту ҳар сол чӣ қадар ваъда карда буданд?

ҳон нав буда, ба гардан, ба дум ва ба зонӯҳои онҳо зангӯлаҳои нукракӯб овехта будаанд. Бар болон чанд шутур ҷуволҳои биринҷ, бар чанд шутур ҷуволҳои орд, бар чанд шутур қанду наботу шакару ҳалво, бар чанд шутур пӯшокворҳои атласу адрасу шохиву баҳмалу кимҳобу зарбафт бор карда шуда будаанд. Шутурхоро ба пеши дарвозан бой ҷӯконда борхоро фуруварда ба хонаи ӯ даровардан гирифтаанд.

Ҳама фаҳмидааст, ки бой духтарашро ба як бой номзад карда будааст ва ин чизҳо сартӯй будааст, ки дар ҳамон наздикиҳо тӯи фотиҳа меводаанд.

Ятим, ки ин ҳолро дида чашмонаш сиёҳ рафта сараш гаштан гирифтааст, гӯё осмон ба сари ӯ фуру омада, монанди санги осие гардида танашро гандумвор орд мекарда бошад, тамоми баданаш ба ларзиш даромадааст.

Ятим аввал худро куштан хостааст, аммо боз дар дили худ фикр кардааст, ки «худкушӣ ҳар вақт мумкин аст, бояд то қон дар рамақ дорам, барои ҳалосин худ ва духтар кӯшиш кунам. Агар ба ин кор комёб нашавам, дар он вақт худро хоҳам кушт».

Ятим ба ҳамин мулоҳаза дар вақте, ки ҳама ба тӯй-фурӯроӣ ва дидани либосворҳои арӯсу домод машғул будаанд, ӯ ба ҳавлии дарун даромада духтарро дида ӯро имо карда ба як гӯшае бурдааст.

Духтар ба ятим рӯ ба рӯ шудан замон гирья карда сар додааст ва аз тағи куртааш як ханҷарро бароварда нишон дода:

— Ман фурсат меҷӯям, ки синаи худро ҷок карда худро кушам,— гуфтааст.

— Ман ҳам дар ҳамин фикр будам,— гуфтааст ятим,— лекин тадбире ба хотирам омад, ки бо вай худро ва тӯро ҳалос мекунам...

Духтар бо шунидани ин гап дастони худро ба гардани ятим партофта нахустин бор ӯро бӯсида, гуфтааст:

— Зудтар тадбиратро гӯй, ки метарсам аз хурсандӣ шодимарг шуда роҳи ҳалосиро нашунида монам.

— Ҳозир сабр кун, ба падару модар ва ба дигарон худро ҷунон нишон деҳ, ки ту ба ин тӯй, гӯё, розӣ ва хурсанд мебошӣ. Аммо ҳамеша ба гурехтан тайёр бош. Ҳар вақт ки фурсат ёфт шуд, ман пинҳонӣ омада тӯро

гирифта мегурезам,— гуфтааст ятим ва илова намудааст: — Аммо ман дар ин тӯй, ки дар ҳақиқат мотами ману туст, дар ин ҷо истода наметавонам ва ба ҷое рафта пинҳон шуда ба паи кор меафтам. Лекин баъд аз тӯй як бор ба падарат вохӯрда аз вай ҳаққи хизмати 12-солаамро талаб мекунам. Азбаски ӯ аз занталоқӣ қасам хӯрдааст, бояд ҳаққи маро диҳад. Инро ҳам аз барои ҳамин талаб мекунам, ки баъд аз гурехта рафтанимон то ягон кор ёфтан ба мо пул даркор мешавад.

Аз ҳамон дам сар карда ятим аз он деҳа ғоиб шудааст ва баъд аз ягон ҳафта гузаштан аз тӯй ятим ба деҳа омадааст, ки бой дар пеши масҷид бо имом ва калоншавандагони деҳа нишаста будааст.

Ятим ба бой нигоҳ карда:

— Амаки бой, нону намакаторро бисъёр хӯрдам, хизмататорро кам кардам, акнун аз ман розӣ шавед. Агар ҳаққи маро медед, инро дар бораи худ охирин некин шумо дониста, аз шумо бисъёр миннатдор мешудам,— гуфтааст.

— Чӣ ҳақ? — бой оташинона пурсидааст.

— Ҳаққи хизмати 12-солаам, он ҳаққе, ки шумо дар пеши домолло бобом аз занталоқӣ қасам хӯрда будед, ки хоҳед дод.

Чашмони бой калон кушода шуда аз шасташ фуromaдааст.

— Ҳақ талаб кунӣ, ҳақ медиҳам,— гуфтааст мулоимона.— Пагоҳонӣ ба нияти ба осие бурдан аз анбор ним ҷувол вандум бароварда монда будам, ба дари анбор истодааст. Ана ҳамон гандумро гирифта бар.

— Магар ҳаққи 12-сола хизмати ман ним ҷувол гандум мешавад? Шумо бо ин кор мехоҳед, ки зани ҳалоли худро ба худ ҳаром гардонед?

Бой бо шунидани ин суҳанони ятим дар пеши мардум аз беномусии «занталоқӣ» тарсида саросема шуда бо назари мададталабӣ ба имом нигоҳ кардааст, ки ӯ шоҳиди қасами худаш буд.

Имом ҳам ба зудӣ ба ёри бой расида аз ятим пурсидааст:

— Вақте ки бой туро ба дастъёрии худ гирифта буданд, ба ту ҳар сол чӣ қадар ваъда карда буданд?

— Ҳеҷ ҳақ ваъда накарда буданд, фақат туро до-
мод мекунам гуфта буданд.

— Домодкунӣ ҳақ намешавад. Ҳар сол музди хиз-
мат аз мол ё пул чӣ ваъда карда буданд?

— Ҳеҷ чиз ваъда накардаанд.

— Бисъёр хуб,— гуфтааст имом,— ин тавр бошад,
ҳар чизе, ки бой муносиб бинанд, ҳамон ҳаққи хизма-
ти ту мешавад. Ҳоло, ки ним ҷувол гандум додан ме-
ҳанд, хурсанд шуда гирифтаи гир. Агар як коса ган-
дум медоданд ҳам, ту ба зиёда талаб кардан ҳақ надош-
тӣ ва қасами ин кас бо ҳамон ба ҷояш меомад. Аз рӯи
шариат, модом ки ба ту ҳақ доданд ва бемузд кор на-
фармуданд, занашон талоқ намешавад.

Ятим бо шунидани ин ҳилаҳои шаръии имом аввал
оташин шуда бошад ҳам, фикре ба хотираш расида ху-
дашро ором додааст ва ба бой нигоҳ карда:

— Хуб, ҳар чизе, ки шумо муносиб бинед, ман ро-
зӣ, лекин агар ман гандумро бурдан хоҳам, бибибой
надиханд, чӣ кор кунам?

— Агар ба гапи ту бовар накунад, ба вай гӯй аз
дарвоза баромада ба ман нигоҳ кунад, ман «дода фи-
ристон» гуфта ишорат мекунам.

Ятим давон-давон ба ҳавлии бой омада аспро зин
пахш кардан гирифта, ба бибибой гуфтааст:

— Амаки бой «гандумро осие бар, хоҳаратро ҳам
хамроҳ бар, ки пеш аз тӯй шуда рафтани осиеро та-
мошо карда монад» гуфтанд, ба хоҳарам гӯед, ки тай-
ёр шуда барояд.

— Дурӯғ мегӯй,— гуфтааст бибибой,— духтари қад-
раси нав фотиҳа шудагиро ҳеҷ гоҳ ба ту ҳамроҳ карда
намефиристонанд.

— Агар бовар накунад, бароед, дар таги дарвоза
аз худашон пурсед,— гуфтааст ятим.

Бибибой ҷомачаро ба сараш гирифта ҳамроҳи ятим
аз дарвоза баромадааст. Аз пеши дарвозаи бой одамо-
ни дар пеши масҷид гап зада нишастагӣ менамудаанд.
Ятим бо дасташ ишорат карда бо овози баланд ба бой
гуфтааст:

— Ин кас гапи маро бовар накарданд, ба ман на-
медиханд.

Бой ҳам дасташро баланд карда нишорат намуда, бо овози баланд ба занаш:

— Майлаш, мон, гирифта барад,— гуфтааст.

Ятим тозон-тозон ба ҳавлӣ даромада ҷуволи гандумро ба асп бор карда худ савор шудааст ва духтар, ки ҳамеша тайёр шуда нишаста мунтазири фурсат будааст, ба пушти ӯ ба асп савор шудааст.

Ятим аз дарвоза баромада аспро ба тарафи дигари деҳа, ки дар муқобили тарафи масҷид будааст, давонда рафтааст ва то хабардор шуда аз дунбол асп давондани бой, ятим бо духтар аз назарҳо ғоиб шуда рафтаанд ва ба як вилояти дурдаст рафта ҳар ду бо хурсандӣ зиндагонӣ карда ба муроду мақсадашон расидаанд.

* * *

Тӯтапошшо ин ҳикояро бо образҳои бисёр равшан ва бо тасвирҳои соддаи халқӣ бағоят дилчасп нақл карда буд, бо вучуди хурдсолӣ ман ва дигар шунавандгон бо шунидани ин воқеа ба ҳаяҷон омада будем. Ҳайфо, ки ман таъбир ва тасвирҳои он кампирро аз ёд баровардаам ва дар ин вақт, ки аз замони шуниданам ин ҳикояро шасту чанд сол гузаштааст, маҷбур шудам, ки бо забони худ нависам, лекин ба қадри имкон кӯшиш намудам, ки умуман содда шавад. Дар ҳар ҳол ман он кампири 80-солаи бесаводно дар ҳикоябандии воқеаҳо устои аввалини худ медонам/ва ӯро ҳар вақт ба неки ёд мекунам.

Тӯтапошшо дар ҳикоянақлкунӣ умуман бисёр хунарманд буд. Як бегоҳӣ, ки ҳанӯз шаб торик нашуда буд, модарам ба ман як коса ширбиринҷ дод, ки ба кампир бурда диҳам. Ошро бурда додам, кампир ба ман гуфт:

— Андак нишин, ман ошро хӯрда косаро медиҳам, гирифта мебарӣ ва модарат дар қатори деғу табақ инро ҳам шуста мемонад.

Ман нишастам. Дар ҳамон вақт писари Устохоҷа — Икромхоҷа омад ва дар паҳлуи ман нишаста аз кампир талаб кард, ки ягон ҳикоя гӯяд. Кампир гуфт:

— Ман ин шаб ба ҳикоягӯӣ ҳавсала надорам, ху-

дaмpo бисъёр суст мебинам, аз гушнагӣ хобам набур-
да истода буд, ошро ки хӯрдaм, мехoбaм.

Икромхoҷa бачaи як дaрaҷa дaғaл буд, хусусан бa
кaмпир хeлe ҳазлхoн азoбдихaндa мекaрд:

— Aғaр хикoя нaмeгуфтa бoшeд, мaн шумoрo бa
oш хӯрдaн нaмeмoнaм, — гуфт вa кoсaи oшрo аз пeши
кaмпир гирифтa гурeхтa дуртaр рaфтa истoд.

Кaмпир мaҷбур шуд, ки ягoн хикoя гӯяд вa вaъдa
дoдa oшрo аз дaсти Икромхoҷa гирифтa хӯрд вa бa
хикoягӯй сaр кaрд:

ҲАР КОР ЯК ВАҚТ ДОРАД

Нaзaр бa қaвли Тӯтaпoшшo, будaст-нaбудaст як
муллои қaшшoқ будaст. Ў дaр як хучрaи якe аз
мaдрaсaхo истикoмaт дoштaст. Ў як oшно дoштaст, ки
ӯрo ҳaр вaқт зиёфaт мекaрдaст. Ии муллои қaшшoқ
ҳaмeшa oрзу мекaрдaст, ки ягoн чиз ёфтa ҳeч нaбoшaд,
ягoн бoр oн oшнояшрo зиёфaт кунaд.

Рӯзe як кaбӯтaри (кaфтaри) ёбoй нoхoст пaрвoз кaрд-
дa oмaдa бa хучрaаш дaрoмaдa мoндaст. Мулло бo
чoбукӣ аз чoяш хeстa дaвидa рaфтa дaри хучрaрo бaс-
тaст вa кaбӯтaри дaр дaруни хучрa мoндaрo дoштa,
вaйрo куштa вa пaр кaндa дaрунaшрo тoзa кaрдaст.
Бaъд аз oн бa ҳaмсoяхучрaаш рaфтa, вoқeарo бa ӯ хик-
oя кaрдaст, вa аз вaй як чумчa рaвғaн тaлaбидaст,
ки oн кaбӯтaррo бирьён кaрдa oшнояшрo зиёфaт кунaд.

Ҳaмсoяаш рaвғaн дoдaст. Мулло кaбӯтaррo дaр oн
рaвғaн бирьён кaрдa дeгрo пӯшондa мoндa, бa oвaрдa-
ни oшнояш рaфтaст.

Вaқтe ки мулло аз хучрa бaрoмaдa рaфтaст, ҳaм-
сoяаш як кaбӯтaри зиндaрo дoштa oвaрдa кaбoби тaй-
ёррo аз дeги мулло кaшидa гирифтa вa кaбӯтaри зиндa-
рo бa ҷoи вaй aндoхтa, бoз дeгрo мoнaнди aввaлa пӯ-
шондa мoндaст.

Мулло бaъд аз фурсaтe мeхмoни худрo oвaрдa бa
пeшгoҳи хучрaаш шинoндaст, дaстoнaшрo шустa, oстин-
хoяшрo тo oринҷ бaрзaдaст, тaбaқрo шустa дaр пeши
oтaшдoн бaр рӯи сaндaличa ниҳoдaст вa кaфгиррo бa
дaсти рoстaш гирифтa бo дaсти чaпaш ҳaмин ки сaр-
пӯши дeгрo бaрдoштaст, кaбӯтaр аз дaруни дeг пaри-

да баромада парвозкунон ва муаллақзанон аз даруни хучра беруи шуда ба ҳаво рафтааст. Мулло бо дидани ин ҳодисаи ногаҳонӣ, ки ҳамаи орзуҳои ӯро барбод дода буд, қариб аз ҳуш рафтааст: кафғир аз дасташ ба замин афтадаасту ду дасташ ба ҳаво баланд шудааст ва ӯ ба осмон нигоҳ карда гуфтааст:

— «Худоё, худовандо, зинда гардонидани баъд аз миронидан ҳақ аст ва рост аст, лекин ҷой дорад-дия. На ин ки ту бо зинда кардани қабӯтари кушта ва бибриён кардашуда маро дар пеши меҳмон шарманда ва аз таоми балаззат маҳрум кунӣ».

Кампир баъд аз тамои кардани ҳикояи худ ба Икромхоҷа гуфт:

— Писарам, мисли гуфтаи ҳамон мулло ҳикоягӯӣ ҳам вақт дорад-дия, на ин ки ту дар вақти бемориам маро ҳикоя гӯенда азоб диҳӣ.

Ҳикояҳои аз Тӯтапошшо шунидаам бисъёранд; мумкин аст, ки баъзе аз онҳоро дар рафти таҳрири ёддоштҳои худ, дар мавридҳои муносиб нақл намоям. Дар ин ҷо ҳаминро қайд карданам даркор аст, ки кампирӣ 80-солаи умрашро дар саҳти гузаронида бо гуфтани як-ду ҳикоя ё шуг — афсона монда мешуд, лекин бачагон ӯро танг мекарданд, ки боз гӯяд. Хусусан Икромхоҷа барои бисъёртар ҳикоя гӯендан ӯро азоб меод. Баъзан болишҳои зерӣ сар ва зерӣ пой ӯро гирифта мегурехт, ки дар он вақт кампир ба дарди миёни саҳт гирифтӣ мешуд.

Дар ин гуна мавридҳо кампир барои халос кардани худ аз дасти он бачагонӣ шум ҳикояи деви ачинаро сар мекард, ки бо шунидани он гуна ҳикояҳо бачагон тарсида аз пеши ӯ мегурехтанд ва ӯ ҳам бо осудагӣ ба осмон нигоҳ карда дуқат чаппа, яъне сар ва поҳои ӯро бар рӯи болишҳо баланд карда меҳобид.

Хусусан ҳикояи «Деви ҳафтсар»-и ӯ бисъёр воҳимаангез буд, ҳарчанд он деви баттоли бадқирдори бачадуздак дар охир дар «Кӯҳи Қоф» дар дасти Рустами дoston кушта мешуд, аммо аввалҳои ҳикоя бисъёр тарсовар буд. Аз бачагон танҳо ман будам, ки ҳикояи «Деви ҳафтсар»-ро то охираш шунидаам (ман дар рӯзҳои Ҷан-

ги Бузурги Ватанӣ Гитлер ва фашистони немисро ба ҳамин деви ҳафтсар монанд намуда, онҳоро дар дасти Рустами достони замонӣ — Армияи Сурх кушонда будам, ки он дар вақташ дар газетаҳои «Тоҷикистони Сурх», дар «Коммунисти Тоҷикистон», ҳам дар газетаи «Ленин Йӯли» нашр шуда буд).

Аз калонҳо зани Иброҳимхоҷа, ки Султонпошшо ном дошт, ба шунидани ҳикояҳои деу парӣ бисёр шавқманд буд, хонаи ӯ бо хонаи Тӯтапошшо девор ба девор ва суфааш бо суфаи вай пайваста буд. Дар шабҳои тобистон ҳар дуи инҳо дар суфаҳои худ мехобиданд. Султонпошшо ба шунидани ҳикояҳои одӣ майл надошт, ҳар вақт дид, ки Тӯтапошшо ҳикояи деу аҷинаро сар мекунад, ӯ аз ҷояш хеста омада ба пеши кампир менишаст ва ӯро ба гуфтани ҳикояҳои дев ташвиқ мекард.

Султонпошшо ҳикояҳои ба деу аҷина оидро, ки аз Тӯтапошшо мешунид, ба онҳо аз худ чанд чизи дигар баста ба бачагон ва ба занон нақл мекард.

Назар ба қавли Султонпошшо, вай ҳар гуна деу парихоро ва аз ин ҷумла деви ҳафтсарро дидааст. Ӯ мегуфт, ки дар пушти меҳмонхонаи амакбобо (ӯ падаршӯяшро, яъне Абдуллоҳҷаи 90-соларо амакбобо мегуфт) деви ҳафтсар ҳаст, аввал вай ба сурати гурба менамояд, баъд аз он ба сурати сағ, гург, ҳар ва монанди инҳо медарояд, дар охир ба шакли одами сиёҳи баднамо бадал гардида, дар худ ҳафт сар пайдо мекунад ва ба осмон нигоҳ карда дароз шуда рафта мегирад, ба ҳаде, ки рафта-рафта сараш ба осмон мерасад. Агар ҳамон вақт ба назараш ягон одам — хусусан бача намояд, ба дасташ гирифта ба осмон расонда молиш дода-молиш дода ба офтоб бирӣён намуда майда-майда карда мехӯрад. Ман аз вай пурсидам:

— Шумо, ки вайро дидед, магар ӯ шуморо надидааст, ки гирифта нахӯрдааст?

Ӯ гуфт:

— Амакмуллот (шавҳарашро мегӯяд, ки Иброҳимхоҷа ном дошта, чунон ки дар боло қайд шуд, дуохони нобарор буд) ба ман «исми аъзам»-ро ёд додаанд. Ҳар вақт ман деви ҳафтсарро дидам, «исми аъзам»-ро мехонам ва ӯ ба ман зарар расонида наметавонад.

Боз илова мекард:

— Хикояҳои дев ва аҷинаро дар ягон ҷой нақл на-
кунӣ, ки даррав ба ту зарар мерасад. Ман ва Тӯта-
пошшо, ки аз деу ачина наметарсем, мо «исми аъзам»-
ро медонем, вай ба мо зарар намерасонад.

Ман аз ҳамон вақт сар карда бисъёр тарсончак шу-
дам, шаб ки торик шуд, ҳар чизе, ки ба назарам на-
мояд, «дев» ё «ачина» гумон карда дар ларза меафто-
дам, азбаски Султонпошшо маро аз нақл кардани хи-
кояҳои деу ачина тарсонда буд, ба пеши падару мо-
дари худ ҳам аз он воқеаҳо лаб намекушодам¹³.

«ДЕВ» ВА «АЖДАҲ»

Умуман дар Соктаре, ки деҳаи «девбандон» ва дуо-
хонон буд, афсонаҳои дев, чин ва аждаҳо бисъёр буд.
Дар шимоли ғарбии ҳавлии мо мазоре буд, ки аз ҳав-
лии мо то он ҷо тахминан чорсад метр роҳ буд. Мазор
иборат аз як тал буд, ки боло ва атрофаш аз қабр пур
буд. Дар гӯшаи шимоли ғарбии ин тал як ғор буд. Афсо-
напарастон мегуфтанд, ки дар ҳамон ғор аждаҳо ҳаст
ва ҳар шаб баъд аз хобидани тамоми мардум вай аз ғор
мебарояд, ба лаби Зарафшон меравад, ба даръё даро-
мада лаби зеринашро дар зери об ва лаби болояшро бар
рӯи об медорад, бо ҳамин оби Зарафшон баста шуда, ҳа-
мааш дар даруни вай меравад. Ҳар вақт, ки вай аз об
сер шуд, ба хонааш бармегардад. Агар дар рафтуомади
аждаҳо касе ба вай вохӯрад, он касро зинда ба зинда
фуру мебарад. Аждаҳо танҳо аз шамол метарсад ва ҳар
вақт, ки шамол хест, ӯ ба нолиш мебарояд.

Ман ин гапҳоро бовар мекардам ва ҳар вақт ки
шамол хест, ба тарафи мазор гӯш меодам. Дар ҳа-
қиқат дар вақтҳои шамоли баланд аз он ғор овози ғур-
риш мебаромад.

Дар ҷониби ғарбии ин мазор як пуштачан паст буд,
ки вайро Ғарибмазор мегуфтанд. Дар вай мурдаи ка-
сонии мусофиреро, ки онҷой—соктарегӣ набошанд, ме-
рониданд. Ғарибмазор пур аз ҷангали хордор буд, ки
дар миёни он ҷангал касе даромада наметавонист. Шаб-
ҳо аз он ҷо ҳам овози нола ва ғурриш мебаромад. Афсо-
напарастон он нӯлаҳоро овози ачина медонистанд. Ман
аз вай ҷангал ҳам метарсидам.

Як вақт модарам барои дида омадани падару модараш аз Соктаре ба Маҳаллаи Боло рафт ва акаам уро гирифта бурд. Ман бо падарам дар хавлии Соктаре танҳо монда будем. Дар рӯидарича дар зерӣ ниҳолҳои зардолу падарам гандум кишта буд, ки вайро дарав карда гирифта буд. Дар он вақтҳо деҳқонони бодикқатҳои гандум ва чавро дар як рӯзи шамол об меоданд, ки хасҳояш ба як тараф гун шуда замин тоза шавад.

Дар яке аз ҳамон шабҳои танҳои, ки шамол аз сари шом сар шуда буд, падарам ба замини гандумпоя об сар дод. Аммо пеш аз пур шудани замин аз об шамол хобид. Падарам маро дар рӯи суфа танҳо монда бар рӯи дарича баромад, ки бо шох оби гандумпояро лат дода, хасҳоро ба як тараф гун кунад.

Вақте ки падарам дур шуд ва шаб ҳам торик шудан гирифт, ба ёди ман «деви ҳафтсар»-и Султонпошшо омада дар поёни суфа як гурба ба назарам намуд, фурсате нагузашта сагу харҳои бисёре пайдо шуданд. Дар миёни харҳо як чанд курраҳои хушрӯ ҳам буданд, ки ман борҳо ба он гуна курра соҳиб шуда савор шударо орзу мекардам. Дар вақте ки ман ба тамошои курра фарк шуда будам, он хайвонҳо дар як ҷо гун шуда ба шакли одами сиёҳи ҳафтсардор даромаданд ва он одам ба тарафи осмон баланд шуда рафтан гирифт. Ман як бора «вой мурдам» гӯён фаръеди сахте кашидам.

— Чӣ шуд, чӣ шуд? — гӯён овози падарам баромад ва бо шунида шудани овози вай он одами сиёҳи ҳафтсардор якбора аз назарам ғоиб гардид.

Падарам расида омада аҳвол пурсид, ба ӯ ҳикоя кардам ва деви ҳафтсар будани он одами сиёҳро бо сухани Султонпошшо таъкид намудам.

Падарам хандид ва гуфт:

— Шайх Саъдӣ ном як одами калони донишманд гузаштаанд ва он кас гуфтаанд, ки «дев бо одам наёмезад, матарс,— бал битарс аз одамони девсор». Бинобар ин дев ба одам зарар расонда наметавонад ва аз ҳама чиз одам зӯр аст. Агар ҳар вақт ба назарат чизе намояд, натарс ва ҳамин сухани Шайх Саъдиरो ба ёдат ор, ки он кас ҳеҷ гоҳ дурӯғ намегуфтаанд.

Ман пурсидам:

— «Одамони девсор» кихоянд, ки аз онҳо тарсидан даркор будааст?

— Одамони девсор дар ҳама ҷо ҳастанд, аммо дар деҳаи мо бисъёранд, онҳое, ки дуохониро ба худ касб карда гирифтаанд ва худро «девбанд» гуфта мардумро фиреб медиҳанд, одамони девсор мебошанд. Инҳо аввал одамнро аз дев метарсонанд ва баъд аз он «дев-ро мебандем» гуфта аз онҳо пул мегиранд.

Падарам ба андеша фуру рафта қадаре хомӯш монд ва баъд аз он илова кард:

— Ин амакбачаи ман — Иброҳимхоҷа ҳам одами девсор шудааст. Лекин ин девсори аҳмақ аст, агар дигар девсорон аз дунболи девбандӣ ва дуохонӣ бой шаванд, ин аҳмақ лоақал шиками худашро ҳам сер карда наметавонад. Бо вучуди ин аз паи ин касб наметавонад. Худаш бас набуд, ки занаш ҳам барои ёрӣ додан ба касби шавҳараш девсор шудааст. Ту минбаъд ба пеши Султонпоширо нарав ва ба ҳикояҳои ӯ гӯш наандоз ва агар дар хусуси деви парӣ гап занад, гапи ӯро бовар накун.

Ман бо ин суханони падарам хеле шердил шудам, бо вучуди ин воқеаи ғор, аждаҳо ва ачинахона будани ҷангали Ғарибмазор дар дилам шубҳа меандоخت, чунки ғурриши ғор ва нӯлаи аз ҷангал барояндаро худам бо гӯши худ шунидам будам. Бинобар ин ҷӣ будани он ҳодисаҳо аз падар пурсидам.

Падарам гуфт:

— Он овозе, ки аз ҷангали Ғарибмазор шунидӣ, нӯлаи шағолон аст. Ҷангали Ғарибмазор шағолхона аст, имсол шағоле, ки ду мурғи моро бурд, аз шағолҳои ҳамон ҷо буд. Аммо ҷӣ будани садоеро, ки аз ғор шунидӣ, ман фардо ба ту нишон медиҳам.

Фардон он шаб падарам маро ба нишон додани ғори «аждаҳохона» бурдан хост. Лекин пеш аз рафтани ман ба пеши ман як кӯзаи холиро овард ва гуфт:

— Даҳонатро ба даҳони кӯза наздик карда як пуфи дароз кун!

Ман пуф кардам, аз даруни кӯза як овози ғуввоси баланд баромад.

— Ана, ҳамин садоро аз ёдат набарор, ки дар вақти дидани ғор ба ту кор меояд, — гуфт ва маро ҳамроҳ гирифта ба мазор — ба пеши ғор бурд.

Ман то он вақт аз тарси «аждаҳо» ба наздикии он ғор нарафта будам. Он рӯз дидам, ки дар ғӯшаи ши-моли ғарбии тал тахминан 5 метр болотар аз замин ба шакли айвон як камари айвонмонанд кофта будаанд ва барои фуру нарафтани он айвони хокӣ аз хишти пухта як сутун сохта сари вайро ба сақфи он айвон расонда мондаанд. Дар зери он айвон, дар пеши девораш, ки шиками тал ҳисоб меёфт, як ғор будааст, ё кофта будаанд, ки он ғор дар шиками тал нишебона чуқур шу-да мерафт.

Падарам баъд аз нишон додани онҳо ба ман гуфт:

— Ҳар вақт ки боди саҳт меҳезад, омада ба ин айвон мезанад, азбаски роҳи дигар надорад, бо зӯрии худ ба даруни ғор мебарояд, азбаски ғор ҳам пешбастааст, бод дар он ҷо ҳам роҳ наёфта бо ҳамон зӯрӣ бозгашта мебарояд ва он гуррише, ки дар рӯзи шамол аз ин ғор мебарояд, садои даромад-баромади бод аст ба ҳамин ғор.

Падарам баъд аз ба хотири ман овардани ба даҳони кӯза пуф карданам, илова кард:

— Дидӣ, ки ба як пуфи ту кӯза чӣ қадар ғуввос зад. Қувваи шамол чандин ҳазор бор зиёдтар аз пуфи туст, калонӣ ва чуқурии ғор ҳам аз кӯзаи мо аз ҳад афзун зиёда аст. Бинобар ин бо вазидани бод аз ин ғор садои тарсоваре мебарояд. Вагарна дар ин ҷо на аждаҳо ҳаст ва на овози вай.

Падарам ба будани дев ва ачина боварӣ дошт ва фарқи ӯ аз дигарон дар ҳамин буд, ки вай «деву ачина ба одам зарар расонда наметавонад» мегуфт ва дар ин ақидаи худ далели ӯ байти мазкури Саъдии Шерозӣ буд.

Дар ҳамон вақт аз тарси деу чин маро бароварда тавонистанаш ба ман бисёр фондаи калон дод. Баъд аз он воқеа ман на аз танҳои метарсидам ва на аз шаби торик. Ҳатто баъд аз калонсолтар шуданам, бо бачагоне, ки аз ҷангали Ғарибмазор «ачинахона» гуфта метарсиданд, гарав баста шабона ба пеши он ҷангал рафта корд зада омадам (ман ин ёддошти худро бо чанд ёддошти дигарам, ки ба ҳамин мавзӯё оид буд, дар «Аҳмади девбанд» ном очерки худ тасвир кардаам).

Дар тирамоҳи он сол падарам бо Устохоҷа маслиҳат карда, дар байни худ қарор доданд, ки писарони калони худро барои хондан ба Бухоро фиристонанд.

Бурда ба Бухоро мондан ва ҷои истиқомат ёфта доданро падарам ба гардан гирифт.

Дар аввалҳои моҳи сентябрь, ки пеш аз сар шудани соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро мешавад, падарам писари калони Устохоҷа — Сайид Акбархоҷаро бо акам, ки Муҳиддин ном дошт, ба Бухоро бурда монда омад. Назар ба қавли падарам, ба инҳо роҳбарӣ карданро тағоям, ки Мулло Деҳқон ном дошт, ба гардан гирифтааст.

Баъд аз ин воқеа ман дар оила яккаписар ва дастаёри ягона шуда мондам. (Ҳар чанд Сирочиддин ном як додарам бошад ҳам, ҳанӯз вай хурд ва назар ба қавли падарам ҳоло вай дар қатори фарзандон надаромада буд.) Ман ҳамеша кӯшиш менамудам, ки ба қадри қувваи худ ба падар ва модар ёрмандӣ намуда, набудани акаамро ба онҳо ҳис накунонам.

Баъд аз хазонрезӣ ҳуҷуми шағолҳои Ғарибмазор ба мурғони деҳа қувват гирифт. Қурбони аввалини ҳуҷуми шағолон мурғони мо ва мурғони ҳамсоягони дигарамон мешуданд, ки хавлиҳоямон ба тарафи шимоли деҳа буда, ба шағолхона бо киштзорҳо мепайвастанд. Бинобар ин он сол падарам аз деҳаи Маҳаллаи Боло аз тағои ҷӯпонам як сағи зотии ҷӯпонии шашмоҳа овард, ки Хайбар ном дошт.

ХАЙБАР

Хайбар сағи бисёр хушёр буда, дар андак вақт ҳаммаи гуфтаҳои моро фаҳманда ва вазифаи асосии худро донанда шуда монд. Ӯ фаҳмида гирифт, ки хавфи асосӣ дар ин ҳоҷадон барои мурғон ва он ҳам аз тарафи шағолон аст. Бинобар ин вай ҳамеша дарахтонеро, ки дар онҳо мурғон меҳобиданд, дидбонӣ мекард ва гоҳгоҳ ба тарафи рӯидарича рафта то роҳи омади шағолон гашт карда, тафтиш намуда меомад.

Айёми баҳорон буд, зардолуҳо ба шукуфтаи саркарда буданд. Сағ ҳам қариб яксола шуда буд. Як саҳар баъд аз рӯз сафед шудан падарам барои намози бомдод ба масҷид рафт. Ман бедор будам. Ногаҳон овози «қоқ» гуфтани як мурғро шунидам, дар паси ин овоз садои ағилои бом ба замин афтодани як қизи вазиин ҳам шунида шуд.

Ман дарҳол аз ҷо хеста ҷомаамро пӯшида аз хона баромадам ва Хайбарро садо кардам. Ҷавоб надод ва ӯ дар он ҷо набуд. Ба зери дарахтон рафта мурғонро аз назар гузаронидам. Як мурғ ҳам набуд. Маълум шуд, ки як мурғро шағол бурдааст.

Ман ба рӯидарича рафта аз он ҷо ба тарафи ёбон баромадам. Акиун рӯз тамоман сафед шуда буд ва ҳар чиз ба назари кас аз дур ҳам бошад, равшан менамуд. Ман тахминан дусад метр дуртар аз худ Хайбарро дидам, ки рӯ ба тарафи ҳавлӣ истодааст ва ӯ ҳам маро дида овози махсусе бароварда гӯё маро ба пеши худ ҷеғ мезад. Дар ҷавоб ман ҳам ӯро ном гирифта ба пеши худ ҷеғ задам.

Вай як чизро аз замин ба даҳони худ бардошта пештар омадан гирифт. Баъд аз тай кардани нимаи роҳ он чизро ба замин гузошт ва пас гашта дунболи худро бодикқат аз назар гузаронид, баъд аз он ба тарафи ман тирвор давон омад ва ба ман расида аз доманам газида маро пеш кашид ва бо овози махсусе садо бароварда, маро сар дода, худ боз ба ҳамон ҷобуки ба пеши он чизе, ки дар замин гузошта буд, рафта истод.

Ман пай бурдам, ки сағ мурғро аз ҷанголи шағол раҳонидааст, аммо худ бардошта оварданро барои ҳаёти вай хавфнок мепиндорад ва бинобар ин маро таклиф мекунад, ки худ рафта мурғро гирифта оварам.

Ман ба пеши сағ рафтам, дар ҳақиқат мурғ дар замин мехобид ва зинда буд. Вайро бардоштам, дар тапушташ, дар шикамаш ва дар бозуяш андак-андак захми дандон ва ҷанголи шағол менамуд.

Ман мурғро ба хона гирифта овардам, пеш-пеш ман Хайбар бозикунон ва шодикунон медавид. Вақте ки ба пеши модарам расидем, Хайбар ба замин гел зада гӯё ҳам ба гуноҳи худ, ки ба сабаби мусоҳилакории вай мурғро шағол бурда буд, узр мегуфт, ҳам барои мурғро халос карда тавонистаниш изҳори шодмонӣ мекард.

Хайбар одатан ҳар шаб то аз хона баромадани падарам намехобид, вақте ки рӯз сафед шуд ва падарам ба таҳорат баромад, вай хотирҷамъ шуда ба боми дӯкониҳои падарам мебаромад, ки дар он ҷо хасбеда

ѐер кәрда буданд ва ў дар он чо дар байни он хасҳо даромада мехобид.

Шағол, ки ҳамеша дар паи мурғ буда, фақат аз тарси Хайбар пеш омада наметавонист, ин одати сагро омӯхта гирифтааст ва баъд аз хобидани саг рӯз сафед шуда бошад ҳам, ба омада гирифтани мурғ чуръат кардааст. Баъд аз он, ки Хайбар ин гуна хиёнатгарона хучум овардани шағолро дониста гирифт, дигар бо сафед шудани рӯз баромада нахобид ва то бедор шуда баромадани ҳамаи аҳли хона ва фуромадани мурғон аз даҳхт вазиған посбонии худро давом дод.

Хайбар бағоят бо ору номус буд: рӯзе ба айвони ошхона омада табакеро, ки дар он чо будааст, бӯидааст. Модарам инро дида бо тароша ўро задааст. Баъд аз ин ходиса вай хӯрокашро нахӯрдааст. Рӯзона тамоман дар даруни хасбеда мехобид ва шабона аз бом фуромада мурғонро посбонӣ мекард.

Модарам ба падарам хабар дод, ки:

— Хайбар бемор шудааст, ду рӯз аст, ки хӯрок намехӯрад.

Ин хабар маро бисъёр парешон кард, чунки ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам, хусусан баъд аз воқеаи мурғу шағол боз ҳам зиёдтар ўро дӯст дошта будам, бинобар ин бо шунидани ин хабар як порча нон гирифта ба пешаш рафтам, то ки аз вай ҳолпурсӣ кунам. Ў дар бом буд, чеғ задам, фуромад. Нонро пешаш партофтам, хӯрд. Нон хӯрданаширо ба падару модарам хабар додам. Падар ба модарам фармуд, ки ў ҳам ба Хайбар нон диҳад. Оварда дод. Аммо саг ба нони вай нигоҳе ҳам накард. Ман дубора нон додам, дубора ҳам хӯрд.

Падарам ин ҳолро дида ба модарам гуфт, ки:

— Хайбар аз ту ранчидааст, сабабаш чӣ бошад?

Модарам воқеаи заданаширо хикоя кард. Падарам гуфт:

— Дар ин сурат саг ҳақ дорад, ки аз ту ранчад, чунки ин саги чӯпонист, чӯпонон ба сари деғу табак омадани сагро манъ намекунанд. Бинобар ин вай бе-ибо ба сари деғ омада табакро бӯидааст. Дар он вақт туро лозим буд, ки ба ў нодуруст будани ин корашро

бо забони хуш ва ишорати нарм мефаҳмондӣ. Модом ки нодуруст будани ин ҳаракаташро нафаҳмонда задӣ, албатта, меранҷад.

Сағ дар ҳақиқат саҳт ранҷида буд, то чанд рӯзи дигар аз дасти модарам чиз нахӯрд. (Ман характери ин сағро бо номаш дар романи «Фуломон» акс кунондаам)¹⁴.

* * *

Дар вақте, ки мо ба Соктаре омадем, падарам ба модарам таъин карда буд, ки ҳар чизе, ки пазад, ба амакаш — Абдуллохоҷа аз вай як коса диҳад ва ба ман таъин кард, ки ҳар вақт таоми ӯро ман бароварда диҳам ва ҳамеша аз офтобааш хабардор бошам, агар холӣ бошад — об пур карда бурда монам.

Ба ин сабаб ман ҳар рӯз чандин бор ба пеши вай, ки ӯро амакбобо мегуфтем, мерафтам. Ӯ қади баланд, бадани лоғар, чехраи гандумгун, риши миёнаи на он қадар сафед (бо вучуди ин ки худ 90-сола буд) ва аб-рӯҳои баланди дарозмӯ дошт. Мӯҳои абрӯвонаш чунон дароз буданд, ки чашмонашро пӯшонда меистоданд. Агар ӯ ба қое ё ба касе нигаристан хоҳад, маҷбур буд, ки бо пушти сарангушташ мӯҳои абрӯвонашро аз бо-лои чашмаш бардорад.

Аммо ӯ ба касе нигоҳ намекард ва ҳарфе намезад, ҳамеша дар гӯшан меҳмонхона хомӯшона менишаст. Аммо ӯ нисбат ба синнаш боқувват буд, рӯзе як-ду бор ба рӯи ҳавлӣ мебаромад, таҳорат мекард, ҳаво ме-хӯрд ва боз ба гӯшан хомӯшиаш мебаромад.

Мегуфтанд, ки ӯ дар умри худ бемор нашудааст ва дар вақти вафоташ ҳам бемор нашуд. Як бегоҳӣ ман ош бароварда ба пешаш гузоштам. Пагоҳонии ҳамон шаб ширу нон баровардам. Ӯ ёзида хобида буд; косаи оши холишуда ҳам дар пешаш буд. Ман ширу нонро дар пеши ӯ нагузошта гардонда бурдам, ки гурба нахӯрад, ва ба падарам хобида буданашро хабар додам.

— Ӯ дар ин вақт намехобид, ҳар саҳар ду соат пей аз баромадани офтоб мехест. Хабар гирифтаним даркор аст,— гуфт падарам ва хеста пеши ӯ рафт, ман ҳам ҳамроҳ рафтам.

Падарам пеш аз ба меҳмонхона даромадан офтобан обро дид, ки дар дами дар истода буд.

— Офтоба холи аст! Маълум мешавад, ки саҳар хестааст, — гуфт падарам ва ба пеши ӯ рафта нишаста аввал дасташро, баъд аз он дилашро дид.

— Мурдааст, хозир мурдааст ва баданаш гарм аст, — гуфт.

Падарам маро фармуд, ки Усто амакро ҷеғ зада биёрам. Рафта ӯро гирифта овардам. Ҳар дуяшон мурдaro тахт карда монданд. Асбоби кафанашро ҳам ҳар ду ба тариқи шарикӣ тайёр карданд. Писараш дар ин ҷо набуд ва дар кучо буданаш ҳам маълум набуд, ки ӯро хабар диҳанд.

Мардуми деҳаро хабар доданд ва ҳамон рӯз баъд аз пешин мурдaro бардоштанд ва ба ҳавлии масҷид бурда ҷаноза хонданд. Баъд аз ҷаноза хондан мардум газвори гирди тобути ӯро талош карда порча-порча дарронда гирифтанд.

Ман аз падарам пурсидам:

— Чаро гирди тобутро мардум дарронда гирифтанд?

Падарам гуфт:

— Гирди тобути ӯро табаррук гуфта мегиранд, аҳмакхо! Ва ҳол он, ки ҳамин одамҳо дар зиндагии ӯ ягон бор аҳволи ӯро напурсиданд. Баъд аз мурданаш гирди тобути, ки ман аз хонаи худ баровардам, барои инҳо табаррук шуд.

УСТО АМАҚ

Зимистон бинокорихон мардум хобида буд, Усто амақ, яъне Устохоҷа дар ҳавлии беруни худ, дар зери айвончае дарсозӣ мекард; дархое, ки вай месохт, аз ҷӯби гучум буд. Ӯ тахтаи ҷӯби гучумро чунон сайқал мезад, ки акси ҳар чиз ба тарзи хира бошад ҳам, аз вай намуда меистод. Дар он тахтаҳои сахт, ки онҳоро «тахтаҳои оҳанин» номидан мумкин аст, бо қаламҳои пулодӣ ни гуногуни худ кандакорӣ мекард. Нақшҳои кандакорӣ вай чунон нозук ва хушнамо буданд, ки гӯё нақшошони забардаст бо қалами муин дар коғаз он нақшҳоро кашида бошанд.

Ӯ одами пешонакушода, хушзабон, хушмуомила ва яъне дараҷа ширинкор ҳам буд. Асло калонгариро намедонист, аз калону хурд забони хуши худро дарег

намедошт. Худро бо ҳама баробар мегирифт. Ба ман ҳам, ки як бачан хурдсол будам, бо назари ҷиддӣ нигоҳ мекард ва ҳар чизе, ки дар бораи қораш мепурсидам, бо тафсил ҷавоб медод ва кӯшиш мекард, ки нозукиҳои санъати худро ба ман фаҳмонад. Қораш, ки ба назари ман хеле дилгиркунанда менамуд, ўро ҳеҷ дилгир намекард, аз сафед шудани рӯз то торикии бегоҳӣ аз болон кори худ намечунбид.

Рӯзе ман аз вай пурсидам:

— Амак! Шумо ин қадар хунарро ба кӣ шогирд шуда омӯхтед?

Ў ҷавоб дод:

— Хешовандони мо ҳама дурудгариро медонанд. Намабинӣ, ки падарат усто, амакат усто, амакбобоят ҳам усто буданд, бобо ва бобокалонҳои мо ҳам усто буданд. Аммо ҳеҷ кадоми онҳо ба касе шогирд нашудаанд ва аз якдигар дида омӯхтаанд, баъд аз он мувофиқи қобилият ва ғайрати худ баъзеҳашон бисъёр хунарманд ва баъзеашон камхунартар шуда мондаанд. Ман ҳам тешазаниро ба кори падару бобо нигоҳ карда омӯхтам. Баъд аз он ақли худро қор фармуда хунари худро пеш бурдам. Дар қандакорӣ ман аввалин намунаҳоро аз сангҳои мазори худамон гирифтам ва баъд аз он бо ақли худ нақшҳои шишаи хушнамо ёфтам.

Усто амак як нақшо, ки дар қоғазе кашида шуда буд, ба ман нишон дода гуфт:

— Ин нақшо дувоздахгиреҳ меноманд, — ва қоғазии дигареро ба ман нишон дода давом намуд: — ин ҳам ҳамон дувоздахгиреҳ аст, фарқ дар ин ҷост, ки дар ин қоғаз дар байни гиреҳҳои дувоздахгона ситораҳо ва бодомчаҳо нақш ёфтаанд. Мебинӣ, ки ин дувоздахгиреҳ назар ба он дувоздахгиреҳи қадимӣ чӣ қадар хушнамо ва назаррабо шудааст. Ана ҳамин майдакориро ба дувоздахгиреҳи қадимӣ ман аз ақли худ бароварда ҳамроҳ кардам.

Усто амак қоғазҳоро, ки онҳоро худ андоза меномид, ба ҷузгирӣ чармини худ гузошт ва боз сухани худро давом дод:

— Агар шогирд танҳо ба омӯхтани хунари устои худ қаноат мекард, дар дунё ҳеҷ хунар пеш намерафт, ривҷдихандан хунарҳо он шогирдон мебошанд,

ки аз акли худ чизҳо ёфта ба хунари устон худ зам меунанд,— гуфт ва баъд аз он: — исто-исто, ман ба ту як чизи ғалатӣ сохта диҳам,— гӯён аз қояш хеста ба ҳавлии дарунаш даромад ва аз он ҷо як най гирифта баровард, ки ним метр дарозӣ дошт ва сӯроҳии дарунаш ҳам тахминан ним сантиметр меомад.

Усто амак чӯбсари лӯлашакли худро гирифта даруни он найро соида суфта кард, баъд аз он дар як нӯги най аз шикамаш як чоки дарозрӯя зад, ки баробари ними рӯи нохуни ангушти дасти одамай меомад. Баъд аз он як порча меширо тунук тарошид, аз вай ба андозае бурида гирифт, ки чоки найро пӯшонда метавонист, дар як нӯги он чарм як ришта ресмонро бо сӯзан дӯхта банд кард. Аз тарафи болои чоки най бо бигиз як сӯроҳча кушод. Баъд аз он риштаи ба чарм банд кардашударо аз даруни най ба сӯроҳча рост кард ва аз берун бо як симчаи нӯгқаҷ он риштаро берун кашида гирифт. Бо саҳт кашидани ришта чарм омада аз дарун ба болои чок банд шуд, ба тарзе, ки нӯги чарми овезон шудаистода аз тарафи дарун даҳони чокро тамоман банд мекард. Баъд аз он як чӯбчаро пробкавор тарошида ба он тарафи сӯроҳии най, ки аз он ҷо шиками най чок карда шуда буд, зада банд кард. Пас аз он як химчаи хушки дарахти тутро ёфта оварда дар як сари вай як парраи чорчилликшакл баровард, аз пеши парра то нӯги химча тарошида бориқтар кард, аз мешии тунуккардашуда як порчаи пулакчамонандро ба андозае, ки сӯроҳии даруни найро тамом гирифта тавонад, бурида гирифт, аз миёнаҷои он пулакча сӯроҳ карда аз вай тарафи борики химчаро гузаронида пулакчаро бурда ба парра расонда банд кард.

Аз тарафи дигари най, наздик ба даҳонаш, аз шикамаш як сӯроҳ кушода дар вай як нойчаи боғандагиро банд кард.

Баъди вай дар сатил қадаре об рехт, химчаро, ки даста меномид, аз тарафи паррадораш дар даруни най даровард, тарафи чокдори найро дар даруни оби сатил фуру дода, тарафи дигарашро рост нигоҳ дошт.

Вақте ки дастаро боло-поин ҳаракат дод, об аз сатил ба даруни най даромада ва аз он ҷо боло рафта аз нойча берун рехтан гирифт.

Ман аз дидани ин хол дар ҳайрат афтада, чӣ навъ ба даруни най даромада ба чӣ сабаб боло рафтани обро аз Усто амак пурсидам.

У эзоҳ дод:

— Дастаро, ки боло мекашем, пулакчан бар рӯи парраи даста банд кардашуда ҳавои даруни найро боло мебардорад. Вақте ки поини най аз ҳаво холи шуд, об аз чок зӯр карда даромада чарми рӯи чокро бо зӯрин худ бардошта ҷои аз ҳаво холишудани найро аз худ пур мекунад. Вақте ки мо дастаро поин фуру медихем, бо зӯрин оби пасгашта чарми болои чок рӯи чокро баста роҳ намедихад, ки об боз гашта ба сатил барояд, дар вақти фуру додани даста бо зӯрин об пулакчан рӯи парра бардошта шуда, об аз он ҷо гузашта ба тарафи болои най мебарояд ва ҳамин тариқа шуда бо 2—3 бор боло-поин ҳаракат додан даруни най аз об пур шуда аз нойча берун рехтан мегирад.

Усто амак дар охири эзоҳи худ он асбобро ба ман дода:

— Ин барои ту бозичаи хуб, инро «обкашаки навбаромад» ном монӣ, мешавад,— гуфт.

Ман аз ин ҳунари ӯ ба ҳаяҷон омада аз вай пурсидам:

— Ин бозичаро шумо аз акли худ баровардед?

— Не,— гуфт ӯ,— калонтари ин обкашакро бобон ман, ки Сайид Аҳмадхоҷа ном дошта, бобокалонии ту, яъне бобон падарат мебошанд, сохта буданд. Он кас як ҷӯби ғафси дарози сафедори самарқандиро (сафедореро, ки дар Самарқанд шамшод меноманд) рост арра карда ҳар кадоми онҳоро ба шакли нова кофта боз дуяшро бо ҳам бо елим ҷафс карда ба тарзе, ки дар ин най дидӣ, сохта буданд ва дар рӯи он ду-се халқани оҳанин ҳам гузаронида буданд, ки бо зӯрин об накафад. Бобокалонат баъд аз сохтани он асбоб, дар як рӯзи ҷумъа, ки мардуми атроф барои намози ҷумъа дар пеши масҷиди мо ғун шуда буданд, ба воситаи он асбоб аз ҳавзи масҷид ба боми масҷид об бароварда ҳамаро дар тааҷҷуб андохта буданд. Лекин обкашаки он кас ҷунун зӯр буд, ки як кас дастаи вайро ҷунбонда наметавонист, дар сари даста як ҷӯби кундаланг банд карда буданд ва ду ҷавони зӯрманд аз ду тарафи он ҷӯб ги-

рифта боло-поин мекарданд, оби вай, ҳамчунон ки аз дахони кӯза резад, шаррос зада мерехт.

Усто амак ба сари кори худ ништа ва қаламҳои пӯлодинашро бо қайроқ тез карда истода илова кард:

— Ҳамон сол дар Зарафшон аввал об кам шуда, дар вақти тобистон тамоман хушкид, киштҳои канори даръе, ки одатан беоб ва бо нами даръе мерасиданд, бе нам монда, онҳо ҳам ба хушкидан рӯ оварданд. Дар он вақт деҳқонон ҳамон обкашаки бобокалонатро ба канори Зарафшон бурда, ба воситаи вай киштҳои худро аз кӯлмакҳои даръе об доданд.

Усто амак кори худро сар карда гуфт:

— Аз ақли худ барорандан он асбоб ана ҳамон кас буданд, ман дар он вақт ҳафтсола будам. Чӣ гуна сохта шудани вай дар ёдам буд. Ту бачаи ҳунардӯст менамӣ, барои ҳамин аз рӯи он асбоб ба ту ин бози-чаро сохта додам. Рав, бозӣ кун. (Баъд аз даҳ соли ин воқеа ман навъи мукамал кардашуда ва аз металл сохташудаи ин асбобро дидам, ки аз Россия оварда шуда буд, бо вай аз бочқаҳо карасин ва рағани сафед мекашиданд ва номашро «насос» мегуфтанд).

* * *

Усто амак мехост писари хурди худ — Икромхоҷа-ро устои хунароманд кунад. Аммо ӯ ба таълимоти падараш гардан намефуровард ва корҳои падараш фармударо, ки ба кандакорӣ оид буданд, қасдан вайрон мекард.

Рӯзе Усто амак аз писаронаш шикоят карда ба падарам гуфт:

— Сайид Акбар мувофиқи номи худаш* аз қадаш зиёдтар калон шуда рафтааст. Ӯ ба хунаромӯзӣ майл накард ва ин корро ба худ ор донист. Ман ҳам ӯро «майлаш, акнун, ки ӯ хунароманд шудан ва одам шуданро намехоҳад, кӯр шавад, мулло-пулло шуда равад» гуфта ба хондан мондам. Аммо ин хурдиаш боз як тамған дигар шуда баромад. Худам ду сол зӯр задам, се сол дар мактаб мондам, гайр аз кӯрсаводи ди-

* Акбар (арабӣ) — яъне калонтар.

гар чизеро ҳосил накард, хунарро бошад, ҳеҷ ба гардан намегирад. Акнун ин на одам мешавад ва на мулло, рафта-рафта ин ҳар мешавад.

— Аз муллои муқаррарӣ шуданаш, ҳар шуданаш беҳтар аст,— гуфт падарам дар ҷавоб.

Дар ҳақиқат ҳам Икромхоҷа хеле гарданшах буд. Рӯзе падараш дар як тахта нақши ислимиро¹⁶ кашида дод, ки барои машқ кор кунад. Аммо ӯ ҷоҳоеро, ки монден даркор буд, қанд ва ҷоҳои қандашуданиро ба ҳоли худ гузошт. Ҳар чанд ман нишондодҳои падарашро ба ёдаш овардам, қабул накард ва «ту намедонӣ» гуфт.

Вақте ки ин кори худро ба падараш нишон дод, ӯ дар ғазаб шуд ва дастан пойтешаро, ки тарошида истода буд, калтаквор ба дасташ гирифта ба писараш хитоб карда гуфт:

— Гурез, ки мезанам!

Икромхоҷа як-ду қадам пасттар рафта истод. Усто амак бо ҳамон вазъияти ҳамлақунандагӣ аз ҷояш хест ва такрор кард:

— Гурез, ки мезанам!

Икромхоҷа давида ба тарафи хавлии дарун гурехт ва Усто амак ҳам ӯро пеш карда рафт: ман дар тарс афтадам, ки агар ӯ бо ҳамон ҷӯб писарашро занад, ягон ҷояшро маиб накарда наемонад. Ман ҳам «амакҷон, назанед» гӯён аз дунболи онҳо давидам. Икромхоҷа аз хавлии дарун ба рӯндарича гузашта ба баромадгоҳи ёбон рафта истод. Усто амак ҳам ба миёнаҷои рӯндарича рафта нишаст ва баъд аз фурсате нишаста нафаси худро рост гирифта боз аз ҷояш хест ва боз фармон дод:

— Гурез, ки мезанам!

Икромхоҷа гурехт, ӯ пеш кард ва ман «назанед» гӯён фаръед мекардам. Ба ҳамин тариқа падару писар ёбонро ду давр заданд. Охир Усто амак ба писараш фаръедкунон гуфт:

— Биё, акнун намезанам, хашмам фурӯ нишаст. Баъд аз ин коратро доништа кун.—Худ ба тарафи хавли бозгашт, ман ҳам аз дунболи ӯ, ва дар роҳ ба ман гуфт:

— Ту тарсидӣ, ки ман Икром акаатро мезада бошам, не, ман намезанам. Ҳар бачаашро намезанад: гов

бачаашро намеэанад, одам чаро фарзанди худро эанад, ман ўро хунар ёд гирад, гуфта, пўписа кардам. Ин кори маро ба падарат нагўй, ки ханда мекунад.

Усто амак ғайр аз хешї бо падарам дўсти бисъёр наздик ҳам буд, ҳар як ба они дигар «чўра» гуфта хитоб мекарданд. Дар фикр ва дар акидаашон дар ҳақи одамон ҳам ҳар ду як буданд. Фақат фарқ дар ин чо буд, ки Усто амак ширинзабон, хушмуомила ва ширинкорнамо буд ва кори бади одамонро бо ширинсухани ба рўяшон мезад. Чунончи, мо Азизхоҷа ном ҳамсоя доштем. Ў Ёломхоҷа ном писарашро ба дарахт баста сахт задан гирифт. Усто амак фаръеди Ёломхоҷаро шунида ба ҳавлии онҳо гузашт ва дасти Азизхоҷаро дошта:

— Бас кунед, эшон амак, тавба кардааст, минбаъд аз гуфту фармони шумо намебарояд, — гуфт.

— Ин девона шудааст, инро зада хушъёр кардан даркор аст, ин тавбаро намедонад, — гўён Азизхоҷа чандала мекард, ки аз дасти Усто амак раҳой ёфта писарашро эанад.

Усто амак гуфт:

— Эшон амак, шумо ғалатї одам будаед, магар ду девонаро дар як ҳавли намемонанд ва ҳол он, ки дар деҳаи худамон ман даҳ ҳавлиро медонам, ки дар ҳар кадомаш ду-се девона ҳаст.

Усто амак бо ин сухани худ худи Азизхоҷаро девона гуфта буд ва инчунин дигар эшонҳои девонахони он деҳаро низ санг зада буд. Лекин ҳамаи ин гапҳо низ бо ширинзабонї гуфта шуда буданд, шунаванда ба худаи дахлдор будани ин суханҳоро фаҳмад ҳам, ба ҷавоб гардондан сухани муносиб намеёфт.

Аммо падари ман як дараҷа дағал ва сахтгап буд, ў корҳои ба худаи номақбулро бо суханҳои сахт ва талх фош мекард ва аз ранҷидани тарафи муқобил ҳеҷ парво нашофт.

ЛУТФУЛЛО-ГУППОН

Дар Соктаре каси дигаре, ки бо вучуди хурдсолиам диққати маро ба худ кашид, Лутфулло-Гуппон ном касе буд. Ў писари аз дунболи занаш омадан Авезхоҷа ном ҳамсояи бевоситаи мо буд. Авезхоҷа деҳқони беэа-

мин буд. Ў дар замини заминдороне, ки худ кор на-
мекарданд, ё кор карда наметавонистанд, чорьякқорӣ
ва бо истилоҳи он вақт корандагӣ мекард. Авезхоҷа
ду писари хурд дошт, калонаш Низомхоҷа ном дошт,
ки ўро ба хондан монда буд ва дигараш ҳамсоли ман
буда, ханўз аз дасташ кор намеомад. Худи Авезхоҷа
бошад, одами сергапи камкор буд, 20 таноб (5 гектар)
заминро, ки ў ба корандагӣ гирифта буд, танҳо ҳамин
Лутфулло-Гўппон кор мекард.

Дар Соктаре деҳқонон умуман каланди устодўстбой
(аз Гичдувон) кор мефармуданд, ки ҳар кадомаш 4 ки-
лограмм вази дошт. Меғуфтанд, 10 кас ҳаст, ки ҳар
кадоми онҳо ба Устодўстбой каландгар каландхон 5-
килограммӣ фармуда гирифтаанд. Яке аз он 10 нафар
ҳамин Лутфулло-Гўппон буд.

Аммо мардуми он ҷо Лутфулло-Гўппонро аз дигар
9 нафар калонкаланд фарқ мекунонданд ва «ин девкор
аст» меғуфтанд. Назар ба қавли онҳо, Лутфулло-Гўппон
аз пагоҳонӣ то вақти хўроки пешин ва аз пешин то
шом дам нагирифта каланд мезадааст ва дар таомхў-
рӣ ҳам чор баробари дигар коргарон хўрок меҳўрдааст.

Рўзе ман дар лаби ҷўи Мазрангон, ки аз даруни
деҳа меғузашт, бо обкашакам бозӣ мекардам. Абду-
шукурхоҷа ном аз сайидатоиҳо бо ду-се ҷавонон омад,
ки ҷўиро баста ба чорбоғи худ об барад. Аммо одамо-
ни ў ҷўиро баста натавонистанд, ҳар лой ва хоке, ки
дар ҷўй мерехтанд, об шуста мебурд.

Дар ин вақт Лутфулло-Гўппон пайдо шуд ва баъд
аз қадаре кори ҷўйбандии онҳоро тамошо карда исто-
дан, ба Абдушукурхоҷа гуфт:

— Амаки эшон! Ман танҳо худам ҳамин ҷўиро баста
диҳам, ҷӣ медихед?

— Якта нон ва як қабза ҳалвон рағғани,— гуфт
Абдушукурхоҷа.

Лутфулло-Гўппон қабул кард ва ғайр аз эзор ҳа-
ман либосхояшро кашида ба кор даромад. Аввал дар
ду канори ҷўй ду тўда хок гундошт. Душвории кор дар
ин ҷо буд, ки дар он ҷо чим ва лои шитта набуд. Да-
руни ҷўй тамоман реғ ва атрофаш хоки реғомез буд.
Бо вучуди ин, Лутфулло-Гўппон аз он кор натарсид
ва ба об даромада хоки дар як тараф тўда кардаашро

ба даруни чӯй кашида сеяки вайро баст, баъд аз он ба тарафи дигари чӯй рафта аз он ҷо ҳам сеякашро банд кард. Зӯри кор акнун сар мешуд, оби чӯй танг шуда омада аз сеяки миёнаҷон чӯй бо шиддат мегузашт ва хокҳои нарми нав рехташударо шушта бурдан мегирифт.

Лутфулло фурсат нагузаронида дар ҷои гузаргоҳи об кундаланг хобид, хокҳои дар як тараф рехташро бо сару гарданаш ва тарафи дигарро ба поҳояш нигоҳдорӣ кард. Танаи ӯ дар гузаргоҳи об гӯе кундае буд, ки об аз болои он шорида мегузашт.

Лутфулло дар ҳамин вазъият каланди дӯстбонияшро бо суръат зада аз даруни чӯй аз тарафи омади об лой кашида ба танаи худ банд мекард. Дар он вақт бозувони ӯ чунон бо суръат ҳаракат мекарданд, ки ман ба чизе монанд карда натавонистам. Фақат баъд аз он, ки аз хоки Бухоро роҳи оҳан гузашт ва ман ҳаракати бозувони оташхонаи поездро дидам, ба хотирам суръати ҳаракати бозувони Лутфулло-Гӯппон расид. Ман дар он вақт дар байни ин ду ҳаракат як монандии пурраро дидам.

Баъд аз он, ки банди миёнаи чӯй аз танаи Лутфулло баландтар шуд, ӯ аз ҷояш хеста ба паси банд дузону нишаста ва банди худро бо шиками худ нигоҳдорӣ карда боз ба ҳамон суръат ва ҷобукии аввалинаш каланд зада аз тарафи омади об лой кашида банди худро баланд ва мустаҳкам кард ва пас аз он аз об баромада ба болои банд хоки хушк партофта, бандро аз хавфи оббарӣ эмин намуд.

Усто амак, ки вай ҳам дар ин тамошо ҳозир шуда буд, ба Лутфулло хитоб карда гуфт:

— Додар, илоҳӣ ҳазорсола шавӣ, намури!

Абдушукурхоҷа хандид ва ба Усто амак гуфт:

— Устохоҷа, шумо Лутфуллоро дуое кардед, ки қабул шуданаш мумкин нест ва ба ӯ якпула ғоида надорад, кист, ки дар дунё ҳазорсола шавад, кист, ки дар дунё намурад? Ба ҷои ин агар мегуфтед, ки «илоҳӣ бой шавӣ ва шикамат аз нон сер шавад», беҳтар буд.

Усто амак бо ҳамон шукуфтарӯии одатнаш ба Абдушукурхоҷа гуфт:

— Рухсат дихед, ака эшон, ки ман маънии дуои худро ба шумо фаҳмонам.

— Марҳамат кунед! — гуфт Абдушукурхоҷа.

— Маънии ҳазорсола шудани як одам он нест, ки, — гуфт Усто амак, — ӯ дар зиндагии худ ҳазор солро аз сар гузаронад, балки маънии ин сухан ҳамин аст, ки ӯ дар зиндагии муқаррариаш корхое кунад, ки одами дигар дар ҳазорсола умри худ, ба шарт зинда мондан, он корхоро мекарда бошад. Инчунин маънии намурдани як одам ҳам ин нест, ки вай монанди одами афсонагии «оби ҳаёт» хӯрда, зиндаи бадтар аз мурда шуда то қиёмат монад, балки маънии ин сухан ин аст, ки ӯ чунон корхое кунад, ки номаш дар дунёи зинда монад.

Абдушукурхоҷа истехзокорона ва хандаомезона пурсид:

— Хӯш, Лутфулло чӣ кор карда метавонад, ки кори ӯро дигар кас дар ҳазор сол кунад ва номи ӯ бо кадом кораш дар дунёи зинда мемонад?

Усто амак ҷавоб дод:

— Лутфулло 30 сол умр дидааст, дар ҳамин умри худ аз бозе, ки ба дасти худ каланд гирифтааст, як хонаводаро бо меҳнати худ сер карда омадааст. Аммо шумо дар шастсола умратон бо меҳнати худ аҳли хонавода он сӯ истад, шиками худатонро сер накардаед.

— Чаро? — гуфта савол дод Абдушукурхоҷа бо оҳанги истехзокорона ва илова кард: — ман ҳама вақт дар муридавкунӣ мегардам. Аз ин кор ҳар моҳ 100—200 танга меёбам. Бо ҳамин кор рӯзам ва рӯзи хонаводам ба подшоҳӣ мегузарад. Боз чӣ кор карданам даркор буд?

— Боракалло, — гуфт Усто амак бо ханда, — ҳар чӣ худатон иқрор кардед! Охир, «муридавкунӣ» кор нест. Дуруст аст, ки шикори ҳайвонот ва паррандагон як касб аст, аммо муридавкунӣ, ки шикори одамон аст, чӣ маънӣ дорад?

— Фиребгарӣ, фиреб дода ба доми худ кашидани одамон, — гуфт касе аз гӯшае.

Ҳама хандиданд ва Абдушукурхоҷа аз хичолат супсурх шуд ва худаш ҳам дар қатори одамон хандида:

— Биёед, монед ни гапхоро. Акнун аз меҳнати худ чӣ гуна ҳалво хӯрдани Лутфуллоро тамошо мекунем, —

гуфт ва ба дастъери худ фармуд, ки аз хона якта нон ва аз баққолини урганчиён як қабза ҳалво биёрад.

* * *

Гӯппон як нонро чор порча карда, ҳалворо ҳам ба чор қисм тақсим намуда дар онҳо печонда чор даҳон карда хӯрд ва ду кафашро дар як ҷо чумча сохта аз ҷӯй об нӯшид ва гуфт:

— Лаб гуфт: «омад», даҳон гуфт: «даромад», шикам гуфт: «дар боло ҷӣ буд, ки поин нафууромад».

Ҳама хандиданд ва ҷавоне ба ӯ гуфт:

— Лутфулло ака, агар ҳамин вақт бошад, чанд қабзаи дигар ҳалво хӯрда метавонед?

— Агар ҳамин вақт бошад, се қабзаи дигар, агар бегоҳонӣ бошад, чор қабза,— гуфт Лутфулло.

— Гапи бекор, як қабзаи дигар ҳам хӯрда наметавонед,— гуфт ҷавони дигар.

— Ҳалворо тайёр кунед, бинед, ки ман ҷӣ навъ мехӯрам,— гуфт Гӯппон.

— Гарав мебандем,— гуфт ҷавони дигар,— ҳалвои бекор дар кучост?

— Ҳар шарте, ки кунетон, ман розӣ, ҳалворо тайёр кунед,— гуфт Лутфулло.

— Се қабза ҳалво, се танга пул,— гуфт ҷавоне, ки ба гарав ҷеғ зада буд,— агар хӯрда тавонистед, ҳалво нӯши ҷонатон шавад, ба болояш се танга пул ҳам мегиред. Агар натавонистед, се танга пули ҳалво ва се танга гаравӣ — 6 танга медиҳед. Ҷӣ мегӯед?

— Ҷӣ мегуфтам? Аз ҳазм шуда рафтани ҳалвои ҳозир хӯрдагиам пештар биёред, ки сер шуда монам, мегӯям-дия!— гуфт Лутфулло.

Ҳалворо оварданд. Лутфулло ба хӯрдан даромад, аз болон ҳар як даҳан ҳалво як қулт об менӯшид ва баъд аз хӯрда тамом кардан аз гаравбастагон се танга ҳам гирифт.

— Дар ҳақиқат шумо 6 танга не, 7 танга бурдед,— гуфт ба Лутфулло касе, ки ҳалворо оварда буд ва эзоҳ дод: — се қабза ҳалвои муқаррарӣ се нимча (якуним килограмм) меомад. Ман барои фиреб додани шумо чор нимча (ду килограмм)-ро се қабза бурронда оварда будам, ки чор танга меистад.

— Бисъёр нағз карда будед,— гуфт Лутфулло ва ба Абдушукурхоҷа ишорат карда давом намуд: — амаки эшонам одамонро фиреб дода пулашонро хӯранд, шумоён маро фиреб дода пул хӯрондетон. Ин бисъёр нағз.

Ҳама хандида аз ҷо хеста пароканда шуда рафтанд. (Ман дар «Аҳмади девбанд» ном асари худ Лутфулло-Гӯппонро ёд кардаам)¹⁶.

* * *

Падарам дар Соқтаре баъд аз фориг шуданаш аз кори деҳқонӣ ҳамеша ба боғандагӣ машғул шуд. Аз ҳама бештар карбос бофт, ӯ як қисми вайро ба шуштагар¹⁷ дода, шитта кунонда¹⁸ ба худ курта-лозимӣ дӯзонид, дигарашро абра ва остари кӯрпаву кӯрпача, болиш, дастархон ва дигар чизҳои даркорин хона дӯзонда ба читгар дода ранг кунонда гирифт. (Читгарҳо одатан ҳар чизро мувофиқи ҳудаш нақш ва ранг мекарданд. Бинобар ин аввал дӯхта, баъд аз он ба ранг додан даркор буд.)

Қаламӣ монда ба мо курта-лозимӣ ва ба худаш, ҳам ба мо яктаҳ дӯзонид. Алоча монда худаш ва ҳамаамонро бо ҷомаҳои таҳпӯшӣ ва рӯпӯшӣ таъмин кард. Танҳо ба акаам, ки ӯ Бухоро мерафт, як ҷуфт курта-лозимии суф ва як яктаҳи чит аз моли фабрика харида дӯзонда дод. Дигар ҳамаамон аз матои хона мепӯшидем. Падарам бештарин ранги чизҳои бофтаиашро ҳам худ тайёр мекард: аз испарак¹⁹ ранги нахӯдӣ зард, аз норпӯст ранги сиёҳча, аз омехтани испарак намедонам бо кадом чизи сиёҳ ранги pistaгӣ, аз рӯян ранги сурх ва дигарҳоро месохт. Танҳо ранги зайтуни²⁰ ва нилоби-ро ба рангрёз ранг мекунонид, ки онҳо ин рангҳоро аз нили Ҳиндустон тайёр мекарданд.

Ба ҳамаи ин корҳо модарам ёрмандии калон меод: баъд аз ғундоштани сардарахтиҳо бештарини умри ӯ ба чархресӣ — ресмонресӣ, калова, зағӯта ва ночатай-ёркуни мегузашт. Қорҳои каловарангкуниро ҳам бо нишондоди падарам ӯ мекард.

Дар охириҳои зимистон падарам ба Маҳаллаи Боло рафтаи хост, ки дар он ҷо ҷӯбҳои дар даст доштаашро чархи осие тарошад, чархи тайёр ва чархҳои тайёршуданиро ба осиеҳои атроф фурушад.

Модарам дар як ҳавлии вайрон бо ду бачаи майда аз танҳо мондан тарсида ба рафтани ӯ норозигӣ баён карда бошад ҳам, нашунид:

— Шумоёнро гург намехӯрад, агар фарз кардем, ки гург биёяд ҳам, Хайбар ҳаст,— гуфт ва баромада рафт.

РҶДИ НАВИ ШОФИРҚОМ

Баҳор омад, давҷаҳо аз гул баромаданд, навдаҳои тутҳои балхӣ ғура бастанд, дарахтони хасактут барои хуроки кирмакҳои пилла каллак шудан гирифтанд; ҷӯи Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда мешорид; дехкони ҷуфт мебастанд, замин меронданд, дандонамола мекарданд ва мекиштанд; фароштурукҳо лойҳои шиттаро ба шакли пунбадона лунда карда оварда дар шифтҳои хонаҳо — дар паҳлӯи болорҳо бо камоли маҳорат ба тарзи нимкишти барои худ хона месохтанд. Лаклакҳо бар пештоқи дарвозаи мазор барои худ ошъёна мебастанд ва аз даръёбод, аз миёни сузурҳо морҳои обиро шикор карда оварда мехӯрданд. Мурғони титави товусранг, ки болу парҳои бо рангорангтобӣ назаррабо буданд, аз лаклакҳо ҳӯсида аз таги буттае ба таги буттаи дигаре мечаҳиданд ва бо қаққоси ҳаяҷонomezи худ ҳамчуншошонро аз хавф огоҳ мекарданд. Хулоса, аз одамон гирифта то паррандагон ва растаниҳо — ҳама чиз дар ҳаракат буд.

Дар яке аз он рӯзҳо, ки абри баҳорӣ аз партави офтоби шаъшаадор одамони кориро соядорӣ мекард, падарам аз деҳаи Маҳаллаи Боло омад. Ба ман, ки дар он вақт дар паскӯчаи пушти масҷид Хайбарро савор шуда «хартозӣ» мекардам ва шодикунон ӯро пешвоз гирифтам, ҳеҷ илтифот накард, Хайбарро ҳам, ки бо думҷӯлонӣ ва бо садои маҳсуси сағона гӯё ӯро «хуш омадед» мегуфт, ҳеҷ дӯстдорӣ нанамуд ва харро дар зери дарахти тут баста ва хӯрциро ба даст гирифта ба ҳавлии дарун даромад. Ман ва Хайбар аз вай пештар ба хона даромада модарро аз омади падар хабар дода будем, ӯ ҳам аз хона давида баромада хӯрциро аз дасти падарам гирифт ва саломатнашро пурсид.

Ба ӯ ҳам ғайр аз пурсуҷӯи оддӣ ва расонидани саломии падару модараш чизе нагуфта ба хона даромад.

Модар хӯрчинро дар айвончан ошхона гузошта зуд ба хона даромада салла ва чоман падарро гирифта ба меҳи девор овехт ва дар ҷои нишастӣ ӯ кӯрпача паҳи намуда лӯлаболишхоро дар паҳлӯяш гузошт.

Падар бо ҳамон вазъияти андӯхгинона ба модарам:

— Зудтар самовор монда ҷой дам кун ва аз даруни хӯрчин гӯштро гирифта саришта кун, ки гурба набарад,— гуфт ва худ лӯлаболишхоро дар сарғаҳи кӯрпача гузошта дароз кашид ва ман дар ҷое, ки рӯи ғамлуди ӯ намуда менстод, хомӯшона нишастам.

Модарам баъд аз ҷой дам карда овардан ба пеш падар дастархон кушод, нон ва ғулунгоб ниҳод. Падар аз ҷояш хеста нишаста ба ҷойнӯши ва нонхӯри даромад ва холо ҳам пешонааш кушода намешуд. Модарам бояд барои фаҳмидани ин вазъияти падар бошад, ки аз вай пурсид:

— Магар чархҳо фуруш нашуданд?

— Фуруш шуданд, ду дарахти гучум ҳам харида ғалтонда ба андозаи чарх бурида мондам, ки дар айёми тобистон рафта метарошам,— гуфт дар ҷавоб ва боз хомӯш монд.

— Худо накарда, магар дар мизоҷатон гаронӣ доред, ки ин қадар пажмурда ва ғамгин менамояд? — гуфт модарам.

— Ин гаронӣ дар ман аз мизоҷам не, балки аз аҳволи тумани Шофирком омад,— гуфт падар ва боз хомӯш монд.

Модар нӯги калован чигилшудан аҳволи падарамро ёфта буд. Аммо тафсилот мехост. Бинобар ин ғапковӣ карда пурсид:

— Мегуфтанд, ки дар Шофирком рӯди нав баровардаанд, магар ин рост аст?

— Рост аст,— гуфт падар ва илова намуд: — кошкӣ рӯди нав намебароварданд. Кори ин рӯди нав ба болон он харобие, ки ба сари мардуми он ҷо аз регнашқуӣ омада буд, «болон мурда сад ҷӯб» шуд.

Падар як қадар кушода шуда ба ҳикоя даромад. Назар ба нақли вай, мардуми тумани Шофирком тирамоҳи гузашта ба сари худ кӯшиш кардаанд, ки рӯди кӯхнаро аз сари нав кофта об ҷорӣ кунанд, аммо на-тавонистаанд, чандин бор регнашқуӣ карда то ёбони

Қо-қо як қилдироба қорӣ намудаанд, аммо аз миёна ду рӯз нагузашта аз лабҳои рӯд ба дарунаш боз рег шорида фуromaда дубора гӯронидааст.

Баъд аз он калоншавандагон ва арбобу аминҳои туман ба амир арз кардаанд, ки рӯди нав бароварда диҳад, харҷ ва корашро аҳолии туман ба гардан мегиранд.

Амир ба қор ҳокими туман — ба қозиву раису амлоқдору миршаби Шофирком фармон фиристодааст, ки сар шуда қори рӯдинавбарориро ба анҷом расонанд. Онҳо баъд аз муайян қардани қои қашада шудани рӯди нав ҳашар эълон қарда ба қор даромадаанд. Аммо аз сари зимистон то ҳол, ки аз миён шаш моҳ гузаштааст, базӯр ним санг (қор километр) қойро қовондаанд ва лекин дар ин муддат бақияи қорони мардуми он қо, ки аз қаробии регзерқунӣ қонда будааст, ба қарқи қор ҳоким рафтааст.

Қадарам рафти қори рӯдқовиро ба тарзи зерин ҳикоя қард:

— Рӯзе ман қарои қидани рафти қори қашар ба сари қор рафтам, қор ҳоким бо одамони худ ва арбобу аминони туман қариб дусад қас шуда дар ёқони вассе қодир қада нишастаанд. Садҳо нақар мардуми қашарқӣ ҳам қар қо-қар қо қобидаанд. Қассоб гӯсқанд меқушт, ошпазҳо оши қалаву қабоб ва қонвойҳо қатири равғанӣ меқухтанд. Аспони он гурӯҳи дусаднақарӣ дар қеши қодирӣ соҳибонашон бедан қабуд меҳӯрданд ва қуволҳои қурқав қарои еми шақонан он қорпоҳо омода буданд. Оксақолони деҳаҳо ба қарҳо бор қарда биқинҷ, қав ва орд меоварданд. Дар қар қо-қар қои қеши қодирҳо самоворҳои қалон дар қӯш буданд. Он гурӯҳи дусаднақарӣ қалав ва қабобро хӯрданд, қой ҳам нӯшиданд. Вақт ҳам ҳеле гузашта ба оқтоб-қурӯравӣ тақминан ду соат қонда буд. Дар он вақт аминҳо аз қодирҳои қаромада қар қадом қойқорҳои²¹ даҳан худро қег қада қармуданд, ки қашарқиқоро қундошта ба қор дароранд. То гун шуда қор сар қардани қашарқиён ҳам қариб як соати қигар гузашт. Вақте ки қор сар шуда қар даҳа аз саҳми худ тақминан як-ду қаз қамин қофта буд, ки рӯз ҳам торик шуда омад ва бо қармоиши аминон қойқорон ба қашарқиён нидо дарқоданд, ки: «имрӯз қор тамом, қардо барвақттар ба қор

оянд, вагарна «бокипулӣ» хоҳанд дод». Ана рафти кор ҳамин тарз аст,— гуфт падар дар охири сухани худ.

— Аз ин тавр кашола кардани кор ба чор ҳаким чӣ фонда? — гуфта модарам пурсид.

— Агар кори ҳашар тамом шавад, он гурӯҳи дусаднафарӣ он палав, кабоб ва фатирро аз куҷо меҳӯранд ва аспхашон беда ва ҷавро аз куҷо меёбанд? — гуфт падарам дар ҷавоб.— Ва ҳол он, ки фондаи онҳо бо ин хӯрок наместонад: агар ҳар рӯз даҳ ҳазор танга барои ҳарчи ҳашар аз мардум ҷамъ карда гиранд, нимаи онро нақд медузданд ва нимаашро пухта меҳӯранд.

Падарам як пиёла ҷой нӯшида қадре хомӯш монд, дар вақти хомӯшӣ дар чашмонаш як нури ҷасорати ифтихоромезе дурахшид ва ба модарам нигоҳ карда:

— Ман як кор карда омадам, наместонам, фонда медиҳад ё не. Ба фикри худам, фонда медиҳад,— гуфт. Аммо чӣ будани он кори кардаашро нагуфт ва боз хомӯш монд.

Модарам қадре мунтазир шуда истод, дид, ки ӯ дар бораи он кор чизе намегӯяд, аз вай пурсид:

— Чӣ кор кардед?

— Ҳоло аз ваҷҳи он кори ман ба касе чизе гуфтаи дуруст нест. Ту ҳам аз он ваҷҳ ба касе чизе нагӯӣ,— гуфт ва ба шарҳи кори кардаи худ даромад:

— Ман дидам, ки мардуми туман тамоман бехонумон мешаванд ва рӯди нав ҳам намебарояд. Як тахта қоғазӣ калонро пур карда ба амир ариза навиштам. Дар ариза рафти корро ба тарзе, ки ҳозир гуфта гузаштам, шарҳ додам. Ва талаб кардам, ки барои пеш бурдани кори ҳашар ягон каси худотарсро фармояд, ки ин кор зудтар тамом шавад. Дер мондани ин кор ҳам ба халқ зарар дорад, ҳам ба давлат. Зеро вақте ки рӯд кофта нашавад ва об ҷорӣ нагардад, албатта, заминҳо аз кишт мемонанд, дар он сурат подшоҳ хироҷ ва молиётиро аз куҷо мегирад?

— Аризаро аз номи кӣ навиштед? — гуфта модарам пурсид.

— Аз номи худ навиштам,— гуфт падарам ва тафсил дод:— лекин номи худро маълум накардам. Дар охири ариза навиштам, ки «нависандаи ин ариза дар ин туман ӯ замин дорад ва на барои ӯ об даркор аст.

Ин аҳвол холисона, ба умеди манфиат расондан ҳам ба халқ ва ҳам ба давлат ба ҷаноби олий арз карда шуд.

— Аризаро ба амир расонидед? — гӯён пурсид модарам ба оҳанги шодиёна.

— Бояд расад, — гуфт падар ва илова кард: — аризаро навишта ба бародари ту Қурбонниёз, ки ҷавони боҷасорати оқил аст, супурдам, /ки ӯ Бухоро рафта дар рӯзи ҷумъа, дар вақте ки амир аз арк баромада ба масҷид меравад, дар миёнаи гурӯҳи мардум истода дар вақти аз пешаш гузаштани амир аризаро баланд бардорад. Шотир гирифта ба амир медиҳад. Амир баъд аз хондани ин ариза бояд ягон чора бинад. Чунки фоидаи худаш аст.

Баъд аз он ки падар ҳикояи кори худро кард, гӯё ки аризааш натиҷаи амалӣ дода бошад, рӯҳаш баланд ва рӯяш кушода шуд ва аз он андӯхе, ки дар вақти омадан дошт, дар башарааш асаре намонд ва ба корҳои ҳаррӯзааш мисли пештара машғул гардид.

* * *

Баъд аз 15 рӯзи аз Маҳаллаи Боло омадани падарам акаам бо Сайид Акбархоҷа таҳсилро тамом карда аз шаҳр омаданд ва баъд аз ду ҳафта дам гирифтанд ҳар дуяшон ба пеши хатиби деҳа боз дарс сар карданд.

Баъд аз як моҳи дигар тағоиям Мулло Дехқон барои дидани хоҳараш — модарам ба хонаи мо омад. Аз рӯи қавли ӯ, вай дар Бухоро бо писари қозии Ғичдувон — қозӣ Абдулвоҳид шарикдарс будааст. Баъд аз тамоми таҳсил ҳар ду ба Ғичдувон омадаанд, ки дар он ҷо, дар пеши қозӣ дарсхониरो давом кунонанд. Аммо аз амир ба номи қозин мазкур муборакнома (фармон) омадааст, ки вай дар тумани Шофирком рафта ба кори рӯдинавбарорӣ роҳбарӣ намояд ва корро ба тарзе ташкил кунад, ки то охири тобистон дар рӯди нав об ҷорӣ шуда, деҳқонон барои киштиҳои тирамоҳӣ аз он об фоида бурда тавонанд.

■ Падарам бо шунидани ин сухани тағоиям аз шодӣ гӯё қад-қад мепарид ва ба назарам чунон менамуд, ки дар ҷои нишастагиаш, гӯё, қадаш ба тарафи осмон баланд шуда рафта истодааст ва гарданаширо рост карда

сари синаашро ба тарафи пеш мебаровард. Маълум мешуд, ки хурсанди аз ин хабар пайдошуда ба дилаш намегунҷид ва сандуки синааш васеъ шуданро мехост. Бо ҳамаи ин, ғайр аз як нигоҳи маънидори бо табассуმი шодиёнаомехтае, ки ба модарам кард, дигар чизе нагуфт ва аз хусуси аризаи худаш лаб накушод ва аз тағоням пурсид:

— Хӯб, баъд аз таъин шудани саркори нав кори ҳашар чӣ тавр рафта истодааст?

— Вақте ки ман дар Ғичдувон будам,— гуфт тағоням дар ҷавоб,— ин фармон ба қозидомуллои мо расид, ӯ дарсгӯиро хобонда ба сари ҳашар рафт. Ман якчанд рӯзи дигар бо шарикам қозизода дар он ҷо мондам ва аз он ҷо ба ин ҷо омадам, ки ҳамшираро бинам, баъд аз он ба пеши падару модар равам. Бинобар ин аз рафти кори ҳашар хабар надорам. Ҳамин қадар шунидам, ки амир чор ҳокими Шофиркомро, ки то ҳол дар ҳашар роҳбарӣ мекардаанд, аз мансабашон бекор карда молу мулкашонро яроғу (мусодара) намудааст.

* * *

Тағоням баъд аз даҳ рӯз дар хонаи мо истодан ба пеши падару модараш рафтан хост, падарам ҳам хост, ки ҳамроҳи ӯ рафта, рафти кори ҳашарро дар зери раҳбарияти қозини Ғичдувон тамошо кунад. Ман ҳам талаб кардам, ки маро ҳамроҳи худ барад. Падарам розӣ шуд, мо ҳар се ба Маҳаллаи Боло рафта рост ба хавлии бобоям фуромадем. Мӯйсафедони деҳа барои дидани падар ва тағоням омадан гирифтанд ва ҳар кадомашон аз дуруст роҳбарӣ кардани раҳбари нав дар кори ҳашар гап мезаданд ва изҳори хурсандӣ менамуданд. Назар ба қавли онҳо, қозини Ғичдувон ҳашарчӣхоро фармудааст, ки ҳамагӣ дар аввали рӯз ба ҳашар ҳозир шуда ба кор дароянд, то торикии рӯз корро давом диҳанд. Вақти пешин барои хӯрокхӯрӣ як соат дам гиранд.

Ҳар ҳашарчӣ нони худро аз хонаи худ оварда хӯсад, арбобу аминҳо ҳам хӯроки худашонро аз худ риёранд ва аз дехқонон барои харҷи ҳашар чизе набишонанд. Худи қозӣ ҳам ба сари кор бо ду одамаш меомадааст, яке барои ба ҳар ҷо хату хабар бурда овардан, дигаре барои хизмати худаш ва худаш ҳам хӯро-

кашро аз хонааш меовардааст. Дар муддати 10 рӯзе, ки қозӣ Абдулвоҳид кор сар кардааст, андозаи кор ба микдори кори шашмоҳаи гузашта баробар шудааст.

Падарам баъд аз шунидани ин хабарҳо аз аввали ҳам зиёдтар хурсанд шуд ва ба тағоиям гуфт:

— Биёед, мо ҳам рафта кори ҳашарро тамошо кунем ва ба ҳашарчиён «монда нашавед» гӯем.

Тағоиям розӣ шуд. Падарам маро ҳам ҳамроҳи худ гирифт. Қои ҳашар ба деҳаи Рӯбаҳо, ки дар ҷануби Маҳаллаи Боло буда, дар байни ин ду деҳа ҳазор қадам барин роҳ буд, расида будааст. Мо ба он ҷо рафтем. Қозӣ, дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асон ҷавбеда дароз буд, дар лаби рӯди нав рост меистод. Ӯ як одами лоғарбадани миёнақад, сабзина-чехра, ришаш миёна ва сафед ва абрӯҳояш монанди абрӯҳои амакбоби ман гафс ва дарозмӯ буд.

Тағоиям бо таъзими шогирдона ҳам шуда бо ӯ вохӯрдӣ кард ва падарамро ҳам «язнаам» ва «барои зиёрати шумо омаданд» гуфта шиносо кунонид.

Қозӣ бо падарам вохӯрдӣ карда истода ба тағоиям гуфт:

— Он касе, ки саводи шуморо бароварда ба мадраса бурда мондааст, ҳамин шахс бояд бошанд?

— Ҳамин кас, — гуфт тағоиям дар ҷавоб. Қозӣ ба падарам нигоҳ карда:

— Ман аз писари худ, ки шарикӣ додарарӯси шумост, ба хондани ин ҷавон сабаб шудани шуморо шундаам, — гуфт ва дуйумбора бо падарам вохӯрдӣ кард.

Вақте ки чашми қозӣ ба ман афтод:

— Ин писари кист? — гӯён аз падарам пурсид.

— Писарчаи ман, — гуфт падарам дар ҷавоб.

Қозӣ маро баробари сараш бардошта баъд аз он ба замин гузошт ва: — илоҳӣ калон шавӣ, мулло шавӣ, доно шавӣ! — гӯён аз кисабағалаш як дона конфети ҷойдорӣ, ки ба қоғази сурх печондагӣ буд, бароварда дод ва аз падарам пурсид: — писарча мехонад?

— Ҳамин тирамоҳ ба мактаб медиҳам, — гуфт падарам дар ҷавоб.

Тағоиям — Қурбонниёз, Равшаниёз ва Ниёзхонҳо ҳам дар байни ҳашарчиҳо буданд, омада бо падар ва тағоиям вохӯрдӣ карданд.

— Инҳо кӣ? — гуфта пурсид қозӣ.

— Додарҳои ман, — гуфт тағоимулло.

— Бисъёр нағз, инҳо хуб кор мекунад, — гуфт қозӣ ва ба тағоихоям нигоҳ карда: — хуб, шумоҳо ба сари кор равед, шабона бо инҳо сӯхбат мекунад, — гуён падар ва тағоиямро нишон дод ва ба Қурбонниёз тағоиям фармуд, ки ӯ як дақиқа ин ҷо бошад. Қозӣ баъд аз ба кор рафтани ду тағоиям ба тағоимулло нигоҳ карда давом намуд:

— Ин додари (Қурбонниёзро нишон дода ва суҳанаширо аз «шумо-шумо» ба «ту-ту» гардонда) коркунӣ бисъёр гузарост. Монади ин коркун дар байни ҳашарчиён 10 нафари дигар ҳаст. Лекин дар ақл ва ҳасрат ин аз онҳо пеш аст...

Магар рост истода гап задан ба қозин пир зӯр омад, ки ба асон ҷавбедаш такъя карда нишаст ва ҳам ҳамсӯхбатонаширо ба нишастан фармуд ва суҳани худро давом дод:

— Ман рӯзи аввали ба сари кори ҳашар омаданам ба аминҳо фармудам, ки даҳ нафар устон дурудгар ёбанд, то ки баробари рӯдқовӣ, пул (кӯпрук), дарғот ва тахтаварғоро²² ҳам сохта равем. Яке аз аминҳо гуфт: «Ҳар устон дурудгар ҳар рӯз ~~бе~~ 5 танга кор намекунад, 10 усто ҳар рӯз 50 танга меостад. Шумо, ки аз мардум ҳароҷот ҷамъ карданро манъ кардед, музди кори дурудгарҳоро кӣ медиҳад ва аз кучо медиҳад?» Бо шунидани суҳани он амин ин ҷавон (Қурбонниёзро нишон дода) ба ман нигоҳ карда: — Тақсир, арз дорам, — гуфт.

— Гӯй гаптро, — ман фармудам. Ӯ гуфт: «Дар байни ҳашарчиён 50 нафар дурудгар ва харротон ҳастанд, ки дар қатори дигарон рӯдқовӣ мекунад. Агар онҳо аз кори заминқовӣ озод карда шуда, ба кори дурудгарӣ фармуда шаванд, хурсанд шуда бепул кор мекунад». Ман даррав устоҳои дурудгарро гуи карда аз байни онҳо 10 нафар хунармандтаринашонро ба кори пул, дарғот ва тахтаварғосозӣ мондам, ки он корҳо ҳам баробари рӯдқовӣ пеш рафтанд. Ақл ва ҳасрати ин ҷавон маро қонил кард. Агар ҳасрат намедошт, ақли ӯ дар ин ҷо ба вай фоида намерасонд ва дар пеши аминҳои худписанд омада ба ман маслиҳат дода наметавонист. Бинобар ин ба-

рон ҳар кас ақли боҷасорат лозим аст. Инчунин ҷасорати беақлона ҳам фоида надорад.

Қозӣ боз сухани худро давом дода ба тағоимуллоҳ:

— Ин додартро дар хизмати ман мон. Ман аз ин хурсанд мешавам, — гуфт ва илова карда пурсид: — Са-вод дорад?

— Не, — гуфт тағоимуллоҳ.

— Майлаш, ақл ва ҷасорат ки дорад, маро хурсанд карда метавонад ва худаш ҳам бисёр чизхоро меомӯзад.

Қозӣ ба Курбонниёз фармуд, ки ба қораш равад ва одами худаширо фармуд, ки чой биёрад. Хизматгор аз шохи дарахт як халтаи чарминро, ки дар он ҷо овехтагӣ буд, гирифта кушода аз даруни вай як пиёла ва як чойчӯши биринҷиро бароварда аз чойчӯш ба пиёла чой рехта ба қозӣ дод. Қозӣ бо ду хӯрт он чойро нӯшида ба пешхизмат фармуд, ки ба ҳамсӯхбатонаш ҳам чой диҳад ва ба падарам нигоҳ карда гуфт:

— Ин чойро аз Гичдувон дам карда оварда будем, сард шудааст. Айб накунад, ҳар чӣ бошад, аз оби сарди хом беҳтар аст.

Баъд аз он, ки падар ва тағоиям якпиёлагӣ ҷон сард нӯшиданд, қозӣ аз ҷояш хест, дигарон ҳам ба по рост шуданд. Қозӣ ба онҳо гуфт:

— Биёетон, ҳашарчиҳоро «монда нашавед!» гӯем.

Қозӣ пеш даромад, падар ва тағоиям дар паҳлуи ӯ, аммо аз вай қадаре пастар ба роҳ даромаданд. Ман ҳам аз дунболи онҳо. Қозӣ дар пеши ҳар гурӯҳ аз ҳашарчиён «монда нашавед!» гӯён қадаре менстод. Коркунони дурусттарро ба тарзи ҷудогона «Ҳай бора-калло!» ё ин ки «офарин!» мегуфт ва боз пеш ме-рафт.

Амин ва арбобҳо, ки миёнашонро аз рӯй баста дар сояи дарахтон менишастанд, аз дур намоён шудани қозиро дида аз ҷо хеста ба болои ҳашарчиён медавиданд ва овозашонро баланд карда «инча бизан!» ме-гуфтанд. Як вақт як амини бисёр фарбеҳ аз зери дарахте хеста ба сари ҳашар омад. Ва ӯ ҳам ба қозӣ шунавонда ба ҳашарчиён чӣ навъ кор карданро нишон додан гирифт. Вақте ки қозӣ ба ӯ наздик расид, ӯ салом дода таъзимкунон истод ва қозӣ ба вай:

— Амин, шумо аз ҳад зиёд фарбех шудаед. Ин ҳолат ба шумо бори зиёдатӣ аст ва шуморо ноором мекунад. Бо ин коре, ки шумо дар пеши ман монанди арбоб ва аминҳои дигар мекунед, боратон сабук намешавад. Муносиб он аст, ки шумо гоҳе аз дасти ҳашарчиён каландро гирифта қадаре кор кунед, то ки ҳам бори худатон ва ҳам бори ҳашарчӣ сабук шавад.

Амин «хӯш, тақсир» гӯён давида ба рӯд даромад ва аз дасти ҳашарчиё каландро гирифта ба замин зада хок кандан гирифт. Аммо баъд аз 10—12 бор каланд задан чунон дар арақ ғӯтид, ки гӯё ба сари ӯ аз сатил об рехта бошанд ва суфт шуда бар замин нишаста монд, ҳашарчиён қаҳ-қосзанон хандиданд. Қозӣ ба амин гуфт:

— Дидед, ки коркунӣ аз корфармой чӣ қадар душвор будааст. Шумоҳо ҳамон корфармони осонро ҳам накарда дар сояи дарахт шикам хорида мехобед.

Мо пеш рафтем. Баъд аз қадаре роҳ рафта қозӣ ба пас нигоҳ кард. Ҳамаи арбоб ва аминҳо дар сари ҳашар ҳаракат мекарданд.

Мо аз деҳаи Рӯбаҳо баромада ба ҷое расидем, ки аз он ҷо, аз тарафи шимоли рӯд сари ҷӯи Маҳаллан Боло ва аз тарафи ҷанубаш ҷӯи Истамзе сар мешуд. Дар пеши сари ин ду ҷӯй устоҳои дурудгар тахтаварро сохта тамои карда буданд ва барои хубтар бо ҳам ҷафс шудани тахтаҳо паҳлуи онҳоро ранда мекарданд. Тахминан то 50 қадам поёнтар аз тахтаварг рӯд тайёр шуда буд ва дар поёнтар аз он ҷо кор давом мекард.

Қозӣ ба ҳашарчиён фармуд, ки дар охири ҷои тайёршудаи рӯд банди баланде банданд ва миробро, ки ба тахтаваргсозӣ назорат мекард, фармуд, ки рафта банди Қо-қоро кушода обро поин сар диҳад.

Мироб «хӯш, тақсир» гӯён аспашро аз дарахт кушода савор шуда ба тарафи ёбони Қо-қо давонд. Қозӣ ба падарам нигоҳ карда гуфт:

— Ман корро ба ҳамин тартиб ниҳодам, ки аз паси ҳашарчиён об ҳам меояд. Ҳашарчӣ, ки дар вақти кори душвори худ самаран вайро дар пеши назараш мебинад, қувват ва ғайраташ ду чанд мешавад. Ҳашарчиён ҳар китъаро, ки қанда тайёр мекунанд, фардои он рӯз дар он китъа об меояд. Мо фардо обро то Рӯбаҳо ва пасфардо то Деҳнав мебарем.

Қозӣ ба дарахте такъя карда саридупо нишаст ва ҳамсӯхбатонаш ҳам дар рӯ ба рӯяш нишастанд. Қозӣ гоҳо суханоне мегуфт, ки ман аз онҳо чизе намефаҳмидам ва онҳоро ба забони тоҷикӣ шарҳ меод, лекин аз он шарҳҳо ҳам ман чизе намефаҳмидам. Падарам монанди шогирдони мактаб бо эҳтиром суханони ӯро гуш меод ва гоҳо аз шунидани суханони ӯ завқ карда бо тамоми баданаш пасу пеш мечунбид.

Дар ин миён мироб омада омадани обро хабар дод. Қозӣ ва ҳамсӯхбатонаш хеста ба сари варғ рафтанд. Об кафкҳои чиркӣ зардчарангро дар дами худ пеш андохта меомад ва ба тахтаварғ расида аз рафтор бозмонда ба боло дамидан гирифт. Аз байни тахтаҳо ба поин об мешорида бошад ҳам, ин ҳол ба боло дамида баромадани вай монеъ намешуд.

Як вақт дами об ба сари тахтаварғ расида ҳам ба ҷӯи Истамзе ва ҳам ба ҷӯи Маҳаллаи Боло ҷорӣ шуд ва аз болои тахтабанд бо шарроси башиддат шорида фуromaда ба банди хокӣ дакка хӯрда истод.

Падар ва тағоиям аз қозӣ рухсат гирифтанд, ки ба хона баргарданд. Мо лаб-лаби ҷӯй ҳамроҳи об оҳиста-оҳиста мерафтем, падарам ба тағоиям гуфт:

— Ба болои ин, ки ин одам олимтарин, донишмандтарин, оқилтарин ва боинсофтарини уламои замони мо будааст, баданаш ҳам аз оҳан сохта шуда будааст. Дар ин пири на аз саридупо нишастан монда мешавад ва на аз рост истодану роҳ рафтан. Умраш бояд аз ҳафтод гузашта бошад.

— Назар ба қавли писараш, ҳамин сол 76 солро пур карда ба 77 қадам мондааст,— гуфт тағоиям.

Мо баробари об ба деҳа даромадем. Бачагони кӯча шодикунон ва чапакзанон «об омаду об омад — аз рӯи китоб омад» гӯён фаръед мекашиданд ва лаб-лаби ҷӯ боло-поин медавиданд.

Мо ба пеши бобоям даромадем. Дар он ҷо қаймоқи гап кордонӣ ва кордорҳои саркори нави рӯдковӣ буд. Дар он миён дар бораи ба хизмати ӯ супурдани Қурбонниёз тағоиям сухан рафт. Падарам ин корро маъқул донист ва хизмати сипоҳгарӣ, хусусан мулозимии қозихоро дӯст надорам ҳам, ин корро дуруст мешуморам,— гуфт. — Хизмати ин қозӣ барои Қурбонниёз

як мактаби тарбия хоҳад шуд (ин қозӣ Абдулвоҳид, ҳамон қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сариртахаллус аст, ки ман дар саҳифаҳои 385—391-ӯми «Намунаи адабиёти тоҷик» намунаи шеърҳои ӯро нақл карда худаширо ба неки ёд кардаам).

АХВОЛИ ТУМАНИ ШОФИРКОМ БАЪД АЗ ҚОРИ ШУДАНИ РҶДИ НАВ

Дар ҳамон тирамоҳе, ки рӯди нав бароварда шуд, деҳқонони тумани Шофирком аз ин комъебии худ рӯҳи нав ёфта қор сар карданд. Гандуми тирамоҳиро кишта гирифтанд, шохҷӯйҳоро қофта тоза карда барои кишти баҳорӣ тайёри диданд.

Азбаски сари рӯди нави Шофирком соз шуда, аз дарьёи Зарафшон нисбат ба пештарааш зиёдтар об мегрифтагӣ шуда буд, деҳқонон бо меҳнати худ ва аз ғайри роҳбарии ҳукумати амир рӯди кӯҳнаи Шофиркомро ҳам аз рег тоза карда, дар вай ҳам аз рӯди нав об гирифтанд ва қисми калони заминҳои регпахшкардари кушода ва обёрӣ намуда аз сари нав ба қатори заминҳои қорам дароварданд ва ба ин восита деҳқононе ҳам, ки пас аз регпахшкунӣ ба тарафҳои ҷануб кӯчида рафта буданд, баргашта ба ҷоҳои аслии худҳои омада ба киштукор даромаданд.

Илова бар ин, деҳқонони беамин рӯди Чилвоиро, ки дар домани ҷул буда, солҳои бисёр боз ботил ва «хушкруд» шуда монда буд, бо ташаббуси худ қофта, дар вай ҳам аз оби фаровони рӯди нави Шофирком об қорӣ карданд ва заминҳои қанори Чилвоиро, ки «ҷароғи беғиёҳ» шуда рафта буданд, обёрӣ карда ба қор дароварданд.

Ҳамин тариқа шуда дар соли дувуми ба қор даромадани рӯди нав тумани Шофирком монанди як бӯстон обод гардид. Аммо ба ин бӯстон аз ҳама пештар, ҷаҳми ҷузъмонанди амир Музаффар дӯхта шуд: ӯ дар он туман Муродбек ном касеро, ки дар золими ном бароварда буд, амлоқдор ва Сафӣ ном муллоеро, ки бо «қордонии» худ дили амирро бурда буд, қозӣ таъин кард.

Ин ду тороҷгар бо гурӯҳи малаҳон — мулозимон ва шогирдлешагонии худ он бӯстони навободро ба ҷулистон

гардониданд: онҳо ба баҳонаи ин, ки «саҳолии тумани Шофирком як чанд сол боз андози замин надодаанд» (бинобар регпахшкунӣ ва беобӣ) баъди бо номи андозгирифтани тамоми ҳосилоти онсола, деҳқонро қарздор ҳам карда монданд, ки бояд онҳо дар солҳои оянда аз ҳосилоти замин аз ҳама пештар он «қарз»-ро адо менамуданд.

Қозӣ Сафӣ, ки вазиған асоснаш қозигӣ буда, бо сифати «шариатпаноҳӣ» мардумро тороҷ мекард, барои боз ҳам мақбултар гардидан дар пеши амири худ ёридиҳандаи амлоқдор ҳам шуда ба майдон баромад: дар тартиби андозгундорин амир одат ин буд, ки амлоқдор дар мавсими ҳосилпазӣ ба сари замин рафта, андози маҳсулоти деҳқонро ба номи деҳқонон ҷинсан менавишт. Дар охири тирамоҳ — баъд аз тамоми шудани мавсими ҳосилгундорӣ — қозӣ нархи ҳар маҳсулро аз рӯи бозор ба амир арз мекард ва амир дар бораи бо ҳамон нархи қозӣ арз карда аз деҳқонон рӯёнда гирифтани пули андозҳои ҷинсӣ ба амлоқдор фармон мефиристонд.

Қозӣ Сафӣ ана дар ҳамин маврид ёрии худро ба амлоқдор ва ба он восита ба ҳазинаи амир нишон дод: ӯ дар вақти нархарзкунии худ ба тарзи сунъӣ нархи бозорро гарон кард, масалан, нархи як ман гандум 20 танга бошад, ба 25 танга баровард ва ҳамон нархи сохта баровардаи худро ба амир арз кард. Амир ҳам мувофиқи аризаи қозӣ дар бораи рӯёнда гирифтани пулҳои андоз фармон дод (ин кор бо намуна гирифтани аз қозӣ Сафӣ ба ҳамаи қозихон музофотҳои Бухоро одати умумӣ шуда рафт). Аҷобат дар ин ҷо буд, ки амир сохта будани он гуна нархҳоро равшан медонист. Бинобар ин дар ин гуна мавридҳо бешармона ба надимон ва ҳамсӯхбатони худ мегуфтааст: «Ман дар ин гуна корҳо дар пеши худо худро гунаҳгор намедонам, ба ин корҳо рӯзи қиёмат қозихо ҷавоб хоҳанд дод».

Дар натиҷаи ин гуна андозгундорӣ деҳқононе, ки дар асл — дар вақти андозандозӣ як бор тороҷ дида буданд, дар вақти пардохтани пули андоз тамоман хонавайрон шуданд ва маҷбур гардиданд, ки баъзеҳашон заминҳои бо нархи арзон ба бойҳо фурухта, баъзеҳашон ҳайвоноти корӣ ва асбоби хонаашонро фурухта пули

андозро диханд. Хатто баъзе дехқонон маҷбур шуданд, ки писару духтархошонро ба бойҳо фурухта «қарзи ҳукумат»-ро адо намоянд, ё ин ки духтархошонро бо номи «духтархона» ва писархошонро бо номи «ғуломбача» ба ҳукумат ба қон андоз баҳо карда диханд (амир Музаффар дар охирҳои умри худ аз ҳамон дехқонбачагони ба андоз баҳо карда додашуда бо номи «ғуломбача» як дастан сарбози махсус ташкил карда буд) ва қасоне, ки бо ҳеҷ қадоми ин роҳҳо аз андози ҳукумати халос шуда наметавонианд, ба зиндон мерафтанд, ё ин ки рӯй пинҳон карда ба дуздӣ қардан маҷбур мешуданд ва ё ин ки гурехта ба Туркистони руси рафта дар он ҷо сарсарӣ мегаштанд.

Муродбек ва қозӣ Сафӣ қанори рӯди Қилвони навоборо ҳам ором нагузоштанд: дехқонони дар он ҷо киштукорқунанда тамоман бе ҳайвоноти қорӣ буда ва фақат бо каланду бел заминҳои маита (мурда)-ро қор қарда гашта буданд. Амлоқдор ба онҳо ҳам баробари заминҳои кӯҳнаобод андоз андохт. Онҳо он андозро дода натавониста аз ҳукумат қарздор шуда монданд ва маҷбур шуданд бо ҳезумқашӣ, ки касби асосии онҳо буд, «қарзи ҳукумат»-ро пеш-пеш адо кунанд. (Ман ин аҳволро дар қисми дуюми романи «Ғуломон» тасвир қардаам.)²²

Қозихо мувофиқи қонуни нонавиштаи амири Бухоро молҳои бесоҳибмондари бо номи «луқата» (дар роҳ афтада монда) ба даст дароварда подшоҳӣ мекарданд. Қозӣ Сафӣ ана аз ҳамин «қонун» фоида бурда, сағони шикори худ—мулозимонашро ба қанори рӯди Қилвон баровард, ки онҳо аз он ҷо молҳои луқата ёфта ба даст дароранд. Мулозимон бузу ғусфандони ҳезумқашони қанори Қилвонро, ки худ ба ҳезумқашӣ рафта ҳайвоноташонро дар домани ҷул ба ҷаро сар медоданд, бо номи «моли бесоҳиб» ба қозихона ронда бурдан гирифтанд ва қозӣ он ҳайвонотро луқата мекард. Агар соҳиби он ҳайвон дар вақти ронда истодани мулозим расида меомад ҳам, моли худро аз дасти вай гирифта наметавонист, мулозим: «ман ба қозихона мебарам, ту аз дунбол гувоҳ бурда, ба шарият ораста қарда, аз дасти ман мегири» гуён талаби соҳиби молро рад мекард.

— Албатта, соҳибн ҳайвон ба қозихона гувоҳ бурда ба мулозим даъвогар шуда аз вай моли худро гирифта наметавонист, чунки гувоҳҳои ӯ дар пеши қозӣ, бинобар надонистанашон фарзи айн (заруриёти динӣ)ро, ё ин ки бо тӯхмати «шарик буданашон бо соҳибн мол» дар сурати ҳамдеҳа ва ҳамсоияи ӯ буданашон, ё худ бинобар сохта ва харида буданашон дар сурате аз деҳан бегона буданашон аз тарафи қозин исломрад карда мешуданд, аммо агар соҳибн мол баъд аз ба қозихона супурда шудани ҳайвонаш хабардор шавад, ба талаб кардан ва лаб кушодан ҳам ҳақ надошт, чунки дар ин сурат бояд ӯ ба қозӣ даъвогар мешуд, ки ин қатъиян мамнӯъ буд.

Дар натиҷаи ин корҳо рӯди кӯҳнаи Шофирком ва рӯди Қилвон дубора «хушкӯд» шуда монданд; аз киштзорҳои рӯди нав ҳам он заминҳое, ки дар дасти деҳқонони камзамин ва миёнаҳол буданд, аз кишт монда ноқорам гардиданд, ё ин ки ба дасти бойҳои серзамин гузаштанд ва оби барзиёди рӯди нави Шофирком бошад, ба кӯлҳо ва нишебиҳо рехта, он ҷохоро вараҷахона кард. (Рӯди кӯҳнаи Шофирком ва рӯди Қилвон то замони охир ботил буданд, аммо баъд аз Революцияи Кабири Социалистии Октябр — дар давраи ислоҳоти замин ин ду рӯд дубора кофта шуда, заминҳои атрофи худро обёрӣ карданд.)²⁴

* * *

Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир, ки худро сабаби аз сари нав обод шудани тумани Шофирком медонист ва он ободиро аз ёдгориҳои айёми пирии худ мешумурд, ба ин ҳол тоқат карда натавонист — ӯ ба боғбоне монанд шуда монд, ки дар пеши назараш ниҳолҳои навабзашро бурида баранд, гулбунҳояшро шикаста партоянд ва бӯстонашро подаҳона кунанд.

Ҷ дар натиҷаи ин корҳо на танҳо аз қозӣ Сафӣ ва Муродбек нафрат кард, балки аз амир ва мансабдорини ӯ ҳам нафрат карда, бе он, ки ба амир аризаи истеъфо диҳад, намоишқорона қозигии Гичдувонро партофта ба Бухоро — ба хонаи худ рафт ва дар он ҷо якҷанд рӯз хобида ғуссамарг шуда вафот намуд. (Қозӣ Абдулвоҳи-

ди Сарир аз ҳамфикрони Аҳмад-Махдуми Дониш буд, аммо ӯ ғайрифасол буда, ғазаби иҷтимоии худро изҳор карда натавонист ва монанди каҳдуд дарун-дарун сӯхта мурд.)

ДАР РӯЗҶОИ МАКТАБҶОИ

Ман воқеаи мактабҷоии худро дар «Мактаби кӯҳна» ном асари худ батафсил зикр кардам. Дар ин ҷо танҳо он воқеахоро ёд мекунам, ки дар он асар баён наёфтаанд, ё ин ки ба тарзи кӯтоҳ қайд шудаанд.

Чунон ки дар «Мактаби кӯҳна» гуфтаам, падарам маро дар шашсолагӣ дар мактаби пеши масҷид гузошт. Чун дар он ҷо кори ман пеш нарафт, маро ба мактаби духтаракона дод. Ин мактаб дар ҳавли даруни хатиби²² деҳа буда, вайро зани ӯ идора мекард. Дар он ҷо аз писарбачагон ман ва боз Абдулло ном як бачаи ғичдувонӣ буд. Азбаски Абдулло калонсолтар ва ҳам як дараҷа дағалтар буд, духтарон вайро намефоронданд ва аз муомилаҳои ӯ мекебиданд. Аммо ба ман бисёр нармона муомила мекарданд ва монанди бародари худ дӯстдорӣ менамуданд.

Дар соли дуйӯм, ки ман дар он ҷо мехондам, аз Работи Қазок ном деҳа Ҳабиба ном духтаре ба он мактаб омад. Работи Қазок дар ҷануби ғарбии деҳаи мо буда, дар байни ин ду деҳа тахминан як километр роҳ буд. Бинобар ин он духтарак ба хонаи худ нарафта шабу рӯз дар хонаи хатиб меистод ва бо духтари хатиб дар як хона зиндагонӣ мекард.

— Ҳабиба бо духтари хатиб, ки Қутбия ном дошт, ҳамқад буда, ҳар дун онҳо калонсолтарини духтарони он мактаб буданд. Аммо Ҳабиба аз духтари хатиб донотар, гапзантар, дар китобҳои устотар буд. Ӯ хат ҳам навишта метавонист. Падарам мегуфт, ки «падари Ҳабиба имомни деҳаи худ буда, аз хушсаводтарин имомҳои он давраи пеш аст, ва духтарашро худ хонанда, соҳиби хату савод кардааст», аммо ӯ ҳайрон буд, ки чаро падараш вайро дар он ҷо барои хондан фиристодааст ва дар пеши зани хатиб ӯ чӣ чизи барзиёд меомузад? Ва инчунин падар таъҷҷуб мекард, ки бо вучуди ба бист даромадани ин духтар чаро падараш ӯро то ҳол ба шавҳар намедиҳад.

Ҳабиба аз ҳамаи духтарони дигар ба ман меҳру-
бонтар буд, ӯ сабақҳои маро ба ман ёд меод ва ба ман
зоҷаҳо (бозичаҳо)-и хушрӯй сохта меод. Ҳар чанд
ман он вақтҳо маънии шеърҳои ишқиро намефаҳмида
бошам ҳам, ҳар гоҳ, ки ба ман ғазалҳои Ҳофизро ме-
мӯхт, маъниҳои ишқии онҳоро шарҳ мекард. Сухан ба
болои «ёр», «дилдор», «маъшуқа» ё «шоҳид» равад, ми-
сол карда духтари хатибро нишон меод, агар дар байт
калимаи «ошиқ», «ошуфта», «дилдода» ё «дилшуда» ди-
да шавад, худаширо мисоли он калимаҳо мешуморид.

Духтари хатиб аз ин кори ӯ зоҳиран дар хашм ме-
шуд, пешонаи худро турш, абрувонашро чин ва чаш-
монашро хашмигиннамо мекард, лекин дар ҳамон ваъ-
ият дар зерин лаб меҳандид ва «ту ҳоло нигоҳ карда ист,
ин коратро ба модарам меғӯям, туро чунон зананд, ки
падарат ҳаргиз туро ончунон назада бошад. Аҷаб нест,
ки туро ба ин корат аз мактаб ҳам пеш кунанд» ме-
гуфт.

Ҳабиба дар ҷавоби ин суханони ӯ «кошкӣ пеш ку-
нанд» гуён оҳе мекашид ва ин сухани ӯ ба назари кас
на шӯхӣ, балки ҷиддӣ барин менамуд.

Духтарони дигар дар байни худ аз хушрӯии Ҳаби-
ба ва Қутбия гап мезаданд, баъзеи онҳо Ҳабибаро
хушрӯйтар медонистанд ва баъзеашон Қутбияро. Бо ву-
ҷуди ин ҳеҷ кадомашон ҳеҷ кадоми инҳоро дӯст на-
медоштанд. Ва дар ғайби онҳо аз онҳо шикоят мекар-
данд: дар ҳаққи Қутбия «бадмуомила, бадгап, калонгир
ва аз болои падару модараш калонӣ мекунад» мегуф-
танд. Дар ҳаққи Ҳабиба бошад, «сабук, сергап, созан-
даҳо барин ғазал меҳонад, ба хушрӯии худ ғарқа» ме-
гуфтанд.

Аммо ин гапҳои онҳо ба ман маъқул намешуд, ман
ба ягон духтар бадмуомилагӣ, бадгапӣ кардани Қут-
бияро надида будам ва калонгириашро ҳам ҳис наме-
кардам. Монанди созандагон ғазалҳои кардани Ҳаби-
ба, ки бештар сабаби шикояти духтарони дигар мешуд,
ба ман бисёр хуш меомад.

Дар вақте ки ман дар мактаб як ғазали Ҳофизро,
ки бо байти зерин сар мешавад:

Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,
Ё ҷон расад ба ҷонон, ё ҷон зи таҷ барояд,

мехондам, бибихалифа ба ман такрор кунондани он газалро ба Ҳабиба фармуд ва худааш ба хонааш барон корхон хонағнаш рафт.

Ҳабиба баъд аз ба ман ду-се бор хонондани он газал, китобро ба дасташ бардошта он газалро чунон дилсӯзона хонд, ки дар чашмони худааш об чарх зад ва ба ман ҳам оҳанги ҳазинонаи ӯ чунон таъсир кард, ки пуштам ваҷаррос задан гирифт. Хусусан вақте ки байти зеринро мехонд:

Ҳар дам чу бевафоён натвон гирифт ёре,
Моему останаи, то ҷон зи тан барояд.

ахволи ӯ чунон дигаргун шуд, ки ман гумон кардам ҳамин замон беҳуш гардида бар замин хоҳад афтад. Чашмонашро пӯшид, қадаре хомуш монд. Оёе, ки дар даруни чашмаш дар вақти суруд чарх мезад, чакра-чакра шорида ба рӯяш фуromaд. Баъд чашмонашро кушода ба тарафи ман як нигоҳи табассумомези шармгинонае кард. Ҳар чанд ман он вақтҳо аз ишқу муҳаббат тамоман беҳабар бошам ҳам, ин ҳолати ӯ ба ман бисъёр хуш омад. Инчунин ибро ҳам ҳис кардам, ки ӯ дар дили худ дарде дорад ва орзу мекардам, ки «чи мешуд, ягон кор карда он дардро аз дили ӯ мебаровардам, ё ин ки сабуктар менамудам». Албатта, ҳеҷ кор кардан наметавонистам ва чи будани дарди ӯро ҳам наметавонистам.

Ҳоло дар ёдам намондааст, ки ҳамон рӯз буд ё рӯзи дигар, Ҳабиба баъд аз тамомияти мактаб аз ман пурсид:

— Дар хонаҳотон гул ҳаст?

— Ҳаст! — гуфтам дар ҷавоб.

— Ба ман пагоҳонӣ як дона гули навшукуфтаи хушбӯй биёр!

— Бисъёр хуб, — гуфтам ман ва ба хона равон шудам. Бо ин супориши он духтар дар дили ман хурсандие пайдо шуда буд ва худ ба худ фикр мекардам: «Шояд бо он гуле, ки ман хоҳам овард, дарди дили ӯ бартараф шавад, ё сабук гардад ва он орзуе, ки дар вақти газалхонии ӯ дар дили ман гузашта буд, ба вуҷуд ояд».

Дар рӯидаричаи мо ду гулбутта буд, ки яке гули сафед мекушод, дигаре гули гулобӣ. Ман рӯзи дигар пеш

аз баромадани офтоб ба пеши он гулбуттаҳо рафтаи,
ки барои Ҳабиба гул чинам. Ҳар дуи онҳо ҳам пур аз
гулҳои навшукуфта буданд ва гули ҳар дуи онҳо ҳам
хушбӯй буд. Ман дар андеша афтадам, ки аз кадоми ин-
ҳо чида барам, то ки ба ӯ хуш ояд ва барои интиҳоб
кардани яке аз он гулҳо гулҳои ҳар дуяшро бо
диққат тамошо кардам: ранги гули гулобӣ ба ранги рӯи
Ҳабиба саҳт монандӣ дошт, хусусан дар он вақт, ки
донаҳои шабнам ҳанӯз аз рӯи баргҳои вай напарида бу-
данд, ба назарам бисёр хуш ва дилкаш намуд, вай дар
он вақт чунон зебо менамуд, ки рӯи ашколуди Ҳабиба
дар вақти суруди мазкур бад-он зебоӣ намуда буд.

Ман гули гулобиро барои он духтар муносиб дида,
се дона аз вай чида гирифтаи. Бо ҳамин «ачаб нест,
ки ба ӯ гули сафед хуш ояд» гӯён се дона аз вай ҳам
гирифтаи ва ба тарафи мактаб давидам. Вақте ки ба
дарвозан хатиб расидам, аз тарси он, ки мабодо гулҳо-
ро аз дастам духтарон чанг зада нагиранд, онҳоро дар
зери бағалам пинҳон намудам. Чун аз дарвоза даро-
мадам, Қутбия дар раҳрав ба ман рӯ ба рӯ омада:

— Дар бағалат чист? — гуфта пурсид.

Барои сирри гулҳоро ба ӯ фош накардан:

— Китоб! — гӯён ҷавоб додам.

Лекин аз ин ҷавоби бардурӯғи худ худ тарсидам,
чунки китобам дар ҷилд ва дар дастам овезон буд, ин
дурӯғи тамоман рӯйрост буд. Агар ӯ ба ин дурӯғи ман
пай мебуд, бағаламро кофта дида, гулҳоро гирифта-
наш муқаррар буд. Ман ба фикри он ки «ӯ фаҳмид ё
не» бори якӯм ба рӯи вай бо диққат нигоҳ кардам. Рӯи
ӯ аз рӯи Ҳабиба бисёр фарқ дошт: агар рӯи Ҳабиба
ба гули гулобӣ монанд бошад, рӯи ӯ монанди гули са-
фед намуд. Ба ман бошад, гули сафед он қадар мақбул
набуд. Падарам маро бисёрҳо манъ карда буд, ки аз
гули гулобӣ наканам, то ки ӯ вайро ғундошта ба аттор
бурда дар бадалаш гулоб гирад. Аммо ман ҳар гоҳ, ки
чаши падару модарро хато мекардам, аз гулбуттаи гу-
лобӣ гул мечидам.

Ҳар чӣ ӯ пай набурда будааст, бе он, ки ба бағали
ман диққат кунад, ба як даре, ки дар он тарафи вай гов
мебастанд, гузашта рафт. Ман рафта ба мактабхона

мехондам, бибихалифа ба ман такрор кунондани он газалро ба Ҳабиба фармуд ва худаш ба хонааш барои корҳои хонагаш рафт.

Ҳабиба баъд аз ба ман ду-се бор хонондани он газал, китобро ба дасташ бардошта он газалро чунон дилсӯзона хонд, ки дар чашмони худаш об чарх зад ва ба ман ҳам оҳанги ҳазинонаи ӯ чунон таъсир кард, ки пуштам ваҷаррос задан гирифт. Хусусан вақте ки байти зеринро мехонд:

Ҳар дам чу бевафоён натвон гирифт ёре,
Моему остонаш, то ҷон зи тан баронд.

ахволи ӯ чунон дигаргун шуд, ки ман гумон кардам ҳамин замон беҳуш гардида бар замин хоҳад афтад. Чашмонашро пӯшид, қадаре хомӯш монд. Оёе, ки дар даруни чашмаш дар вақти суруд чарх мезад, чакра-чакра шорида ба рӯяш фуromaд. Баъд чашмонашро кушода ба тарафи ман як нигоҳи табассумомези шармгинонае кард. Ҳар чанд ман он вақтҳо аз ишқу муҳаббат тамоман беҳабар бошам ҳам, ин ҳолати ӯ ба ман бисъёр хуш омад. Инчунин ибро ҳам ҳис кардам, ки ӯ дар дили худ дарде дорад ва орзу мекардам, ки «чи мешуд, ягон кор карда он дардро аз дили ӯ мебаровардам, ё ин ки сабуктар менамудам». Албатта, ҳеҷ кор кардан наметавонистам ва ҷи будани дарди уро ҳам наметавонистам.

Ҳоло дар ёдам намондааст, ки ҳамон рӯз буд ё рӯзи дигар, Ҳабиба баъд аз тамомияти мактаб аз ман пурсид:

— Дар хонаҳотон гул ҳаст?

— Ҳаст! — гуфтам дар ҷавоб.

— Ба ман пагоҳонӣ як дона гули навшукуфтаи хушбӯй биёр!

— Бисъёр хуб, — гуфтам ман ва ба хона равон шудам. Бо ин супориши он духтар дар дили ман хурсандие пайдо шуда буд ва худ ба худ фикр мекардам: «Ифояд бо он гуле, ки ман хоҳам овард, дарди дили ӯ бартароф шавад, ё сабук гардад ва он орзуе, ки дар вақти газалхонии ӯ дар дили ман гузашта буд, ба вуҷуд ояд».

Дар рӯидаричаи мо ду гулбутта буд, ки яке гули сафед мекушод, дигаре гули гулобӣ. Ман рӯзи дигар пеш

аз баромадани офтоб ба пеши он гулбуттаҳо рафтам, ки барои Ҳабиба гул чинам. Ҳар дуи онҳо ҳам пур аз гулҳои навшукуфта буданд ва гули ҳар дуи онҳо ҳам хушбӯй буд. Ман дар андеша афтадам, ки аз кадоми инҳо чӣ бадам, то ки ба ӯ хуш ояд ва барои интиҳоб кардани яке аз он гулҳо гулҳои ҳар дуяшро бо диққат тамошо кардам: ранги гули гулобӣ ба ранги рӯи Ҳабиба саҳт монандӣ дошт, хусусан дар он вақт, ки донаҳои шабнам ҳанӯз аз рӯи баргҳои вай напарида буданд, ба назарам бисёр хуш ва дилкаш намуд, вай дар он вақт чунон зебо менамуд, ки рӯи ашколуди Ҳабиба дар вақти суруди мазкур бад-он зебоӣ намуда буд.

Ман гули гулобиро барои он духтар муносиб дидам, се дона аз вай чӣ да гирифтам. Бо ҳамин «аҷаб нест, ки ба ӯ гули сафед хуш ояд» гӯён се дона аз вай ҳам гирифтам ва ба тарафи мактаб давам. Вақте ки ба дарвозаи хатиб расидам, аз тарси он, ки мабодо гулҳоро аз дастам духтарон ҷанг зада нагиранд, онҳоро дар зер бағалам пинҳон намудам. Чун аз дарвоза даромадам, Кутбия дар раҳрав ба ман рӯ ба рӯ омада:

— Дар бағалат чист? — гуфта пурсид.

Барои сирри гулҳоро ба ӯ фаш накардан:

— Китоб! — гӯён ҷавоб додам.

Лекин аз ин ҷавоби бардурӯғи худ худ тарсидам, чунки китобам дар ҷилд ва дар дастам овезон буд, ин дурӯғи тамоман рӯйрост буд. Агар ӯ ба ин дурӯғи ман пай мебуд, бағаламро кофта дидам, гулҳоро гирифта наш муқаррар буд. Ман ба фикри он ки «ӯ фаҳмид ё не» бори якум ба рӯи вай бо диққат нигоҳ кардам. Рӯи ӯ аз рӯи Ҳабиба бисёр фарқ дошт: агар рӯи Ҳабиба ба гули гулобӣ монанд бошад, рӯи ӯ монанди гули сафед намуд. Ба ман бошад, гули сафед он қадар мақбул набуд. Падарам маро бисёрҳо манъ карда буд, ки аз гули гулобӣ накам, то ки ӯ вайро гундошта ба аттор бурда дар бадалаш гулоб гирад. Аммо ман ҳар гоҳ, ки ҷашми падару модарро хато мекардам, аз гулбуттаи гулобӣ гул меҷидам.

Ҳар чӣ ӯ пай набурда будааст, бе он, ки ба бағали ман диққат кунад, ба як даре, ки дар он тарафи вай гов мебастанд, гузашта рафт. Ман рафта ба мактабхона

даромадам. Ханӯз ягон бача ҳам наёмада будааст ва Ҳабиба он хоноро мерӯфт.

Ман дар ду дастам ду хел гулро гирифта ба ӯ тақдим кардам. Ӯ «баракалло» гӯён гулҳои гулобиро зуд аз дастам гирифта аввал бӯид, баъд аз он ду донаи онҳоро аз пеши гӯшаш якдонагӣ аз ду тараф дар зери каллапӯшаш гузаронида монда ба онна нигоҳ кард ва як дона гули дигарро ба сари синааш бо сӯзан банд кард. Пас аз он гулҳои сафедро аз дастам гирифта бӯид ва чашмашро қадаре хашмолуд карда ва дасти росташро, ки дар вай гулҳои сафед буд, ба тарафи ман чунбиш дода бо як оҳанги норозиёна:

— Инро чаро овардӣ? — гуфт.

— Шояд ба шумо ҳамин хуш ояд гуфта фикр кардам,— гуфтам дар ҷавоб.

— Ба худат кадомаш нағз менамояд — гулобиаш ё сафедаш?

— Гулобиаш!

— Чаро?

— Сабабашро намедонам, ба назарам нағз менамояд.

Ҳабиба гули сафедро ба рухсорааш ниҳода аз ман пурсид:

— Ба ман кадомаш мезебад — гулобиаш ё сафедаш?

— Гулобиаш,— гуфтам ман.

— Чаро?

— Чунки гулобиаш ба рӯятон ҳамранг аст.

Ӯ бо шунидани ин ҷавоби ман «о, балоча!» гӯён хандид ва маро дар бағал саҳт кашида аз рӯҳоям бӯсид. Баъд аз он гули сафедро ба ман нишон дода:

— Ин ба рӯи кӣ ҳамранг аст? — гуфта пурсид.

Ман бе ҳеҷ мулоҳиза ва бо соддагии кӯдакона бо илҳоми он фикре, ки ду дақиқа пеш аз он сӯҳбат дар вақти рӯ ба рӯ омаданам бо Қутбия дар дилам гузашта буд:

— Сафедаш ба рӯи Қутбия ойтӯтем ҳамранг аст,— гуфтам дар ҷавоб.

Ин ҷавоби ман ба ӯ магар аз ҷавоби аввалинам ҳам хуштар омад, ки қаҳ-қосзанон хандид ва маро дубора

ба оғӯш кашида сару рӯямро аз бӯсан сероб тар кард.
Баъд аз он маро сар дода:

— Ба ман нигоҳ кун, ба ягон кас ни гапҳоро на-
гӯй, гули гулобӣ ба рӯи Ҳабиба ойтӯтем, гули сафед
ба рӯи Қутбия ойтӯтем ҳамранг аст, нагӯй. Агар гӯй,
ман аз ту бисёр хафа мешавам,— гуфт ва илова кард: —
рав, дар чоят нишаста сабақатро хондан гир. (Ман об-
рази Қутбияро бо номаш дар охири романи «Ғуломон»
тасвир кардаам)²⁶.

* * *

Айёми баҳорон, вақти тутпазӣ буд, акаам бо Сайид
Акбархоҷа аз Бухоро омаданд. Онҳо баъд аз як чанд
рӯзи дамгирӣ монанди ҳарсола ба пеши хатиб дарс сар
карданд. Сайид Акбархоҷа, ки аз калонгирӣ ба одамҳои
калон базӯр гап мезад, бо ман ёри «бозӣ» шуда монд.
У дар меҳмонхонаи падараш, ки ду дари вай ба тарафи
чорбоғи масҷид кушода мешуд, менишаст. Ҳар вақт,
ки ман аз мактаби духтарон баромада ба тарафи ҳав-
лӣ меомадам, ҷеғ мезад, ба ман бозичаҳо сохта меод
ва аз аҳволи мактаб ва аз ҷӣ гуна хондани баъзе дух-
тарони ҳамсоя гап мепурсид. Дар ин миён аз аҳволи
Ҳабиба ҳам мепурсид. Ман бо софдили кӯдакона ба
ҳамаи саволҳои ӯ ба қадри дониши худ ҷавоб меодам.

Як пагоҳонӣ, ки ман аз ҳавлӣ баромада аз пеши меҳ-
монхонаи Усто амак гузашта ба мактаб рафта истода
будам, Сайид Акбар маро ҷеғ зад. Ӯ одатан маро дар боз-
гашти мактаб ҷеғ мезад, имрӯз бар хилофи одати худ
дар вақти рафт ҷеғ зад. Ман ба ӯ як нигоҳ карда:

— Ба мактаб дер мешавад,— гуён дар роҳи худ да-
вом кардам.

Аммо ӯ такрор ҷеғ зад:

— Дер намемонӣ, як даҳан гап мешунавӣ, меравӣ,
— гуфт.

Ман ба бозгаштан маҷбур шуда пеши ӯ омадам. Ӯ
ба дастам як мактуби сарбаста дода гуфт:

— Ин хатро ба Ҳабиба деҳ ва ҷавобашро гирифта
биёр. Эҳтиёт кун, ки ба ӯ хат доданатро ҳеҷ кас наби-
над. ●

Ман хатро гирифта бурдам. Албатта, ман он вақт
маънӣ ва мақсади он хатро наметонистам. Ҳамон рӯз

фурсате ёфта мактубро ба Ҳабиба супурдам. Ў мактубро аз дастам гирифта ба тарафе рафт ва баъд аз фурсате баргашта омад. Чашмонаш аз оташи ғазаб ме-дурахшиданд, лабонаш монанди вараҷагирифтагон ме-ларзиданд, пӯстҳои рӯй ва атрофи чашмонаш мепариданд. Ба ман нигоҳ намекард. Лекин ман ҳанӯз чӣ будани масъаларо нафаҳмида будам ва бо нияти ўро ба ягон кори дигар машғул карда аз фикре, ки ўро ба ин аҳвол андохтааст, баровардан:

— Ҷавоби хатро кай навишта медихед? — гуфта пурсидам.

Ў дар ҳолате, ки оташи хашми чашмонаш аз аввали ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз ҷояш хест ва:

— Ин ҷо биё! — гӯён маро аз дунболи худ гирифта бурд. Ў рост ба роҳрави ҳавли рафта аз он ҷо ба тарафи ҳавлии говбандӣ гузашт, ман ҳам аз дунболи ў ба он тараф гузаштам. Ў дар он ҷо кафшашро аз по кашида, ба саргини гов олонда ба пеши ман бо ғазаб партофт ва:

— Ана ҳамин кафшро бурда ба даҳони нависандани ин хат зан ва «ҷавоби хататон ҳамин будааст» гӯй! — гуфт.

Албатта, ман он кафшро гирифта набурдам. Лекин дар бозгашти мактаб, дар вақте ки Сайид Акбар маро ҳеҷ зада чӣ шудани хаташ ва ҷавобашро пурсид, ҳикояти «кафш»-ро гуфта додам.

Сайид Акбар оташин шуд, вақте ки ў барои гап задан даҳон кушод, аз даҳонаш пеш аз сухан кафк мепарид. Ў аз шиддати ғазаб забонаш гирифта-гирифта:

— Ҳабиба-ку як духтари аҳмақи сабукпо будааст. Ту бо қиттӣ ҷонат ҳар... ки ў хӯрдааст, шарм накарда начакконда оварда ба рӯи ман мезанӣ, — гӯён кашодаву кушода як торсаки ба рӯи ман зад.

Ман аввал тааҷҷуб кардам, баъд оташин шудам ва баъд аз он хандаам гирифт: тааҷҷуб кардам барои ин, ки ман ба бадали хизмати хатбардории худ ин гуна «музд» мегирам гуфта ҳеҷ наандешида будам; оташин шудам — чунки он ҷазо тамоман ноҳаққона буд; хандаам омад — чунки ў дар сухани худ «...ҳар фалоне, ки

ӯ хӯрдааст, ту шарм накарда—начакконда оварда ба рӯи ман мезанӣ» гӯён худааш худаширо ҳақорат карда буд.

Албатта, ман аз ӯ кинаи сӑхте дар дили худ гирифтаам. Лекин ман аз вай никор гирифта наметавонистам, чунки ман як бачаи хурдсол, ӯ як ҷавони пурқуввати калонсол буд. Ночор сабр кардам, то фурсати интиқом-гирӣ расад. Ин фурсат ҳам ба зудӣ расид.

* * *

Писари амаки падарам — Иброҳимхоҷа пас аз вафоти падараш дуохонӣ ва «девбанди»-ро дар меҳмонхонаи худ — дар хонае, ки падараш менишаст, сар карда буд. Рӯзе ба пеши ӯ аз деҳае девонаеро оварданд. Ин девона як одами қадбаланди тануманди ришкалон буд. Умраш дар миёнаҳои 30—40 менамуд.

Иброҳимхоҷа ба пой он девона ишкел андохта қуфл кард ва нӯги занҷири ишкелро аз тағи синҷи меҳмонхона гузаронда ба сутуне, ки дар миёнаи он хона буд, баст. Девона дар рӯи суфаи меҳмонхона менишаст, ё рост меистод, ба ҷои дигаре ҳаракат карда наметавонист.

Усули дуохонии Иброҳимхоҷа барои девонаҳо, монанди усули эшонони дигар, бисъёр содда буд: ӯ ба девона дар як шабу рӯз ғайр аз як порча нони қоқ, ки баробари кафи дасти одам меомад, дигар чизе барои хӯрок намедод, ғайр аз ин, ҳар рӯз ду бор — пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ пушти девонаро барахна карда камчинкорӣ мекард. Камчинзании Иброҳимхоҷа ҳам монанди эшонони дигар иншумур ва то монда шудани дасти худааш буд.

Девона ба ҳар касе, ки ба назараш аз дур менамуд, ё аз пешаш мегузашт, зорикунон: «чӣ мешавад, ки барои худо ба ман як даҳан нон дихетон, охир, ман ҳам банди худо, як ҷонзодро аз гушнагӣ куштан дуруст нест, ба холи ман раҳм кунетон...» мегуфт ва гирья мекард. Дили ман ба холи ӯ бисъёр месӯхт, ҳар вақт нон хӯрам, як парчаашро ба ӯ меодам, ҳар рӯз як каф ғӯлунг ё тутмавизро аз вай дарег намедоштам.

Кам-кам девона ба ман унс гирифт. Ман аз ӯ натарсида дар пешаш менишастагӣ шудам. Ман аз ӯ ҳаракатҳои девонаворона намедидам. Фақат ӯ баъзе гапҳои ғалатӣ мезад, ки он суханони вайро аз девонагӣ

зиёдтар ба шӯтқаригӣ ҳамл кардан бехтар буд. Масалан, ӯ бисъёртар рост истода ба офтоб гап мезад, халос кардани худро аз вай мепурсид ва аз ӯ зорӣ карда мепурсид, ки вайро халос карда ба пеши худ барад, то ки ин ҳам мисли ӯ дар осмон озод парίδα ҳаман рӯи заминро тамошо карда гардад.

Девона як рӯз ба ман гуфт:

— Чӣ мешавад, ки ба амаки эшонат гӯӣ, ҳеҷ набошад, рӯзе як бор маро сар диҳад. Ман чорбоғи масҷидро як гардиш карда оям. Ман қавл медиҳам, ки намегурезам ва худам омада ишкелро бо дасти худ ба поям андохта мехобам. Агар ту ҳамин некиро дар ҳаққи ман кунӣ, ман офтобро гирифта ба ту медиҳам, ки савор шуда ҳама чоро тамошо карда мегардӣ.

Дар ҳамин вақт назарам афтид, ки Сайид Акбархоҷа аз мадрасача баромада ба тарафи ҳавлинаш меояд. Ман дар дили худ гуфтам: «фурсати интиқом расид» ва ба девона ӯро нишон дода гуфтам:

— Эшон туро сар додан хост, аммо ҳамин одам намонд, агар ман ишкели туро кушода сар диҳам, ту рафта ҳамин одамро занӣ, чашмаш ба чояш меафтад, минбаъд ба баста мондани ту далолат намекунад.

— Сар дех,— гуфт девона дар ҳолате, ки чашмонаш монанди чашмони гурги гӯсфанддида аз оташи ғазаб шӯълавар гардида буд.

Ман ба мехмонхона даромада нӯги занҷири ишкелро аз сутун кушода сар додам. Девона занҷирро аз тағи синчи хона кашида лӯнда карда ба даст гирифта аз ҷо хест. Ба тарафи чорбоғи масҷид нигоҳ карда қадам монд. Бо ишкел қадам мондан душвор буд ва ишкел ба тарзе зада шуда буд, ки дар ҳар қадам мондан як пой аз пой дигар аз як ваҷаб зиёда пеш намеравад. Агар суст монад, аз назар ғоиб шуда рафтани «душман» мумкин аст. Шояд ба ҳамин мулоҳиза бошад, девона ба ҷои қадаммонии оддӣ чуфтак рост кард ва дар ҳар ҷаҳидан ҳар ду пояш аз замин баробар ҷудо шуда, ду-се қадам масофаро тай кардан гирифт ва Сайид Акбар ханӯз ба хонаи худ нарасида ба ӯ бархӯрда ӯро бо ду дасташ аз замин баланд бардошта бар замин зад ва худаш бар сини ӯ нишаста ӯро бо кундазону задан гирифт.

Сайид Акбархоҷа дар аввали бархӯрда аз замин бардоштани девона фаръеди ҷонкоҳе бароварда:

— Девона маро кушт, халос кунетон, — гуфт ва маргар беҳуш шуд, ё нафасаш ба дарун афтид, ки дигар садое набаровард. Аммо бо фаръеди аввалини ӯ падараш аз хавлӣ ва одамони дигар аз мадрасача ва масҷид давон омада ӯро аз дасти девона халос карданд ва девонаро бурда дар ҷояш бастанд.

Ман дар он вақт хатои худро фаҳмидам, чунки агар халоскорон як чанд дақиқаи дигар дер мемонданд, Сайид Акбарро куштани девона муайян буд. Дар он вақт никоргирии ман никоргирии золимонае мешуд, холо ҳам нитиком аз ҳад зиёд гирифта шуда буд.

Чунон ки ман аз тарси падар зарбаи аз Сайид Акбар хӯрдаамро ба касе нагуфта будам (зеро агар падарам мефаҳмид, ки дар натиҷаи хатбардорӣ он зарба ба ман расидааст, аввал маро танбех мекард, ки ҷаро мактуби як ҷавонро ба як духтари қадрас бурдаам), инчунин ҳам аз тарси падар ва ҳам аз тарси Сайид Акбар воқеан никоргирии худро ҳам ба касе нагуфтам...

* * *

Усто амак ғайр аз кандакории худ, ба устохонаҳои дигар ҳам нақшҳои шинам кашида меод, аз ин ҷумла косагарон, ҷитгарон ва гилкорон барои кори худ ба ӯ нақшаҳо фармуда мегирифтанд. Ӯ барои косагар ё ҷитгар дар қоғаз нақшаҳои муносиб мекашид ва атрофи ҳар гул ва нақшаро сӯзан мезад. Онҳо он нақшаро бурда ба рӯи кори худ монда, аз рӯи қоғаз хокаи ангишт мезаданд ва баъд аз он қоғазро аз рӯи кор бардошта гирифта, ҷон хокаи ангишт нишонкардари ба тарзе, ки дар қоғаз нақша ишора шудааст, бо рангҳои гуногун нақш мекарданд.

Аз ҷумлаи косагарон дар деҳаи Қазокработ устое буд, ки коса ва табақҳои нақшҳои хеле хуб мебаровард. Ӯ барои ҳар хумдон ба Усто амак супориш дода нақшаҳои тоза ба тоза мегирифт. Он устои косагар писаре дошт, ки тахминан 24—25-сола буд. Ӯ дар вақти хурдсолнаш аз дарахт ғалтида як пояш шикаста будааст ва дар натиҷаи нодуруст бастании шикастабанд

пой чапаш аз пой росташ ду ангушт кӯтоҳ шуда монда буд. Ӯ дар пиёдагардӣ бисъёр душворӣ мекашид, бинобар ин ҳамеша савора мегашт. Ӯ ҳар ҳафта як бор ба пеши Усто амак омада нақшаҳо супориш карда, рӯзи дигар омада нақшаҳои тайёршударо гирифта мебурд. Аммо дар рӯзҳои охир нақшасупоришкунӣ ӯ зиёд шуд, ҳар рӯз омада супориши нав меод ва баъзан шабона ин ҷо монда нақшаро тайёр кунанда саҳарӣ мебурд ва бозгашт омада боз нақшаи дигар супориш мекард.

Ҳама аз бисъёр нақшасупоришкунӣ ӯ дар ҳайрат буданд. Усто амак меғуфт:

— Косагарони муқаррарӣ дар ҳар сол як бор барои коса як нақша ва барои табақ як нақша — ҳамагӣ ду нақшаи нав мегиранд. Косагарони номдор дар ҳар хумдон барои коса ё табақ як нақша мегиранд. Аммо ин косагари қазокрабӯтӣ дар рӯзҳои охир чунон нақшаи нави бисъёре аз ман бурд, ки қариб дар ҳар дона табақ ва ҳар дона коса як нақшаи нав мерасад. Дар ин сурат коса ва табақи сафолӣ ӯ аз косаву табақи чинӣ даҳ чанд қимат меафтад. Намедонам, ин усто барои чӣ ин корро мекарда бошад?

Лекин дар он рӯзҳо воқеае рӯй дод, ки аз ҳама пештар сабаби бисъёр нақша супориш кардани писари косагари қазокрабӯтиро ман фаҳмидам. Он воқеа ба ин тариқа рӯй дода буд: баъд аз ҳашари рӯди нави Шофирком Қурбонниёз тағоиям ба қозии Ғичдувон — қозӣ Абдулвоҳид ба қори мулозими даромада буд. Дар он миён тағоии чорбозоргардам — Алихон аз Ғичдувон духтари як косагарро ба худ номзад кард. Модаркалонам ба муносибати писараш мулозими қозӣ будан хост, ки онлаин вайро ба тӯй хабар кунад. Ман ҳам, ки аз қозии мазкур илтифот дида будам, хоҳиш кардам, ки бо модаркалонам равам. Падарам розӣ шуд. Мо ба Ғичдувон рафта, дар хонаи косагар хобидем. Нишишаби «дузд омад» гӯён ғалоғула шуда зуд хомӯш гардид. Хурду калон ҳама аз хоб хестанд. Ҳамаи занон тарсону ларзон паст-паст бо ҳам гап мезаданд. Мардон дар ҳавлии берун буданд. Писари косагар хабар овард, ки «омадагон дузд набуда, меҳмон будаанд» ва бо ин хабари худ занонро осуда кард.

Пагоҳонӣ барвақт модаркалонам дастархонашро бардоронда ба қозихона рафт. Ман ҳам ба умеди дубора дидани он мӯйсафеди хушзабон аз дунболи ӯ овезон шудам. Вақте ки ба қозихона даромадем, маҳрамон дастархони модаркалонамро бардошта ба худаш роҳбарӣ карда ӯро ба ҳавлии даруни қозӣ дароварданд. Аммо маро, бинобар писарбача буданам (ҳар чанд хурдсол бошам ҳам), «номаҳрам» гӯён ба ҳавлии дарун роҳ надоданд. Ман дар ҳавлии берун дар пеши саисхона ба девори вай пушт дода сари дупо нишаста мондам. Аз ҷое, ки ман нишаста будам, қозии пирақӣ менамуд. Ӯ дар пеши дари меҳмонхонааш нишаста мурофия мепурсид. Аммо ӯ маро надид, ё дида бошад ҳам, нашинохт, агар шинохта бошад ҳам, ба ман гап заданро лозим надонист. Ҳар чӣ бошад, он илтифоте, ки ман аз вай чашм доштам, ба ман накард.

Дар ин миён ба қозихона писари косагари қазок-работӣ лангон-лангон даромада омад. Дар паҳлуи ӯ як духтарак буд, ки ба сараш ҷомача дошт, ӯ домани ҷомани косагарзодани лангро бо дасташ маҳкам дошта мерафт. Мулозимони қозӣ ва тамошобинони кӯчагӣ ҳамма чамъ шуда даруни қозихонаро пур карданд. Ҳама «духтари гуреза, никоҳи қозихонагӣ» гӯён бо якдигар завқунон гап мезаданд. Ман аз ҷои нишастагиам хеста аз қафои гурӯҳи мардум ба рӯи суфани пеши меҳмонхонаи қозӣ баромада бошам ҳам, чизеро дида наметавонистам. Як вақт овози қозӣ баромад:

— Духтарам, туро кӣ аз роҳ баровард?

— Маро ҳеҷ кас аз роҳ набаровардааст, ман ба ихтиёри худ ҳамин ҷавонро ба шавҳарӣ хостам,— ин овози духтар буд, ки бо ҳаяҷони гирьяолуд мебаромад.

— Агар падару модарат ин коратро шунаванд, чӣ мегӯянд? Магар онҳо ба ин кори ту розӣ мешаванд? — Ин саволи дуйӯми қозӣ буд.

— Ҳозир падарам ҳам ҳамин ҷавон аст, модарам ҳам. Ман ба розӣ ва норозӣ шудани падару модарам қор надорам,— ин овози духтар буд, ки бо оҳанги аз аввал ҳам ҷиддитар мебаромад.

Қозӣ хутбаи никоҳ сар кард. Баъд аз хондани қисми арабии хутба ва иловаи тоҷикии он, бо забони тоҷики ба писари косагар хитоб карда гуфт:

— Шумо, ки дар ҳолати оқил ва болиғ будан дар ин маҷлиси хайр ҳозир мебошед, ин духтари ҳозир истодаро бо никоҳи мусулмонӣ қабул кардед ба занӣ?

— Қабул кардам.— Ин овози писари косагари қа-зоқработӣ буд.

Баъд аз он қозӣ ба духтар хитоб карда пурсид:

— Шумо, ки дар ҳолати оқила ва болиға будан дар ин маҷлиси хайр ҳозир мебошед, ба ин ҷавони ҳозир истода бо никоҳи мусулмонӣ тани худро ба занӣ бахшидед?

— Ҳазор бор бахшидам! — Ин овози духтар буд, ки акнун ором мебаромад ва ба гӯши ман шинос мера-сид. Аммо намедонистам ин овозро аз кӣ ва дар кучо шунидаам.

Гуруҳи мардум ба болон косаи обе, ки одатан дар маҷлиси никоҳ мегузоранд, дар талош афтоданд. Пи-сари косагар бо духтар аз суфаи қозӣ фурумада ба тарафи дарвоза рафтанд. Духтар ба тарзе, ки дар вақ-ти ба қозихона даромадан буд, холо ҳам домани пи-сари косагарро дошта дар паҳлуи ӯ мерафт. Ман бо ду хез аз онҳо пештар аз дарвозаи қозихона ба кӯча баромадам, то бинам, ки ин овози шинос овози кӣ буд.

Аз кӯча дубора ба тарафи дарвозаи қозихона рӯ овардам. Аммо ба чашмони худ бовар намекардам: дух-таре, ки дар паҳлуи писари косагар аз қозихона ме-баромад, Ҳабиба буд. Ман бо дидани ин ҳол дар ҳай-рат афтода рост истода мондам, ҳатто ба Ҳабиба, ки рост аз рӯ ба рӯи ман баромада буд, роҳ ҳам надода будам.

Ҳабиба ҳам маро дид, аммо ӯ монанди ман дар ҳай-рат наафтод — табассумкунон ба ман наздик шуда, бо сарангуштонаш ба сари синаи ман дӯстдорона зада ба роҳ додан ишора кард ва:

— Ҳа, балоча! Ту дар ин ҷоҳо чӣ кор мекуни? Аз ҳама пештар ту фаҳмидӣ-дия, ба ҳама салом гӯй,— гуфт ва арӯсу домод хушбахтона аз пеши ман гузаш-та ба аспе, ки дар пеши қозихона дар кӯча бастаги буд, савор шуда рафтанд.

Акнун ба ман маълум шуда буд, ки Ҳабиба чаро он қазали Ҳофизро, ки бо байти зерин сар мешавад:

Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,
Ё ҷои расад ба ҷоион, ё ҷои зи тан барояд...

бо овози хазини суруда гирья мекардааст. Он духтари қахрамон дар шаронти истибодоти феодалии асримӣнагӣ маҳз бо сахтиродагии худ ба ҳаман монетаҳо пуштипо зада ба ҷониби худ расида буд. Аммо, ростӣ, «ҷониби» Ҳабиба ба ман мақбул нашуда буд, чунки ӯ ба замми саҳт ланг будан баднамо ҳам буд, лекин ин ҳоли домод дараҷаи муҳаббат, ғайрат, вафодорӣ ва сахтиродагии духтарро боз ҳам баландтар карда нишон меод. (Ман баъд аз калонсолтар шуданам никоҳи духтарони гурезаро дар қозихонаҳои Вобқанд, Зандане, Ҷондор ва Қароқул ҷадин бор дидам. Бинобар ин Ҳабиба дар ин ёддошт, ҷунон ки як номи реалӣ шуда даромад, дар айни замон ин духтар типӣ он духтаронест, ки ба муқобили истибодот ва шиканҷаҳои аз ҳад зиёди замони амирӣ исьён ва қахрамонӣ нишон дода бо дилдодагонӣ худ мегурехтанд ва ба қозихонаҳо рафта бо овози баланд никоҳи худро талаб мекарданд.)

Ақнун ба ман маълум шуда буд, ки ҷаро писари қосагар дар ҳафтаи охирин он қадар бисёр нақша сурӯш карда будааст ва, албатта, барон бо духтар алоқаи пинҳонӣ бастан ба баҳонаи «нақшасурӯшқунӣ» ба он ҷо бисёртар рафтауӣ мекардааст.

Ақнун ба ман маълум шуда буд, ки дар ҳавли падарарӯси тағоиям қасоне, ки дар нимшабӣ омада аввал «дузд» гумон карда шуда, баъд аз он «меҳмон» шумурда шуданд, ҳамин домоду арӯс будаанд, ки аз Соктаре гурехта омада ба алоқаи ҳамқасабагӣ шаб ба он ҷо фурумада, баъд аз рӯз шудан ба қозихона рафта будаанд.

Инчунин ақнун ба ман маълум шуда буд, ки бо вучуди хату саводи хуб доштани Ҳабиба ҷаро падараш ӯро ба мактаби бибахалифани мо фиристода будааст. Албатта, ин қор барон бастан роҳи ишқбозии Ҳабиба бо писари қосагар будааст. (Ман образи Ҳабибаро дар «Дохунда» бо номи Гулнор тасвир кардам.)

БАЪД АЗ МАКТАБХОНӢ

Ман мактабро тамои кардам. Лекин ҳанӯз савод надоштам, қизқоеро, ки дар мактаб хонда будам ва аз ҳамон қитобе, ки аз вай хонда будам, хонда метаво-

нистам, аммо китоби нахондаамро ва чизҳои хондаамро аз китоби дигар хонда наметавонистам. Бо вучуди ин падарам маро дар пеши имоми деҳа ба дарсҳои монд. Ман дар пеши хатиби деҳа «Аввали илм»²⁷ ном як китобчаи тоҷикӣ, ки дар вай чизҳои динӣ ба тарзи саволу ҷавоб баён ёфтааст, сар кардам ва баъд аз тамоми кардани он, ки тахминан дар як моҳ ба анҷом расида буд, «Бидон» ном китобчаро сар кардам. «Бидон» дар забони тоҷикӣ буда, дар вай сарфи арабӣ баён меёфт. Лекин ман аз ҳар дуи ин китобҳо ҳам чизе дурусте намефаҳмидам ва бо фармуди устоди худ тӯтивор такрор карда, аз ёд менамудам. Барои аз дарсе ба дарсе гузаштан шарт ҳамин буд, ки ман бояд бе ҳеҷ сактаҳои ва забонгирӣ дарси гузаштаре дар пеши домолло хонда диҳам. Аммо аз он ибораҳои тоҷикӣ, ки бо мисолҳои арабӣ омехта буданд, ҷе фаҳмидани маро на домолло мепурсид ва на худ фаҳмидани маънии онҳоро лозим медонистам ва ҳол он, ки аввали китобчаи «Бидон» бо калимаи «бидон!» сар мешавад. Дар рӯзи аввали сар кардани ин китоб домолло як чанд суолу ҷавобро, ки ба аввали ин дарс оид аст, ёд кунанда буд. Суоли аввал ин буд: «мусанниф чаро «бидон» гуфтаасту «бихон» нагуфтааст?» ҷавоб: «Зеро хондан лозим надорад доништанро, аммо доништан лозим дорад хонданро. Бинобар ин мусанниф «бидон» гуфтаасту «бихон» нагуфтааст».

Албатта, ман дар он вақт маънии ин суолу ҷавобро намефаҳмидам, аҷобат дар ин аст, ки он домоллои ман ҳам мақсади амалии ин суолу ҷавобро намефаҳмид, ё фаҳмад ҳам, он мақсадро ба дарсҳои ман татбиқ намуда аз «доништан» ва «надоништан»-и ман чизе намепурсид. Аз ин ҳам аҷибтар ин буд, ки падарам бо ҳамаи он диққаткориаш аз «доништан» ва «надоништан»-и он дарсҳо намепурсид. Фақат ҳар шаб маро таъкид мекард, ки дарсҳоиамро шарросӣ аз ёд кунам, то ки фардо ба пеши домолло шарманда нашавам. Баъзан падар дарсҳоиамро аз ёд хонанда гӯш мекард. Агар бурро ва бе ғалат хонам, «баракалло, дарсҳоиамро ҳамеша ана ҳамин тарз аз ёд кун!» мегуфт.

Дар ҳамаи он дарсҳоиамро ва мактабҳоиамро танҳо ду чиз ба ман хуб таъсир карда буд: яке аз инҳо «ҳисоби абҷад»²⁸ буд, ки чунончи дар «Мактаби кӯҳна»²⁹ таф-

сил додаам, он ҳисобро падарам ба ман дар вақти аб-
ҷадхониам ёд дода буд. Ман ба асоси он қоида ҳарфҳои
арабиро такрор ба такрор ҳисоб мекардам ва бо ра-
қамҳои нӯхгонаи ҳиндӣ (арабӣ) ва сифр (ноль) навиш-
та чамъ менамудам ва аз ин кор завқ мегирифтам.

Дуйӯм, аз хондани шеърҳои тоҷикӣ завқ мегирифтам,
ҳар чанд дар он вақтҳо маънии он шеърҳо пурра на-
фаҳмам ҳам, оҳанги онҳо ба ман бисёр маъқул шуда буд
ва ғазалҳоеро, ки аз ёд карда будам, дар танҳои зам-
зама мекардам ва завқам боло мерафт. Хусусан он шеър-
ҳое, ки Ҳабиба маънии ишқии онҳо ба ман фаҳмон-
да ва махсусан он ғазалҳое, ки он духтар дар мактаб
бо овози ҳазин «монанди созандагон» хонда буд, ба ман
бисёр таъсир мекарданд. Дар вақте, ки ман он ғазал-
ҳо дубора мехондам, ҳамон ҳолати Ҳабиба ба пеши
чаҳмам омада маро ба як кайфияти маҳзунонаи гу-
воро меандоخت ва дар паси он воқеан ба «ҷони ра-
сидани ҷони Ҳабиба» ба ёдам меомад, ҳайкали он дух-
тари парипайкари нозукандом ба назарам ба шакли як
қаҳрамонӣ афсонавӣ муҷассам мегардид ва ин ҳолат ба
дилам чунон таъсир мекард, ки дар сарам савдои он гуна
қаҳрамон шудан, «даст аз талаб надоштан» меафтод.

Ман мехостам, ки маънии пурран ҳамаи байтҳоеро,
ки медонистам ё мешундам, фаҳмида гирам. Дар ин
бора ягона ёрирасони ман падарам буд, падарам дар
ин хусус ба суолҳои ман пурра ва фаҳмонда ҷавоб
медод. Аммо вақте ки суол дар бораи маъниҳои ишқии
шеърҳо мерафт, пешонаашро турш карда ба абрӯвонаш
чин оварда: «ҳоло ба ту барои фаҳмидани ин гуна чизҳо
вақт нарасидааст, калонтар шавӣ, мефаҳмӣ меравӣ»
мегуфт.

Ман он вақтҳо намедонистам, ки дар диёри мо шо-
ирҳо ҳастанд, ақидаи ман ин буд, ки «барои шеър гуф-
тан «валӣ» будан лозим аст, дар замони мо, ки «охирза-
мон» аст, «валӣ» шудан мумкин нест, бинобар ин шеър
гуфтан ҳам мумкин нест».

Ин ақида ба ман аз бибихалифа — муаллимаи мак-
таби духтарон талқин шуда буд. Аммо дар он вақтҳо
ҳодисае рӯй дод, ки ин ақидаи ман зеро забар шуд ва
ман дар замони мо ҳам мумкин будани шеърҳои фаҳ-
мидам.

Он ходиса ба ин тариқа рӯй дода буд: рӯзе падарам барои намози пешин ба масҷид рафт ва зуд баргашта омада дар роҳрави хавли истода маро ҷеғ зад ва «зуд биё» гӯён шитобкорона баргашта рафт. Ман ҳам аз дунболи ӯ давидам.

Ў дар хавлии берун маро бардошта ба болои девори поҳсаи пастак, ки хавлии моро аз чорбоғи масҷид ҷудо мекард, гузошт ва худ ба паси девор рост истода ба ман гуфт:

— Ҳозир аз мадрасача домуллои акаат мебарояд, нигоҳ карда исто, ман ӯро ба ту нишон медиҳам.

Дере нагузашта аз мадрасача ду кас баромад, яке аз онҳо хатиби деҳа буд, ки ман дар пеши ӯ дарс мехондам ва дар паҳлӯи ӯ як одами миёнақади хушкбадани сабзиначехрае меомад, ки риши миёнаи сафедшуда дошт, ба сараш як саллачан сафеди хурд ва ба танаш як яктахи сафед буд.

Падар ана ҳамин одамо ба ман нишон дода:

— Ҳамин кас аст домуллои акаат, — гуфт ва илова намуд, ки одами бисъёр калон, олими гузаро, донишманди бузург ва шоир забардаст аст.

Ман ба ин тавсифи падарам шубҳа карда пурсидам:

— Шумо ин касро «одами бисъёр калон ва олими гузаро» гуфтед ва ҳол он ки қади ин кас он қадар баланд не ва саллашон ҳам аз саллаи имоми мо хурд аст-ку?

— Калонии одам бо қаду коматаш ва олимии ӯ бо саллаш муайян намешавад, — гуфт падарам дар ҷавоб ва илова намуд: — бисъёртарини муллоҳои камилм саллаҳошонро калон мебанданд, ки авом онҳоро дида фиреб хӯрад ва муллои калон донад. Аммо одами доно ва муллои дуруст саллаашро хурд мебандад ва калонии ин гуна олимро илму донишаш нишон медиҳад.

Ман то он вақт «шеър» ва маънии вайро донам ҳам, калиман «шоир»-ро нахустин бор мешунидам. Бинобар ин аз падар пурсидам:

— Шумо ин касро «шоир» гуфтед, ин чӣ маъни дорад?

— Шоир касеро мегӯянд, ки, — гуфт падарам, — аз дили худ шеър бароварда гӯяд.

Ман мехостам чӣ гуна шеър гуфтани он касро пурсам, лекин ин муяссар нашуд — магар вақти намози

пешин расида будааст, ки падарам маро аз девор фу-
роварда монд ва шояд ӯ суоли дар дили ман омадаро
хис карда бошад, ки:

— Ҳоло хона рав. Ман баъди аз намоз омаданам
шеърҳои он касро ба ту хонда медихам,— гуфт ва худ
ба тарафи масҷид нигоҳ карда давон рафт.

Падарам аз масҷид омада маро ба хона даровард
ва аз тоқчаи хона як китобро гирифт, ки дар вай бо
хати худаш чизҳои гуногун навиштагӣ буд. Дар пушти
он китоб дар пасу пеши якҷанд варақ ба шакли уреб
ду-се ғазал навишта шуда будааст. Онҳоро ба ман ни-
шон дода:

— Ана ҳаминҳо ғазалҳои домуллои акаат,— гуфт ва
ба хондани онҳо даромад. Он ғазалҳоро ягон-ягон хон-
да маънии баъзе байтҳои онҳоро (ки назар ба ақидан
худаш шояд фаҳмидани онҳо барои ман фойданок ё
безарар бошад) шарҳ дод. Дар охири ҳар кадоми он
ғазалҳо калимаи «Исо» буд. Падарам он калимаро ба
ман нишон дода:

— Исо номи ҳамин кас аст ва номи худро таҳаллус
қарор додааст,— гуфт ва дар радифи яке аз он ғазал-
ҳо калимаи «қашшоқӣ» буд, аз он ғазал байти зеринро:

Зи умрам сӣ гузашту ман ҳамон дар қайди ифлосам,
Ба панҷоҳу чихил шояд раҳам аз шасти қашшоқӣ

такрор хонда:

— Исо ин ғазали худро дар вақти сисолагинаш гуф-
тааст ва ӯмед кардааст, ки «дар чихилу панҷохсола-
гӣ шояд аз шасти қашшоқӣ раҳой ёбад». Лекин афсӯс,
ки дар чихилу панҷохсолагӣ он тараф истад, ҳоло, ки
умраш аз шаст гузаштааст, ҳанӯз ҳам «аз шасти қаш-
шоқӣ раҳой наёфт», бо дарсгӯии бемадраса, бо китобати
китобҳо умр мегузаронад,— гуфт ва сухани худро ран-
ги умуми дода илова намуд:

— Зотан, одамони донишманд аз байни қашшоқон
мебароянд, аммо афсӯс, ки қашшоқзодагон барои хон-
дан имконият надоранд, бойбачагон, хусусан маҳдумон
(писарони муллоҳои калон), бештарин аҳмақ ё ин ки но-
бақор мешаванд, инҳо хонанд ҳам, бисёртаринашон
ягон чиз намешаванд, агар шаванд ҳам, аксарашон ода-
мони бад мешаванд. Бесабаб нест, ки дар китобҳо гуф-

таанд: «илм дар дасти одами бад шамшерн буррандаест дар дасти одами маст...».

Падарам хомуш монда дар хаёл фуру рафт ва дар ҳолате, ки дар пешонааш осори андӯҳ пайдо гардида буд, охе кашида гуфт:

— Ман ҳам мадрасаро агар тамом мекардам, аҷаб набуд, ки ягон чиз мешудам. Афсӯс, ки ҳамин қашшоқии сабилмонда ба ман имкон надод. Ту хон, бо ҳар гуна душворӣ бошад ҳам, хон. Умедворам, ки ягон чиз шавӣ, «мо худ нарасидем, ту шояд бирасӣ».

Падарам аз як ғазали дигари Исо ин байтро:

То ба кай зи бекорӣ бо фасурдагӣ мурдан?
Нусхае ба каф дорӣ, чамъ созу аҷзо кун!

хонда шарҳ дода ва илова намуд:

— Дидӣ, ки ин одам чӣ қадар доност: бекориро баробари мурдан мешуморад, ҳар чӣ бошад, ягон кор кун меғӯяд. Баъд аз он падарам аз тоқчаи хона ду-се варақ коғазн парешонро кашида гирифта, онҳоро тақуруӣ карда байти зеринро ёфта хонд:

Ба дӯши таваккул манех бори худро!
Валинеъматн хеш дон кори худро!

— Мебинӣ, ки одамони калон чӣ гуна ба якдигар ҳамфикранд. Бобо Соиб (падарам Соибн Исфаҳониро бисъёр дӯст медошт, шеърхон ёро, чунон ки бачагон наботро макида мазакунон мехурда бошанд, лаззат гирифта мехонд ва аз рӯи эҳтиром ёро «Бобо Соиб» мегуфт), ки 250 сол пеш аз замони мо гузаштааст ва Исо, ки одами замони мост, ба як мазмун гап мезананд ва мардумро аз таваккул ва аз бекорӣ ба тарафи кор мекашанд.

(Ин сӯҳбат барои ҳаёт ва фикри ман таъсири бузург кард, чунон ки саллаҳон калони олимтарошонро бад медидагӣ шудам, инчунин аз бекорӣ ҳам нафрат мекардагӣ гардидам.)

Ман дар натиҷаи ин сӯҳбат донидам, ки дар замони мо ҳам шоир шудан мумкин будааст. Акиун як шубҳан дигар монда буд: «ё барои шоир шудан вали соҳибкаромот будан шарт набудааст, ё ин ки Исо вали будааст».

Барои ҳалли ин шубҳа аз падар пурсидам:

— Магар барои шоир шудан вали будан шарт нест?

— Албатта шарт нест,— гуфт ӯ ва илова кард: —

Ман ҳам дар таърихи айвони масҷидамон, ки ҳамин сол Усто амакат (Хидоятхоҷа) сохт, як таърихи шеърӣ гуфтаам,— гуфта порчаи зеринро хонд:

Хидоятхоҷа — он устои моҳир,
Ки бошад дар хунармандӣ ягона,
Ба соли «мурғ» ин айвон бино кард,
Бидех бар мурғи ӯ ту обу дона.

ва эзоҳ дод: — «мурғ» дар ҳисоби абҷад 1240 мебарояд, агар ба вай «обу дона», ки 63 мебошад, дода шавад, 1303 мебарояд, ки таърихи ҳиҷрӣ ҳамин сол аст.

Ман, ки ҳисоби абҷадро медонистам, ҳисоб карда дидам, ҳақиқатан 1303 баромад.

Ман дар натиҷаи ин сӯҳбат на танҳо аз ин хурсанд шудам, ки падарам шеър гуфта метавонистааст, инчунин ман аз ин ҷиҳат ҳам хурсанд шудам, ки дар боран имконияти шоир шудан бе «вали» будан дар дили ман ҳеҷ шубҳае намонда буд, чунки «вали» набудани падари худро медонистам.

Ман хостам, ки шеърҳои дигари падарамро ҳам шунавам ва илтимос кардам, ки байтҳои дигарашро ҳам барои ман хонад.

ӯ гуфт:

— Ман шоир нестам, одам бо як байт-ду байт гуфтаи шоир намешавад, ҳар касе, ки андаке шуур дорад, метавонад як байт-ду байт гуяд. Дар асл решаи калимаи «шеър» ва «шуур» як аст. Аммо барои шоир шудан инҳо кифоя намекунад. Шоир бояд Исо барин, Бобо Соиб барин, Бедил барин, Ҳофиз барин дар ҳар маврид шеърҳои хуб гуфта тавонад.

Азбаски падарам аз шоирони замон ғайр аз Исо каси дигарро ном нагирифт, ман гумон кардам, ки ӯ бояд ягона шоири замони мо бошад. Барои фаҳмидани дуруст ӯ нодуруст будани ин гумони худ пурсидам:

— Дар замони мо ғайр аз Исо шоир ҳаст?

— Албатта, ҳаст,— гуфт падарам,— ва бисъер аст. Яке аз шоирони хуби замони мо козини Ғичдувон аст.

Ман бо шунидани ин сухан афсӯс хӯрдам, ки чанд сол пеш ба сӯхбати ӯ расида аз ӯ илтифот дида бошам ҳам, дар он вақт шоир будани ӯро намедонистам, дар ин вақт дар дилам гузашт, ки ман ҳам шоир шуда метавониста бошам ё не? Албатта, ба ин суоли дарунии худ худам ҷавоб дода наметавонистам, бинобар ин ин суолро ба падар додам.

Ҷ гуфт:

— Шоир шуданат мумкин аст, лекин барои ин шеърҳои шоирони калонро бисъёртар хонданат, ёд карданат ва навишта гирифтанат ва бо шоирҳои калон ҳамсӯхбат шуда, аз онҳо омӯхтанат лозим аст. Холо, ки ту хурдсол ҳастӣ, вазифаи ту дарс хондан, шеър хондан, шеър ёд кардан ва шеър навишта гирифтан аст. Холо ба фикри шеъргӯӣ худро овора наку.

Аз ғайри тавсияи падарам ҳам ман шеър хонданро дӯст медоштам, аммо китобхоро дуруст хонда наметавонистам. Аммо навиштан барои ман ҳеҷ мумкин набуд, чунки ман ғайр аз рақами нӯҳгонаи ҳисоб, ки дар абҷадҳои аз падар омӯхта будам, ягон ҳарфро навишта наметавонистам ва ночор роҳи омӯзиши хатнависиро аз падар пурсидам ва ӯ ҳам мутасадди шуд, ки маро хатнавис кунад ва илова кард:

— Ҳар гоҳ хатнависиро ёд гирӣ, саводат ҳам пухта мешавад ва ҳар ҷизро хонда метавонистагӣ мешавӣ.

Ман дар ҳуди ҳамон маҷлис аз шеърҳои Исо як чанд байтро, ки ба худам хуш омада буданд, ёд карда гирифтам. Ду байт аз онҳо ин буд:

... Дил ба як адо шокир, ҷон ба сад ҷафо собир,
Эй гурури ноз охир, андаке мадуро кун!
Он баҳори ноз омад, дидан тараб бикушо!
Барг-барги ин гулшан назри он кафи по кун!

(Ман дар саҳифаҳои 418—428 «Намунаи адабиёти тоҷик» намунаҳои шеъри Исоро бо мухтасари тарҷимаи ҳолаш нақл кардаам).

ХАТМАШҚҚУНИ

Вакте ки ман аз падар илтимос намудам, ки хатнависиро ба ман омӯзад, ӯ гуфт:

— Хати ман бад аст, агар дар пеши ман хат машқ кунӣ, бадхат мешавӣ. Сабр кун, Сайид Акбар аз шаҳр

ояд (ин кас дар Бухоро бо акаи ман мехонд), ӯ хушхат аст, дар пеши ӯ машқ хоҳӣ кард...

Асари зарбаи торсакии Сайид Акбар аз гӯшу рӯям кайҳо рафта бошад ҳам, таъсири он зарба ҳанӯз аз дилам нарафта буд. Дар пеши чунин одам хат машқ-куниро дилам намехост. Лекин ман фикр кардам: «аввал он, ки барои омӯхтани ягон ҳунар баъзе ногувори-хоро бардоштан лозим аст; дуйӯм он, ки ҳар чанд ба воситаи девона ҳам бошад, ман аз вай интиқоми худро барзиёд гирифтаам. Боз барои чӣ кинаи ӯро дар дил нигоҳ дорам?»

Ман бо ҳамин мулоҳиза таклифи падарро бо хурсандӣ қабул кардам. Падарам дар бораи тайёр намудани асбоби хатнависи ман гуфт:

«Қалам — чӯбу сиёҳӣ — обу коғаз — хоку мистар — хас, Ба ин асбоби нолоиқ чӣ гуна хат нависад кас?»

гуфтаанд. Бинобар ин пеш аз сар кардани хатмашқ-кунӣ асбоби хатнависи туро тайёр кардан зарур аст.

Падарам ба ҳамин мақсад як рӯзи бозори Ғичдувон, ки худ ба Маҳаллаи Боло рафтагор буд, маро ҳамроҳи худ то бозор гирифта бурд ва дар он ҷо ба ман як қаламдон, ду найқалам, як қаламтарош, як қаламқат³⁰, як чузгири мешигӣ, як бандча лос³¹ ва чор тахта коғазии машқии хӯқандӣ харида дод ва маро ба тарафи Соктаре гусел карда, худ ба тарафи Маҳаллаи Боло рафт.

Ман ба хари бехӯрчин савор шуда, қаламдонро, ки ҳамаи асбобҳои дар дарунаш буд, ба чузгир ва коғаз ба тарзи лӯла печонда ба пеши худ гирифта аз бозор баромадам ва дар ҳолате, ки хурсандии маро поёне набуд, ба роҳ даромадам. Аммо ин хурсандии ман дароз нақашид.

Вақте ки ман аз даҳанаи бозори Ғичдувон баромадам, тӯкуми ҳар пеш рафт. Дар он ҷо барои дуруст кардани тӯкум аз ҳар фуромадан даркор шуд. Дар он ҷо ба тарафи дасти чапи роҳ як деворчаи пастак буд, дар пеши вай аз ҳар фуромада, бастан асбоби хатнависи бар болои он деворча монда барои кушодани аил дӯст дароз карда будам, ки қаламдон аз даруни баста шорида баромада шилти карда ба он тарафи деворча, ба даруни ҷӯй афтод.

Ман бедикқатона бастаро қач монда будаам, ки қаламдони шаффоф аз байни қоғози лўлапеч қардашудан шаффоф гежида баромада ба тарафи қўй шорида рафтааст.

Ман тўқуми харро ба ҳоли худаш гузошта аз болон деворча сар ҳам қарда нигоҳ қардам. Дар қўй об набуд ва қаламдон ҳам дар он чо наменамуд. Лекин дар он чо дар даруни қўй як чоҳи хандақмонанди дарозшакл қанда будаанд, ки қаламдонам — қаламдони қоноҷонам дар даруни он чоҳ ғалтидааст.

Ман ҳеҷ имконе надоштам, ки ба даруни чоҳ даромада қаламдони худро гирифта барорам, ночор монанди модарони фарзандмурда, ки дар сари қабри ӯ нишаста зор-зор мегирьянд, бар лаби чоҳ нишаста бо «ҳой-ҳой» ба гирья даромадам.

Як роҳгузар пешам омада сабаби гирьяамро пурсид. Ман ҳиққосзанон воқеан қаламдонро гуфта додам. Ӯ либосашро кашидан гирифта:

— Гирья нақун! Бо гирьяи ту қаламдон аз чоҳ намебарояд, ман бароварда медиҳам,— гуфт.

Ман қадаре ором гирифтам. Ӯ қома, салла ва кафшашро кашидида бар болон деворча монда тани бақурта ба сари чоҳ рафт ва ба пиллапояҳое, ки дар вақти қандани чоҳ дар ду тарафи деворааш шикокта монда будаанд, по ниҳода ба даруни чоҳ фурумад ва дар як дақиқа қаламдонро ба ниҳан эзораш банд қарда бароварда дод.

Ақнун хурсандии маро поёне набуд. Дар як рӯз, балки дар як соат як қаламдон маро ду бор аз ҳад зиёд хурсанд қарда буд. Ман аз падарам ба сабаби ба як танга (15 тин) харида додани ин қаламдон чӣ қадар хурсанд шуда бошам, аз ин одами ношинос аз вай зиёдтар хурсанд ва миннатдор шуда будам. Зеро қасе, ки ба ман ин қаламдонро харида дода буд, падари ман буд. Ман ҳақ доштам, ки ҳар қизро ва аз ин қумла қаламдонро аз вай талаб қунам. Аммо ин одам ба ман ҳеҷ алоқа надошт, ҳатто як шиноси кўчагӣ ҳам набуд. Бо вучуди ин, ин ҳама неқиро қард.

Ман бо вучуди хурдсолӣ инҳоро мефаҳмидам ва бо ҳиссиёти миннатдорӣ ба ҳаяҷон омада будам. Ҳайфо, аз хурдсолӣ наредонистам, ки ба ӯ чӣ гуна изҳори мин-

натдорӣ кардан даркор аст ва наметавонидам, ки ин ҳиссиёти худро баён намоям. Танҳо чашмони навакак бо андӯҳи бепоён гиристантодан худро бо остин пок карда, ба он одам табассумкунон менигаристам ва ҳис мекардам, ки на танҳо лабонам, ҳатто чашмонам ҳам бо ҳиссиёти миннатдорӣ табассумкунон медурахшанд.

Қаламдон дар даруни об зарари қиддие надида буд, танҳо аз як тарафаш рӯи нохун барин ҷояш пӯстмол рафта буд, ҳатто ба дарунаш ҳам об надаромада буд.

Вақте ки ба падари худ ин воқеаро нақл карда ба зарар надидани қаламдон таъҷуби худро изҳор намудам, ӯ гуфт:

— Ин қаламдон кори Миродили саҳҳоф аст (Миродил падари Қорӣ Ибод буд, ки қорини мазкур дар шӯъбаи дастнависҳои шарқии Китобхонаи Давлатии Ўзбекистон дар Тошканд кор мекард ва дар соли 1944 вафот намуд). Миродил аз хунармандтарини саҳҳофон аст. Ӯ ҳар чанд қоғазпорчаҳоро бо ширеш бо ҳам часпонда қаламдон месозад, чунон хунар ба кор мебарад, ки монанди ҷӯб саҳт ва обногузар мешавад. Қоғазӣ рӯяшро аз қоғазӣ рағғани Самарқанд мекунад, ки ин қоғаз обу намро ба худ намегирад. Он пӯстмоле ҳам, ки бар рӯи вай рафтааст, аз об нест, маълум мешавад, ки дар даруни ҷоҳ — дар лаби оби вай ҷӯб ё санги нӯгтезе будааст, ки қаламдон дар вақти дар ҷоҳ афтодан аввал ба вай бархӯрда зада шудааст.

* * *

Сайид Акбар аз Бухоро омад. Ман дар пеши ӯ хатмашққуниро сар кардам. Ӯ мувофиқи одати муаллимонӣ хат якчанд ҳарфи арабиҳо бо қалами ҷалӣ³² дар як қоғаз калон-калон навишта дод. Дар вақти навиштани ин ҳарфҳо маълум шуд, ки ӯ дар майданависӣ хати хоное дошта бошад ҳам, дар ҷалинависӣ бадхат будааст. Ва ҳол он, ки барои навмашққон сармашққон хушхати ҷалӣ—калон лозим аст ва низ муаллим бояд тарзи навиштани он ҳарфро ба шогирд амалан нишон диҳад.

Муаллими ман кашиш ва доманаҳои ҳарфҳои калонро қачу қилеб карда навишт ва баъд аз он ҷоҳон

аз коида берун баромадан онҳоро ба нӯги қаламтарош аз дандонҳояш оҳор тарошида гирифта молид, пас аз он бо нӯги қаламтарош оҳорро аз рӯи қоғаз тарошида гирифт, ки бо он оҳор ҷоҳон барзиёди ҳарфҳо ҳам тарошида шуданд. Баъд аз он бо нӯги қалам аз рӯи коида ҷоҳон холимондан ҳарфҳоро сиёҳӣ пур кард. Ба ҳамин тариқа як сархате ба вуҷуд омад, ки вайро ҳар кас бинад, муаллихро айб карда наметавонист.

Сайид Акбар он сархатро ба ман супурда фармуд:

— Ба хона рафта ин ҳарфҳоро чунон машқ кун, ки хатат монанди хати ман шавад. Баъд аз он дар қоғазӣ ҷудоғона мисли ҳамин сархат навишта фардо пеши ман биёр, ман мебинам, агар дуруст навишта бошӣ, ба ту сархати дигар медиҳам. Агар хом бошад, боз машқ мефармоям.

Ман сархатро гирифта ба хона омадам. Бе ҳеҷ гуна машқ ба даст қалам гирифта бо дастҳои ларзон он ҳарфҳоро дар қоғазе сархатвор навиштам. Аммо он ҳарфҳо чунон қачу қилеб ва баднамо буданд, ки аз «ҳарф» зиёдтар ба сиёҳии ба рӯи қоғаз пошхӯрда монандӣ дошанд. Лекин ман барои ин ҳеҷ ғам нахӯрдм ва монанди муаллими худ бо нӯги қаламтарош аз дандонам оҳор тарошида ва ба рӯи ҷоҳон қачи ҳарфҳо молида тарошида гирифтам ва пас аз он ҷоҳон холимондан ҳарфҳоро монанди муаллими худ сиёҳӣ пур кардам. Дар натиҷа ҳарфҳои шинохташудани ба вуҷуд омаданд.

Вақте ки ман ин машқи аввалини худро ба падар нишон додам, ӯ таҳсин кард, чунки ӯ аз он сохтакорини ман беҳабар буд. Таъҷуб дар ин ҷост, ки чун фардо хати худро бурда ба муаллим нишон додам, ӯ ҳам таҳсин кард; ҳеҷ гумон накард, ки ман аз вай пеш аз омӯхтани хатнависӣ сохтакориро омӯхтаам ва ӯ маро дар рӯзи дуйӯм ба сархати дуйӯм гузаронид. Ба ҳамин тариқа ман дар андак вақт муфрадот (танҳо-танҳо) ил-виштани ҳарфҳоро тамома карда, ба мураккабот (пай-васта)-нависӣ гузаштам.

Дар вақти сар кардани мураккаботнависӣ муаллим байти зеринро ба тарзи сармашқ навишта дод:

Чун фароғат зи муфрадот омад,
Вақти машқи мураккабот омад.

Азбаски муаллим мураккаботро бо қалами майда навишт, ба чирки дандон корфармой эҳтиёҷ пайдо накард. Аммо ман, ки дастам ҳеҷ машқ надида буд, маҷбур шумдам, ки дар мураккаботнависи ҳам ҳамон сохтакориро кор фармоям.

Ман машқи хатро тамом кардам, мақсади асосӣ ва аввалиам аз хатнависи, ки навишта гирифта тавонистани баъзе шеърҳо буд, ба даст даромад. Лекин ман чунон бад менавиштам, ки хати маро ба ғайр аз худам ҳеҷ кас хонда наметавонист, ҳатто баъзе калимаҳои худ навиштаамро баъд аз чанд рӯз худам ҳам хонда наметавонистам.

Ҳар чанд бо гузаштани вақтҳои бисёр дар натиҷаи бисёр навиштан хатам як андоза дуруст шуда бошад ҳам, то ҳол ман бадхати гузаро ҳастам. Ин натиҷаи сохтакори муаллим аст, ки бо кирдори худ ба ман омӯхта буд.

РУЗАДОРИ ВА РУЗАФУРУШИ

Моҳи рамазон дар вақти зардолупазӣ, ки ба моҳи июн рост меояд, омада буд. Рӯзҳо ба ниҳояти дарозӣ расида буданд. Дар ҳамон рӯзҳои дароз ва гарм модарам маро ба рӯза гирифтани далолат кард. Ман қабул намудам, аммо рӯз соат 10 нашуда ҳам ташнагӣ ва ҳам гушнагӣ ба ман зӯр оварданд. Аз модарам пурсидам, ки руҳсат диҳад, то ки ман обе нӯшида ва ноне хӯрда осуда шавам. Қабул накард:

— Ҳар кас рӯзаро хӯрад, гунаҳгор мешавад ва дар дӯзах месӯзад, — гуфт.

— Чанд рӯзи рамазон гузашт, ки ман руза нагирифтаам. Пас маълум мешавад, ки ман дар оташи дӯзах хоҳам сӯхт. Модом ки месӯхта бошам, сӯхтан гирам. Як рӯз аз дӯзах халос шуда ҷӣ кор мекунам, — гӯён ман дубора талаб кардам, ки барои рӯзахӯрӣ руҳсат диҳад.

— Вақте ки ту дар сахар нияти рӯзадорӣ накарда боӣ, азбаски хурдсол ҳастӣ, рӯза хӯрда гардӣ, зарар намекунад. Ин сахар, ки нияти рӯза доштан кардӣ, агар рӯзаро хӯрда ниятатро шиканӣ, гунаҳгор мешавӣ, — гуфт модар дар ҷавоби баҳсрасони ман.

Ман боз як соати дигар сабр кардам, аммо ҳеҷ тоқатам намонд. Кому забонам то лабонам карахш бастанд, дар меъдаам як нооромии ногуворе пайдо шуд, гӯе дар он ҷо як кирми оташини гуруснае бошад, ки обу нон мехоҳад ва агар талаби ӯро бар ҷо наёрам, гӯе маро сӯхта маҳв мекарда бошад.

Дар ҳамин ҳолати тангии ман буд, ки падарам аз сари дӯкони бофандагии худ хеста пешни модарам омада аз вай нойча талаб кард ва рангу рӯи беморонаи маро дида аз ман ҳолпурсӣ намуд.

Ман ба ӯ қиссаи рӯзадории худро хикоя карда, суҳанҳои модарамро нақл намудам. Ӯ хандид ва ба модарам нигоҳ карда гуфт:

— Ҳоло ки ин ба балоғат нарасидааст, ягон таклифи шаръӣ ба гарданаш бор намешавад. Шарриатро ки намедонӣ, чаро бачаро аз номи шарриат азоб медихӣ, зуд ба ӯ ягон чиз дех, ки хӯрад!

Ман ҳамон рӯз аз ҳаррӯза зиёдтар чиз хӯрдм, чунки баробари шикам чашмам ҳам гушна монда буд. Дар натиҷаи бисёр чиз хӯрдан ва дар муддати кам хӯроки муддати дарозро хӯрдан ва хусусан ба сабаби зардолуро аз ҳад зиёд хӯрдан ҳамон шаб бемор шудам. Аммо модарам ин бемориро аз «касофати рӯзахӯрӣ» медонист, лекин ин ақидаи худро аз таре ба падарам изҳор намекард.

Бо ин қадар модарам аз ман даст накашид ва кӯшиш мекард, ки ҳеҷ набошад, се рӯз маро рӯза доронад, то ки одат кунам ва дар калонсолӣ рӯзахӯр нашавам. Аммо ман дигар ба гапи ӯ гӯш надодам.

Охир модарам ҳилае ёфт, ки ман ба рӯзадорӣ гардан додам, ин ҳила сайри Дарвешобод буд: он вақтҳо ҳар сол дар моҳи мизон (аз 23-ӯми сентябрь то 23-ӯми октябр) дар Дарвешобод ном маҳаллаи Ғичдувон ҳафт, тае якрӯзӣ чор шабу рӯз сайр мешуд. Хикояти ин сайр ба касоне, ки вайро надидаанд, монанди хикояҳои ҳазору як шаб дилкаш ва аҷиб менамуд. Хикояҳои, ки дар бораи тарфбозӣ, мушакбозӣ, хартозӣ ва тагалчангандозии он ҷо мекарданд, монанди хикоятҳои деу парӣ ҳам дахшатовар ва ҳам ҳавасангез буданд. Дар райони Ғичдувон кам кас ёфт мешуд, ки ҳеҷ набошад

соле як бор рафта он сайрро тамошо накунад. Дехқонбачагони камбағал ҳам, ки падархошон барои сайр харҷи дода наметавонистанд, кӯшиш мекарданд, ки коре карда ду-се танга пул ёбанд, то ки ба он сайр рафта тамошо карда тавонанд: вақти сайр, ки наздик шудан гирифт, пахта ва ғўзачини мекарданд, ба харбузакашони дехқонони бой ба мардикорӣ меदारомаданд ва агар ҳеҷ кор наёбанд, аз киштзорҳо дуздӣ мекарданд ва монанди инҳо.

Ман ҳам ҳар сол ба дидани ин сайр ҳавас карда аз падар мепурсидам. Аввал ӯ он сайрро бад карда нишон меод, албатта, ӯ медонист, ки ин сухани ӯро ман бовар намекардам, баъд аз он хурдсолии маро баҳона мекард ва мегуфт:

— Ту ба танҳои рафта наметавонӣ, ман бошам, намеравам, агар туро ба касе ҳамроҳ карда фиристонам, харҷ зиёд мешавад. Сабр кун, калонтар шавӣ, меравӣ, мебинӣ, орзуят мешиканад.

Модарам ана аз ҳамин ҳаваси аз ҳад зиёди ман барои рӯза дорондани ман фонда бурдан хоста ба ман гуфт:

— Агар ту се рӯз рӯза дорӣ, ба ҳар рӯз яктангагӣ ба ту медиҳам, ки се танга мешавад, бо ин пул ба Дарвешобод рафта тамошо карда омада метавонӣ.

Ман ин таклифро қабул кардам ва барои рӯзадорӣ азми қазме намудам. Модарам ҳамон рӯз маро ба хобидан маҷбур кард, ки шаб бедор нишаста тавонам, то ки сахар хӯрокро дуруст хӯрам ва рӯзи ояндаро дар хоб гузаронам, ки гузаштани рӯз номаълум шавад. Азбаски худам розӣ шудам, падарам ҳам монеъ нашуд:

— Рӯза дошта тавонӣ, доштан гир, ман чӣ кор дорам,— гуфт.

Шаб нахобида сахарӣ бо падару модар хуб чиз хӯрд. Рӯзона ҳам то гарм шудани ҳаво бо бачагони кӯча бозӣ карда гашта бедор мондам. Чун хоб ғалаба кард, ба хона омадам, ки бихобам. Модарам дар зери зардолузор ба худаш, ҳам ба ман ҷой андохта монда будааст. Аммо ман хонаи холиро маъкул дониста ҷоямро ба хона бардошта овардам. Падарам бошад, дар рӯзҳои рамазон дар дӯкони хонааш мехобид.

Ман дарҳои хонаро баста хобидам, зуд хобам бурд. Як вақт бедор шудам, ки шикамам гурусна мондааст. Боз чашмамо рӯшонда хобидан хостам, то ки гузаштани рӯзро нафаҳмам. Аммо шиками гуруснаи сабилмонда ба хобидан роҳ намедод.

Хӯроки шабонаро, ки дар вақти ифтор хоҳем хӯрд, ба ёд овардам: фатири гарми рағғанизардӣ, ки модарам пухтани онро ваъда карда буд ва шинни тӯтӣ, ки инро модарам дар вақти тутпазӣ махсусан барои рамазон пухта монда буд, ба назарам хеле дилкаш менамуданд. Ман ин хӯрданиҳои балаззатро ба ёд меовардам, ки шиками гуруснаам шояд тасалли ёбад. Лекин натиҷа баръакс шуд ва иштиҳо талаб мекард, ки ҳозир аз он чизҳо хӯрам. Аз бетоқатӣ чашмам кушода шуд ва ба девори хона назар андохтам, ки оё хурмаи шинни дар ҷояш ҳаст ё не. Хурма дар ҷояш буд. Бо дидаи вай иштиҳоям боз ҳам зиёдтар шуд. Модарам одатан хурмаи шинни рамазониро ба девори хона ба меҳи қадрас-овехта мемонд, ки мӯрча зер накунад ва ҳар шаб аз вай ба кадри даркорӣ гирифта боз ба ҷояш меовехт.

Ман аз ҷо хеста ба зери хурма рафтам, аммо қадам нарасид. Ҷои хоби худро ба он ҷо бурда кӯрпачаҳо ва болиштро ба девор такья дода болон ҳам гузоштам ва ба болон онҳо баромада дидам, ки қадам мерасад. Баъд нондонро кушода як порча нонро бурда-бурда карда гирифтам. Миёнамо аз рӯй баста нонпора-хоро дар бағал ҷо кардам, пас аз он ба болон кӯрпачаҳо баромада даҳанбанди хурмаро кушода бо як дастам аз меҳ нигоҳ дошта ва бо дасти дигарам аз бағал нон бароварда ба шинни гӯтонда хӯрдан гирифтам. Баробари холи шудани бағал аз нон шикам пур шуд. Даҳони хурмаро монанди аввалааш латтабанд карда, ба лаби пойгаҳ рафта бо офтоба дасту даҳонамо шустам ва ба кадри даркорӣ об ҳам нӯшидам. Пас аз он дубора ба худ ҷо паҳн карда хобидам. Маро модарам вақте бедор кард, ки қариб шом шуда буд ва ӯ дастархони ифторнашро бо фатири ва шинни меорост.

Ба ҳамин тариқа ман се рӯз «рӯза дошта», соҳиби се танга шудам, ки вай хароҷоти сайри Дарвешободи оянда буд.

Тирамоҳ шуд, вақти сайри Дарвешобод расид. Дар ҳафтаи якӯм ба сайр рафтан падарам розӣ нашуд:

— Ҳафтаи нахустинро одатан бачадавак мегӯянд, дар вай тамошои дуруст ҳеҷ намешавад. Ҳафтаи дуйӯм мефиристонам, — гуфт.

Дар ҳафтаи дуйӯм писари амаки падарам Иброҳимхоҷа ба Дарвешобод рафтагир шуд. Падарам ба дасти ӯ се танга дода ба ӯ фармуд, ки маро ҳамроҳ барад ва ҷияни худаш — Ҳомидхоҷаро ҳам гирад, ки ҳар дуи мо бо ҳам бозикунон тамошо кунем ва инчунин ба ӯ таъин кард, ки дар Гичдувон дар хавлии падарарӯси тағоиям — устони косагар манзил кунем.

Сайри Дарвешобод одатан ҳар ҳафта рӯзи сешанбе пагоҳӣ сар шуда, рӯзи чоршанбе то чоштгоҳӣ давом мекард. Мо пагоҳонии сешанбе аз хона баромада Гичдувон рафта ба хонаи устони косагар фуромадем. Хавлӣ аз одам пур буд. Он одамон мехмонон набуда, коргарони устохонаҳои косагарӣ буданд. Ҳаман онҳо бо ҷӯшу хӯрӯш тарф тайёр мекарданд, баъзеи онҳо кулӯх метарошиданд, баъзеашон дору мекӯфтанд, баъзеи дигарашон дору бо ҷӯянпораҳои бехта меомехтанд ва баъзеашон тарф ҷой мекарданд.

Тарф зарфе буд монанди офтобан ҷӯяӣ, лекин даста ва нӯл надошт, инчунин тарфи зеринаш ҳам сӯроҳ дошт. Тарфҷойкунандагон сӯроҳи зерини вайро аз дарун бо кулӯх банд карда, аз болои кулӯх дору рехта бо ҷӯбе ӯғурчадастамонанд зада зер мекарданд, дору иборат аз борут — доруи милтиқ буд, ки барои гулрез кардани оташи он дар вай резаҳои ҳар гуна фулузот — металл ва аз ин ҷумла ҷӯянрезаҳо омехта буданд.

Раҳбари саёҳати мо Иброҳимхоҷа баъд аз қадаре тамошо карда истодани хунари тарфҷойкунӣ ва доруҷӯӣ аз онҳо пурсид:

— Дар ин кор ҷӣ қадар маблағ сарф мешавад?

• — Дар ҳар тарф тахминан даҳ танга! — яке аз онҳо ҷавоб дод.

— Ин харҷро кӣ медихад? — Иброҳимхоҷа боз пурсид.

— Мо коркунони косагар ва мо барии коркунони корхонаҳои чӯянрезӣ ва дигар корхонаҳо.

— Аз ин кор ба шумоён чӣ фонда?

— Агар мо ба ҳарифони худ, ки вобқандиҳо мебошанд, дар тарғибозӣ голиб бароем, барои мо давлати бузург хоҳад буд. Аз ин бехтар дар дунё боз чӣ фонда ҳаст?

Дар рӯи суфа бар болон кӯрпача мизбони мо — соҳиби ҳавлӣ, устои косагар чорзону зада менишаст. Ӯ ба тарафи Иброҳимхоҷа чашмак зада, бо табассуми истехзокорона ба ғап ҳамроҳ шуд:

— Инҳоро ва умуман коркунони корхонаҳоро «демонабача» меноманд. Инҳо на парвон зану фарзанд доранд, на ғами хӯроку пӯшок. Дилхушии ягонан инҳо сола ду бор дар сайри Дарвешобод ва дар бозори шаби моҳи рамазон тарғибозӣ кардан аст. Инҳо ҷавонони хушбахти хушвақт мебошанд. Ман ҳам орзу доштам, ки дар қатори инҳо буда зиндагонии худро бо хушӣ ва хуррамӣ гузаронам. Ҳайфо, ки ашғоли дунё, вобастагии зану фарзанд ва ташвиши зиндагӣ маро аз ин кори беғамона маҳрум кардаанд.

Иброҳимхоҷа мехост ба ӯ ғап зада ба ин фикри вай муқобил барояд. Аммо усто ба ин кор роҳ надод ва ба ӯ маънидорона чашмак зада, сухани худро давом дод:

— Ҳарчанд худам аз ин бозӣ маҳрум бошам ҳам, бо роҳи ба инҳо ёрӣ додан орзуи дили худро мешиканам.

— А? — гуфт Иброҳимхоҷа таъҷубкунон, — шумо ба ин кор аз ҷайби худ пул ҳам медиҳед?

Усто як бори дигар ба ӯ чашмак зада ҷавоб дод:

— Аз ҷайби худ додагӣ барии як кор мекунам-дия — музди кори яксолаи бештарини инҳо ба тарғибозишон, ки сола ду бор мешавад, намерасад. Бинобар ин ман вақте ки инҳо барои бозӣ ба пул мӯхтаҷ шаванд, аз болон кори ояндашон пешакӣ ба тариқаи бунак³³ пул медиҳам. Ана ҳамин барои касе, ки дар дасташ пул нест ва мӯхтаҷ аст, ёрмандии калон мешавад.

Усто баъд аз қадаре хомӯш монда коркунонро аз назар гузаронидан боз сухани худро давом дода илова кард:

— Шумо гумон накунад, ки фондаи бунак барои коркунон танҳо ҳамин аст, ки онҳо бо ин тарфбозии худро давом медиҳанд. Ин тавр нест. Ин як фондаи дилхушкунии бунак аст. Фондаи асосии бунак дар ин аст, ки коркунон ба ин восита ба як корхона баста мешаванд, «дарахт дар як ҷо сабз мешавад» гуфтаанд ва рӯз ба рӯз хунар ва малакашон зиёд мешавад. Агар худо бахташонро кушояд, хунашон ҳам бо хунари худ соҳибкор шуданашон мумкин аст. Чунончи, ман ҳам дар ҷавонии худ шогирди ва халфаги мекардам. Агар ҳамин бунак дар миён набошад, инҳо бо тақозои «демонабачагии худ» ба як танга музди барзиёд фирефта шуда, ҳар рӯз аз корхонае ба корхонае мегузаранд. Дар натиҷаи дарбадари аз баланд кардани дараҷаи хунармандии худ бозмемонанд ва ба болон ин, дили соҳибкорон аз инҳо сард шуда, ба корхонае роҳ намеёбанд. Оқибат сарсаригард, киморбоз, ё ин ки дузд шуда мераванд.

Дили ман аз пургӯии мизбонамон танг шуд ва аз Иброҳимхоҷа хоҳиш кардам, ки моро зудтар ба сайргоҳ барад.

* * *

Мо ба сайргоҳ рафтем. Сайргоҳ дар тарафи ғарбии роҳи калоне буд, ки аз бозори гови Ғичдувон баромада ба тарафи Бухоро мерафт. Ин роҳ аз даҳанаи бозор то мадрасаи Ҷӯбини Ғичдувон, монанди як хиёбон, васеъ ва рост мерафт. Фақат ду тарафи роҳ бедарахт буд. Дар тарафи ғарбии ин роҳ 10 гектар барин замини чоркунҷ буд, ки сайргоҳ дар он ҷо барпо шуда буд. Ин қитъа ба палҳои яктанобӣ, нимтанобии киштзор ҷудо шуда бошад ҳам, соҳибони он замин дар аввалҳои моҳи сентябр киштиҳои худро ғундошта гирифта барои сайргоҳ муҳайё карда будаанд ва бо пули иҷорае, ки аз дӯкандорони сайр мегирифтанд, зарари кишти барвақт ғундоштаи худро дучанд карда мебароварданд.

Ин қитъа сар то сар аз шимол ба ҷануб ба растаҳо ҷудо карда шуда буд. Дар ду тарафи он растаҳо бо бўрьё ва ходаҷаҳо қаппамонанд дӯконҷаҳо сохта буданд, ки баъзеи он дӯконҳо ҷойхона, баъзеашон ошхона, моҳипазӣ ва монанди инҳо буданд.

Мо сар то сари ин растаҳоро сайр карда баромадем. Аммо ба фикри ман чунон расид, ки ин ҷо ғайр аз бозори оддӣ дехотӣ дигар чизе нест ва ман хайрон будам, ки мардум дар ин ҷо чӣ чизро тамошо мекарда бошанд. Агар ҷои тамошо ҳамон ҷойхонаҳо ва ошхонаҳо бошанд, бехтарини инҳо ва озодатаринашон дар растаҳои худи Ғичдувон ёфт мешаванд, ки ҳар рӯз кушода буданд, ҳатто ҷойхонаи бозорчаи сари пули Эшон, ки ба ҳавлии мо наздик буд, аз ин ҷойхонаҳо хубтар, хушнамотар ва ба сабаби пешаш сарҳавзор ва дарахтзор будан аз инҳо хушҳавотар буд.

Ман аз ин ҳол дилтанг шуда, ба Иброҳимхоҷа гуфтам:

— Охир, моро ба ягон ҷои тамошо карданӣ баред!

— Бисъёр хуб,— ғӯён ӯ моро дар охири ҳамин қитъа, берун аз растаҳои бӯрьёпеч, ба зери деворе бурд, ки он девор ин қитъаро аз роҳи калони мадрасаи Чӯбин ва пули баланди ҷӯи Хоҷа Хомонӣ ҷудо мекард. Дар зери ин девор ҳар ҷо-ҳар ҷо мардум давра гирифта рост истода буданд. Роҳбари мо моро ба ҳар кадоми он давраҳо бурда ягон-ягон нишон дод. Дар баъзеи он давраҳо ғирғиракбозӣ, дар баъзеашон тасмабозӣ, дар баъзеи дигарашон қартабозӣ ва монанди инҳо буд, ки ҳамаи онҳо киморбозӣ буда, камшууртарини одамон атрофи онҳоро фаро гирифта бахтозмой мекарданд ва маблағи ночизеро, ки бояд бо сад душворӣ барои харҷи сайр захира карда бошанд, дар он ҷо бой меоданд.

— Ин ҷо ҳеҷ ҷои тамошо нест,— гуфтам ба роҳбарӣ худ бо оҳанги қадаре норозиёна ва хашмигона.

— Ту монанди падарат як бачаи ҳам дилтанг ва ҳам душворписанд будай,— гуфт Иброҳимхоҷа оташии шуда ва баъд аз дақиқае қадаре нарма гардида сухани худро давом кунонид:

— Хуб, биёстон, шумоҳоро ба бехтарин ҷои ин сайргох барам.

Ӯ моро боз як бори дигар аз он растаҳои бӯрьё гузаронида, ба ғӯшаи ғарби шимолӣ он сайргох бурд. Дар он ҷо як сарҳавз буд, ки дар тарафи шимолӣ вай дӯкониҳои нонфурушӣ, халвогарӣ ва мевафурушӣ ҷой гирифта буданд. Нонвоҳо нардбонҳои калони тахтагиро ба дарахтони сарҳавз такъя кунонда монда, бар

рӯи пояҳои онҳо кулчаҳои калони ширмоли дубезаи Гичдувонро назаррабо карда чида буданд. Ҳалвогарҳо ҳам қуттиҳои пурҳалворо аз нишеб ба фароз пасу пеш чида, рӯи ҳалвоҳошнро бо қоғазҳои зарҳал зеб дода буданд, ки хеле иштиҳоовар менамуданд. Ба тарафи шимолии роҳи пеши сарҳавз талчае буд, ки ба болои вай мазори Хоҷа Дарвеш, ки ин сайр ҳар сол ба шарафи вай барпо мегардид, бино ёфта буд ва дар суфани тарафи шарқии сарҳавз як чойхонаи болокушода барпо шуда буд.

Ман дар ин ҷо ҳам як чизи қобили тамошоие надидам. Дуруст аст, ки кулчаҳои ширмол ва ҳалвоҳои зарҳалпеч хеле дилкаш менамуданд. Аммо агар пул бошад, ба қадри даркорӣ аз инҳо харида бурда дар хона хӯрдан ҳам мумкин буд, барои ин ба сайргоҳ омадан ҳатто сайр ташкил кардан ҳам лозим набуд. Лекин ман ин фикри худро ба роҳбар, ки навакак маро ба «дилтангӣ ва душворписандӣ» айбдор карда сарзаниш намуда буд, нагуфтам.

Аммо шояд ӯ ба ин фикри ман аз ваҷоҳатам пай бурда бошад:

— Асли сайр шабона барпо мешавад, ҳоло мардум фақат гардиш карда хӯрок мехӯранд ва чой менӯшанд, — гуфт ва илова намуд: — мо ҳам чизе харида хӯрда ба манзил равем, шабона боз меоем.

Раҳбар ба 8 пул ду кулчаи ширмоли хурд, ба ним танга ҳалвои рағани зарҳалпеч харида, моро ба чойхонаи сарҳавз бурд. Мо дар он ҷо чой фармуда, ба хӯрокхӯрӣ даромадем. Дар поёни суфа ба майдончае маддохе маъракаи гирифта ба мардум аз фазои Хоҷа Дарвеш гап мезад. Назар ба қавли маддох, Хоҷа Дарвеш одами қашшоқ будааст, бо ҳамаи ин худ гурусна гардад ҳам, ҳар чизе, ки дар дасташ афтад, ба маддохон ва гадоён садақа мекардааст. Ҳатто дар зимистон дар як рӯзи пурбарфу борон бо як қат чома ба кӯча баромадааст. Дар кӯча ба маъракаи маддохе рост омадааст, ки ӯ чома талаб мекардааст. Хоҷа Дарвеш чомаи худро ба он маддох дода худ дар он сармои сахт бо тани ба курта ба хонақохи худ рафтааст.

Маддох дар паси ин «ҳикояи» худ аз мардум аввал чома, баъд аз он танга ва аз ҳама охир пули сиёҳ та-

лаб кард. Ҳама як чиз-як чиз доданд. Дар қатори мардум Иброҳимхоҷа ҳам ба маддох як танга дод. Ман аз ин кори ӯ дар ҳайрат афтадам, зеро падарам мегуфт, ки «Иброҳимхоҷа бо садақан мардум зиндагонӣ мекунад», бинобар ин аз ӯ пурсидам:

— Шумо чаро ба маддох пул додед?

ӯ ба ман нигоҳи табассумомези маънидоре карда гуфт:

— Магар дар дили ту гузашт, ки ин пулро ба маддох аз се тангае, ки падарат ба ман барои харҷи сайри ту дода буд, додаам? Ин тавр нест. Ман ин пулро аз кисан худ додам.

Бо ин эзоҳи Иброҳимхоҷа шубҳа ва ҳайрати ман дар бораи «ҷавонмардӣ» ва «сахигӣ» ӯ ҳанӯз бартараф нашуда буд ва ҳоло ҳам ба ӯ бо назари суол ва тааҷҷуб нигоҳ карда меистодам. Магар ӯ аз ин кайфияти ман пай бурд, ки ба эзоҳи аввалинаш илова карда гуфт:

— Мардумро ба кори хайр ва садақадихӣ ёд додан даркор аст, ба маддох пул додани ман, ки ба сарам саллаи сафед ҳаст, ба мардум ибрат ва намуна мешавад ва «агар ба маддох садақа додан лозим намебуд, ин кас, ки мулло, эшон ва садақажӯр ҳастанд, ба ӯ пул намедоданд» мегӯянд ва ба қадри тавонистанашон ба ин кори хайр ҳамроҳӣ мекунанд.

Дар ҷанубии маркази Ғичдувон ва наздик ба он деҳае буд, ки вайро Паҳмӯза (Паҳимӯза) меномиданд. Бештарини калонсолони он деҳа маддох ва хурдсолхон «маддохбача» буданд. Маддохон, чунон ки мисолаш дар боло нишон дода шуд, дар бозорҳо ва сайргоҳҳо маъракаи гирифта хикояти онд ба хурофоти динӣ карда садақа металабиданд, маддохбачагон дар ҷойхонаҳо ба давраи ҷойиӯшон нишаста сурудхонӣ карда пул меғундоштанд.

Баъд аз тамом шудани маъракаи маддохӣ ду маддохбача бо як пешхон дар он ҷойхона пайдо шуданд. Маддохбачагон тахминан 16—17-сола буда, пешхонашон 25—26-сола менамуд. Инҳо ба ҳар давраи ҷойиӯшон, ки меомаданд, бачагон дар давра менишастанд, пешхон рост истода ягон суруде сар мекард, бачагон ба ӯ ҳамовоз мешуданд. Аммо на бачагон ва на пешхон он сурудро пурра намехонданд ва ба охир намерасон-

данд: ҳамин ки пешхон сар кард ва бачагон сурудро аз даҳони ӯ гирифта суруданд, пешхон ба талаб меда-ромад. Талаби ӯ ҳам як дараҷа дағалона буд, масалан, мегуфт: «Қанӣ кисая ковед! Сурфа кунед! Инъоматон бояд мувофиқи бурутатон бошад. Ӯй ҷавони тӯтибурут! Чаро натақатон намебарояд?...» ва монанди инҳо.

Баъд аз он, ки ҷойнӯшон аз шарм, ё бо далолати якдигар, ё ин ки аз «шалҳагии» пешхон ба ҷон омада як чиз-як чиз доданд, пешхон мегуфт: «Эй дастпарвардагони хоҷаи ҷаҳон Хоҷа Абдулҳолиқи Гичдувонӣ! Ман аз Бухоро бо нияти хайре ба шумо меҳмон шуда омадам. Ман меҳоҳам имсол ба ҳаҷ равам. Маро «Ҷӯрачулак» меноманд, ки дар гузари Маддохони Бухоро зиндагонӣ мекунам. То ҳол шумо ба ман ҳаҷ чизе, ки додед, барои хотири ин ҷавони хушовоз буд ва он чизҳо ҳаққи инҳост. Акнун ман барои худо, барои харҷи роҳи Маккаи муборақ — барои худ металабам. Баъд аз мавсими ҳаҷ кадоме аз шумоён, ки барои кори худ ба Бухоро равад, як сари қадам ба гузари Маддохон рафта пурсад, ки ман ба ҳаҷ рафтаам ё не, агар касе гӯяд, ки «Ҷӯрачулак ҳаҷ нарафтааст», ҳаҷ кадом аз шумо, ки дар ин ҷо ба ман як танга додааст, аз ман даҳ танга карда гирад».

Албатта, мардум ба пешхон боз як чиз-як чиз доданд.

Ба ман сурудхонии маддохбачагон хеле хуш омада буд, ҳақиқатан ҳам онҳо хушовоз ва хушхон буданд. Ҳайфо, ки пешхони ноинсоф ба дурусттар хондани онҳо роҳ наметод, бо талаби пай дар пай ва пулғундорӣ ҳамаро ба ҷон мерасонд.

* * *

Мо бегоҳӣ ба манзил рафтем, дар он ҷо тарфҳои дору ҷойқардари монанди офтобаҳои кулолгарӣ болон ҳам чида монда буданд. Баъд аз як-ду соат дар он ҷо ёзидан, боз ба сайргоҳ омадем. Дар ҷойхонаҳо ва дӯконҳо шамъҳои калон месӯхт, дар майдонҳо ӯғурҳо пури равшан карда дар вай латтакӯҳна гузошта даргиронда буданд, ки машғалвор атрофро равшан мекард. Мо ҷароғони сайргоҳро гардиш карда баромадем. Иброҳимхоҷа ба мо як шадда мушаки қоғазӣ харида

дод. Дар ин вақт дар миёни мардум «тарфбозӣ сар мешавад» гӯён ҳаяҷон ва гулгула пайдо шуд. Иброҳимхоҷа моро ба болон талча баровард. Ба болон тал ғайр аз мазори Хоҷа Дарвеш боз як хоначаи дигар буд, ки дар қатори иморати мазор бино ёфта буд. Дар байни мазор ва хонача як дарахти тут буд. Аз тарқиши дари хонача партави заифи чароғи хирасӯзе берун меафтод.

Иброҳимхоҷа моро дар пеши он хонача — дар ҷое, ки аз он ҷо сарҳавз ва дӯконҳои нонвой, ҳалвогарӣ ва мевафуруши менамуданд, шинонда:

— Тарфбозӣ дар атрофи ҳамин сарҳавз сар мешавад. Дар он ҷо будани шумоён хавфнок ва дар вақти тарфбозӣ тарсиданатон ё ин ки дар зерини пой мардум монда пахш шуданатон мумкин аст. Дар ин ҷо беозор ва бетарсу бим тарфбозиро ба хубӣ тамошо мекунад, — гуфт ва аз кисааш як кутӣ гӯгирд бароварда ба ҷияни худ Ҳомидхоҷа дода илова намуд:

— Агар то сар шудани тарфбозӣ дилатон тангӣ кунед, гоҳо аз мушак як донашро даргиронда бозӣ карда шинетон.

Иброҳимхоҷа рафт. Ҳомидхоҷа гӯгирд зада яке аз мушакхоро даргиронд. Ҳамин ки овози қарсоти мушак баромад, аз хона ҳам овози ҷонкоҳи: «вой мурдам!» гуфтани чанд кас якбора баланд шуд ва дари хона кушода шуда аз он ҷо чанд кас берун омад. Мо тарсида гурехтем. Ман худро ба даруни бинои мазор гирифта пинҳон шудам. Ҳомидхоҷа, ки ба тарафи дигар гурехта буд, ба даст афтод. Аз хона баромадагон уро гушакшак карда, ду-се торсаки ба рӯяш заданд ва баъд аз тавба додани Ҳомидхоҷа аз мушакпарронӣ, худашон боз ба хонача даромада дарро бастанд.

Ман оҳиста аз мазор баромада пеши Ҳомидхоҷа омадам. Ӯ ханӯз ғирья мекард ва маро дида аз шарм бояд бошад, хомуш гардид ва ба ман:

— Биё, бинем, ки дар ин хонача кихоянд ва ҷӣ кор мекунанд, — гуфт.

Мо пеши хонача рафта аз тарқиши дар пондем. Дар он ҷо 3—4 каси рангканда нишаста буданд, дар пеши ҳар кадоми онҳо бар рӯи рӯймолчан чиркине қандалот, мавиз ва ҳалво барин қизҳои ширин буд. Дар як тараф яке аз онҳо қизеро дар косае фишор меод. Ҳа-

маи инҳо сари худро ҳам карда ва чашмонашонро пӯшонда менишастанд, касе ҳам, ки дар коса чизеро фишор меод, сархам ва чашмпӯшида буд. Баъзе аз инҳо бе он, ки сарашро бардорад, ё чашмашро кушояд, магасвор садои ғинг-ғинги заифе мебаровард. Дигаре аз онҳо дар ҳамон вазъият ва бо ҳамон садои «ғинг-ғинг» ўро ҷавоб меод.

Маълум буд, ки инҳо бо ҳам хомӯшона сӯхбат до-ранд. Аммо ҷӣ гуфтанишон он тараф истад, садошон ҳам равшан шунида намешуд.

Ҳомидхоҷа, бе он, ки овоз барорад, аз дасти ман гирифта ишорат кард, ки ба ҷои худ биравем. Чун ба ҷои худ рафта нишастем, ў ба ман:

— Инҳо кӯкнорӣ будаанд, он чизе, ки дар коса са-лоя мекунад (молиш мемиҳанд), ғӯзаи кӯкнор аст, ки вайро пахш карда обашро нӯшида кайф мекунад,—гуфт.

— Ту аз куҷо медонӣ, ки инҳо кӯкнорӣ ва он чиз кӯкнор аст? — Ман аз ў пурсидам.

— Ман медонам, ман дар Ғиштӣ ҳамроҳи тағоиям кӯкнорхонаро дидаам. Тағоиям яке аз онҳоро, ки бе-мор шуда будааст, барои хондан рафта буд,— гуфт ва илова кард:—инҳо аз овози баланд метарсанд. Ту там-шо кун, ки ман аз инҳо ҷӣ навъи ниқори худро мегирам.

Ҳомидхоҷа шаддан мушакро дар бағал карда раф-та ба дарахти тут баромад ва ба нӯги як шохи баланди вай шаддаро овехт. Баъд аз он аз кисаси ғӯгирд баро-варда нӯги ресмони шаддан мушакро оташ дод ва худ зуд фуромад ва маро ишора кард, ки ҳар ду аз кӯк-норхона дуртар рафта пинҳон шуда нишастем.

Баъд аз дақиқае оташи ресмон ба мушак расид ва садои карсоси вай баромад. Боз кӯкнорҳо монанди аввала фаръедкунон берун давиданд ва ҳарчанд ҳар тарафро кофтанд, аз мушакпаррон асаре наёфта ҳақо-раткунон ба хона даромада дарро бастанд. Баъд аз ра-тани кӯкнорӣён Ҳомидхоҷа:

— Ғӯри модари инҳоро нишон додам,— ғӯён аз шо-дӣ кийғос мезад.

Мушакҳои қоғазӣ ба ришта чунон гузаронида шуда буданд, ки дар байни ҳар ду мушак ба қадри як банди ангушт ресмон холӣ меистод. Баъд аз таркидани муша-ки якӯм, ришта кам-кам сӯхта ба мушаки дуйӯм ра-

сид. Боз ҳамон қарсос, боз ҳамон фаръеди ҷонкоҳ ва давида баромадани кӯкнориён ва боз ҳамон қийғоси шодиёнаи Ҳомидхоҷа такрор ёфт. Дар таркидани мушаки сейӯм боз ҳамин ҳолат рӯй дод. Ман ба Ҳомидхоҷа гуфтам:

— Агар ҳамин воқеа рӯй намедод, ман аз сайри Дарвешобод чизеро тамошо накарда мерафтам. Ақнуи метавонам гӯям, ки «дар сайр тамошое кардам...».

Дар ҳамин вақт мушаки чорӯм таркид ва мо ба тамошон фаръед ва давида баромадани кӯкнориҳо машғул будем, ки аз қафои мо садон ҷонкоҳи дигаре баромада фашишосзанон давом намуд ва тамоми давру пеш равшан шуда рафт. Мо ба паси худ ба тарафи сарҳавз нигоҳ кардем. Дар он тараф тарфбозӣ сар шуда буд: дар роҳи танги пеши сарҳавз гуруҳи одамон ҷунон зич истода буданд, ки бо таъбири мардуми ҳамон вақт «агар сӯзан партоед, ба замин намеғалтид», даруни дӯкониҳо, болон бомҳои тарафи ғарбин сарҳавз низ аз одам пур буд. Дар ду тарафи гуруҳи мардум ду ҷавони барҷастакомате буд, ки дастонашон то оринҷ кушода, дар дасти ростӣ ҳар кадоми инҳо як тарф буд. Тарф монанди аждаҳое, ки дар афсонаҳо нақл мекунанд, беист фашишоси дахшатангез мезад ва монанди ҳамон аждаҳон афсонавӣ аз даҳони худ оташ мебаровард. Забонаи оташи тарф монанди оби фонтан — фаввораҳои пурзӯр ба тарафи ҳаво рост мерафт ва бар қуллаи худ хиргоҳе ба вучуд оварда, дар гирдогирди худ шарорапошӣ мекард.

Вақте ки ин ду ҷавон рӯ ба рӯи ҳам ба якдигар наздик шуданд, оташи тарфи инҳо суфт шудан гирифт ва аз ду каноре, ки ҳар дуи ин ду ҷавон омада буданд, дунафарӣ — чор нафари дигар дутарфӣ — чор тарфро оташ дода рӯ ба рӯи ҳам омадан гирифтанд. Яке аз ин ҷавонҳо хеле хурдсол буд ва монанди раққосони давран базм, тарф дар даст, паррик барин чарх мезад. Аз ҳар тараф овоз баромад: «Намур, Абдулло, шо бош! Ҳақиқатан ту сафдар хастӣ!..»

Ман дар рӯшноии оташи тарф рӯи ин ҷавони хурдсолро дида ба ҷашмони худ бовар накардам: ин Абдулло ҳамон бачае буд, ки дар мактаби духтаракона ҳамроҳи ман мехонд ва падари ӯ Ботурбон рангрез ӯро аз

Ғичдувон ба Соктаре бурда монда буд, ки бадахлок нашавад. Аммо ӯ баъд аз он, ки аз Соктаре ба Ғичдувон омадааст, бо вучуди хурдсолӣ ба қатори бӯзбалахон он ҷо даромадааст ва барои ҳунарҳое, ки дар ҷангҳои байни олуфтагон нишон додааст, дар хурдсолӣ лақаби «сафдариро» ҳам гирифтааст.

Баъд аз ба поён расидани оташи тарфи ин ҷавонон аз ҳар ду тараф сенафарӣ — шаш нафар шаш тарфро оташ дода ба майдон даромаданд ва аз байни мардум «гулрез - гулрез» гӯён садоҳо баромад. Оташи ин тарфҳо бо рангҳои гуногун — сурху зарду бунафшу сабзу нилобӣ шуда мебаромаданд ва хиргоҳи инҳо ба гулбуттаи бисъёр калоне монанд буд, ки гулҳои гуногун шукуфта бошанд.

Як вақт аз тарафи поини яке аз тарфҳо оташ баромад ва тарфбоз бо тарфи худ ба замин афтод. Ғулғулаи мардум баланд шуд: «пошна зад, тарфи ғичдувониҳо пошна зад... Вобкандиҳо бурданд... инҳоро ба ҳавз партоед... ӯй позарезони Мӯлиён, зудтар бароед, ки обрӯи ғичдувониҳо рафт...»

Аз ҷое, ки тарф пошна зада буд, чанд касро аз замин бардошта бурда ба ҳавз партофтанд, ки аз либоси онҳо дуд ва шарораи оташ мебаромад.

«Позарезон! Позарезон!» Ин садо аз тарафи як ғурӯҳи мардум бо шодиёна баланд шуд. Тарафи муқобили онҳо ҳам садо дод: «Ба муқобили позарезони Ғичдувон позарезони Вобканд ҳам тайёранд. Мардин ҳар туманро майдон нишон медиҳад. Пешакӣ шодӣ накунед!»

Аз ду тараф 8-тарфӣ — 16 тарф намоён шуд. Аммо фурсате нагузашта яке аз тарфҳои вобкандиҳо пошна зад, баробари ҳамин як тарфи дигари онҳо кафид, ки садои вай тоқатгудоз буд, баробари кафидани тарф нардбони нонвое, ки дар вай кулчаҳои ширмоли дучорьякӣ (чоркилограммӣ) чидагӣ буд, аз ҷояш парίδα ба ҳавз афтод.

Ман бо Ҳомидхоҷа бо шунидани он садо ва дидани он ҳол рӯ ба замин хобидем. Фаръёд, нола, гирья ва зории ёриталабини одамони бисъёр бо фашишоси 14 тарф, ки оташпошӣ мекарданд, омехта як ҳолати пурдахшате ба вучуд оварда буданд. Мо ханӯз аз тарс сар аз

замин намебардоштем. Як вақт фашшюси тарфҳо паст шуд ва садон як чанд одамон баланд гардид: «Бас кунед! вобкандихо шикаст хӯрданд! Ҳафтаи оянда адаби гичдувониҳоро медиҳем, ҳоло пешаки шодӣ накумед!..»

Баъд аз он, ки садоҳо тамоман паст шуда дар сарҳавз оромии андӯхгинонае ба вучуд омад, мо аз замин сар бардоштем. Ҳомидхоҷа:

— Кӯкнориҳо чӣ шуда бошанд? — гуён ба тарафи хонача давид. Ман ҳам аз дунболи ӯ давидам. Дари хона кушодагӣ, чароғ хира месӯхт, косаи кӯкнор дар рӯи хона чаппа шуда монда буд, рӯймолчаҳои кӯкнориҳо ҳам бо ҳалқосоҳошон ҷо ба ҷо истода буданд. Аммо аз кӯкнориҳо асаре набуд. Маълум мешуд, ки онҳо бо сар шудани тарфбозӣ ба тарафе гурехта рафтаанд.

Баъд аз фурсате Иброҳимхоҷа омад, ба сари ӯ саллааш набуд ва ҷомаи рӯяш дар даст ва тар буд. Мо аз вай аҳвол пурсидем, ӯ гуфт:

— Вақте ки аз тарафи вобкандиён ва гичдувониён дутарфӣ чор тарф ба майдон даромад, ман ба ду тарфбози гичдувонӣ наздик рафта онҳоро дуо кардам: «Худо шумоёнро аз офати тарф нигоҳ дорад ва илоҳӣ аз ин майдони мардон ғолиб бароедон» гуфтам. Яке аз онҳо гуфт: «Агар мо бешикаст бароем, ман ба шумо назри дуруст медиҳам». Ман он ҷавонро дубора дуо кардам. Аммо фурсате аз миён нарафта тарфи ӯ पोшна зад, аз ду пояш маҷрӯҳ шуда ба замин афтод ва либосҳои хам даргирифт. Мардум ӯро ва чанд каси дигарро, ки дар вақти पोшна задани тарф либосашон даргирифта буд, бардошта бурда ба ҳавз андохтанд. Як вақт дидам, ки ҷомаи ман ҳам сӯхта истодааст. Ман ҳам зуд ҷомаро аз тан кашида бурда ба оби ҳавз андохтам...

— Саллаатон чӣ шуд? — гуфта Ҳомидхоҷа аз тағоняш пурсид.

— Ҳоло ҳикояти худро тамома накардаам, — гуён ба нақли фалокати тарфбозӣ давом намуд. — Ман баъд аз куштани оташи ҷомаам барои хубтар ва осудатар тамошо кардани тарфбозӣ дар дӯкони писари Назруллобон ҳалвогар — Файзибой ҷойгир шудам. Он ҷо ҳақиқатан ҳам осуда буд, ба сабаби беруи будан аз гурӯҳи мардум ва дур будан аз оташпошони тарф ба назар ҳеҷ гуна ҳавфе наменамуд. Аммо вақте ки тарфи шуми

вобкандиён кафид, аввалин хавфи пуртахлука дар он
чо рӯй дод: дӯкони нонво бо нардбонхояш ба ҳавз па-
рида рафт, чандин касоне, ки дар он чо чойгир шуда
буданд, маҷрӯҳ шуданд: дӯкони ҳалвогар сӯхт, дар он
чо ҳам чандин касон маҷрӯҳ шуданд ва ман, ки аз пош-
на задани тарфи ғичдувониён зарар дида будам, бо
пошна задани тарфи вобкандиён худро ба канор кашид-
дам. Аммо баъд аз кафидани тарфи вобкандиён касе
ба ман гуфт, ки «акамулло, саллаатон сӯхта истода-
аст». Ман дарҳол салларо аз сар гирифтам, ки бурда
ба оби ҳавз партоям, аммо нашуд, чунки саллаи докаи
нозук тамоман даргирифта буд ва бо гирифтани аз са-
рам дастонам сӯхтанд ва ба таги по партофтам ва сал-
лаам дар пеши назарам сӯхта хокистар гардид.

Назар ба қавли Иброҳимхоҷа, дастони ҷавони воб-
кандӣ, ки тарф дар дасти ӯ кафида буд, аз бандхояш
ҷудо шудааст ва бақияи дастонаш то бозувонаш сӯх-
тааст, худааш беҳуш афтадааст. Ӯро бардошта бурда-
анд. Ҳоло аз зинда будан ӯ мурдани ӯ хабаре набудааст.
(Ман як ҳикояти тарфбозии Ғичдувонро, ки дар вақти
калонсолии ман дар бозори шаби рамазон дар растан
Ғичдувон барпо шуда ба ҳалокати одамони бисъере
сабаб шуда буд, дар «Аҳмади девбанд» ном асари худ
нақл кардам)²⁴.

* * *

Мо ба манзил рафта хобида пагоҳонӣ боз ба сайр-
гоҳ омадем. Дар сарҳавз он зинати дирӯзаи дӯкондо-
рон намонда бошад ҳам, ба ҳар ҳол асарҳои сӯхторро
барҳам дода, як дараҷа ба тартиб даровардаанд. Мо дар
ҷойҳои сарҳавз ба ҷойнӯшӣ нишастем, намад ва ғи-
лемҳои ҷойхона ҳам порча-порча шуда, шакли сояи да-
рахти сафедорро гирифта буданд.

Мо ҳанӯз ҷойнӯширо тамом накарда будем, ки мад-
дохи дирӯза омад ва бо Иброҳимхоҷа бо эҳтироми му-
ридворона вохӯрдӣ намуда ба пеши мо нишаст ва ба
ӯ хитоб карда гап сар кард:

— Ман шунидам, ки дар фалокати дишаба ҷоман
шумо сӯхтааст, бинобарин яке аз беҳтарини ҷомаҳо-
ро, ки дар маъракаи дирӯза бо баракати нафаси шумо
ба ин дуогӯй омада буд, ҳадя ғӯён ба шумо овардам

ва қабулашро илтимос менамоям,— гуфт ва бастаеро, ки дар даст дошт, ба пеши Иброҳимхоҷа гузошт.

Иброҳимхоҷа:

— «Дар кори хайр хоҷати ҳеҷ истихора нест»³⁵,—гӯён чомаро гирифт ва маддох рафт ва баъди аз пеши мо дур шудани маддох Иброҳимхоҷа ба ман нигоҳ карда гуфт:

— Дидӣ, натиҷаи тангаи ба маддох додан дирузамро? Пули ман ҳам монанди пули судхӯрон зиёд шуда ба худам бармегардад.

Мо баъд аз чойнӯшӣ ба тамошон хартозӣ рафтем.

* * *

Дар роҳи калони тарафи шарқии сайргоҳ, ки аз даҳанаи бозори гов то мадрасаи Чӯбин васеъ ва рост мерафт, хартозӣ — пойғаҳи харҳо барпо шуда буд. Дар пойғаҳ тахминан 50 хар ништирок доштанд. Ин харҳо ҳама сафед, калон, чорӯбдум, шамшеръёл ва сихгӯш буданд. Дар пойғаҳ ду хар, ё зиёда аз онро якбора сар медоданд. Ҳамроҳи хар хар як асп ҳам сар дода мешуд. Дар асп як ҷавони асптози хунарманд савор шуда, ба хар ягон бачаи 12—14-соларо савор мекарданд. Ҷои ба давиш сардихӣ даҳанаи бозори гов — сари бозори асп буда, пиллаҷои охириаш пеши мадрасаи Чӯбин буд ва ҳакамҳо ҳам дар он ҷо менистоданд.

Аввал ду-се курраи бачагон ва харҳои харкорони хаваскорро ба пойғаҳ монданд ва баъд аз он навбати харкорони мутахассис ва харбозони номдор расид. Вақте ки ду нафар аз инҳо ба болон тездав будани хари худ аз даҳ танга ё ин ки аз 20 танга гарав мебастанд, «бологаравӣ» сар мешуд. «Бологаравчиён» хар кадом тездав будани яке аз ин харҳоро даъво карда байни худ аз 20 танга, 50 танга, ҳатто аз сад танга гарав мебастанд. Ба ҳамин тариқа ба болон тездавиҳои харони одамони дигар, берунаҳо дар байни худҳошон чандин сад танга бурду бой мекарданд — ё мебурданд ё бой медоданд.

Дар охири кор Истам-Хархӯр ном як харбози пурлофубод ба майдон даромад. Хари ӯ хеле калон ва фарбеҳ буд, ҳамчунон маст буд, ки фурсате аз ханг задаи хомӯш намонд. Бо вучуди ин, ки худи Истам аз тағи нӯхтаи вай дудафта маҳкам дошта менистод, вай хар

замон рост мешуд ва ба харони дигар ҳамла кардан мехост.

Истам баъд аз бисъёр таъриф кардани хари худ ҳарифе талаб кард, ки бо дусад танга гарав бандад. Лекин ҳеҷ кас ба ӯ талабгор набаромад ва ҳама метарсиданд, ки харашон аз хари ӯ пас мемонад ва гаравро бой медиҳанд.

Дар охир Рустами Ашкӣ ном як ҷавони наврас ба муқобили Истам-Хархӯр баромад. Ин ҷавон тахминан 16—17-сола буда, се дандони пеши болоиаш аз лабонаш баромада меистод ва хараши ҳам нисбат ба хари Истам-Хархӯр хурд, лоғар ва газгӯш буд. Ҳама ба ҳаракати ин ҷавон механдиданд ва «беҳуда дусад тангари аз даст медиҳад» мегуфтанд. Истам-Хархӯр бошад, дар ғазаб омада «ба ман ор аст, ки бо ҳамин бачан ашкӣ гарав бандам ва «бузи биничоки» худро бо хари маслуҳи ӯ давонам» мегуфт.

Тамошобинон гуфтанд:

— Агар ту харатро бо хари ӯ надавонӣ, мо хари туро мағлубшуда мешуморем.

Истам оташин шуда:

— Хуб, пулро барорад, баъд ман гарав мебандам,— гуфт ва илова кард: — вақте ки ман гаравро мебарам, аз кучои ин ятимак пул мерӯёнам.

Бача танҳо сад танга доштааст. Ночор ӯ хараширо бо шарт фурухтан хост. Шарт ҳамин, ки агар гаравро барад, сад танган харидорро саду панҷ танга карда медиҳад ва хар ба ҳисоби худаш мемонад. Ва агар бой диҳад, хар аз он харидор мешавад.

Окибат як мӯйсафед, ки дар ҷавониаш харбоз буда, бинобар пириаш ҳоло ин бозиро тарк карда будааст, розӣ шуд, ки бе харидани хар ба Рустам сад танга қарз диҳад ва ӯро тасаллӣ дода:

— Натарс, бачем, хари ту аз хари Истам мегузарад ва баъд аз бурдан ба пули ман панҷ танга ҳамроҳ карда диҳӣ, мешавад, харат ба худат насиб кунад,— гуфт ва аз ҳамёнаш сад танга шумурда ба Рустам дод.

Истам-Хархӯр бо шунидани сухани пиракӣ, ки мегуфт: «...хари ту аз хари Истам мегузарад», монанди ҳезуми саланг даргирифт ва ғазаболудона ба мӯйсафед гуфт:

— Ман ҳамин харро соли гузашта дусад танга харида будам, як сол боз аз барои ҳамин рӯз парвои парвариш карда меоям. Агар хари ман аз ҳамин хари маслух монад, номамо мегардонам ва лақаби «Хархӯри» ба ман ҳаром шавад ва бо ҳамин корд (яккакорди худро нишон дода) шиками харро кафонда мепартоям.

Мӯйсафед табассумкунон ба Истам гуфт:

— Оташин нашав, додар! «Мардро майдон нишон медиҳад, харро ҷавлон» гуфтаанд. Ҳоло, ки харат натохтааст, пешакӣ лофу бод назан ва баъд аз он ки харат гузашт, хар чӣ қадар лоф занӣ, майлат!

Пойгаҳи ду хар сар шуд. Хари Истам ҳаллосзанон пеш гузашт. Рустам хари худро ба ягон бачан беруна надода худ савор шуда буд, ӯ ҷилави хараширо кашида аз паси хари ҳариф мерафт. Истам саллаи худро ба осмон ҳаво дода фаръеди шодиёна мекашид. Ҳамин ки хар ду хар нимаи майдонро тай карданд, Рустам ҷилави хари худро сар дода овоз дод: «Ҳай, ҷонавар, мондаатро гир!» Хари Рустам чорпокунон ба хари Истам расида гирифт. Хар ду хар аз назари тамошобинон ғоиб шуданд. Баъд аз фурсате ҳакамҳо омада гузаштани хари Рустамро хабар доданд. Рустам ҳам бо хари худ омад, аммо дар чехраи ӯ аломати ғалаба набуд. Истам бошад, ба ин мағлубият тоқат карда натавонист ва яккакорди худро аз ғилоф бароварда то гулбандаш ба шиками хари худ фуру зад. Хар ба замин афтод ва мӯйсафед ба Истам гуфт:

— Харат ҳеч гуноҳ надошт, айб ба худат буд, ки ту ин ҷонварро хомфарбеҳ карда будӣ. Бояд ба шиками худ корд мезадӣ.

Тамошобинон ба ин аҳволи ваҳшиёна нафрат карда пароканда шуданд.

• • •

Мо аз бозори асп ба майдони бозори гӯсфанд рафтем, ки дар он ҷо тагалчангандозӣ мешудааст. Дар он ҷо ҳам монанди хартозӣ дар тагалчангандозӣ ҳарифон бо якдигар гарав мебастанд ва тамошобинон бологарав мемонданд, ки дар натиҷа маблағи бисъёре бурду бой шуд. Дар охир як тагалеро, ки тамошобинон дунбан вайро якуним пуд тахмин мекарданд, ба ҷанг даро-

варданд. Дар вақти чанг бо зарбахони сахт, ки тағали фарбеҳ ба муқобили худ мезад, дунбааш аз ҳад зиёд чунбиш хӯрда кафид ва соҳибаш маҷбур шуд, ки он қонварро сар бурида гӯшту рағанаширо бо нархи оддӣ фурушад.

Бо ҳамин сайри як шабурузии Дарвешобод тамоҷ шуд ва ман аҳд кардам, ки дигар ба сайри Дарвешобод наравам, чунки дар он ҷо ягон тамоҷон дилхушкунанда набуд.

«ПАРВАРДИГӒРХУҶА»

Дар деҳаи Соктаре аз миракониён Қорӣ Маҳмуд ном касе буд. Ӯ як шахси ширинкор, хушгап ва ҳозирҷавоб буд. Падараш ӯро дар хурдсолӣ барои ҳифзи қардани қуръон ба қорихона монда будааст, ки сифати «қоригӣ» ба ӯ ба ҳамон муносибат дода шудааст. Ӯ баъд аз қалонсол шуданаш ба хизмати сипоҳгарӣ даромада, дар пеши ҳокимони вилоятҳои амири шогирдпешагӣ қардааст. Баъд аз чандин сол дар ин қор будан ба деҳа баргашта эшонӣ ва дуохониро пеша қарда буд.

Рузе ман аз вай пурсидам:

— Сабаб қист, ки шумо сипоҳгариро тарқ қарда эшониро сар қардед? Ва ҳол он, ки сипоҳгарӣ ҳар чанд хурд ва ба дараҷаи шогирдпешагӣ бошад ҳам, дар вай як навъ ҳокимият ҳаст, аммо эшон ва дуохон ҳар чанд қалон бошад ҳам, қори ӯ маънан як навъ гадоӣ аст.

Ӯ ҷавоб дод:

— «Ғараз аз тушбера гӯшт хӯрдан» гуфтаанд. Одам хоҳ сипоҳгарӣ қунад, хоҳ эшонӣ ва дуохонӣ — мақсад як лаб нони бемехнат ёфта шикам сер қардан аст. Аммо сипоҳ ҳарчанд ҳокимият меқунад ва мардум маҷбуран ба фармони вай итоат менамоянд, ӯро ҳамма золим меқонанд ва аз шумшакли ӯ безоранд, хусусан шогирдпеша, ки олати рӯйрости зулми амиру вазиру ҳоким аст, мардум аз вай бисёр нафрат доранд. Ҳар чанд аз бозхости ҳукумат тарсида ба ӯ итоат меқунанд, агар даст ёбанд, ӯро нақушта наменоманд. Ман дар натиҷаи 10-сола шогирдпешагии худ ин маъниро дуруст фаҳмидам. Аммо эшонӣ ва дуохонӣ як пешаи бисёр

осуда аст, эшон ва дуохон ҳар чанд дар пӯст кандани мардум аз сипоҳ фарқ надорад, лекин ӯ чони касро бо пахта мегирад ва дар дасти ӯ гирифтورشудагон чон додани худро нафаҳмида мемонанд, ба болон ин на танҳо аз ӯ нафрат намекунанд, балки ӯро халоскори худ доништа, ҳамеша ба вай ихлос ва муҳаббат арз мекунанд. Бинобар ин ман аз он пеша ба ин пеша баргаштам.

Дар деҳаи мо Убайдхоҷа ном як миракони дигар буд. Ӯ як одами бечоран номуроде буд. Ӯ дар дунё ҳеҷ орзуву ҳавасе надошт. Аз моли дунё 4 таноб — як гектар замин ва як зардолузор дошт, ки бо даромади ҳаминҳо бечоравор зиндагонӣ мекард. На сипоҳгарӣ мекард ва на эшониву дуохонӣ. Аммо ӯ сипоҳиён ва эшонону дуохонро бисёр дӯст медошт. Ӯ дар боран «адолат»-и золимтарини ҳокимон ва «каромати» бесаводтарин ва фиребгартарини эшонон ҳикоятҳо сохта ва бофта мегуфт. Агар касе ба гуфтаҳои вай гӯш андозад, як рӯзи тамом ҳам дар ин бора ҳикоят карда метавонист.

Қорӣ Маҳмуд ҳикоятҳои Убайдхоҷаро гӯш мекард, ӯро масҳара менамуд ва бо фактҳои ба ӯ маълум дурӯғ будани гуфтаҳои вайро ба пеши мардум фош мекард ва дар охир:

— Бародар, ту фосиқи маҳрум мебошӣ. Агар ту сипоҳ мебудӣ, ё ин ки дуохонӣ мекардӣ, ман туро бо ин ҳикоятҳои дурӯғат айб намекардам. Чунки ғайр аз ман «ҳеҷ араб намегӯяд, ки дӯғи ман турш аст». Аммо ту маддоҳи бемузду миннати сипоҳиён ва эшонон ва даллоли маъсият²⁸ онон мебошӣ, ки ин аҳмакист.

Рӯзе ман дар лаби чӯи Мазрангон, ки аз даруни деҳаи мо мегузашт, нишаста будам. Қорӣ Маҳмуд савора омада ба он сӯи чӯи фурумад ва аспашро ба хавлинаш сар дода худ ба лаби чӯи дар рӯ ба рӯи ман нишаста дасташро шустан гирифт. Ман аз кучо омаданашро пурсидам.

— Аз деҳаи Обкена, аз ҷанозани касе, — гуфта ҷавоб дод.

— Дар вақти бемории он мурда ба сари болинаш бояд барон хондан ҳам рафта бошед? — гӯён пурсидам.

— Албатта, рафтам, хондам, назрашро ҳам гирифтаам ва имрӯз гӯронда омадам, — гуфт.

— Вақте ки диданд дуои шумо ба бемор таъсир накард ва ӯ мурд, бо ҳамаи ин аз шумо ихлосашон нагашта ба ҷаноза хабар кардаанд-дия? — гуфтам ман.

— Мардумони авом аҷаб хислате доранд, — гӯён ӯ давом намуд, — мурдашӯйро, ки гайр аз шуста додани мурдашон ҳеҷ айбе надорад, «шумпонқадам» гӯён ба ҷаноза роҳ намедиханд. Аммо ба эшону дуохонон чунон ихлосманданд, ки ӯро бурда ба умеди шифо бемори худро мехонанд ва ба ӯ назру ниёз медиҳанд, агар беморашон сиҳат ёбад, иро аз некии пойкадами дуохон ва аз шарофати дуои ӯ медонанд ва ба ӯ гашта-баргашта арзи ихлос мекунанд ва такрор ба такрор ҳадья медиҳанд. Аммо агар бемор мурад, иро аз худо медонанд ва аз расидани аҷали ӯ мешуморанд, дар ин сурат на танҳо аз эшон ихлосашон намегардад, балки ӯро аз дигар имомон ва муллоён мӯхтарамтар шумурда, дар йиртиш, агар ба онҳо як оршин суф ё чит диҳанд, ба эшон як тӯб дока медиҳанд.

Қорӣ Маҳмуд дар охири суханаш гуфт:

— Дар ҳар ҳол эшонон ва дуохонон аз мурдашӯён хушбахттар ва баландтолеътаранд. (Ман ин сӯхбати Қорӣ Маҳмудро дар «Дохунда» дар боби «Ҷаноза» дар мусоҳибаи Ҳоҷӣ Яъқуббой бо эшони Султонхон мазмунан додаам.)

* * *

Дар деҳа дар байни ҷавонони калонсол гаштак ме-рафт. Дар яке аз он гаштакҳо як шаб Қорӣ Маҳмудро бинобар хушганаши ва Сайид Акбарро ба сабаби талабаи мадрасаи Бухоро буданаш (ҳарчанд инҳо дар он гаштак аъзо набошанд ҳам) ба меҳмонӣ хабар кардаанд. Ҳамаи меҳмонони беруна ва аъзоёни гаштак дар сари шом дар ҷои меҳмонӣ ҳозир шудаанд. Аммо Сайид Акбар (шояд барои исбот кардани калонии худ бошад, ки одатан калонҳо дар маҷлисҳо дер меоянд), то ду соат аз шаб гузаштан наёмадааст.

Меҳмонон, ки ҳама ёру ҷӯраи якдигар мебошанд, ба соҷибхона гуфтаанд:

— Агар чизе хӯрок тайёр карда бошӣ, биёр, ки аз гуруснагӣ ба ҷон омадем, агар чизе надорӣ, рӯйрост гӯй, ки мо ба хонаи худамо рафта чизе хӯрем.

Сохибхона дар ҷавоб гуфтааст:

— Ҳама чиз тайёр аст, аммо ман ба омадани Сайид Акбархоҷа нигаронам, ки он касро даъват кардаам. Бояд боз андак мунтазир шавем.

Аммо баъд аз интизории бисёр боз Сайид Акбархоҷа наёмадааст ва зиёфат бе ӯ гузаштааст.

Фардон он шаб дар сари кӯча дар қатори мардум Сайид Акбархоҷа ҳам нишаста буд, ки Қорӣ Маҳмуд омад ва аз Сайид Акбар сабаби дишаб ба гаштак на-
рафтаниро пурсида гуфт:

— Як меҳмонхона одам аз ду соат зиёд ба шумо нигарон шуданд, аммо шумо нарафтед. Ин хуб нашуд.

— Ман рафта будам,— гуфт Сайид Акбар,— аммо надаромада баргаштам.

— Чаро? — Қорӣ Маҳмуд тааҷҷубкунон пурсид.

— Зеро сохибхона, ки савод надорад, маро номбар карда «фалонӣ то ҳол наёмад» гуфтаниро бо гуши худам шунидам. Номи маро, ки толибилми мадрасаҳои Бухоро мебошам, ба забон гирифтани як одами бесавод магар дар ҳаққи ман беодоби нест? Бинобар ин «зиёфаташ сарашро хурад» гуён аз паси дари меҳмонхонааш баргашта омадам.

Қорӣ Маҳмуд қаҳқосзанон хандида гуфт:

— Барои ҳар кас ва ҳар чиз як ном лозим аст, ки ҳеҷ набошад, дар ғайби он кас ва он чиз он номро ба забон гирифта аз вай гап зананд. Ақнуи ки шумо аз номи падаратон ба шумо дода ор мекарда бошед, ба шумо як номи бисёр калон медиҳем, ки аз вай ор наку-
нед ва бо гирифтани он ном шуморо фаҳмем. Ин ном, ба фаҳми ман, «Парвардигорхӯча» аст, ки номи худост ва дар дунё аз ин ном калонтар номе нест. Азбаски ба «Парвардигор», ки номи худост, барои шумо як кали-
ман «хӯча» ҳам ҳамроҳ мешавад, аз номи худо ҳам калонтар мешавад, ки ба шумо бисёр муносиб аст.

Ҳама дар ханда шуданд, Сайид Акбар шӯрид. Аммо ба ҷамоат чизе гуфта наметавонист. Ночор дар ғазаб шуда аз ҷояш ҷаста ҷеста ба хонаи худ рафт ва ҷанди рӯз ба кӯча — ба миёни мардум набаромад, лекин унвони «Парвардигорхӯча» ба ӯ махсус шуда монд.

ПАДАРАМ

Ман дар бораи аҳвол ва характери падарам, ки бо вучуди дар хурдсолӣ аз ӯ чудо шуданам дар ҳаёти ман таъсири бузург гузоштааст, боз қадаре истодан мецоҳам: падарам муллоҳои расмиро — имомҳо, қозихо ва раисҳоро бисёр бад медид ва онҳоро ҳар вақт ба нодонӣ ва ноинсофӣ нисбат дода айб мекард. Аз қасби ӯ хо танҳо қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарирро ва аз инсонҳо баъзе касонеро, ки ман онҳоро надида будам, дӯст медошт.

Дар деҳот ҳар вақт дар миёни падарам ва инсонҳо ҷанҷол мекошт, лекин ӯ аз он ҷанҷолҳо ғолиб шуда мебаромад. Чунки ӯ «Масъалаҳои нӯгириҷӯмолиро» — масъалаҳоеро, ки баъзе касон барои ғолиб омадан дар мунозара ёд гирифта меконданд, чишонҳо, муаммоҳо ва ҳисоби абҷад барин чиҳоро, ё маънии баъзе шеърҳоро, ки фаҳмидани он ба донишмандон ягон воқеа мавқуф аст, медонист, муллоҳои расмин деҳот бошанд, ин гуна чиҳоро намедонистанд, баъзеи онҳо ҳатто саводи алифбой ҳам надоштанд. Ана бо ин гуна масъалаҳо ӯ муллоҳои деҳотро мағлуб мекард ва «нодон» гуфта дар пеши рӯяшон таҳқир менамуд.

Мардуми деҳот, хусусан занон, қозихоро бисёр бад медиданд. Аз деҳан мо ҳам як қозӣ баромада будааст, ки ман ӯро надидаам, аммо фарзандони ӯро ман дидаам, ки онҳоро «қозибачаҳо» мегуфтанд. Мардуми деҳан мо ана ҳамон қозиро зиёдтар бад медиданд. Бештарини заминони хуби Соқтаре ва Сайидкент дар дасти авлоди ҳамон қозӣ буд. Дар тарафи шимоли деҳан Соқтаре як қитъа замини зардолузор буд, ки вайро «чорбоғи қозӣ» меномиданд. Дар вақтҳои қабл, ки ман ёд дорам, зардолуҳои он чорбоғ пир шуда аз ҳосил монда буданд. Қозибачаҳо он дарахтҳоро ба ангиштгарон фурухта буданд. Ангиштгарон дар он чорбоғ ҷандин кӯра сохта он дарахтҳоро ғалтонда сӯхта ангишт карда истода буданд.

«Дар ҳамон рӯзҳо зани Усто амак занони деҳаро ба муносабате ба меҳмонӣ хабар карда буд. Ман ҳам ба сабаби хурдсол буданам ҳамроҳи модарам ба он ҷо рафта будам. Лекин ман бинобар гапдӯст ва кунҷков

мункар» (манъ кардан аз корҳои бад) ҳам роҳ наменид-хед.

Одамон гумон доштанд, ки ҳамин замон инҳо ҷангида дастбагирибон мешаванд. Аммо бар хилофи ҷашмдошти онҳо падарам ба имом чизе нагуфт ва аз ҷояш хеста ба тарафи хона рафт. Ман ҳам аз дунболи ӯ давидам.

Падарам вақте ки ба ҳавли даромад, харро тӯқум зад ва ба хона даромада саллаашро баста, ҷомаашро пӯшид. Хӯрчинро гирифта нондонро кушод ва ҳар чӣ қадар ноне, ки дар вай буд, ба хӯрчин андохта ба модарам:

— Ман шаҳр рафтам! — гӯён аз хона баромад.

— Барои чӣ ба як ногоҳ шаҳр меравед? Имрӯз монед, ки барои бача (акаам) кулчан гарм пазам,— гӯён модарам зорӣ мекард. Аммо ӯ ҷавобе надода харро савор шуда баромада рафт.

Модарам дар кӯча чӣ воқеа рӯй доданро аз ман пурсид, ман ҷанҷоли бо имом шударо нақл кардам. Аммо ӯ дар ин ҷанҷол ягон сабаби ба шаҳрравӣ маҷбуркунанда намендид.

Падарам баъди се рӯз аз шаҳр омад, харро ба ҷояш баста хӯрчинро ба лаби суфа гузошт ва аз аҳволи акаам ба модарам чизе нагуфта баромада рафт.

Баъд аз соате омад, ки аз башарааш асари андӯхе, ки дар рӯзи ҷанҷоли имом пайдо шуда то ҳол давом мекард, тамоман барҳам хӯрдааст ва дар абрӯ ва ҷашмонаш нишонҳои хашм ва оташинӣ намондаст ва бо табассуми шодӣ ба модарам ҷанҷоли бо имом кардаашро хикоя карда дар охир гуфт:

— Ман барои дуруст будани сухани худ аз шаҳр ривоят карда овардам,— ва аз бағалаш коғазеро бароварда хонда ба мо шарҳ дод. Мазмунаш ин буд: «талаф кардани мол, хоҳ моли худи талафкунанда бошад ва хоҳ аз он каси дигар, дуруст нест ва агар талафгор моли каси дигарро талаф карда бошад, ба зами ин, ки ӯ бо ин кораш гунаҳгор ба шумор меравад, маҷбур аст, ки мисли моли талафкардаашро, ё арзишашро ба соҳиби он мол гардонад».

Дар пойни он коғаз як мӯҳри калони даҳони пиёлача барин паҳш карда шуда буд.

Падар баъд аз он сухани худро давом кунонда гуфт:
— Бо ин ривоят гуфтаи худро дуруст баровардам
ва имомро дар пеши мардум шарманда кардам. Мул-
лоҳои мо чоҳиланд. Ба суханони монанди худашон
дасторкалонон гӯш андозанд ҳам, гуфтаҳои мо барин
касонро, маъкул бошад ҳам, писанд намекунанд ва су-
хани пурҳикмати «мангар, ки кӣ мегӯяд, бингар, ки чӣ
мегӯяд»-ро намедонанд, агар донанд ҳам, худро ба но-
донӣ мезананд. Даҳони инҳоро бо мӯҳри муфти мӯҳр
кардан (бастан) даркор аст, «гӯшти хар, дандони сағ»
гуфтаанд.

* * *

Падарам ҳарчанд асабини гузаро бошад ҳам, маро
сахт назадааст ва сахт ҷанг накардааст. Дар вақтҳое,
ки ман ёд дорам, ӯ маро танҳо ду бор танбеҳ дода буд.
Яке аз он танбеҳҳо ба ин тариқа рӯй дода буд:

Ӯ боре як хар харид, ки он бадамал баромад, агар
касе ба ёлаш даст расонад, динг-дингкунон ҳаллос ме-
зад. Дар яке аз рӯзҳои тобистон ӯ он харро ба ёбон
бурда барои чаро дар почпоя — дар замини гандумаш
дарав кардашуда баста буд. Вақте ки рӯз пешии шу-
да гармӣ шиддат кард, ба ман гуфт:

— Ёбон рафта харро гирифта биёр. Лекин савор
нашав, ки дастат нохост ба ёлаш расад, динг-динг кар-
да туро меафтанад!

Ман ёбон рафта харро кушода гирифтам ва дар ди-
ли худ фикр кардам, ки «агар аз ягон ҷои баланд са-
вор шавам ва дастамро ба ёлаш нарасонам, динг-динг
нахоҳад кард. Чӣ лозим аст, ки хари тайёро салт
бурда худ пиёда равам».

Ман барои ба амал овардани ин фикр харро ба ҷӯй-
чае даровардам ва аз лаби ҷӯ ба ҳеҷ ҷои вай даст на-
расонда охиста ва оромона савор шуда гирифтам, хар
ҳам ором истод ва ягон бадҳаракати накард. Лекин
вақте ки харро аз ҷӯйча мебаровардам, пешаш баланд
ва тарафи думаш паст шуд. Ман бар болои хари бетӯ-
қум ҷастроқӣ гежида қариб буд, ки аз сағриаш шорида
афтам ва барои нигоҳдории худ аз ғалтиш беихтиёрон
бо ду дастам ба ёли хар часпидам. Хар ба динг-дингку-
нӣ ва ҳаллосзанӣ даромад. Ман аз тарси ғалтидан хар

қадар, ки ба ёли вай сахттар мечаспидам, динг-динги вай ҳам ҳамон қадар зиёдтар мешуд. Оқибат муаллақзанон ба замин ғалтидам. Дасти ростам, гӯё ки вайро аз оринҷ шикаста ё бурида гирифта бошанд, қонгудозона дард кардан гирифт ва ҳар дар ҳолате, ки дар ҳар ҳаллос задан ду пой пасашро ба ҳаво баланд карда ба рости чап алвонҷ меод, ба тарафи ҳавлӣ рафт.

Маро аз дарди даст зиёдтар тарси падар дар ташвиш медошт. Ман аз гуфти ӯ баромада ҳам барои ӯ ва ҳам барои худ кулфати сахте пеш оварда будам ва худро сазовори қазон сахт медонистам.

Баъд аз дақиқае худро рост гирифтам, аммо дарди даст боз ҳам шиддат кард ва гӯё, ки чангчан оҳанине ба баданам даромада дил, шуш, даст ва бозуямро дар як ҷо ба тарафи замин мекашида бошад, маро ба нишастан маҷбур кард. Дар ҳамин вақт падарам аз тарафи ҳавлӣ намудор шуд ва ман ҳам муҳайёи шаттаву шаллоқ шуда ба худдорӣ кардан азм намудам.

Падарам расида омад. Аммо маро назад ва қанг ҳам накард. Баъд аз дидани дасти зарбахӯрдан ман ҳамин қадар гуфт, ки:

— Аз гапи ман баромада аз даст ҷудо шудӣ. Азбаски ин дасти рост аст, барои ту боз ҳам сахт аст, чунки акнун хат навишта наметавонӣ.

Ин сухани охирини падарам маро чунон азоб дод, ки агар сад химча мезад, ин қадар азоб намекашидам.

Падарам бо рӯймолаш дасти маро ба кифтам овезон кард ва аз деҳа аспе ёфта оварда маро ба пушти худ ба асп савор карда ба Ғичдувон ба пеши шикастабанд бурд.

Назар ба даръёфти шикастабанд, дасти ман аз ду ҷо — ҳам аз оринҷ ва ҳам аз бандаш баромада будааст, ки ҷо ба ҷо кард. Дар вақти ҷобаҷокунӣ, шикастабанд чунон сахт фушурд, ки садои шиқирри карда ба ҷояш даромадани устухони оринҷ шунида шуд. Дарди ҷобаҷокунӣ нисбат ба дарди азҷобароӣ чанд дараҷа зиёдтар буд, лекин аз тарси падар ва аз шарми шикастабанд ман худдорӣ кардам ва дод нагуфтам. Падарам ин гуна пуртоқатии маро дида:

— Офарин, писарам! — гуфт.

Баъд аз тамоман дуруст шудани дастам ва аз ёдам баромадани он фалокат рӯзе падарам маро ба пеши

хӯд ҷеғ зад. Рафтам, аз банди дасти чапам нигоҳ дошт ва бо дасти дигараш химчаеро аз тағи намад гирифта ба соқи поям як бор заду гуфт:

— Хушёр бошу ба гӯши худ нигоҳ дор, ки баъд аз ин агар аз гапи ман барой, сахт мезанам. Фаҳмидӣ?
— Фаҳмидам.

Танбеҳи дуйӯме, ки аз падар дидам, ба ин тариқа рӯй дода буд:

Дар наздикии деҳан мо Сари Пули Эшон ном бозорчае буд, ки аз хонаи мо ду километр дурӣ дошт. Рӯзе маро падар ба он ҷо фиристод, ки намак харида орам. Дар бозгаштам аз бозор аз шиносҳои падарам касе ба ман вохӯрда чанд гап таъин кард, ки ба ӯ гӯям. Ман то ба хона омадан на танҳо суханони ӯро, ҳатто худи ӯро ҳам аз ёд баровардам.

Вақте ки падарам аз шиносҳо дар бозор кихоро диданамро пурсид, он одам ба ёдам омад ва ба ӯ хабар додам, ки фалониро дидам.

— Чӣ гуфт? — гуфта пурсид падарам.

Чун ҳамаи гапҳои вай аз ёдам баромада буданд, дар ҷавоби ин пурсиш чанд даҳан гап аз худ сохтаву бофта гуфтам.

Магар он суханони ман бемантиқ ва дурӯғ буданашон зоҳир будааст, ки падар боз пурсид:

— Боз суханони ӯро аз хотир набароварда бошӣ, шояд гапҳои дигар гуфта бошад?

— Не, ҳамин тавр гуфт, — гӯён дурӯғи худро таъкид кардам.

Баъд аз чанд рӯзи дигар он одам ба хонаи мо омад. Падарам баъд аз ба мехмонхона дароварда шинонидани ӯ маро ҷеғ зада ба пеши ӯ шинонд ва аз вай пурсид:

— Шумо ба воситаи ин ба ман чӣҳо гуфта фиристода будед?

У гапҳои таъинкардаашро нақл кард, ки аз гапҳои ман гуфтагӣ тамоман дигар буданд. Ман аз ҳиҷолат дар зери арақ мондам. Падарам аз гӯши ман сахт дошта тоб дода истода ба ман гуфт:

— Баъд аз ин ҳар чизро, ки бинӣ, бо диққат зеҳн монда нигоҳ кун, ҳар гапро, ки шунавӣ, бо диққат гӯш андоз ва агар касе ба ту чизе гӯяд, ё коре фармояд, фаҳмида бошӣ ҳам, дубора пурсида ба ёд гир. Ва эҳ-

тиёт кун, ки гап аз ёдат набарояд. Аммо ҳеҷ гоҳ дурӯғ нагӯй, ки ҳам шарманда мешавӣ, ҳам бадном. Ҳоло ту ду гуноҳ дорӣ — якӯм он, ки гапи таъинкардаро аз ёдат баровардӣ, дуйӯм он, ки ба ҷои он гапҳо аз худ дурӯғ бофта гуфтӣ. Агар ҳамон вақт ту «гапҳои таъинкардашонро фаромӯш кардаам» мегуфтӣ, ман туро ба пеши ин кас шарманда намекардам. Рав, бозӣ кун!

Ин танбеҳи падарам барои ман як таълими бисъёр фоидаманд шуд, ки дар ҳаётим таъсири калон кард ва маро бо диққаткорӣ тарбия намуд, фаромӯш накардани гапҳо, ҳодисаҳо, чизҳо ва одамҳоро ба ман ёд дод. Ман шеърҳоро ҳарчанд махсусан ёд кунам ҳам, зуд аз ёд мебарорам, ҳатто шеърҳои худамро ҳам дар рӯзи дуйӯми гуфта шудани онҳо фаромӯш мекунам. Аммо гапҳо, ҳодисаҳо ва хотираҳоеро, ки ба ман каму беш таъсир карда бошанд, аз ёд набаровардам. Ҳарчанд дар 10—12 соли охири қувваи ҳофизаам хеле суст шуда, гапҳо ва чизҳоро зуд фаромӯш мекардагӣ шуда бошам ҳам, аммо хотираҳои пештара қариб ҳамагӣ дар ёдам нақш баста мондаанд. Ин натиҷаи ҳамон танбеҳи падар аст, ки ман дар паси вай ба идмони (тренировкаи) хотира ва ҳофиза машғули намудам.

Баъд аз рафтани он одам, ман ба пеши падар рафтам ва мехостам дар пеши ӯ як дурӯғи худро иқрор кунам. Аммо шарм медоштам. Бинобар ин хомӯш мондам.

Падарам пай бурд, ки ман ба ӯ чизе гуфтан мехоҳам, аммо ба кадом сабаб бошад, ки нагуфта истодам, бинобар ин пурсид:

— Чӣ мехоҳӣ, гӯй?

— Як дурӯғи худро иқрор кардан мехоҳам.

— Хуб, иқрор кун!

— Рӯза гирифтаним дурӯғ буд.

Падарам хандида гуфт:

— Ман ҳамон вақт фаҳмида будам, ки ту рӯза нагирифтаӣ ва барои харҷи сайр гирифтани худро рӯза нишон додаӣ. Лекин ман он вақт ҳам барои наранҷонидани ту ва ҳам барои наранҷонидани модарат, ки ба рӯзадории ту хеле шавқ дошт, чизе нагуфта будам. Вагарна он корат ҳам дурӯғ буд ва ҳам фиреб. Лекин он вақт бисъёр хурдсол будӣ. Умедворам, ки баъд аз ин он гуна корҳоро накуний!

Падарам як сол пеш аз вафоташ хост, ки маро Бухоро бурда шахро тамошо диҳад ва ман чанд рӯз дар пеши акаам монда ба истиқомати мадраса омӯхта шавам, то ки соли оянда барои хондан аз аввали таҳсил ба шаҳр равам. Бо ин ният ӯ дар яке аз рӯзҳои зимистон ба хар савор шуда, маро ба қафои худ савор карда ба роҳ даромад.

Чун мо аз Ялангӣ ном манзил, ки дар байни Вобканд ва шаҳри Бухорост, гузаштем, хар ба қанори роҳ баромада дар зерӣ як дарахти бед истод. Падар харро бо чӯбзании бисёр аз он ҷо ҳаракат дода ба роҳ даровард ва ба ман гуфт:

— Соли гузашта баҳорон вақте ки ба шаҳр мерафтам, ба сари бозори Ялангӣ нафуромада, ба зерӣ ҳамин дарахти бед-фуромада худ нон хӯрда ва харро дам дода будам. Аз миёна қариб як сол гузашта бошад ҳам, хар ҳанӯз он воқеаро аз ёд набаровардааст ва меҳодад, ки боз дар ҳамон ҷо вайро дам диҳам. Бинобар ин аз он ҷо гузаштан нахост.

Падар баъд аз дақиқае хомӯш мондан боз ба гап даромад:

— Хар аз одаме, ки чизҳои дида ва шунидаашро аз ёд мебарорад, бехтар аст. Диққат кун, ки ҳеҷ чизро аз ёд фаромӯш накуни!

Падарам бо ин, таълими дар боло нақл кардашудан худро бо як мисоли бисёр содаи авомона таъкид ва зернишин карда буд.

АВВАЛИН ЕДДОШТҲОЯМ ДАР БОРАИ БУХОРО ВА МАДРАСА

Мо вақти хуфтан ба шаҳри Бухоро расида, аз дарвозаи Самарқанди он ба даруни шаҳр даромадем. Назар ба қавли падарам, агар 5 дақиқа дер мекардем, дар беруни шаҳр мемондем, чунки дарвозаҳои шаҳр дар вақти хуфтан, яъне баъд аз яку ним соати фуру рафтани офтоб, баста шуда калидҳояшон ба миршаби шаҳр фиристода мешудаанд.

Даруни шаҳр торик буд. Дар дарвозаҳои шаҳр дар пеши дарвозабон як пилсӯз, ки бо пилта ва равшани зағир месӯхт, рӯшноии хирае меод. Ғайр аз ин, дар ягон ҷои кӯчаи шаҳр шамъе, чароғе, ё фонусе набуд. Азбаски ҳавлиҳои Бухоро дар тарафи кӯча дариҷа ва равшане надоштанд, аз онҳо ҳам ба кӯча рӯшноие намеафтод. Кӯчаҳои танг, ки дар ду тарафи онҳо хонаҳои дуошӯна ва сеошӯна бино ёфта буданд, манзараи гӯрмонандеро ба ёди кас меоварданд.

Мо аз кӯчаҳои ин шаҳри «торикистон» андӯхгинона раҳсипор гардида ба пеши мадрасаи Мири Араб расидем, ки акаам бо Сайид Акбар дар он ҷо истиқомат доштанд.

Аз тарафи ғарбии мадрасаи мазкур як рӯшноии дудолуде ба назар намоён гардид ва садои нақораҳо ва сурнайҳо ҳам аз он ҷо мебаромад. Маълум шуд, ки дар он ҷо — дар байни саҳни мадрасаи Мири Араб ва Масҷиди Қалон ҷавкӣ (базми умумии подшоҳӣ) барпо шуда будааст. Дар он вақтҳо одат ин будааст, ки амир берун аз қасри марказии худ — арк, дар кадом ҳавлие, ки манзил кунад, шабона дар наздикии он ҳавли ҷавкӣ, яъне базми умумии кӯчагӣ ташкил мекардааст.

Ман дар он шаб нахустин бор ҷавкиро тамошо кардам, дар як майдони танги чуқур, ки тахминан 10 метр бар ва 20 метр дарозӣ дошт, тамошобини бисёре ғун шуда буд. Дар миёни майдон тӯдаи оташ буда, дойрадастон дар пеши вай қатор нишаста буданд, қариб 20 нафар раққосписарони ҳамради кокулдор дар пеши дойрадастон сурудхонӣ ва раққосӣ мекарданд. Дар пеши онҳо як ўғури пурравған буда, латтакӯхнаҳое, ки дар дарунаш буд, машғалвор месӯхт. Ясавулони ҷӯбдардаст тамошобинонро зада дур мекарданд, ки ҳучум оварда раққосон ва дойрадастонро зер накунад.

Ин базм ба ман маъқул нашуд, чунки вай аз маҷлиси базм зиёдтар ба маҷлиси тарғубозии ғичдувониён монанд буд.

Падарам хӯрчинро фуруварда пеши ман монда худ харро бурда ба сарой баста омад. Мо бо ӯ ба мадраса даромадем. Мадрасаи Мири Араб яке аз беҳтарини мадрасаҳои Бухоро буда, пештоқи баланд ва миёнсарои хушҳавое дорад. Мо аз дарвозаи мадраса дарома-

да ба дасти рост баргаштем. Дар он чо зинае буд, ки мо бо вай боло баромадан гирифтем. Зина торик ва печ дар печ буд. Падарам овоз дода-овоз дода боло мешуд ва ман аз паси ӯ бо аломати овозаш зинапояхро даст-даст карда бо эҳтиёт пой монда боло мешудам.

Баъд аз зина тамом шудан ҳам торикӣ тамом нашуд, чунки сари зина ба чое мебаромад, ки атроф ва болояш пӯшида буд. Дар он чо падар дареро бо қондан мадраса бо пушти нохунаш нарм-нармак тик-тик кард. Дар кушода шуд ва мо даромадем. Хучра иборат аз як гунбази бисъёр баланди васеи гирда буд ва ғайр аз дари даромадаш, ки вай ҳам аз раҳрави болопӯшидан торик кушода мешуд, дигар на дар дошт ва на дарича. Дар миёнаҷои хучра як сандалӣ буда, ба болои вай як шамъи ҷойдори 16-тағӣ, яъне 16 донааш нимчағӣ (нимкилогӣ) месӯхт. Ин шамъ танҳо рӯи сандалиро базӯр равшан мекард ва дигар ҷои хучра, хусусан сақфи баланди гунбазшаклаш, дар нимторикӣ бисъёр воҳимаангез ба назар менамуд. Дар вақти даромадани мо акаам дар пойғаҳи хучра машғули ошқашӣ буд ва Сайид Акбар, ки ӯ дар деҳа лақаби «Парвардигорхӯча»-гиро ёфта буд, дар пеши сандалӣ менишаст.

Баъд аз вохӯрдӣ ва пурсупоси муқаррарӣ ва гузашта нишастани мо дар атрофи сандалӣ акаам ошашро кашида овард. Ош иборат аз палави гӯштимурғноки серравғани балаззат буд.

Дар вақти ошхӯрӣ падарам пурсид:

— Шумоён гӯшти мурғро аз кучо ёфтетон?

Ба ин пурсиш акаам ҷавоб надод. Аммо Парвардигорхӯча ҷавоби ботафсиле дод. Назар ба тафсилоти ӯ, амир Абдулаҳад, ки он сол соли сейуми подшоҳиаш буд, як одат бароварда будааст, он одат иборат аз ин будааст, ки аз арк берун дар ҳар ҳавлие, ки манзил кунад, аз мадрасаи наздик ба он ҳавлӣ баъд аз шом оши мадрасагӣ мепурсидааст. Яке аз ходимони ошхонаи амир барои иҷрои ин супориши ӯ ба мадраса омада овоз меодааст, ки ҳар кас оши тайёр дошта бошад, биёрад. Муллобачаҳо оши палави тайёр кардашонро бо дегаш мебаровардаанд ва он ходим дегҳоро ба соҳибонашон бардоронда ба ҳавлии амир мебурдааст. Дар он чо сарошпаз дегҳоро кушода мазани ошҳоро чашида

дида, яке аз онҳоро интихоб карда мегирифтааст ва дигар ошҳоро рад мекардааст, ки соҳибонашон боз бардошта мерафтаанд.

Сарошпаз он оши писандидаашро ба табақи амир кашида гирифта дегӣ муллобачаро аз оши ошхона пур карда меодааст ва ҳам ба соҳиби ош бо супориши амир 10 танга (яку ним сӯм) пул меодааст.

Азбаски ин одати амир ба ҳамаи мадрасаҳои Бухоро машҳур шудааст, ӯ дар кадом ҳавлие, ки манзил кунад, аҳолии мадрасаҳои атрофи он ҳавли ба умеди қабули амир оши палав мепухтаанд. Чун имшаб амир ба наздикии мадрасаи Мири Араб манзил кардааст, дар 143 хучраи ин мадраса ҳам оши палав пухта шудааст ва ҳол он, ки дар як қисми ин хучраҳо қасоне истиқомат доштаанд, ки дар як зимистон як бор ҳам бошад, оши палав пухтан ба онҳо муяссар намешудааст. Ин гуна муллобачаҳои қашшоқ ҳам қарз карда ё масолеҳи оши палавро аз қассобу баққол ба насъя гирифта ба умеди қабули амир оши палав мепухтаанд.

Сайид Акбар дар охири суҳанаш бо як оҳанги мағруронае гуфт:

— Имшаб аз байни 143 дег ош, хушбахтона, оши мо қабул ёфт ва ин оши гӯштимурғнок аз ошхонаи подшоҳист.

Падарам дар аввалҳои тафсилоти Сайид Акбар суҳанони ӯро гӯш дода ош хӯрда меистод. Чун дар нимаи хикояти вай чӣ будани масъаларо фаҳмид, аз ошхӯри бозистод ва дар ваҷоҳаташ аломати хашм ва ғазаб пайдо шуд.

Ман гумон доштам, ки ӯ ҳамин замон халаҷубашро бардошта акаамро хоҳад зад. Аммо ин тавр накард. Баъд аз ғундоштани дастархон ҳам хеле вақт бедор нишаст. На ба Сайид Акбар ва на ба акаам чизе нагуфт ва ҳатто ба рӯи онҳо нигоҳ ҳам намекард ва монанди шайхони хонақоҳнишини чашмонашро пӯшонда ва сарашро ҳам карда менишаст ва гоҳ-гоҳе сари худро қадаре боло гирифта, оҳе мекашид ва боз сар ҳам мекард.

У имшаб хобида тавонист ё не, ман хабар надоштам, чунки хобам рабуда буд. Чун дар аввали субҳ бо шамъгиронии акаам бедор шудам, дидам, ки падар барои бозгаштан ба саҳро тайёр шуда истодааст. Вақте ки

рӯз сафед шуд, ӯ аз ҷояш хеста ба ман хитоб карда гуфт:

— Писарам, биё, туро ҳам ҳамроҳи худ ба сахро барам, чунки ту дар ин ҷо, дар пеши ин амирбозон на одоби мадраса, балки деглесии ошхонаи амирро меомӯзӣ.

Ман гирьяву зорикунон аз ӯ пурсидам, ки маро ба ин зудӣ ба сахро гардонда набарад, то ки рӯзе чанд дар ин ҷо монда шахро тамошо кунам ва мулло тағоямро бинам.

У розӣ шуд, ки ман муваққатан дар шаҳр монам ва ба тарзи ҷиддӣ:

— Лекин хушбӯр бош, ки монанди инҳо нашавӣ, агар ба гуфтаҳои ман амал накуни, рӯи туро ҳам намебинам,— гуфт ва хӯрчинро аз дасти акаам, ки бардошта бурдан мехост, кашида гирифта аз хучра баромад. Мо то сарои хархона барои гусел кардани ӯ рафтем. Дар он ҷо ҳам чизе нагуфта пули саройбонро дод ва харашро савор шуда ба сахро рафт.

* * *

Он хучрае, ки акаҳои ман дар вай зиндагонӣ мекарданд, «девхона» ном доштааст. Воҳимаангезии рӯзонан вай аз шабонааш ҳам зиёдтар шуд; вақте ки дар рӯзи равшан аз кӯча омада ба он бинои васеи торики дудолуд медароед, гумон мекунед, ки ҳақиқатан ҳам дар ҳар гӯша ва кунҷу канорҳои вай деве хуфта бошад. Ин гунбази пурдахшат фақат дар девори ҷанубиаш як панҷараи хурди гачин дошт, ки вай ҳам ба гунбази аз ин ҳам баландтари масҷиди мадраса кушода мешуд. Агар аз сӯроҳи хурди панҷара ба он сӯ нигоҳ мекардед, воҳимаатон боз ҳам қувват мегирифт, чунки фазои васеи гунбази масҷид ба назаратон монанди як дунбӯи торики бепоён менамуд. Ин хучра инчунин дар зери қуббааш як сӯроҳи танге дошт. Дар рӯзҳои беабри офтобнок, дар соатҳои 12-и рӯз аз он ҷо ба замини хучра даҳони пиёла барин рӯшноӣ меафтод. Ин рӯшноии ғайритабиӣ дар замини торики хучра, монанди рӯшноии ҷашми даррандагон дар шаби торик, дахштангез менамуд.

Зиндагонии мо дар он хучра бисёр содда буд, пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ нони қоқи аз сахро овардашударо

бо чой мехӯрдем. Ҳар рӯз дар соати як акаам ягон дами гарме тайёр мекард. Дами гарми мо ҳам содда буд: мошу биринҷ, баъзан кичирӣ ва гоҳо пнёба, ки бо нони қоқ хеле хушхӯр мешуд.

Қорҳои хучраро — пухтупаз, шустушӯй ва рӯфтурӯбро тамоман акаам мекард ва ман ба қадри қувватам ба ӯ ёрӣ меодам. Аммо Сайид Акбар, яъне «Парвардигорхӯча» монанди он, ки дар он хучра мехмон бошад, ҳамеша дар пешгоҳи сандалӣ поҳояшро дар оташ гарм карда менишаст ва дарсаширо медид, ё хат машк мекард. Гапе ки ӯ мезад, танҳо ҳамин буд, ки аз акаам бо оҳанги ҳокимона мепурсид: «таоматон кай тайёр мешавад?» ё ин ки: «кай чой дам мекунад?»

Акаам ба ин пурсишҳои ӯ бо забони хуш ва чехраи кушода ҷавоб меод. Аммо ман дарғазаб мешудам ва дар дили худ хушмуомалагии акаи худро дар ин мавридҳо нодуруст мешумурдам.

Ман имсол ба сохти хучраҳо ва аҳволи зиндагонии берунии талабагонии мадраси Мири Араб ва ба карруфари мағрурони калонии он мадраса як дараҷа воқиф шудам. Мадраси Мири Араб асосан дуошъёна буда, хучраҳои асосиаш хоҳ дар ошъёнаи якӯм бошад ва хоҳ дуйӯм, пешравоқ доштанд: гулдастаҳояш³⁸ хучраҳои чорошъёна ва гӯшаҳои даруниаш хучраҳои сеошъёна доштанд. Хучраҳои ошъёнаи дуйӯми ин гӯшаҳоро муаллақа меномиданд, ки дар ҳақиқат ҳам аз гӯри муаллақ ҳеҷ фарқ надоштанд. Хучраҳои асосии ошъёнаи якӯм якдара ва аз он ошъёнаи дуйӯм ва чорӯм дудара буданд, ки дари дуйӯми онҳо дарича буда, ба кӯча кушода мешуданд.

Ин мадраса аз дарун дар шимол ва ҷануб ду пештоқи баланд дошт. Дар пушти ин пештоқҳо андак ҷои дутаимонанде ҳолӣ будааст, ки бинокорон ҳамон ҷоро ҳам хучра сохтаанд. Дар дарозии ин хучраҳо як одам базӯр мехобид, аммо бари онҳо бағоят кӯтоҳ буда, ба одам қад намедод. Азбаски дар даруни як тоқи калон дари одӣ бад менамояд, бинокорон дар он хучраҳои танг дарҳои бисъёр сербар ва баланди дарвозамонанд шинондаанд. Аҳолии мадраса ин хучраҳоро «уштурхона» меномиданд. Ин ном нисбат ба дари онҳо бисъёр муносиб буда, нисбат ба даруни онҳо аз қабилӣ номидани

ягон чиз бо сифати зидди он чиз буд, ки ин гуна маҷоз дар Бухоро одат буд. Чунончи, дар ҳамон вақтҳо дар Масҷиди калони Бухоро як одами аз ҳад зиёд фарбех хатиб буд ва фарбеҳиаш ба дараҷае буд, ки дар вақти хутба ду кас аз бағалаш гирифта ёро ба минбар мебароварданд ва худ вазни худро бардошта баромада наметавонист, мардум ёро «Зайди лоғар» мегуфтанд.

Бештарини талабагон зиёда қашшоқ буда, дар зимистон бо ҷомаи тунуки ямоқӣ ва бо кафши бемасҳи мегаштанд. Хурдсолтарини онҳо дар шабҳои барфу борон ҳам бар рӯи саҳни болояш кушода бар рӯи санг нишаста дарс такрор мекарданд ва калонсолтаринашон дар миёнсарои³⁹ мадраса нишаста дарси худро тайёр менамуданд.

Калонон, яъне касоне, ки ба мартабаи мударрисӣ расида буданд ё ин ки дар он мадраса ду-се ҳуҷраи зархарид доштанд, бисёр мутакаббиро — калонгирона ҳаракат мекарданд. Одатан, инҳо дар байни асрушом дар миёнсароӣ менишастанд ва бештарини вақтшонро бо шикоят аз ғоибон мегузaronиданд. Агар яке аз онҳо барои коре аз он ҷо хеста равад, февран аз вай шикоят сар мешуд ва ҳол он ки дар вақти будани ёро бисёр эҳтиром мекарданд.

Ғоҳо инҳо ба мунозира мебаромаданд. Ман он вақтҳо ба болои кадом масъала мунозира кардани онҳоро намефаҳмидам, аммо ҳамин қадарро мефаҳмидам, ки дар болои мунозира якдигарро саҳт дашном меоданд ва бо алфози кӯчагии авомона ҳақорат мекарданд. Ба нодонӣ ва бесаводӣ нисбат додани якдигарашон муомалаи оддӣ ба шумор мерафт. (Ман баъдҳо фаҳмидам, ки ҳамаашон рост мегуфтаанд — ҳамаашон нодон ва бесавод будаанд ва саводнокон дар қатори онҳо наменишастаанд.) Аммо ҳамин ки мунозира тамом шуд, боз якдигарро мунофиқона ҳурмат мекарданд.

* * *

Истиқомати мо дар ин ҳуҷраи «девҳона» бисёр дер нақашид. Соҳиби ҳуҷра, ки як муллои судхӯр будааст, аз акаҳоям зиёфат талаб кардааст, инҳо дар аввалҳои таҳсил, дар вақте ки равшан ва биринҷи аз саҳро

овардаашон будааст, ду бор ўро зиёфат кардаанд. Аммо дар вақти омадани ман захираашон ҳеҷ намонда буд ва охири биринчи худро ба амир палав пухта дода буданд. Бинобар ин соҳибӣ хучраро дигар зиёфат карда натавонистанд ва ў ҳам дар як рӯзе, ки барф меборид, холӣ кардани хучраро талаб кард. (Ман як қисми муомилаҳои хучрадори Бухоро дар «Марги судхӯр» ном асари худ акс кунандаам.)

Акаҳоям се рӯз кофтуков карда аз Бозори Хӯча ном гузари Бухоро як ҷоё ёфтанд. Ин болохонаи як баққол буд, ки ў ин ҷои худро барои «савоб» ба муллобачаҳои бечой меодааст ва аз бади он болохона он сол касе дар вай истиқомат накарда холӣ монда будааст.

Мо ба кӯчидан сар кардем, ҳар чанд дар байни мадрасаи Мири Араб ва ҷои нави мо аз як километр зиёдтар роҳ бошад ҳам, мо чизҳоямонро ба осонӣ кашондем. Парча-палосҳо, дегу табақ ва китобҳо дар як раҳ бурда шуданд, хумчаи рағандон ва торошаҳоро акаам ба пушташ бардошта бурд. Ақун ним ҷувол ангишти қазоқӣ монда буд, ки бурдани вай душвор менамуд. Мо ҷувол надоштем, ки ангиштро дар вай андохта кашонем.

Баъд аз фикри бисъёре акаам дарёфт, ки ангиштро ба хуми об андохта бурдан мумкин аст. Ин фикр ба ман ҳам писандида афтод. Дарҳол оби хумро рехта вайро бо ангишт пур кардем ва хуми ангиштдоншударо аз зина даст ба даст гирифта фурувардем. Дар поин акаам он хумро бо тори ҷомашӯй ҷорбанд карда ба пушташ баст. Ман самоворро ба даст гирифтаам ва Сайид Акбар як китоби худро бо нӯги остинаш олуфтаворона гирифт.

Мо бо ин кӯчи ноинҷол (ноҳинҷор) аз растан болопӯшида — аз миёни бозор рафта наметавонистем, бинобар он бо тангкӯчаҳои пасхам равон шудем. Барф меборид ва зери пой лағжонак буд. Вақте ки мо ба гузари Кемухтгарон расидем, акаам дар барф лағжида афтид, хум шикаст ва ангишт пош хӯрд.

Акаам зери деворро бо остинаш рӯфта пок карда барои ангишт ҷой тайёр кард. Ман бо ў ангиштҳои пошхӯрдари дона-дона аз даруни барф чида дар он ҷо ғундоштан гирифтем. Аммо «Парвардигорхӯча» бо

шикастани хум ва пош хӯрдани ангишт худро ба зери девор гирифта бо пушти нохунаш гарди ангишти ба чомааш нишастаро оҳиста-оҳиста тоза кард ва ба ангиштчини мо тамошобин шуда истод.

Акаам бо ин ҳаракати ӯ бисъёр бадқаҳр шуда ба ғазаб омад ва бе ҳеҷ огоҳонидан ба тарафи ӯ давида ӯро аз миёнаш гирифта бардошта ба рӯи барфи кӯча зад ва ба сари синааш нишаста ӯро ду-се зарбан кундазону дода гуфт:

— Ин аст қазои касе, ки кори худро худ намекунад ва бори худро ба гардани дигарон бор карда озодагӣ ва калонгирӣ мефурушад!

Ҳамин ки акаам аз болои ӯ хест, ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест ва барфҳои либосашро наафшонда ба як тараф гурехта рафт.

Ман ба хушмуомилагин акаам бо ӯ дар корҳои хучра чӣ қадар тааҷҷуб карда бошам, ба ин кораш, ки ҳар чанд ҳақдорона бошад ҳам, ногаҳонӣ ва бар хилофи одаташ рӯй дода буд, аз вай зиёдтар тааҷҷуб кардам ва он вақт дуруст ва рост будани мазмуни як мақоли арабиرو, ки як вақт падарам ба ман гуфта дода буд, фаҳмидам. Мазмуни он мақол ин буд: «Худо паноҳ диҳад аз ғазаби одами ҳалим — нармуомила».

Ман ба ин муносабат ҳикояти ба девона занониданам Сайид Акбарро ба акаам нақл кардам. Чунки тарзи зарбан ҳар дуи инҳо — акаам ва он девона — як ранг буд.

Бо ин ҳикояти ман ҳашми акаам тамоман фуру нишаст ва табассумкунон гуфт:

— Хуб кардӣ, лекин ин коратро ба падар нафаҳмон, ки туро коҳиш мекунанд.

— Бори аввал аст, ки ман он ҳикоятро ба шумо нақл кардам. Дигар на ба падар ва на ба касони дигар нагуфтаам ва нахоҳам гуфт, — гуфтам.

Дар бошишгоҳи нав аҳволи зиндагонии мо хеле саҳт шуд, болохона як хоначае буд, ки бар болои дӯкони баққол бино ёфта буд, деворҳои ҷӯбқори тунук буд, ки ба ягон хонаи дигар намепаиваст. Як дари даромед дошт, ки рӯшноӣ ҳам аз ҳамон ҷо мебаромад. Аммо аз он дар аз равшанӣ дида сардӣ зиёдтар мебаромад. Зотан, аз тунуки девор он хона ҳеҷ гарм на-

мешуд. Мо дар кодоки сандалӣ нишаста поҳон худро гарм кунем ҳам, дигар аъзои баданамон аз сармо меларзид. Дар он болохона дар ду рӯз ду кӯзаи об як баста шикаст. Мо маҷбур шудем, ки оби аз ҳавз овардаамонро зуд кор фармуда бақияшро фавран ба кӯча бароварда резем. Ин хучра ҷои дастурӯйшӯй ҳам надошт. Мо маҷбур будем, ки ба кӯча баромада шустушӯ кунем.

Мошу оқшоқ дошта бошем ҳам, захираи раған тамом шудагӣ буд. Мо барои дамигармпазӣ аз баққол — соҳиби болохона ба ҳашт пул (ду тин) панҷ мисқол (125 грамм) рағани зағир мехаридем, ки ин ба мо дар ду ё се рӯз мерасид. Баққол рағанро бо як манаки (андозаи) кадучагӣ баркашида меод. У болохонаашро барои «савоб» ба мо бепул дода бошад ҳам, дар вақти рағанбаркашӣ манакро пур намекард ва агар нохост кадуча пур шуда монад, дасташро як ларзонда як миқдор рағанро ба лагани худ рехта мегирифт.

Як шаб сармо бисъёр сахт шуд, мо дар хучраи тағоиямон хобидем, пагоҳони он шаб баққол ба мо гуфт:

— Болохонаро шабона бекас мондан дуруст нест. Аҷаб нест, ки дузде ба он ҷо даромада сақфи дӯкони роҳ карда ҳамаи чизҳои маро рӯфта барад.

Аз ин ҷо масъалаи «савобталабии» баққол ба мо тамоман ҳал шуд.

Ман дар ин саёҳати худ гӯё шаҳрро тамошо карда натавонистам, танҳо як бор Регистон ва масҷиди Боллоӣ Ҳавзро дидам, чунки худам ба танҳои ҷоеро наметавонистам. Акаам бошад, ба дарсҳои худ машғул буд. Дар рӯзҳои таътил бо акаам то бозори китоб рафта меодам, ки дар роҳ ғайри ҷанҷоли аробакашҳо бо якдигар, дар кӯчаҳои танг барои роҳ надодан ба ҳамдигар чизеро намедидем. Агар дар мадрасаи Мири Араб ғал-мағали муллоҳоро тамошо мекарда бошам, дар ин ҷо он ҳам набуд.

Дар ин ҷо ягона дилхушиам рафтан ба хучраи тағоиям Мулло Дехқон буд. У дар Бухоро хонадор шуда буд, дар хавлии занаш менишаст. Азбаски он хавли мехмонхона надошт, у аз мадрасаи Фатхулло кушбегӣ, ки ба ҷои мо наздик буд, як хучра ёфта буд ва дар он ҷо дарсгӯӣ мекард.

Тағоням навдарсгӯй ва шогирдонаш кам буданд. Ҷамоае (синфҳое), ки дар пеши ӯ мехонданд, ҳар кадом аз чор-панҷ талаба зиёд набуданд. Ӯ бештарин аз қофия (наҳви забони араб), шамсия (онд ба мантиқ) дарс меод. Талабаҳои ӯ баробари худаш дод мезаданд. Ман ҳайрон будам, ки талабаҳо ба пеши ӯ барои дарسخонӣ омада бошанд ё барои мунозира? Ба фаҳми ман, дарсгӯии имоми деҳаи мо аз дарсгӯии ӯ беҳтар буд, чунки дар пеши имом талабаҳо ором менишастанд ва ӯ бо охистагӣ дарс меод. Агарчи дар он ҷо ҳам бештарини талабаҳо чизро намефаҳмиданд, аммо барои фаҳмидан имкон буд. Азбаски шогирдони тағоням ҳамагӣ бо домулло баробар фаръед мекашиданд, ман гумон мекардам, ки барои ягон чизро фаҳмида гирифтаан ҳеҷ имконият нест.

* * *

Сайид Акбар—«Парвардигорхӯҷа» аз мо чудо шуда рафта, ба охунди Бухоро — Орифхон кафшбардор шуздааст. Ӯ баъд аз кӯҳна қардани ҷанги бо акаам шуда рӯзе ба пеши мо омад ва ба ин хизмат даромадани худро ҳикоя қард. Назар ба қавли ӯ, охунд ҳар ҷо барои тӯй ё зиёфат ва ё барои ҷаноза, ё ин ки ба дарбори амир равад, ӯ ба сифати кафшбардор дар қатори санс ба ҷилави ӯ афтада пиёда мерафтааст. Баъд аз расидан ба ҷои мотлуб санс аспи охундро гирифта савор шуда меистодааст ва Сайид Акбар ҳамроҳи ӯ то дари хонаи нишастаи он ҷо мерафтааст ва баъд аз охунд кафши худро қардан ӯ он кафширо гирифта аз ҷангу хок, ё аз лой пок қарда дар бағали худ нигоҳ меодааст. Вақте ки охунд аз он хона барояд, кафширо пеш монда ба ӯ мепошондааст ва пешкашҳои дар он маврид ба охунд додашударо бардошта, боз дар қатори санс ба ҷилави ӯ афтада пиёда ба хонаи ӯ меомадааст.

Назар ба фикри худи ӯ, ин қор як андоза душвор ва серташвиш бошад ҳам, зиндагонинаш ба хубӣ мегузаштааст — дар ҳавлии охунд дар яке аз хонаҳои ӯ хобухез мекардааст, ки гарм ва озода будааст. Ҳар пагоҳ ҷои қаймоқӣ ва ҳар рӯз оши палав мехӯрдааст.

— Шумо, ки,— гуфт акаам ба ӯ,— худатонро қалон мегирифтед, ҳеҷ қасро назаратон намегирифт ва

анд, ба як асп худ савор шуда, ба аспи дигар он одами кироиро бо унвони хизматгори палтарсавори⁴⁰ худ савор кардаанд. Ба падарам ва ҳамроҳи ӯ ҳам ду асп ёфта додаанд. Падарам мегуфт:

— Ҳар чӣ бошад, хайр шуд, ки ба мо ҳам як-як аспу одами палтарӣ ҳамроҳ накарданд.

Хоҷагон бо як ҳашамати амирмонанд аз шаҳри Самарқанд баромада ба деҳаи Даҳбед, ба тӯйхона рафтаанд. Дар пеши хоҷагон таомҳои гуногун ва пешкашҳои муносиб кашида шудааст. Аммо ба таом ягон меҳмон ҳам нигоҳ накарда даст дароз нанамудааст. Соҳиби тӯй дар поёни меҳмонхона рост истода таъзимкунон илтимос мекардааст, ки «ба таом марҳамат намојанд». Аммо хоҷагон бо нозу истиғно ба тарафи таом нигоҳ намекардаанд.

Охир баъд аз «гиред-гиред»-и бисъёре, калонтарини хоҷагони меҳмон, ки дар пешгоҳ нишаста будааст, аз кисааш қаламтарошро бароварда аз рӯи табақ як дона биринҷ гирифта вайро бо кордча ду тақсим намуда, нимаашро ба даҳон андохта, нимаи дигарашро ба рӯи дастархон гузоштааст.

Падарам мегуфт:

— Мо, соқтарегихо, дидем, ки аҳвол бад аст ва аз пеши ҳамин қадар неъматӣ фаровон ба шаҳр гурусна хоҳем баргашт, фурсатро аз даст надода, зуд-зуд ба ошхӯрӣ даромадем, ҳар чӣ бошад, хоҷагон ба иқтизои калонӣ ё барон исботи калонӣ дар таомхӯрӣ чӣ қадар «гиред-гиред» карда бошанд, дар фотиҳахонӣ ҳам ҳамон қадар «аз шумо-аз шумо»-ро бисъёр карданд. Мо дар ин муддат шиками худро сер карда гирифтём.

Баъд аз ба дастархон фотиҳа хондан, ходимони тӯйхона ошҳои аз пеши меҳмонон баргаштаре мувофиқи одат ба хизматгорони онҳо — ба палтарсаворон додаанд.

Хоҷагон баъд аз якпиёлагӣ чой нӯшидан, боз бо ҳамон ҳашамати амирӣ ба шаҳр баргаштаанд. Вақте ки онҳо ба лаби даръё расидаанд, хоҷагони калон бо якдигар «ин ҷо мувофиқ» ё «он ҷо муносиб» гӯён маслаҳат карда, охир зери як дарахти бедро писандидаанд, ки февран палтарсаворон дар он ҷо ҷулҳои аспхоро паҳн карда ҷои нишаст тайёр намудаанд. Хоҷагон аз

аспҳошон фуромада бар рӯи чулҳои чиркини аспҳо бо чомаҳои шоҳиву зарбафт давра гирифта дузону нишастаанд. Баъд аз он калонтарини хоҷагон ба саисҳо хитоб карда:

— Қанӣ, зудтар биёретон, ки аз гуруснагӣ ба ҷон расидем, — гуфтааст.

Саисҳо «хӯш, тақсир, ҳозир» гӯён аз палтархӯрчинҳо тӯрбаҳои емхӯрини аспҳоро бароварда оварда ба пеши хоҷагон гузоштаанд ва ҳар кадом аз хоҷагон тӯрбан аспи худро кушода аз даруни вай оши палавро, ки дар он ҷо будааст, бароварда то сер шудани шикамашон хӯрдаанд.

Дар ҳақиқат ин оши палав ҳамон ош будааст, ки хоҷагон аз вай нимдонагӣ хӯрда буданд ва бақияшро саисҳо хӯрда саркути худхоро ба тӯрбаҳо андохта барои хӯҷаниҳошон захира карда монда будаанд. Азбаски ин одати доимии хоҷагон будааст, саисҳо ба ин кор моҳир шуда монда будаанд.

Ман дар он вақт аз ҳад зиёд пурмуболиға будани ин нақли падарро ҳаргиз ҳис накарда будам. Аммо баъд аз калонтар шуданам, дурӯғ будани он тарз ошхӯриро фаҳмида бошам ҳам, ба характери аксари хоҷагони он замон мувофиқ буданашро аз рӯи таҷрибаҳои аз сар гузаронидаи худ бовар кардам.

Дар ҳар ҳол ин ёддошти сохтаи падарам он вақт ба ман ҷунон таъсир карда буд, ки пештар аз омӯхтани зиндагонӣ ба пуч ва аҳмақона будани насабтарошӣ ақида пайдо карда будам. Таҷрибаҳои шахсии худам бошанд, он ақидаро таъкид ва мустаҳкам карданд.

ДЕҲҚОНЯ

Ман ба зиндагонии мадраса як дараҷа ошно шуда омадам. Акнун дар пеши падарам масъалаи дар таҳсили оянда ба Бухоро барои хондан фиристодани ман истода буд. Аммо барои ӯ ду касро дар мадрасаи Бухоро тамоман таъмин кардан душворӣ мекард. Бинобар ин ӯ ба ман тақлиф кард, ки худам ҳам ҳаракате кунам, то ки барои ҳарчӣ таҳсилам ба дастам маблағе дарояд.

Дар поёни суфаи хонаи мо андак замини холи буд, ки падарам он ҷойро зардолузур карда буд ва ниҳол-

ҳон зардолуи он чо сесабза⁴¹ шуда буданд. Бинобар он дар он чо чуфт даровардан мумкин набуд, чунки ниҳолҳо зада мешуданд. Падар ба ман фармуд, ки ана ҳамон заминро каландгардон карда чизе қорам ва ҳар чизе, ки аз вай рӯяд, посираи ман дар харчи таҳсил бошад.

Падар барои ин қор ба ман як каландча харида дод ва ман қор сарқардам: бо каландча он заминчаро се бор каландгардон қардам, ки он замин дар чуқури се қадӣ он каландча нармӣ пайдо қард. Акнун дар пеши ман масъалаи дандона ва мола қардани он заминча истода буд. Ман барои ин қор аз як табақа қари кӯҳна ғоида бурдан хостам. Аммо дандонаи ман сик надошт, бинобар ин пеш аз мола қардан кулӯҳҳои он палқаро бо неш ва мӯҳраи каланд реза қардам. Акнун тахтаи дар барои ман вазиған молагиро адо меқард. Ҳомидҳоҷа ва Иқромҳоҷа ба қои чуфти ғов он моларо қашидан хостанд. Аммо баъд аз ду-се бор ба қадӣ замин рафта омадан ин қор ба дили онҳо зад.

Ман як «ғови дигар» ёғтам, ин Хайбар буд; Хайбарро ба молаи худ аспвор бастам. Сағи зирақи тавоно бо ду-се бор ба қадӣ замин рафта омадан, ин қорро омӯхт ва монанди ғовони қухансоли таҷрибақор бо фармони ман пеш мерафт, бармеғашт ва меистод. Ва худам бар рӯи тахта монанди чуфтронон рост истода сағро мерондам.

Баъд аз молақашӣ дар он заминча нури ва хокҳои қухна рехтам ва боз як бори дигар каландгардони қарда мола қашидам ва бо ин замин барои қишт тайёр шуд ва аз падар пурсидам, ки:

— Қӣ қиштан дарқор аст?

— Мардум «аз бекори қадукори» меғӯянд. Аммо ман «дар навқори қадукори» меғӯям. Ту, ки акнун ба қори деҳқонӣ даст мезанӣ, бояд қаду қори. Чунки ин як қишти шӯхи беор аст ва бисёр ниғоҳубинро талаб намеқунад. Хусусан палавқаду, ки ба замми беор буданаш серҳосил аст.

Баъд аз ду-се рӯз офтоб хӯрдани замин ва тар шудани тухм падарам қишта дод.

Ман баъд аз сабзидани қишт вайро дугона ва ягона қарда, дар муддати 15 рӯз се бор каландгардон қар-

дам, ки ин каландгардониро хишова (ё ин ки хишоба) меноманд ва ба беҳи кишт ба қадри қад кашиданаҷ хок кашидам.

Вақте ки палак таноб партофт, оби аввалинро додам ва баъд аз расидани замин падарам ҷон ҷӯяро нишон карда дод, ки вайро кашада хокашро ба зери палакхо пошидам (дар Бухоро киштҳои палакиро пеш аз ҷӯя кашидан мекоранд ва баъд аз як об додан ҷӯя мекашанд, ки ин корро «варқонӣ» меноманд).

* * *

Падарам ҳам имсол дар дехқоннаш аз ҳарсола зиёдтар меҳнат кард. Як таноб (чорьяк гектар) заминро ғӯза ва як танобро ҷувории сафед корид. Азбаски он сол ғӯзапоя хушк шуд, меҳнати падарам абас рафт, ман танҳо ба болои кори кишти ҷуворӣ меистам:

Падар тирамоҳ заминро об дода каландгардон карда, зимистон қавсоб ва чиллаоб дода монда буд ва баҳор баъд аз як бори дигар каландгардон кардан порухт. Дар мо як девори кӯҳнаи афтада ва чандин сол офтобхӯрда буд, ки вайро ҳам ба замини ҷуворӣ кишта шудани калла ба калла рухт. Дар ин кор ман ба падарам ёрӣ додам: ӯ кашшаро⁴² ба болои ҳар гузошта пур карда меод ва ман харро ҳай карда бурда ба замин рухта меодам.

Баъд аз он бо гови касона (кироя) заминро дураҳа ронда ва дандонаву мола карда тухмо кишт ва баъд аз киштан ҳам як бор дандонаву мола кард, ки тухм дар зер хок ба қадри даркорӣ рафт.

Кишт бисёр холибех сабзид ва дар ҳар як қадам як дона ҷуворӣ менамуд. Дехқонони ҳамсоя ба падарам маслаҳат доданд, ки киштро вайрон карда дубора сертухмтар корад. Ба ин тартиб замин бисёр холи монда набуд мешавад. Ӯ қабул накард ва:

— «Ғӯза каландрав, ҷуворӣ уштурдав» гуфтаанд — гуфт,— яъне ғӯза ҳамин тарз кишта шавад, ки дар байни беҳҳои вай ба осудагӣ каланд равад ва кор кардан мумкин шавад ва ҷувориро ба тартибе бояд кишт, ки дар байни пояҳои вай шутур давида роҳ рафта тавонад.

Баъди қад рост кардани кишт се бор каланд карда ба бехҳояш хок кашид. Баъд аз он, ки кишт аз гармии офтоб пажмурда шудан гирифт, як бор об дод. Бо ин об аз беҳи ҳар поя 10—12 бачкии бехҷаст баромад. Ҷ дар беҳи ҳар поя танҳо чор дона бехҷастро монда бачкиҳои дигарро канда партофт. Ҷ умед мекард, ки дар он сол аз ин як таноб замин 30 ман (240 пуд) ҳосил гирад.

Аммо он сол дар музофоти Бухоро аҳволе рӯй дод, ки на танҳо умеди падарам ва осони мо барбод рафт, балки осудагӣ ва ҳаёти ҳама зеру забар шуд. Ин аҳволи пурмалел вабон умумӣ ва муромурӣ буд.

ВАФОТИ ПАДАРУ МОДАР ДАР ВАБӢИ УМУМИ

Дар аввалҳои тобистони соли 1306 ҳиҷрӣ (дар моҳҳои июни соли 1889) дар шаҳри Бухоро бемории вабо ва муромурӣ пайдо шуд. Акаам аз шаҳр бемор шуда ба деҳа баргашта омад. Тағони калонам Мулло Дехқонро дар шаҳр вабо зада вафот кардааст, ки мурдаи ӯро аз он ҷо ба хонаи худхошон ба деҳаи Маҳаллаи Боло овардаанд. Аҳволи сиҳатии падарам хуб набуд ва ӯ дар хона ба ака ва додарҳоям саробонӣ карда мوند, ман модарамро ба сари мурдаи тағонӣ ба хонаи бобом бурдам.

Намедонам дар он ҷо ба модарам вабо расид ӯ ба марги бародараш бисёр сӯхт, ки дар ҳамон ҷо бемор шуд. Ман ӯро ба ҳар савор карда базӯр ба хона овардам ва дидам, ки дар ин ҷо ҳам падар ва ҳам бародарони хурдсол, ки яке 9-сола ва дигаре 4-сола буд, бемор шуда афтадаанд.

Акнун хонаи мо ранги як беморхонаро гирифта буд, ки дар вай ҳам доктор, ҳам фельдшер, ҳам медсестра ва ҳам санитар танҳо ман будам. Дар як хонаи ҳафтболор 5 бемор қатор хобида буданд ва ман бо навбат ба ҳар кадоми онҳо об, оби чӯш, ӯ ин ки шир меодам, мағасхошонро мерондам, берун баромадан хоҳанд, ба қадри қувва ӯрӣ мекардам.

Дар байни як ҳафта ҳамаи хонаҳои деҳа монанди хонаи мо гардид, на танҳо дар деҳаи мо, ҳатто дар туман (район) ҳам одами тандуруст кам мوند ва муро-

мурӣ сар шуд. Аз деҳаи мо, ки тахминан 300 хонавор одам дошт, ҳар рӯз як ё ду чанозаро ба мазор мебурданд.

Ман он вақтҳо намедонистам ва ҳоло ҳам муайян карда наметавонам, ки беморони ман чӣ дард доштанд, он вақтҳо дар деҳаҳо доктор набуд. Дар деҳаи мо бошад, ҳамон табиби кӯхнаи нодон ҳам набуд, ки бо ҷӯшонда додани хасу хошок беморон ва бемордорро тасалли дихад. Дар деҳаи мо танҳо эшонон ва дуохонон буданд, ки бесаводони деҳа ҳам ба онҳо ихлос надоштанд ва онҳо ҳар вақт дуохонии худро дар деҳаҳои дурдаст кор мефармуданд.

Як рӯз ман ба Қорӣ Маҳмуд, ки номи ӯ дар ин дафтар пештар гузашт, гуфтам:

— Амаки эшон, шумо ҳар вақт дуохонии худро дар деҳаҳои бегона кор мефармоед ва ҳол он, ки дар деҳаи худамон ҳам беморон бисъёр шуданд, чаро инхоро намехонед, ки шояд аз даму нафаси шумо шифо ёбанд?

У ҷавоб дод:

— Ҳеҷ дузд аҳолии деҳа ва маҳаллаи худро тороҷ намекунад. Магар ман аз дузд ҳам ноинсофтарам, ки ҳамсоягони худро фиреб диҳам?

Қисми ба фиребгарии худ иқрор кардани ин гуфтаҳои Қорӣ Маҳмуд дуруст бошад ҳам, қисми аз боинсофӣ фиреб надодани ҳамсоягони худаш дуруғ буд. Дурусташ ин буд, ки ҳамсоягон, азбаски чӣ будани ҳамсояи дуохонии худро медонистанд, фиреб намехӯрданд.

Аз миёнаи беморони ман аҳволи падарам бисъёр саҳт буд ва ӯ қариб ҳамеша беҳуш мехобид ва танҳо об мепурсид ва менӯшид. Ва рӯзе чашмашро кушода аз ман пурсид:

— Ба ҷуворӣ дубора об додӣ?

— Не.

— Аз оби аввал чанд рӯз гузашт?

— 10 рӯз гузашт

— Хуб, ҳоло ба об наомадааст! — Ва боз чашмашро пӯшида беҳуд шуд.

Баъд аз он ӯ рӯзе чанд бор бо ман ҳамин тариқа суолу ҷавоб мекардагӣ шуд. Рӯзе, ки аз оби аввал 20 рӯз гузашта буд, ба суоли охирини ӯ «20 рӯз гузашт» гуфта ҷавоб додам.

— Ин тавр бошад, ба об омадааст. Агар тавонӣ, рафта як об дех. Кулӯхи офтобхӯрдари бисъёр андохтаам. Агар об нахӯрад, нобуд мешавад,— гуфт.

Ман каландчаамро гирифта ёбон баромадан хостам. Дар ин вақт ба зиракии сағ қоил шудам: ҳар вақт ки ман ба ҷое мерафтам, ӯ аз дунболам мерафт ва аз ман ҳеҷ ҷудо намешуд. Аз вақте ки ман бемордор шуда дар хона мондам, ӯ ҳам аз пеши дари хона намеҷунбид. Имрӯз, ки ман каландчаро гирифта ба ёбон рафта истода будам, вай ба ман нигоҳ карда думашро ҷунбонид ва баъд ба дари хона наздиктар рафта тумшукашро ба рӯи остона монда ва чашмонашро ба сӯи беморон дӯхта хобид. Гуёе вай дур рафтани маро доништа, хост, ки ба ҷои ман бемордорӣ кунад.

Он сол об фаровон буд, ба болон ин, бештарини деҳқонон бемор буданд, ки касе аз паи об намедавид. Бинобар ин ман ба осонӣ аз ҷӯи калон об кушода оварда замини ҷувориро об додам ва зуд ба пеши беморон баргаштам. Баъд аз ягон соати омадани ман падарам чашмонашро кушода:

- Об додӣ? — гуфта пурсид.
- Об додам!
- Баракалло! — боз чашм пӯшид.

Дар рӯзи 40-ӯми бемориаш ӯ арақ карда тамоман хушъёр шуд. Шир талаб кард, додам, хӯрд. Дар рӯзи дуйӯм дар ҷояш хеста нишаст, дар рӯзи сейӯм асозанон ба пой худ беруи баромад, мо тамоман хурсанд шудем, ки ӯ халос шуд. Лекин дар рӯзи 10-ӯми саломатӣ ёфта-наш ӯ дубора бемор шуда ба бистар ғалтид.

Усто амак, ки ӯ ҳам бемор буд ва аҳли хонаводааш ҳам бемор буданд, бо вучуди ин дар беморини аввалии падарам рӯзе як бор омада хабар мегирифт ва моро тасалли медод, ки ӯ сиҳат хоҳад ёфт: «Фақат чор дона арақи хунук барои ӯ лозим аст».

Дар ҳақиқат ҳам падарам баъд аз арақ кардан сиҳат ёфта буд. Аммо вақте ки ӯ дуйӯмбора бемор шуд, Усто амак чизе намегуфт ва моро тасалли намеод. Лекин ба гумони ман ин беморини ӯ аз аввала сабуктар буд, ки ин бор оромтар мехобид ва аз хуш наме-рафт.

Дар рӯзи ҳафтӯми беморни дуйӯм, вақте ки Усто амак омада беморро дид, ба ман таъин кард, ки агар аҳволаш бадтар шавад, зуд ўро хабар диҳам.

— Ман чӣ медонам, ки аҳволаш бадтар аст ё бехтар? — гуфтам ман дар ҳолате, ки дар чашмонам об ҷарх мезад.

— Гирья накун, мард бош, писари падарат шав! Аҳволи падарат хеле саҳт аст, лекин барои пеш аз вақт ба мусибат дучор накардани шумоён худро ором нигоҳ медорад. Ту ҳам барои ба ташвиш дучор накардани ў худро ором нигоҳ дор! Аломати бад шудани аҳволаш ин аст, ки нафасҳои саҳт-саҳт мекашад ва гулӯяш хиш-шос мезанад. Ман равам, ки аҳволи янгаат бад буд.

Шаб шуд. Ман ҷароғи сиёхро даргиронда бар болои ҷароғпоя мондам. Ғайр аз ман ҳама дар ҳоби беморӣ буданд. Ҳанӯз аввали шаб буд, ки падарам нафасҳои саҳт кашидан гирифт ва гулӯяш хир-хир кард. Усто амакро ҷеғ зада овардам. Ў бо пахта ба даҳони падарам об ҷакконидан гирифт. Бемор чашмашро кушод, аввал ба ман ва баъд ба Усто амак нигоҳ карда гуфт:

— Зиёдтар об диҳед, бо қошук резед!

Амак ба гулӯи ў ду қошук об рехт.

— Бас,— гуфт падарам ва чашмонашро ба тарафи ман гардонида сухани худро давом дод:

— Хон! Дар чӣ гуна душворӣ бошад ҳам, хон! Лекин қозӣ нашав, раис нашав, имом нашав! Агар мударрис шавӣ, майлат!..

Бемор чашмонашро пӯшид. Баъд аз ягон дақиқа бо хар-хар нафас кашидан гирифт. Амак бо пахта об-ҷаккониро сар кард. Дар ин миён бемор дар ҷояш қад рост кардан хост ва ба тарафи ман чашм дӯхт, дубора ғалтид ва дастонаш як ҷунбиш хӯрданд ва баъд аз он ором гирифт. Ин оромии абадӣ ў буд!

Дар ин вақт падарам аз рӯи ҳисоби солгардонӣ, ки ҳисоби шамсӣ мебошад, 57 солро пур карда буд.

Усто амак баъд аз бастанӣ манаҳ ва сарангуштони пой мурда ва пӯшондани чашмони ў, ба ман гуфт:

— Агар ман рафта беморони худро хабар гирифта оям, ту наметарсӣ?

— Ҷаро тарсам? Магар аз падари худ метарсам? — гуфтам дар ҷавоб.

— Бале, шер,— гуфту рафт ва бозгашта омада мурдабонӣ кард. Модар ва акаам баъд аз дубора омадани амак фаҳмиданд, ки падар мурдааст ва додаронам бошанд, баъд аз рӯз шудан фаҳмиданд.

* * *

Дар деҳаи ҳамсоя Йӯлдошбой ном як савдогари қалъачӣ⁴³ буд, ӯ мавиз, гӯлунг, карбос ва чомаҳои пахтадори ғичдувонӣ ғундошта ба Қазали, Окмасқид, Оренбург ва ба дигар шаҳрҳои қазоқон ва бошқирдон мебурд ва аз он чоҳо молҳои русӣ меовард. Баъд аз муромурӣ сар шудан ӯ ба кафанфурушӣ даромад.

Назар ба қавли худаш, ӯ ин корро барои ҳоҷатбарории мардум мекард, вагарна ӯ ба «кафанфурушӣ барин як кори паст ҳеҷ эҳтиёҷ надошта» аст, ба мурдаи падари ман ҳам ӯ «ҳоҷатбарорӣ» карда, асбоби такфин ва чизҳои дигари қанозаро дода моро сад танга қарздор кард. Назар ба қавли Усто амак, агар мо пули нақд медоштем, ҳамон чизҳоро аз бозор 25—30 танга арзонтар гирифтаи мумкин будааст.

Барои харҷи нақда ҳам 20 танга даркор шуд, ки ин маблағро ҳам ба шартӣ 25 танга карда додан, ба мо «ҳоҷатбарорӣ» карда дод. Барои бегоҳи душанбе, чумба ва хатми қуръон ҳам 25 танга лозим шуд, ки мо ин маблағро аз одамони гуногун ба тарзи қарзи майда гирифта сарф намудем. Ҳамин тариқа шуда ман мурдаи падарро 150 танга (22 с. 50 тин) харҷ карда бардоштам.

* * *

Баъд аз гузаштани рӯзҳои азодории падарам, намендонам, аз беҳабарии ман ё бо ягон сабаби дигар гови ҷӯшонамон дар як шаб бемор шуда ҳаром мурд. Модарам ин хабарро дар бистари бемориаш шунида гуфт:

— Ҳар балое, ки омада бошад, ба ҳамон гов занад. Қошкӣ вай пештар мемурд, ки шояд падарат зинда мемонд. Гӯсолаашро ҳам барои саломатии худат ва бародаронат дафъ кардан даркор аст,— ва фармуд, ки вайро ба Хоҷахон бурда диҳам: ин як одами маиби

редасту по буд, ки дар як гӯшан деҳа хобида бо садакаи мардум зиндагонӣ мекард.

Ман гӯсоларо ба ӯ бурдам. Аммо ӯ қабул накард: ва — Шумоҳо ҳозир аз ман мӯхтоҷтаред, чунки мардум ба ман садақа медиҳанд, ман бо вай як навъ зиндагӣ мекунам. Аммо шумоҳо ба садақагирӣ одат накардаед. Акнун ки падаратон вафот кард, маълум нест, ки баъд аз ин ҳоли шумоҳо чӣ мешавад? — гуфт.

Аммо дубора модарам илтимос карда фиристод, ки барои саломатии бачагон қабул кунад. Ин дафъа гӯсоларо ба ӯ ба хотири ризои модарам базӯр қабул кундам.

Дар ин вақт ман фаҳмидам, ки Хоҷахони маиби барҷомонда аз имоми деҳан мо боинсофтар будааст. Имом дар рӯзи қанозан падарам 10 тангаеро, ки ба ӯ доданд, бе ҳеҷ «лозим нест» гуфтан қабул карда буд. Ва ҳол он ки вай дар ҳамон вақтҳо дар анбори худ 50 ман (400 пуд) гандум ва 25 ман (200 пуд) ҷав дошт ва чӣ қадар пули нақд ва асбобу ашъё доштанаширо, албатта, ман намедонистам. Аммо Хоҷахон ғайр аз ду чашме, ки ба садакаи мардум нигарон буд, чизе надошт.

Ака ва укаҳоям, ба қавли мӯйсафедон, аз хавфи мурдан гузашта буданд, аммо аҳволи модарам рӯз то рӯз вазнинтар мешуд. Дар вақтҳои охир ба пеши дар бароварданиш ҳам мумкин нашуд ва ҳаман эҳтиёҷҳои табииаш дар ҷои худаш мешуд, ки ман тоза мекардам.

Бародаронам беҳтар шуда бошанд ҳам, озодона ба по хеста гашта наметавонистанд, аломати беҳтарини аҳволи онҳо дар ин буд, ки кам-кам чиз меҳӯрданд. Ман бо маслаҳати кампирон ва мӯйсафедон мурғонро ба онҳо хӯрондам. Назар ба қавли таҷрибакорон, ягона чизе, ки дар он вақт ба онҳо қувват бахшад, шӯрбон мурғ буд. Ман мурғонро ягон-ягон кушта намак ме*задам ва ҳар мурғро 3 ё 4 бор шӯрбо карда ба онҳо меҳӯрондам.

* * *

Чуворино дар вақт-вақташ об дода бошам ҳам, вайро аз ҳуҷум ва тороҷи паррандагон нигоҳдорӣ карда наметавонишам, дар вақти шира пайдо кардан донахо-яширо гунҷишкон чунон макиданд, ки баъзе сарҳояш

пахол барин тамоман бедон шуда монд. Аммо сарҳой саломатмонда монанди шиками офтобаи сафолин пурра ва гафс шуда буданд. Акнун хучуми гунчишкон он қадар зарар накунад ҳам (чунки ҳар гунчишк бо 10—12 дона сер мешуд), хучуми зсғҳой сиёҳ ва зогчаҳо, ки дар деҳаи мо бисъёр буданд, сар шуда буд. Акнун бим он буд, ки қуворӣ тамом талаф шавад ва мо ҳам талаф шавем, зеро адо кардани қарзи мурдаи падарам ва хӯроки зимистонии мо ба саломат мондани ҳамин қуворӣ вобаста буд ва ғӯза бошад, пояхушк шуда кайҳо талаф шуда рафта буд. Дар хонаи мо орди гандуме монда буд, ки танҳо барои ягон моҳ кифоя мекард.

Аммо ман наметавонистам, ки модарамро ба он ҳол гузошта барои «қувориҳои гӯӣ» ба ёбон равам (дар он вақт одатан паррандагонро аз кишти қуворӣ «ҳой-ҳой, гала-гала ҳой» гӯён меронданд).

Лекин дар ин миён воқеае рӯй дод, ки ман хотирчамъона ба «қувориҳои гӯӣ» машғул шудам: дар вақти тангин аҳволи модарам яке аз тағонҳоям — Алихон ҳамроҳи як нафар ҳамдеҳааш барои дидани ҳамширааш — модарам омад. Назар ба қавли ӯ, баъд аз ғӯронидани акааш — мулло тағониям модару падараш ва дигар аҳли хонаводаашон ҳамагӣ бемор шудаанд. Зани худаш ва занҳои бародаронаш мурдаанд. Худаш ҳам бемор шуда будааст. Вақте ки ӯ қадаре беҳтар шудааст, падару модараш барои хабаргирӣ ба мо фиристодаанд.

Тағониям аҳволи модарамро вазнин дида, ӯро ба хонаи худхӯшон бурдан хост:

— Дар он ҷо падару модар зинда ва ман саломатӣ ёфтаам. Аммо дар ин ҷо ба ту, ки хурдсол мебошӣ ва ба бародаронат ҳам нигоҳубин карданат зарур аст, ба модарат парасторӣ кардан душвор аст, — гуфт.

Мо розӣ шудем. Ӯ ду чӯбро ба шакли нардбон дурӯст кард ва ба ҷои пояҳои нардбон ба онҳо арғамчин кашид, ки инро «сароча» меномиданд. Ду харро пасу пеш гузошта нардбонро ба болои онҳо бор карда баст ва бар рӯи пояҳои арғамчинӣ кӯрпаҳоро болои ҳам паҳи карда ба рӯи вай беморро дароз хобонид ва бар болои ӯ як сӯзаниро пӯшонид ба роҳ даромад.

Аз рафтани модар ҷӣ гуна мутаассир шудани бародаронамро намедонам, аммо дили худам бисъёр вайрон

шуд ва кӯшиш мекардам, ки овоз набарорам ва беморро азоб надихам. Лекин аз гиръяи беовоз хуздорӣ карда натавонистам. Чашмам ба чашми модар афтод, аз чашмони ниммурдан ӯ қатраҳои бисъёр хурди сиришк бар рӯи заб-зард шуда борик гардидарафтааш мешориданд.

— Ба ҳазор дарой! — гуфт дар вақте, ки харҳо ба ҳаракат даромада буданд.

Онҳо аз назар ғойб шуда рафтанд, ман дар дили худ «ӯ холо намемирад, наҳод ки ман аз падару модар якбора ҷудо шавам» гуён худро тасалли додам ва чашмонамро, ки аз ашки талх сӯзиш мекарданд, бо остин пок кардам.

* * *

Бештарини вақти ман дар ёбон мегузашт. Дар хона танҳо дар вақти об ҷӯшонда ба беморон додан ва ягон чиз пухта хӯрондан мемондам. Шабҳо баъд аз торик шудани рӯз ба хона омада хобида, субҳидам пеш аз сафед шудани рӯз ба сари ҷуворӣ мерафтам. Дар ёбон кори муҳимми ман «ҷувориҳои гуӣ» буд. Аммо он паррандагони шилқинро аз як тарафи замин парронам, дарҳол ба тарафи дигараш омада ба сари хӯшаҳои марворидмонанди ҷуворӣ менишастанд. Он паррандагон ба кулӯху сангҳое, ки бо фалохбон (фалохун) ҳаво меодам, ҳеҷ аҳамият намедоданд. Ҳар чанд бо ғуррида рафтани санг ӯ кулӯхи фалохбон аз сари ҷуворӣ хезанд ҳам, пеш аз он, ки он санг ӯ кулӯх ба замин ғалтад, онҳо боз ба сари ҷуворӣ менишастанд.

Дар ин кор Икромхоҷа (писари дуйӯми Усто амак) тадбире кард, ки ман қадаре осуда шудам: ӯ ба ман фармуд, ки дар ғафсии банди дастӣ одам, ба дарозин як оршин як ҷӯби саҳт ёфта бо арраву тешаву рандаву парма ба сари замин овардам. Ӯ он ҷӯбро ба шакли лӯла тарошида бо ранда суфта кард ва аз як тарафи он ҷӯб ба дарозинаш бо парма сӯроҳ намуд. Он сӯрохро ба тарафи дигари ҷӯб набароварда аз болои нуқтаи охириини вай як сӯроҳчаи дигар ҳам кард ва ин асбобро «таппончаи ҷӯбин» ном ниҳод.

Дар он вақтҳо дар деҳаи мо шикорчиён бисъёр буданд, ки милтиқи шохдори қадимӣ кор мефармуданд

ва доруи миттик (борут)-ро худхошон месохтанд. Икромхоҷа аз як шикорчӣ як халтача дору овард ва сӯрохи чӯбро бо дору пур карда аз рӯяш қадаре пахта тикқонд ва чӯбро ба тарафи паррандагон рост карда аз сӯрохи болоияш оташ дод.

Бо расидани оташ ба дору он чӯб қафида рафт. Хайрият, ки на ба ман ва на ба ӯ зарар нарасид. Аммо аз бӯи дору паррандагон аз сари замин чунон гурехтанд, ки то як соат бозгашта наомаданд.

Хеши ихтироъчии мо бо ин қадар аз кори худ даст нақашид ва дафъаи дигар аз чӯби аз аввали ғафстар боз як таппончаи чӯбин сохт. Ин дафъа ба сӯрохи вай до-руро камтар андохт ва сахт ҳам ҷой накард. Ин дафъа таппончаи мо нақафида матлаб ҳосил шуд ва бо паррондани вай паррандаҳо парида мерафтанд. Мо сабр мекардем ва ҳар вақт ки паррандагон боз омаданд, боз як бор мепарондем. Ба ҳамин тариқа ҷуворӣ ба осонӣ аз зарари зиёд эмин монд.

Рӯзи дигар Икромхоҷа аз шикорчиён қадаре кӯрғошим оварда сочма рехт. Донаҳои сочман ӯ аз сочмаи шикорчиён резатар буда, ба қадри донаҳои арзан буданд. Икромхоҷа бо ин сочма ва таппончаи чӯбин гунҷишкон ва қафтарҳои ёбоиро шикор мекард, ки ба химча гузаронида ва ба оташ дошта бирӣён карда мехӯрдем. Як рӯз шикори мо барор гирифта 4 дона кабутар (қафтар) шикор кардем, ки ду донаашро ба бародарони бемор бирӣён карда додам.

Сарҳон ҷуворӣ сафед шуда пухта омада истода буданд. Дар он рӯзҳо падари Икромхоҷа — Усто амак, ки баъд аз вафсти падарам бемор шуда буд, ба по хеста асозанон ба ёбон баромад ва ҷуворини маро аз назар гузаронида:

— Сарҳон пухтаи ҷувориатро пеш-пеш шикаста гирифта дар ҷое гун кардан гир. Агар ба пухтани ҳамаи инҳо ё ба хазонрезӣ нигарон шавӣ, корат зӯр мешавад, дар он вақти танг ба танҳои ин корро карда наметавонӣ, — гуфт ва аз паҳлуи замини ҷуворини мо як замини поч-поя — ҷои гандумро нишон дода илова кард:

— Ана дар ҳамин ҷо гун кун, ки замини хушки сахти ҳамвор аст ва дар ин ҷо кӯфта бардошта гирифтани дон осон мешавад.

Ман аз ҳамон рӯз сар карда ба чувориғундорӣ даромадам. Акнун шабҳо ҳам дар ёбон мондан даркор буд. Ман ба ин мақсад чуворипояҳои сарҳошон шикаста гирифташударо ғалтонда бароварда дар сари хирманам як коза (чайла) сохтам. Ҳар қадар ки сарҳои чувориро бисъёртар шикаста мегирифтам, чуворипояҳо ҳам ҳамон қадар бисъёр шуда козаам ҳам ҳамон қадар борону шамолногузар мешуд. Охир чуворипояҳо ҳамон қадар бисъёр шуданд, ки нимаи вақти ҳаррӯзаамро барон ба хона кашонда бурдани онҳо сарф мекардам.

Дар козаам шабҳо дар пеши ман Икромҳоҷа мехобид ва азбаски модараш ўгай буд, ба хонааш рафтан намехост. Бачагони тандуруст ё аз беморӣ саломатёфтаи деҳа ҳам шабҳо ба пеши мо ғун мешуданд ва то нимаҳои шаб гапзанон нишаста, баъд хона ба хона мерафтанд ва баъзеҳошон, ки модари ўгай доштанд, дар ҳамин ҷо бар рӯи сарҳои чуворӣ ё чуворипояҳо мехобиданд.

* * *

Як шаб ҳаво соф буд, сармон тунди тирамоҳӣ ба бадани кас монанди бигизи дар оташ тафсида сӯзиш кунонида мехалид. Дар равшании моҳ қиравҳои бар рӯи растаниҳо пайдошуда монанди барфи навборида ялаққосзанон менамуданд. Ҳар кас медонист, ки имшаб ҳама чизҳоро хунук мезанад ва фардо ғундор-ғундор сар мешавад.

Ман ҳам фикр мекардам, ки «агар имшаб сармо занад, фардо ҳамаи чувориҳоро ғундошта гирифтаи даркор мешавад ва ҳол он, ки ҳанӯз дар замин нимаи чуворипоя бар пой ва сарҳошон шикастагӣ буд. Баъд аз сармо задан охистакорӣ ба кор намеравад, чунки ба зудӣ ялагард шуда мардум чорпоҳошонро дар ёбон озодона яла карда сар медиҳанд ва эҳтимоли борон боридан ҳам ҳаст, дар он вақт ҳамаи чувориҳоям нобуд мешаванд. Аммо як худам ба танҳои ин қадар чизро чӣ гуна ба зудӣ меғундорам?»

Ман дар ҳамин гуна фикру хаёл будам, ки Икромҳоҷа омад. Ў аз сармо меларзид ва шикояткунон гуфт:

— Хостам аз кӯрпаҳои аз модарам ба мерос монда якеашро биёрам, модари ӯгай надод. Ба падарам гуфтам, ӯ ҳам тарафи вайро гирифта:

— Агар як кӯрпачаро гирифта ба ту диҳам, ӯ норозӣ мешавад ва худаш аз беморӣ нав хестааст, аҷаб нест, ки канда шавад⁴⁴. Ин гуна сармо одамро намекушад. Рафтан гир! — гуфт.

Боз се бача омад ва яке аз онҳо ба ман гуфт:

— Ту барои «во, бибем»-гӯӣ ба Маҳаллаи Боло нарафтӣ?

Ин сухан як дег оби ҷӯшон буд, ки ба сари ман рехт ё санги осие буд, ки бар сари ман гардида тамоми аъзон баданамро ордвор сонда партофт. Ман фаҳмидам, ки модарам мурдааст ва ин бача, аз кучо бошад, шунда омадааст ва ба ман ба ҳамон тарзи ифодае, ки ба ақидан худаш шоирона ва болеяш пӯшидааст, фаҳмондан хостааст. Аммо ба чашмонам об чарх назад, гӯё маро бо он сухан дар оташ андохта гудохта бошад, ҳаман наму тарихи баданам хушкида буданд. Ман фикр мекардам: «Акнун чӣ кор мекарда бошам? Дар 12-солагӣ ҳам бепадар ва ҳам бемодар, бародарон бемор, акаам бошад, ҳар вақт саломат ёбад, ба хондан меравад ва додарҳои хурдсолро ҳам бояд ман саровонӣ кунам. Хондан... ва он хондан, ки худ мехостам ва падар дар нафаси вопасинаш васият карда буд, чӣ мешавад?»

Вақте ки он бача ба ман «ту барои во, бибем»-гӯӣ нарафтӣ» гуфт, як рафиқаш ба ӯ: «лозим нест, ба ӯ тасалли додан зарур аст, на ин ки ҳазл кунӣ» гӯён пиҷиррос зад ва ба ман нигоҳ карда суханашро давом дод:

— Зарар надорад, як кор мешавад, меравад. Икромхоҷа ҳам бемодар аст.

— Ғам нахӯр! Ҳар чӣ бошад, мегузарад, «чист, ки нагузарад?» — гуфт Икромхоҷа, — ман 10 сол аст, ки бе модар зиндагонӣ мекунам, маро гург нахӯрд.

— Ту модар надошта боӣ ҳам, — гуфт ба Икромхоҷа бачаи дигар, ки то ҳол хомӯш истода буд, — падардорӣ ва модари ӯгай дорӣ. Аммо барои ин (маро ишора карда) зӯр шуд, ки аз падару модар якбора ҷудо гардид. Худо осон кунад.

— Ман, ки аз модар ҷудо мешудаам, кошкӣ аз падар ҳам ҷудо мешудам, — гуфт Икромхоҷа оҳе кашанда, —

то ки ба дасти модари ӯгай гирифтор намегарди-
дам...

Инсон вақте ки дар як душвории беилоҷ монда аз ҳар тараф ба худ тасалли меҷӯяд, ба ҳар муносабат ва аз ҳар чиз барои худ як тасалли тарошида мебарорад. Ман ҳам аз ин сухани Икромхоҷа барои худ як тасалли тарошида баровардам ва дар дили худ гуфтам: «Агар баъд аз мурдани модарам, падарам зинда мебуд ва зани дигар мегирифт, дар он вақт чӣ мекардам? Албатта, модари ӯгай маро рӯи хуш намедод, дар хона роҳ намедод, аз кӯрпаҳои модарам ба ман намедод ва ба болои ин, падари меҳрубонамро ба ман номехрубон мекард. Ҳоло ҳар чанд бепадари модар монда бошам ҳам, худ ба худам соҳиб мебошам, ҷуворӣ азони ман, ҳар аз онӣ ман, додарҳо дар ихтиёри ман. Дуруст аст, ки аҳволам душвор аст, лекин аз зердастии модари ӯгай осонтар аст». Ана бо ҳамин фикр хеле тасалли ёфтам.

Тасаллиёбии ман то вақте давом намуд, ки рафиқонамро хоб рабуд ва баъд аз он танҳои худро ва хусусан ҷудони падару модарро, ки ягона ғамхори меҳрубони ман буданд, ҳис кардам ва дигарбора лашкари андӯху алам ба ман ҳуҷум сарда, тамоми хавосамро фаро гирифт. Акнун бо «ҳой-ҳой» гирия кардан мехостам, аммо аз бими нороҳат кардани рафиқон, ки маҳз барои тасалли додан ба ман ба гирди ман гуи шуда дар зери қирави тунд меҳобиданд, худдорӣ намудам. Орзу мекардам, ки коре шуда ҳаман ин ғаму кулфатҳо ҳар чанд як чанд дақиқа ҳам бошад, аз ёдам барояд ва ман ҳам андаке рӯи осоишро бинам ва бо хоҳиши ин орзу байти зерини як ғазали Бедилро, ки падарам дар ин гуна мавридҳо бисёр мехонд, ба ёд овардам ва бо овози пасти ҳазин замзама кардан гирифтам:

Эй фаромӯшӣ, кучой, то ба фаръёдам расӣ!
Боз андӯхи дили ғампарварам омад ба ёд!

Дар ин вақт суруди ҷуфтронон шунида шуда, маро ба худ машғул кард.

Ҷуфтронони райони Ғиҷдувон одатан дар шабҳои тобистон дар соати 10-и шаб ғов баста кор сар мекарданд

ва замиро пеш аз баромадани офтоб дандонаву мола карда намашро тамоман дар худаш нигоҳ медоштанд — аз хушкандани партави офтоб эмин мекарданд: дар шабҳои дарози тирамоҳ бошад, баъд аз нимаи шаб кор сар карда бо ҳамон мақсад пеш аз тулӯи офтоб корашонро тамом менамуданд. Дар ин гуна вақтҳо ягона тасаллибахши он ҷуфтронон, ки бо маҷбурияти зиндагӣ хоби ширинро тарк карда дар шаби тор кор мекарданд, сурудҳои буд.

Бештарини деҳқонони районҳои Гичдувон ва Вобканд сурудҳои ва шашмақомдон буданд. Онҳо, бо вучуди бесаводӣ, шашмақомро бо ғазалҳои классикӣ аз падару бобоҳои даҳан ба даҳан омӯхта буданд (қувваи мусиқии шаҳри Бухороро ҳамеша аҳолии районҳои Гичдувон ва Вобканд пур карда менестоданд. Аз боқимондан онҳо — ҳофизии ҳалқии Тоҷикистон устоди шашмақомдон Бобоқул Файзуллоев аз Гичдувон ва ходими хизматнишондодаи санъати Ўзбекистон нотанависии шашмақомшинос Шохназар Соҳибов аз Вобканд аст).

Зотан, шашмақом хеле ҳузрангез буда, ҳақиқатан тарҷимони аҳволи онрӯзаи меҳнаткешон ва аз ин ҷумла деҳқонон буд. Ҳар чанд дар фуруварди ҳар як ҳавои шашмақом тарона ва уфарҳои хеле шӯҳи шӯрангез бошанд ҳам, инҳо махсуси базмиҳои хонагии рақсдор буда, ҷуфтронон ба асл ва асоси ҳавоҳои шашмақом, ки ба ҳоли худашон мувофиқ буд, қаноат мекарданд.

Ҷуфтрононе, ки дуртар аз хирмангоҳи ман замин меронд, дар ҳавои савти ушшоқ, ки вайро савти калон ҳам мегӯянд, як ғазали Бедилро сар кард ва дар авҷи он ҳаво ҷуфтронии дигар, ки дуртар аз вай кор мекард, ба ӯ ёри дод. Ман бо шунидани он ғазал дар он суруд, бе он ки овозе барорам, дарун-дарун гирифта дили мусибатманзили худро қадаре ҳолӣ кардам ва дар ин ҷо ба тарзи намуна нақл кардани се байти он ғазалро, ки ба аҳволи оншабаи худам хеле мувофиқ буд, муносиб дидам:

- Далели қорвоии ашқам, охи сардро монам,
Асарпарварди доғам, ҳарфи соҳибдардро монам.
Рафиқи ваҳшати ман ғайри доғи дил намебошад,
Дар ин гурбатсаро хуршеди танҳоғардро монам...
Фалак умрест дур аз дӯстон медорадам, Бедил,
Ба рӯи саҳфаи офоқ байти фардро монам.

Баъд аз ба охир расидани суруди ҷуфтрони аввал, ҷуфтрони дигар як ғазали Ҳофизро, ки аввалаш ин байт аст:

Сабо, ба лутф бигӯ он ғизоли раъноро,
Ки сар ба кӯху биёбон ту додай моро...

дар ҳавои ироқ сар кард ва дар авҷи ин ҳаво ҷуфтронии дигар ба ӯ ёрӣ дод...

Ба ҳамин тариқа сурудхонии ҷуфтронон дар он ёбони ором то поёни шаб давом намуд ва вақте ки рӯз сафед шуд, онҳо хомӯш монданд ва рафиқонам бедор гардида маро ба тарафи худ машғул карданд.

Ин парча як марсияест, ки аҳволи онвақтан худро баъд аз шаст сол ба қалам оварда ба модари худ бахшидам. Агар ин мусибатнома аз ҳад зиёд андӯховар баромада хонандагони мӯхтарамро нохушнуд кунад, маъзарат мепурсам ва маро, ки маҷбурияти фарзандии худро, қисман бошад ҳам, адо кардан хостам, умедворам, ки бубахшанд.

ҲОСИЛҒУНДОҶИЯ ВА САРФИ МАҲСУЛҶОТ

Ҷуворино бо ёрмандии ҳару аспӣ ҳамсоягон ва баҷагонии деҳа кӯфтем ва ғалбер карда чош кардем. Ҳосил аз ҳосилоте, ки то он вақт аз он гуна киштҳо мегирифтанд, зиёд баромад. Мо аз ҳама аввал аз чош бо ғалбер тахминан баркашида 15 ман (120 пуд) ба Йӯлдошбой барои қарзи ғӯру кафани падар додем. Миёнаравон ҳар як ман (8 пуд) ҷуворино 10 танга (1 сӯму 50 тин) нарх карданд. Дар бозор нархи як ман ҷуворино 12 танга бошад ҳам, барои аз сари хирман бо ҷувол ва аспу ҳари худ бардошта бурданаш 2 танга кам карданд.

Йӯлдошбой 125 тангӣ пули ҷуворино ба қарзи худ ҳисоб карда, 25 тангӣ боқимондари ҳам ба қарзхоҳони майда дод.

Баъд аз адо кардани қарзи Йӯлдошбой ва қарзхоҳони дигар барои хӯроквории худамон ҳам тахминан 5 ман (40 пуд) ҷуворино сафед монд, ки ба хона кашондам. Кӯкбош (сарҳои нимрас ва тамоми сафеднашудани ҷуворино)-ро бебаркаш ба хона бурдам.

Баъд аз як ҳафтаи ҳосилгундорӣ тағоиям Алихон, ки модарамро дар вақти беморнаш бурда буд, омад. Вай ба мо ҳисоб дод, ки ба бардоштани мурдаи модарам 100 танга харҷ кардаанд ва ин маблағро аз мо талаб кард.

Мо 20 ман (160 пуд) кӯкбошро ҳар ман 5-тангагӣ (75-тинӣ) ҳисоб карда ба қарзи ӯ додем. Дар бозор як ман кӯкбош 7 танга буд, ки ба ӯ ҳам аз ҳар ман 2 танга барои бардошта бурданааш гузашт карда шуд. Аз ғайри ин, ҳар ҳам он зимистон бо сериву пурӣ кӯкбош хӯрда баромад.

Ин ҳосил аз он ҷумла ҳосиле буд, ки касе монандашро то он замон дар деҳа ёд надошт. Усто амак ҳам нимтаноб заминашро ҳамон сол ҷуворӣ кишта буд, се ман ҷувории сафед ва ду ман кӯкбош бардошт ва ҳол он ки ҷувории ӯ ба воситаи писараш — Икромхоҷа аз тороҷи паррандагон тамоман ниғаҳдорӣ карда шуда буд. Мардум мегуфтанд, ки «агар ҷувории шумо ҳам дуруст ниғаҳдорӣ меёфт, 40 ман дони сафед меод».

Мӯйсафедони деҳа ин ҳосили баландро дида мегуфтанд, ки «ҳосили ин қадар баланд ҳосият надорад. Ана ҳамин ҳосили аз ҳад афзун буд, ки сари Сайидмуродхоҷа (падарам)-ро хӯрд».

Ман бо вучуди хурдсолӣ ба ин ақида розӣ шуда натавонистам. Ман бисъёр содда муҳокима мекардам: ман дар дили худ мегуфтам: «падарам меҳнат карда, як таноб заминро ғӯза кишт. Ғӯзапоя хушк шуда меҳнаташ тамоман сӯхт. Аммо ин беҳосилӣ умри ӯро зиёд накард. Чаро ҳосили хуб умри ӯро кам мекарда бошад?»

* * *

Палавқаду ҳам, ки ҳосили аввалини меҳнати деҳқонии ман буд, аз одат берун ҳосили бисъёр дод. Ман баъд аз хазонрезӣ палавқадуҳои сурхшударо қанда дар дӯқонхонаи падарам раҳ задам, як хонаи 5-болора аз замин то шифт пур аз қаду шуд. Қадуҳои нимрас ва ходро барои хӯрокворӣ дар мадони хона ҷой кардам.

Ман он зимистон кадуфурӯшӣ кардам ва ин корро бо як интизоми муайян гирифта бурдам: дар Ғичдувон ҳар ҳафта ду рӯз — шанбе ва чоршанбе — бозор мешуд.

Ман ҳар рӯзи бозор 16 дона кадуру дар ҷувол андохта бозор бурда дона-дона мефуруҳтам. Дар ҳар бозор барои бастанӣ ҳар дар сарой ду пул (ним тин), барои тақҷоини кадуфурушӣ чор пул (як тин) харҷ мекардам. Аз ғайри ин ҳар рӯзи бозор ба чор пул як кулчаи ширмол, ба чор пул ангур харида худ меҳурдам ва барои бародарони беморам ҳам ду кулчаи ширмол харида ба хона мебурдам. Ба ҳамин тариқа ман дар ҳар рӯзи бозор 22 пул (панҷу ним тин) харҷ мекардам. Ҳар ҳафта нимча (500 грамм) гӯшт ҳам ба хона мебурдам.

Баъд аз он, ки пули каду ғун шудан гирифт, ба худам ва додарҳоям аз бозор либос харидам (акаам ба қадри зарурӣ либос дошт). Баъд аз ҳамин қадар хароҷот дар баҳорон аз бақияи пули каду як гӯсфанди очабача харидем.

САРДОР ВА ДАСТЪЕРИ ОИЛА

Ман он сол дар оилаамон ҳам ба ҷои падар, ҳам ба ҷои модар ва ҳам ба ҷои дастъёр кор мекардам.

Азбаски акаам ҳанӯз нимбемор ва додаронам хурдсоли аз беморӣ нав халосшуда буданд, ба ҳеҷ кор ёрӣ дода наметавонистанд.

Модарам бинобар бемориаш он сол шинини тут пухта натавониста як ҷуволча тутмавиз карда монда буд. Як зани ҳамсоя ба ман аз тутмавиз ҳалвоитар пухтанро ёд дод, ки ҳар ҳафта ду бор ҳалвоитар мепухтам ва ин дар тамоми ҳафта ба мо нонхуриш мешуд. Ба осие ҷуворӣ бурда орд карда меовардам. Зани Иброҳимхоҷа ҳар ҳафта зағора пухта меод. Бештарини хӯроки мо он зимистон ҳалвоитари ордиҷуворигӣ бо зағора буд. Ҳафтае як бор шӯрбо ва оши кашк ҳам мекардем.

Ман бозоргардӣ, ошпазӣ ва ҷомашӯӣ мекардам, ҳам ҷоку поран либосҳоямонро мефурӯхтам (ман ҷомашӯиро дар мактаби занона омӯхта будам, ки ин дар «Мактаби кӯҳна» ном асарам қайд шудааст).

* * *

Дар миёнаҳои зимистон бародари калонам қувват ёфта хест. Лекин ӯ дар хона бисъёр наистода баромада рафт, ки дар ягон деҳа имом шавад ва барои таҳсили соли ояндааш харҷи ёбад.

Мо дар хона се бародарон мондем, додари калонам — Сирочиддин 8-солаи 9-баро буд. Бо вучуди баргараф шудани бемориаш қувват наёфт. Ҷ зотан заифчусса ва рангканда буд ва аз таги беморӣ як чӯбчан хушки беранг шуда баромад ва иштиҳояш ҳам хуб набуд. Аммо додари хурдам, ки Киромиддин ном дошта 4-сола буд, баъд аз беморӣ зуд қувват гирифт.

Сохти бадани Киромиддин ҳам аҷиб буд — қадаш нисбат ба солаш баланд, сараш аз одат берун калон ва гарданаш пурра буд. Сари синааш бисъёр васеъ буд, ӯ дар роҳ рафтан синаашро ба пеш дамонда бароварда қахрамонтарошона қадам мепартофт. Кам механдид ва суханҳои пухтаи ҷиддӣ мегуфт. Ӯ бисъёр зирак ва ҳозирчавоб буд. Як бор ӯ як ҳозирчавобии шоирона кард, ки ҳанӯз аз ёдам набаромадааст:

Бародари калонам ба Табарӣён ном деҳа, ки аз мо 16 километр дурӣ дошт, рафта имом шуд ва баъд аз чанд гоҳ дар он ҷо мондан гӯшт, биринҷ ва равған харида овард, ки ба мо оши палав пухта диҳад. Худаш ошро пухт ва дар ош Усто амак ва писари у Икромхочаро ҳам ҷеғ задем.

Мо дар сари сандалӣ ба ошхӯрӣ нишастем, дар кодоки пешгаҳ Усто амак, дар ду кодоки паҳлуӣ акаам ва Икромхоча ва дар кодоки поён мо се додарон нишаста будем.

Дар рӯи ош дар қатори гӯштбурдаҳо як иллики линги лавандон¹⁵ буд. Бародари калонам аз рӯи одоб, чунон ки одат буд, он устухонро аз рӯи ош гирифта ба Усто амак тақдим кард.

— Ман дандон надорам, — гуфт Усто амак, — худатон нӯши ҷон кунед, ош шавад.

Азбаски дигарон аз акаам хурдсол буданд, ба ҳеҷ кас тақдим накарда, худ ба устухонҳои даромад, Устухон калон ва пайҳояш саҳт буд, бинобар ин акаам бо ду даст устухонро нигоҳ дошта бо зӯри дандон пайҳояшро канда мегирift.

Акаам хабардор шуд, ки бародари хурдтарамон — Киромиддин хашмигнона ба устухонҳои ӯ чашм дӯхта истодааст.

— Чаро нигоҳ мекуни? — гуён акаам аз вай пурсид,

— Худи Хайбар барин устухон мехоед,— гуфт бо оҳанги оташинона.

Ҳама хандидем. Аз ин ҷавоби ӯ ман бисъёр завқ кардам. Дили ӯ ба ҳамон устухон кашол будааст, чун акаам ба ӯ надода худ хондааст, дар ғазаб шуда бо хоҳиши ҳолати рӯҳияи онвақтан худ он кирдори бародари калонро ба устухонҳои сағ монанд кардааст, ки ин ташбеҳ бо маънои пурраи худ ташбеҳи том буд.

Ман дар вақти шеърҳои худ аз ҳама зиёдтар аз ташбеҳҳои шоирон завқ мекардам. Аммо ин ташбеҳи бачаи 4-сола аз ҳамаи он ташбеҳҳое, ки ман то он вақт дар шеърҳо дида будам ва завқ мегирифтам, пурратар буд. Бе ҳеҷ андешаи дуру дароз ҳозирҷавобона бо ин ташбеҳи том интиқомгирини он кӯдак завқи маро боз ҳам афзунтар кард.

Худ ҳар чанд он вақтҳо шоир шуданро орзу мекарда бошам ҳам, дар бораи ба вуҷуд омадани он орзуи худ ҳеҷ боварӣ надоштам. Аммо дар дили худ муқаррар кардам, ки «ин бачаи 4-сола охир шоир хоҳад шуд» ва дар паси хандаҳо ба ӯ хитоб карда гуфтам:

— Ту шоир хоҳӣ шуд!

Ба ин сухани ман касе чизе нагуфт. Албатта, на танҳо он кӯдаки 4-сола, балки дигарон ҳам маънии ин сухани маро нафаҳмида буданд. Ҳатто ҳис кардам, ки акаам аз ин сухани ман қадаре ранҷид. Чунки ман ба ҷои ин ки кӯдаки ба ӯ беодобӣ кардари хоҳиш кунам, он таҳқиркунандари таҳсин карда будам.

• • •

Ман он вақтҳо ҳаёли Бухоро рафта хонданро тамоман, аз сари худ дур карда будам. Ҳар чанд орзуи хондан, хусусан баъд аз васияти падарам, аз аввала зиёдтар шуда бошад ҳам, ин орзу ба назарам як ҳаёли маҳол барин менамуд. Чунки акаам худро ба теғу табар зада, ба қадом душворие, ки бошад, хондани худро давом меод. Ман бояд ба ҷои падару модар додарони хурдсолро парвариш мекардам. Агар ман ҳам ба фикри бухороравӣ меафтадам, ин ду додари хурдтаракам талаф мешуданд. Вичдонам вазифи тарбияи ин кӯдакони аз ҳамаи орзуҳои ман болотар карда ба гардани ман бор карда буд.

Бинобар ин ман он сол ба пеши имоми деҳа дарс хонданро ҳам тарк кардам ва ба корҳои хоҷагӣ машғули гузидам.

Ман баҳорон аз пули боқимондаи каду як мешу барра харида ба ӯсфандчарони даромадам ва дар дили худ меғуфтам: «Дар тирамоҳ ҳар дуи инҳо ду ӯсфанди калони фарбеҳ хоҳанд шуд. Якеро фурухта дар зистон харҷ мекунем, дигареро кушта тор кашада мехӯрем».

Ман ӯсфандони худро бештар ба сари мазори худамон, дар хорзор ва ҷангалҳои мазор мечаронидам, ки он ҷо соҳиби махсус надошт ва азбаски дигарон аз «ғазабӣ авлиё» ва аз ҳуҷуми «ачина» ва «аждаҳ» тарсида ба он ҷоҳо ҷорпо намебароварданд, он ҷо як дараҷа сералаф ҳам буд.

Ба болон тал баромада нишаста киштзорҳо ва боғҳои ҳавлиҳоро тамошо кардан, гоҳо ба сангҳои мазор ангишт зада хатҳои дар онҳо кандашударо хондан таби маро хеле ҷоқ мекард (дар мазор ӯсфандчарони карданам дар очерки колхозии «Коммунизм» қисман акс гардидааст.)⁴⁶

Дар як санг бо хатти хуби настаълиқ ин шеъри халқӣ навишта шуда буд:

Дареғо, ки дунё ҷафо мекунад,
Ки ёре зи ёре ҷудо мекунад.
Ба ёре, ки ду рӯз ҳамдам шудем,
Ба сад ҷавр аз мо ҷудо мекунад.

Дар санги дигар ин ҷор мисраи Саъдӣ навишта шуда буд:

Шунидам, ки Ҷамшеди фаррухсиришт
Ба сарчашмае бар ба санге навишт:
Бад-ин чашма чун мо бисе дам заданд,
Бирафтанд чун чашм барҳам заданд.

* * *

Баъд аз гузаштани айёми баҳорон ва хушкидани алафҳои сари мазор ҷои ӯсфандчаронии ман даръёбод шуд, ба истилоҳи онвақта он ҷохоро «одоғ» (обдоғ) меномиданд. Азбаски дар одоғ дар вақти обҳез оби Зарафшон мебаромад ва дар дигар вақтҳо заҳи даръёе зада истода, сернам буд, алафаш хуб мерасид. Ҷамаи бача-

гони подабон ва ҷӯпонони он деҳа ҳам молҳои худро дар он ҷо мечарониданд. Мо молҳои худро ба ҷаро сардода, худ дар сояи дарахтони бед ҳар гуна бозиҳои ташкил мекардем. Ҳар вақт, ки гурусна монем, аз атрофи заминҳои ва канорҳои захкашҳои лӯбиҳои хомро ҷида бо намак ҷӯшонда «лӯбиешӯрак» карда мехӯрдём (ман ҳодисаи «лӯбиешӯракхӯриро» дар романи «Ғуломон» тасвир кардаам).

Гоҳо шикори мо авҷ мегирифт, ба шастҳоямон, ки дар обҳои кӯлмаки канори дарӣ бафта мемондем, моҳбачагон гирифтӣ мешуданд. Мо шикорҳои худро даррав дар гулхан бириён карда бо намак мехӯрдём, ки бисёр балаззат буд.

* * *

Дар наздикиҳои тирамоҳ мо аз молчаронии дарӣбод маҳрум шудем. Тафсили ин воқеа ин тариқа аст:

Замини дарӣбод — одоғ замини подшоҳӣ ба шумор мерафт. Ҳар деҳқоне, ки аз он ҷо замин кушода қорам мекард, аз ҳосили кишти худ даҳчор, яъне 40 фоишашро ба подшоҳӣ меод. Дар он солҳо дар тумани Ғичдувон Қарабек ном амлоқдор шуд. Ӯ бисёр зolim буд. Ӯ ҳосили кишти заминҳои амлоқро бо чандин хилаву найрангу зулму зӯр, ки ман дар романи «Ғуломон» тасвир кардаам, тамоман мегирифт ва ба болои ин баҳонае ёфта деҳқониро аз подшоҳӣ қарздор карда ҳам мемонд⁴⁷.

Бинобар ин он солҳо деҳқонон заминҳои амлоқро намекиштагӣ шуданд ва заминҳои қорам хорзор шуда монданд, ӯ ба соҳибони он заминҳо хорпулӣ андохта гирифт.

Заминҳои қорамии одоғ ҳам аз кишт монда манта, шуда буданд.

Қарабек шахсан хушасомада ба соҳибони он заминҳо ҳам хорпулӣ андохт ва ӯ дид, ки дар дарӣбод гову гӯсфанди бисёреро ҷаронда гаштаанд, хост, ки ба соҳибони он молҳои «ҷаропулӣ» андозад ва ба ин мақсад подабонон ва ҷӯпононро ба хузури худ ҷеғ зад.

Аммо молчаронон аз имову ишорати деҳқонон ғамиданд, ки ӯ дар ин ҷеғ задан нияти бад дорад, молҳои худро ронда ба ҳар тараф пароканда шуда рафтаанд.

Ана ҳамин тариқа шуда мо дигар ба даръёбод моли чорпон худро набурдем ва онҳоро дар заминҳое, ки киштхашон ғундошта шуда буданд ва дар истилоҳи онвақта «ангор» номида мешуданд, чаронида гаштем.

* * *

Он сол мо аз ду таноб замин, ки аз падар монда буд, чизе ҳосил гирифта натавонистем. Албатта, ман бо қуввати худ он заминҳоро кишта наметавонистам. Баъд аз вафоти падар аз тоҷикони деҳазмон Мирзо Муъмин ном деҳқон, ки бо падарам дӯст буд, ба ёрии ман расид. У замини ғӯзааш пояхушкшударо гандуми тирамоҳӣ ва ҷои ҷувориро ҷави баҳорӣ кишта дода ба ман гуфт:

— Худат нигоҳубин кун, ҳосилаш тамоман аз худат, барои хӯроки барзговони ман коҳашро ба ман диҳ, мешавад.

Аммо аллофе, ки ман тухми ҷави баҳориро аз вай гирифта будам, ба ҷои ҷави баҳорӣ ҷави тирамоҳӣ дода будааст. Бинобар ин ҷав баъд аз сабзида қад рост кардан монанди аҷириқ ба замин паҳн шуда рафт ва сар нақашид.

Гандум бошад, дар вақти гул ба алобулут¹⁸ гирифта шуда тамоман сӯхт ва ҳатто аз он замин тухмаш ҳам нарӯид.

Ман, ки соли гузашта аз палавқаду «мазахӯрак» шуда будам, имсол ҳам заминчаи поёни суфай хонамонро аз порсола бехтар кор карда боз палавқаду киштам. Аммо ман он вақтҳо намедонистам, ки як киштро, хусусан кишти палакиро, дар як замин пай дар ҳам киштан дуруст нест.

Вақте ки палаки каду таноб партофта гул карда ба ноҷа бастан даромад, дар пеши ҳар як беҳи палак як «гул» ҳам, ки дар забони адабӣ «шумгиёх» меноманд, баромад ва ноҷаҳои каду зард шуда рехтан гирифтанд ва ягон дона каду ҳам ба воя расида хӯрданбоб нашуд.

Ҳамин тариқа шуда он сол ман аз деҳқонӣ чизе гирифта натавонистам, азбаски баҳор сард омада зардолу ва тутҳоро сармо зада буд, ҳосили сардарахтӣ ҳам кирой нашуд.

То солҳон 1868 — то ҷанги байни амири Бухоро ва подшоҳи Россия, ва сулҳи байни ин ду мамлакат амлоқдорони Ғичдувон ва аз он ҷумла амлоқдорони деҳаи мо ҳам монанди амлоқдорони районҳои дигари Бухоро ба подшоҳӣ аз ҳосили кишт даҳқор, яъне 40 ғоз андоз меоданд. Баъд аз сулҳи байни амир ва подшоҳи Россия расман ин қоида барқарор бошад ҳам, амир Музаффар, бо баҳонаи ба подшоҳи Россия тазминоти ҳарбӣ додан, ба тарзи ғайрирасмӣ он қондаро вайрон карда, дар бораи ба қадри имкон аз деҳқонон зиёдтар рӯёнда гирифта ни андоз ба маъмурони худ таълимоти забонӣ додааст.

Маъмурони ҳукумати Бухоро, ки агар амир ба онҳо «салла биёред!» гӯяд, «калла меоварданд», аз деҳқонон ҳам салла ва ҳам каллашонро гирифта онҳоро ба пӯст кандан даромадаанд.

Дар замони Абдулаҳад бошад, азбаски ӯ ҳам аз ғайри расман вайрон кардани қондаи пештара дар ҳар сол аз ҳар район аз соли гузашта бештар молиёт талаб мекард, барои иҷрои ин талаб одамони «қордон ва қорчаллон»-ро ёфта амлоқдор таъин менамуд.

Қарабек, ки пештар ба амлоқдорон ва ҳокимон мирзо — котиб шуда қор мекард, баъд аз ба сари ҳукумат нишастани Абдулаҳад бинобар «қордоннаш» дар Ғичдувон, ки ободтарин ва ҳосилхезтарин ҷои вилояти Бухоро буд, амлоқдор таъин шуд.

Қарабек дар асл аз ҷумлаи деҳоти Соқтаре аз деҳаи Таҳти Қӯрғон, аз ҷамоаи «Бурқутҳо» буд. Ин золими ғаддор, ки райони Ғичдувон, хусусан деҳоти Соқтареро хуб медонист, зулмашро бештар дар ҳамин сарзамин иҷро кард:

Дар Таҳти Қӯрғон як кӯли калон буд. Мардумро ба меҳнати бемузд сафарбарӣ карда, он кӯлро бо хоки теппа хушк ва ҳамвор намуда барои худ кӯшк ва чорбоғ бино намуд. Ин меҳнати маҷбурии бемузди ӯ ҳатто дар соли вабо ҳам давом кард.

Қарабек аввалин касест, ки ба заминҳои амлоқи нокиштамонда ба номи «хорпулӣ» андоз андохт. Чуни деҳқонон барои навуидани хор заминҳошонро ронда шудгор карда, аммо нокишта гузоштанд, ба он гуна заминҳо

ба номи «шудгорпулӣ» андози дигаре андохт (ин қоида бо намунаи Қарабек дар ҳаман райониҳои Бухоро қорӣ шуд).

Дар деҳаи Таҳти Қўрғон аз ҳамон ҷамоаи Бурқут як саркардаи пири 80-сола буд, ки мардум ӯро «Бекбобо» мегуфтанд (номи аслиаш дар хотирам намондааст). Аз заминҳои амлоки Соқтаре дар шимоли Сари Мазор 40 таноб замин ба ӯ танҳо⁴⁹ буд. Ӯ одами софқалби раҳмдил буд ва деҳқонони худро ба чизе ва ба коре маҷбур намекард ва ба сари ҳосилғундорӣ наме raft ва одами худро ҳам намефиристонд. Деҳқонони ӯ Мирзо Йўлдош ва Мирзо Мўъмин номон аз тоҷикони Соқтаре ду бародар буданд, ки онҳо дўсти наздики падарам буданд. Онҳо ба падарам мегуфтанд:

— Мо меҳнат карда ҳосили заминро сол то сол зиёд карда истодаем, аммо Бекбобо аз мо зиёда талаб намекунад ва ҳар чизе, ки худамон бурда диҳем, бо хурсандӣ мегирад.

Қарабек, ки дар Ғичдувон амлоқдор шуд, чашми худро ба ҳамин 40 таноб замини обод дўхт. Ӯ шахсан пеши Бекбобо омада аз вай дар ҳар сол аз ҳамон 40 таноб замин чӣ қадар даромад доштанаширо пурсид, аз рӯи ҷавоби Бекбобо ҳарсола даромади ӯро 4 ҳазор танга ҳисоб кард ва ба амир арз карда руҳсат талабид, ки ҳарсола ба Бекбобо аз молиёти подшоҳӣ 4 ҳазор танга нақда диҳад ва он 40 таноб заминро ба қатори заминҳои амлоқ дароварда худ андоз андохта рӯёнад.

Албатта, амир ин талаби ӯро қабул кард ва дар бораи иҷрояш ба номи ӯ фармон фиристонд. Дар натиҷа он 40 таноб замин дар муддати 3 сол дар қатори заминҳои ноқорам даромада Мирзо Йўлдош ва Мирзо Мўъмин андози хорпулӣ ва шудгорпулӣ меодагӣ шуданд.

* * *

Қарабек дар аввали соли вабо бинобар «қордонияш» тараққӣ карда, дар райони Зиёуддин, ки райони ғўзакорӣ ва шолӣкорӣ буд, амлоқдор таъин шуд. Аммо ҳанӯз мардум дар иморати ӯ бемузд ва маҷбурӣ кор мекарданд ва ин корро мувофиқи таълимоти ӯ амлоқдори Ғичдувон, ки ба ҷои ӯ таъин шуда буд, идора менамуд.

Мо, бачагони деҳа, дар вақти бекорӣ рафта иморати ӯро тамошо мекардем. Устоҳои гилкор дар хонаҳо бар

рӯи гулгаҷ кандакорӣ мекарданд. Дар охирҳои тобистони соли дувӯми вабо хабари марги писари Қарабек омад ва ӯ ба устоҳо фармон фиристод, ки барои мурдаи писари ӯ аз хишти пухта сағона сохта бо гулгаҷ сафед кунанд.

Устоҳо дар вақти сохтани сағонаи гулгаҷӣ бо якдигар мегуфтанд: «Худо мекард, ки хабари марги худӣ ӯ меомад ва барои ӯ як сағонаи сиёҳ сохта меодем».

Аз миёна як моҳ нагузашта хабари марги худӣ ӯ омад. Устоҳо дар он вақт ба эзораи деворҳои хона, ки мардум эзордеворӣ мегӯянд, кор мекарданд ва барои андовидани қисми поёни деворҳои хона гулгаҷро бо хокаи ангишт омехта ранги сиёҳча тайёр карда буданд.

Ҳарчанд баъд аз марги Қарабек касе аз устоҳоро ба кардани кори ӯ маҷбур намекард, онҳо бо хоҳиши худ барои ба амал овардани орзуи пештараи худ барои ӯ як сағонае сохта рӯяшро бо ҳамон ранги сиёҳ андовиданд. Мардум мегуфтанд: «Худо ғазаби худро ба Қарабек аз рӯзи мурданааш сар карда нишон дод ва сағонаи ӯро монанди хонаҳои дудзада сиёҳ кард: маълум мешавад, ки гӯри ӯ пуроташ аст».

Баъд аз марги Қарабек иморати хавлии ӯ хобида, устову мардикорҳо ба ҳар тараф пароканда шуда рафтанд. Дар рӯи хавли ва даруни хонаҳо монанди хишти гаҷ ва ранг масолеҳи иморат ҳамчунон чош-чош монд. Амлоқдори Гичдувон он хавлиро қулф карда гирифта, ба ҳисоби моли подшоҳӣ гузаронид (харобани ин иморат то рӯзҳои революцияи Бухоро буд. Баъд аз революцияи мазкур мардум харобани он биноро тамоми вайрон карда ҷӯбу хиштҳои кашонда ба эҳтиёҷи худ сарф карданд ва дар байни худ мегуфтанд: «Охир ҳақ ба ҳақдор қарор гирифт»).

ТАЙЕРИ БА САФАРИ БУХОРО БАРОИ ТАҲСИЛ

Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта таҳсил кардан умеди худро қанда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта хонданам имкони пайдо шуд:

Дар охирҳои тобистони соли 1889 модаркалонам (модари модарам), ки як кампири 70-солаи барҷоманда буд, ба ман хабар фиристод, ки додарҳоямро гирифта пеши ӯ барам ва ӯ дар охири умраш моёро бинад.

Ман гӯсфандонро ба Икромхоҷа супурда ба дари хона кулф зада харро савор шудам, додари калонамро дар пушти худ савор карда хурдашро ба пешам гирифта ба деҳаи Маҳаллаи Боло рафтам.

Дар рӯзҳое, ки мо дар он ҷо будем, дар Маҳаллаи ном деҳа, ки ба он ҷо наздик буд, аз Бухоро меҳмоно омада будааст. Меҳмон писари қозикалон — домулло Абдушукури мархум, Шарифҷон-Махдум буда, мизбон — соҳиби хона Мулло Абдусалом ном домуллон кунҷакии акаам будааст. Мулло Абдусалом барои хизмат кардан ба меҳмонон акаамро аз ҷои имоматиаш ҷеғ зада овардааст ва чун аз ӯ шунидааст, ки ман дар хонаи модаркалонам дар деҳаи Маҳаллаи Боло ҳастам, маро ҳам барои хизмат ҷеғ зада бурд.

Шарифҷон-Махдум бо наздикон ва хизматгорони худ омада буд, ба шарафи ӯ меҳмонони дигар ҳам даъват шуда будаанд. Акаам дар даруни меҳмонхона ба дастархонпахикунӣ ва чойкашӣ маъмур буда, ман дар рӯи суфа ба самоворҷӯшонӣ машғул шудам. Ман самоворро ҷӯшонда тайёр нигоҳ медоштам, ҷои даркори-ро дам карда медодам ва дигарон он чойникҳоро ба меҳмонхона бурда медоданд.

Дар вақте, ки ман дар сари самовор нишаста чойникҳоро бо латта тоза мекардам, як бача аз меҳмонхона баромада пеши ман омад, ки ба ман ҳамқад, аммо аз ман қоқтар ва бориқтар менамуд ва ӯ дилгирона ба лаби суфа нишаста худ ба худ гуфт:

— Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ гуфтаанд:

«Дех марав, дех мардро аҳмак кунад,
Ақро бенуру беравнақ кунад!»

Ман насихати Мавлоноро гӯш накарда ба сахро омадам, сахро ба дил зад. Дар ин ҷо лоақал ягон кас ёфт намешавад, ки, ҳеҷ набошад, одам бо вай байтбарак карда рӯзро гузаронад.

Ман аз ӯ пурсидам:

— Байтбарак чист?

Баъд аз он ки ӯ ба ман бо тааҷҷуб нигоҳ кард:

— Савод дорӣ? — гуфта пурсид.

— Каме хонда метавонам!

— Аз ёд байт медонӣ?

— Якчанд байт медонам!

— Байтбарак ҳамин аст, ки,— гуён ӯ ба тафсил додан даромад,— ман як байт мехонам, ту дар ҷавоб байте мехонӣ, ки ҳарфи аввали вай бо ҳарфи охири байте, ки ман хондаам як бошад. Баъд аз он ман дар ҷавоби ту байте мехонам, ки ҳарфи аввали вай бо ҳарфи охири байте, ки ту хондай, як бошад ва ба ҳамин тариқа хондан мегирем. Ҳар кас, ки ҷавоб дода натавонад, бойдодагӣ ҳисоб меёбад ва байти як бор хондашударо дубора хондан дуруст нест. Агар хоӣ, байтбаракбозӣ мекунем.

— Майлаш,— гуфтам ман.

Ӯ як байт хонд ва ман ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва ба ҳамин тариқа мо нонист тахминан 15 дақиқа байтбарак кардем. Баъд аз он ман сушт шудам. Ҳарчанд байтҳои аз ёд кардаам ҳанӯз тамои нашуда буданд, байте, ки ҳарфи аввалаш ба ҳарфи охири тарафи муқобил як бошад, ба ёдам кам расидан гирифт.

Ҳарифи ман нисбат ба ман зудтар байтҳои даркориро ёфта мехонд. Ман ҳис мекардам, ки ӯ дар ин кор таҷрибаи кифоякунанда дорад, барои ҳар ҳарф байти бисёреро аз ёд медонад ва инчунин ӯ байтҳои хуби ба одам таъсиркунанда мехонд. Лекин аз оҳанги хоишаш маълум мешуд, ки ӯ маъниҳои бештарини он байтҳоро он қадар дуруст намедонад.

Ман аз ин камбудии ҳарифи худ фонда бурда фиребгариро ба кор бурдан гирифтам: калимаҳои баъзе байтҳоро, ки ҳарфи аввалиашон ба дарди ман намехӯрд, боло-поин карда ба матлаб мувофиқ намуда мехондам, ё ин ки ба ҷои калимаи аввалини баъзе байтҳо калимаҳои берунаро, ки ҳарфи аввалиашон ба ман даркор буд, меовардам. Албатта, бо ин кори ман маънии байт вайрон мешуд. Аммо ҳариф он вайрониро ҳис намекард.

Як вақт ҳариф як байт хонд, ки охираш ҳарфи «ж» буд. Ман дар умри худ ҳанӯз ба байте рост наёмада будам, ки аввалаш ҳарфи «ж» бошад. Танҳо ман ду калима медонистам, ки аввали онҳо ҳарфи «ж» буд: якӯм «жолз», дуйӯм «жож — жожхой»⁴⁰. Ман кӯшиш мекардам, ки яке аз ин калимаҳоро ба сари байте ба

чоӣ калимае монда хонам. Аммо ба зудӣ рост намеомад.
Ҳариф бошад:

— Тез бош ё ҷавоб гӯй, ё шахратро дех! (мағлубиро ба гардан гир) — гӯён маро батар саросема мекард. Дар ин вақт ман бо илҳомӣ тангӣ аҳволам якбора:

Жожу жожу жожу жожу жожу жожу,
Ин ҳама жож аст, сар то пой жож

гуфта сар додам (агар ин байтро назм гуфтан мумкин бошад, аввалин назме, ки ман гуфтаам, ҳамин аст).

Ҳариф «ҳарфи аввали ин байт «ж» не, «ҷ» аст, — гӯён ҷанҷол сар кард. Ман бошам, бар болои «ж» будани ин ҳарф саҳт истода будам ва яқин медонистам, ки ин ҳарф «ж» аст, на «ҷ». Аммо ман дарун-дарун меҳандидам. Зеро ин «байте», ки ман хонда будам, ҳеҷ маънӣ надошт ва бофтаи худам буд. Хушбахтона ҳариф ба ин нуқтаи сусти ман пай набурда буд...

Ба сари ҷанҷоли мо аз меҳмонхона як одами миёнсоли якҷашма баромада омад, ки ӯ ҳам бухорӣ буда, аз хизматгори Шарифҷон-Маҳдум буд. Ӯ баъд аз қадаре ба ҷанҷоли мо гӯш андохта истодан:

— Аз маҳдумҷон (Шарифҷон-Маҳдум) пурсидан даркор аст, ки гапи қадоматон дуруст аст, — гуфт.

Ҳарифи ман байти мазкурро бо қалами қариндош бо хати худ ба қоғазе навишта гирифт (хаташ хеле хуб буд) ва монанди қасоне, ки дар ростии даъвои худ боварӣ доранд, мағрурона ба тарафи меҳмонхона рафта ба он ҷо даромад ва баъд аз ду дақиқа монанди мурғӣ дар об ғӯтида шалпар шуда, дар зерӣ арақи хиҷолат монда аз меҳмонхона баромада омад ва ба ман дилгириона гуфт:

— Маҳдумҷон туро ҷеғ мезананд.

— Хуб, гапатои рост баромад ё не? — гӯён бо оҳанги қасе, ки масъаларо ҳанӯз худ наредонад, ман аз ӯ пурсидам.

Ӯ ба ин пурсиши ман ҷавоб надода такрор кард:

— Маҳдумҷон туро ҷеғ мезананд. Зудтар рав!

Аммо ман нарафтам. Ман ба пеши як одами қалонзодаи шахрӣ, ки ҳама уро ҳурмат мекунанд ва хизматгоронаш ҳам либоси озодаи шахрӣ доранд, бо либоси даридани чиркӣ саҳроӣ чӣ гуна рафта метавонистам?!

Баъд аз ду дақиқа акаам аз меҳмонхона баромада маро
ҷеғ зада:

— Шарм накун, биё, «амр муқаддам бар одоб аст»,—
гуфт.

Ман рафта ба хона даромадам, дар пойгаҳ рост истода
салом додам. Хона аз одам пур буд. Бештарини онҳо одамони
салласафеди муллонамо буданд ва баъзе мӯйсафедони деҳа ҳам дар он ҷо менамуданд. Дар
пешгоҳи меҳмонхона як ҷавони сафедруи хурмоимӯи тахминан 25-сола менишаст. Маълум буд, ки он кас Шарифҷон-Махдум аст.

Шарифҷон-Махдум ба ман бо диққат нигоҳ карда аз ман пурсид:

— Номат чист?

— Садриддин! — ҷавоб додам.

— Бисъёр хуб. Бо Мирзо Абдулвоҳид ту байтбарак кардӣ?

Ман бо аломати «оре» сар ҷунбонидам, аммо садо набаровардам.

— Гапӣ ту дуруст аст — «оҷо» бо «оҷ» навишта мешавад, на бо «ҷ»,— гуфт ва илова намуд: — Ту барон ба Бухоро рафта хондан хоҳиш надорӣ?

Ман сар ҳам кардам, чизе нагуфтам. Аммо барон аз неъматӣ хондан махрум шуданам дилам вайрон шуд ва дар чашмонам об ҷарх зад.

Акаам ба гап даромад:

— Падару модарамон вафот карданд. Додарҳои хурд дорем. Танҳо ҳамин ба он бачагон саровонӣ мекунад. Барои хондани ин ҳамин ахвол монёӣ шуда истодааст,— гуфт.

— Ҳар чӣ бошад ҳам,— гуфт Шарифҷон-Махдум,— инро хондан даркор аст. Бачаи қобилиятнок менамояд. Махмаддоноӣ моро (ишорат ба Мирзо Абдулвоҳид) дар байтбарак банд кардан кори осон набуд.

Домуллои кунҷакни акаам соҳиби хона Мулло Абдусалом ба гап ҳамроҳ шуда:

— Ман ҳам кӯшиш мекунам, ки ин ба хондан равад,— гуфт ва ба ман нигоҳ карда илова намуд: — раӣ, самоворатро тез-тез ҷӯшондан гир!

Ман аз меҳмонхона баромадам, дар ҳолате ки аз ин мусоҳиба аз ҳад зиёд хурсанд будам. Хурсандии

ман на аз он ҷиҳат буд, ки Шарифҷон-Махдум бо «ж» навишта шудани «жож»-ро тасдиқ кард. Зеро агар ӯ тасдиқ накунад ҳам, ман ба хубӣ медонистам, ки ин калима бо «ж» навишта мешавад. Хурсандии ман аввалан аз он ҷиҳат буд, ки сирри сохтакории ман ба пеши ӯ кушода нашуд, ё ин ки агар ӯ фаҳмида бошад ҳам, изҳор карда маро ба пеши мардум шарманда накард, дуйӯм ва аз ҳад зиёд хурсанд шудани ман аз он ҷиҳат буд, ки ман дар натиҷаи ин мусоҳиба ҳамаи монеахоро пуштипо зада, дигарбора қазм кардам, ки ба ҳар душворие, ки бошад, Бухоро рафта хонам.

Баъд аз ду рӯз меҳмонон рафтанд ва ман ҳам дар пеши акаам ва домӯллои ӯ масъалаи Бухоро рафта хонданамо ба тарзи қатъӣ мондам.

Охир қарор доданд, ки додархоро ба модаркалон супорем ва маро акаам ҳамроҳи худ ба Бухоро барад. Ва Мулло Абдусалом гуфт:

—Зиндагии ин дар мадраса ба ҷӣ навъе, ки бошад, мегузарад, худо подшост. Модом, ки дар пеши як одами калон ваъда додем, инро Бухоро бурдан даркор аст (ин Шарифҷон-Махдум ҳамон Садри Зиёст⁵¹, ки тазкирани манзума дорад ва ин Мирзо Абдулвоҳид ҳамон Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим⁵² аст, ки аз он рӯз сар карда то охири умраш ба ман дӯсти наздик буд ва дар моҳи март соли 1934 дар Душанбе бо бемории сармохурӣ-вафот кард).

* * *

Аз рӯи урфу одати онрӯза дар пеши мо як вазифаи муҳим истода буд, ки мо бояд пеш аз Бухоро рафтан он вазифаро адо мекардем. Ин вазифа — ба падару модар оши сол додан ва ду додари хурдсолмонро хатна кардан буд. Агар мо ин корхоро намекардем, аз миёнаи ҷамъият беруншуда ҳисоб меёфтем. Аммо ин корхоро кардан пули бисъёре талаб мекард. Мо ҳар ду бародарони калонсол ҳар чанд ба ҳам машварат кардем, сари калован ин корро наёфтем.

Баъд аз фикру мулоҳазаи бисъёре нохост ба хотирам расид, ки хавлии рӯндаричаноки дар деҳаи Маҳаллан Боло аз падар мондамонро фурушем ва пулашро ба ин кор сарф кунем. Ман ба акаам гуфтам:

— Ин ҳавлӣ ба мо ҳеҷ даркорӣ надорад, мо баъд аз ин ҳеҷ гоҳ ба Маҳаллан Боло омада нахоҳем нишаст. Ва ҳол он, ки агар дар вақти зинда будани модаркалону бобоямон ин ҳавлиро нафурӯшем, аҷаб нест, ки Мулло Наврӯз барин як одами ҳаромхӯри ифвогар рӯзе вайро аз дасти мо муфт гирад (кирдорҳои бади Мулло Наврӯз дар романи «Ғуломон», ҳам дар мақолае, ки ба муносибати интиҳоботи Совети Олии Тоҷикистон ва Ӯзбекистон дар соли 1947 навиштаам ва ин мақола дар рӯзномаҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ дар ҳамон вақт чоп шудааст, тасвир ёфтааст)⁵².

Ин фикр ба акаам ҳам маъқул шуд. Мо феврал он ҳавлиро фурӯхта ба Соктаре рафта оши сол додем ва рӯзи дигар тӯйчае тартиб дода, додаронро хатна кардем.

* * *

Баъд аз ба пой хестани додарон ман гӯсфандонамро фурӯхта барои худам ва додарҳоям як қатор курта-лозимӣ ва либосҳои зимистонӣ гирифта дӯзондам. Аз пули гӯсфандон 5 танга (75 тин) зиёдатӣ кард, ки вайро барои эҳтиёт дар миёни худ маҳкам бастам. Аз тутмавиз ва ғулунг ҳам қисми бисъёрашро барои бародарон ҷудо карда, камакакашро барои Бухоро нигоҳ доштам. Аз кӯрпа-болишҳо барои худ ва додарон ба қадри даркорӣ ҷудо карда гирифта, дигарашро бо табақҳои сафол ва деги чомашӯй дар хона гузошта қуфл кардам. Аз падар як дегчан мадрасагӣ ва як хумчан раған монда буд, ки ӯ инҳоро дар вақти дар мадраса буданаш харида кор фармуда будааст, онҳоро ҳам барои худ ба мадраса бурданӣ шудам. Харро бошад, акаам фурӯхта гирифт, ки дар мадраса ба харҷҳои шарикӣ мон кор фармояд. Хайбарро, ки дар вақти шашмоҳагиаш аз тағони ҷӯпонам гирифта будем, боз ба ӯ гардонда додам.

Ман додаронро бо ашъёву-асбобашон ба деҳани Маҳаллан Боло бурда мондам ва барои ба Бухоро рафтани тамоман тайёр шудам.

ҚИСМИ ДУЙҶМ

ДАР ШАҲР

ДАРОМАДИ СУХАН

Азбаски бештарин вақтҳои зиндагонии маро дар шаҳр мадраса ишғол кардааст, лозим донидам, ки пеш аз баён кардани ин қисми ёддоштҳои худ дар бораи мадрасаҳои Бухоро, тартиби зиндагонии аҳли мадраса, программаи дарсҳои онҳо, тарзи таълими мударрисони он вақт, тариқи омӯзиши талабагонашон ва умуман дар бораи он чизҳое, ки ба мадрасаҳои Бухоро дахл доранд, маълумоти кӯтоҳе дода гузарам.

Ин маълумоти мухтасар барои ҳамин ҳам лозим аст, ки бисёр ҳамзамонони ҷавони мо дар бораи мадрасаҳо, умуман, ва дар бораи мадрасаҳои Бухоро, хусусан, кам медонанд, ё баъзе чизҳои тахминӣ медонанд, ки бештарини он чизҳо ба ҳақиқати таърихӣ муҳолиф аст.

Чунончи, баъзе касон аз ман мепурсанд, ки «шумо кадом мадрасани Бухороро тамои карда баромадед?» Баъзеҳо мепурсанд, ки «шумо дар мадраса ба кадом илм тахассус пайдо кардед?»

Ин гуна пурсишҳо ҳаминро нишон медиҳад, ки пурсандаи аввал мадрасаҳои Бухороро монанди университетҳои замони мо гумон кардааст ва пиндоштааст, ки ҳар талаба ба як мадраса даромада, бояд дар хобгоҳи умумии вай зиндагонӣ намуда, дар дарсхонаи вай дар пеши мударрисони махсусаш, то тамои кардани ҳамаи солҳои таҳсил, дарс хонда бошад; пурсандаи дуйӯм гумон кардааст, ки бояд мадрасаҳои Бухоро

монанди университетҳои замони мо ба факультетҳо тақсим шуда, ҳар талаба ба майл ва хоҳиши худ яке аз он факультетҳоро тамоm карда ба фанне мутахассис мешуда бошад.

Аммо ин гуна суолҳо ба касоне, ки дар мадрасаҳои Бухоро хондаанд, ё ин ки аз аҳволи онҳо дуруст ва пурра хабардор шудаанд, хандаовар менамоянд.

Дар ҳар ҳол ин «даромади сухан» хонандаро аз бисёр шубҳаҳо мебарорад ва дар вақти мутолааи ёддоштҳо ӯро ба иштибоҳҳои нав ба нав намеандозад.

БИНОҲОИ МАДРАСАҲОИ БУХОРО

Биноҳои мадрасаҳои Бухоро монанди мадрасаҳои дигар қисми Осиёи Миёна бештарин дуошъёна ва баъзан якошъёна буда, мо то имрӯз намунаҳои онҳоро ҳам дар Бухоро, ҳам дар Самарқанд, ҳам дар Тошканд ва дигар шаҳрҳо мебинем.

Мадрасаҳо дар берун ва дарун саҳни васеи сангин, деворҳои бо хишти пухта сохташудаи мустаҳкам, тоқҳо, равоқҳо ва гулдастаҳои пурҳашамат дошта, бештарин пештоқҳо, гунбазҳо ва деворҳои кошкорӣ буданд.

Аммо қои бошишгоҳи асосӣ, ки хучраҳои онҳо буданд, дар ғояти тангӣ ва торикӣ буда, бештарин барои хобухези ду кас базӯр кифоя мекарданд. Бештарини ин хучраҳо яқдара ва пешравоқ буда, ҳам одам, ҳам ҳаво ва ҳам зиё аз ҳамон як дар медаромад, ба эътибори аксарият қои ошпазӣ, ҳезум ва ангиштгузорӣ ва дастурӯйшӯй ҳам дар пойгаҳи ҳамин хучраҳои танг ҷойгиронда шуда буданд.

Соҳти мадрасаҳои кӯҳна, бо ҳашамат ва шукӯҳи берунӣ ва тангӣ ва нобобии даруниаш (агар ин ташбехро хонандагон муносиб донанд) ба соҳти зиндагонии феодалӣ монандӣ дошт, ки вай ҳам зоҳиран пуртантана ва ботинан тамоман хароб буд. Дар ин биноҳо риё, нифоқ ва зоҳирпарастии феодализм гӯё тамоман акс карда буданд.

Мадрасаҳоро аз гузаштагон баъзе ҳукмдорон ва боён, ки ё илмдӯст буданд ва ё шӯхратпараст, сохта дар «роҳи худо» вақф кардаанд. Инчунин ба инҳо заминҳои қорам, саройҳо, дӯкониҳо, ҳаммомҳо ва умуман як қизи даромадноки наҷунбанда (ғайри манқул)-ро ба мадрасаашон вақф карда, даромади он чизро аввал ба таъмиру шикастурехти бино ва бақияшро ба талабаҳо, ба имом ва мударрис ва ба дигар қасоне, ки дар хизмати он мадраса дахл доранд, бо саҳмҳои муайян тахсис кардаанд.

Дар замони пеш баъзе мадрасаҳо кутубхонаи махсус ҳам доштааст, ки бониҳо китобҳои дарқорино харида дар он ҷо гузошта ба кутубхонадор ҳам аз вақфи мадраса саҳме таъин кардаанд.

Дар вақфномаи мадраса ва ҷоҳои даромаддиҳандан вай бо забони арабӣ ва бо ҳуҷҷатҳои динӣ иборатҳои зерин навишта шудагӣ буданд: «Фурӯхта намешавад, харида намешавад, ба қасе баҳшида намешавад, ба қасе васият карда намешавад ва ба мерос гузошта намешавад ва қасе, ки ин гуфтаҳоро таъбир диҳад, лаънати худо, лаънати пайғамбари худо ва лаънати тамоми маллокаҳо бар вай бод».

Аммо бо ҳамаи ин таъкидиҳо ва тарсониданиҳои динӣ дар Бухорои амири, ки аз ҷиҳати шӯхрати диндоронаш сифати «шарифӣ»-ро ба худ баста буд, ҳуҷраҳои мадраса мулки хусусӣ шуда дар харидуфурӯхт даромада буданд.

ТАЪРИХИ МУЛКИ ХУСУСИ ШУДАНИ ҲУҶРАҲОИ МАДРАСАҲОИ БУХОРО

Дар охириҳои давраи ҳукмронии астархониён²⁴, хусусан дар замони Абулфайзҳои (1708—1747) мадрасаҳои Бухоро ва Самарқанд тамоман вайрон ва хароб шуда буданд. Мадрасаҳои Самарқанд подахона ва мадрасаҳои Бухоро ғарибхона гардида буданд. Дар мадрасаҳои ин ду шаҳр ҳам, дар, коғазгир (дарпарда) ва дигар асбобҳои ҷӯбин намонда, ҳуҷраҳои шакли салонаҳои вайронро гирифта буданд. Заминҳои вақфи ин мадрасаҳо ноқорам шуда, ё ин ки мулки хусусии ягон бӣ, ё танҳои ягон амалдор гардида монда буд.

Намуди мазори Хоча Дарвеш дар Дарвешобод.

Намуди хонақоҳи Файзобод.

Азбаски савдо, тиҷорат ва саноати хунармандӣ қариб тамоман барҳам хӯрда буд, сарой ва тиҷоратхонаҳои вақф аз даромадҳои баромада буданд.

Ин харобӣ дар аввалҳои давраи манғитиён низ давом намуд. Вақте ки аз сулолаи манғитиён⁵⁵ амир Шохмурод (Маъсум-бӣ)⁵⁶ бар сари кори ҳукмронӣ омад, ӯ бо таассуби саҳти динӣ ҳам бошад, дар мамлақати Бухоро ва Самарқанд баъзе ислохотро ба амал овард. Аз ин ҷумла заминҳои киштро нисбатан обод ва бозорхоро ҷорӣ намуда, вақфи ботил шударафтаҳо ҳам аз сари нав барқарор кард.

Аммо мадрасаҳо аз ҷиҳати вайроннашон қобили истиқомат набуданд, на ҳазинаи ҳукумат маблағи барзиёде дошт, ки он биноҳои вайронро таъмир намояд ва на даромади вақфи нав ҷорӣ кардашуда ба дуруст кардани шикастурехти онҳо мерасид.

Бинобар ин амир Шохмурод дар бораи таъмири ҳуҷраҳои мадраса ба мазмуни зерин як фармон эълон кард:

«Ҳар талабае, ки яке аз ҳуҷраҳои мадрасаро бо харҷ ва меҳнати худ обод карда дар вай нишинад, он ҳуҷра аз он вай бошад ва ҳар вақт ки ӯ хоҳад, бо гирифтани маблағи дар таъмир сарф кардааш метавонад он ҳуҷраро ба талабаи дигар гузаронад».

Ин тадбир натиҷаи хуб дода дар муддати ду-се сол мадрасаҳои Бухоро ва Самарқанд обод шуданд ва чандин сол аз талабае ба талабаи дигар гузаштани ҳуҷраҳо бо гирифтани бадали аслии таъмир ба амал меомад. Аммо вақте ки заминҳои вақф ободтар шуда ҳосил зиёд шуд ва тиҷорат ривож гирифта тиҷоратхонаҳои вақф сердаромад гардиданд, сармояи истисморӣ дар мадраса роҳ ёфт ва харидуфурӯши ҳуҷраҳо на ба бадали маблағи дар таъмир сарфшуда, балки ба андозаи даромади аз вақф доштааш боло рафта гирифт. Дар ин вақт барои ба ҳуҷраи мадраса соҳиб шудан, шарти талаба будан барҳам хӯрда ҳар пулдор метавонист, ки аз як то даҳ ва зиёдтар аз он ҳуҷраҳои мадрасаҳои сердаромади Бухоро ба даст дарорад.

Аммо дар харидуфурӯши ҳуҷраҳо ҳамон тартиби аввалӣ ба сифати ҳилаи «шаръӣ» барқарор монд. Кор ба дараҷае расид, ки як тағорани парҳезӣ (зарфи обре-

зй) ва як дарпардаи коғазиро як пулдор ба 20 ҳазор ва 30 ҳазор танга мехарид. Ҳатто хучраҳои мадрасаи Чаъфархоҷа, ки ҷӯбин буда, рафта-рафта хароб шуда, қобилияти бошишгоҳии худро тамоман барҳам дода буд, на дарпарда дошт ва на тағораи обрезӣ — бинобар сервақф буданаш то 50 ҳазор танга савдо мешуд. Дар вай ҳар пулдор ба тағора ва дарпардаи набудааш маблағи мазкурро меод ва қозикалон ҳам дар васиқаи ҳамин гуна савдо мӯҳр пахш карда мӯҳрона мегрифт.

Аммо хучраҳои пеши масҷидхоро, ки вақф надоштанд ва хучраҳои сари мазорхоро, ки вақфҳои подшоҳӣ шуда буданд, ҳар чанд иморати хуб ва тирезаҳои шишагин дошта бошанд ҳам, касе намехарид.

Баъд аз ишғол шудани Самарқанд аз тарафи аскарони подшоҳии Россия ин ҳол дар он ҷо барҳам дода шуда бошад ҳам, ин аҳволи хандаовари фоҷиаомез дар мадрасаҳои Бухорои амирий, ки дар ҳамаи бемазагиҳои худ «муствақил» буд, то инқилоби Бухоро ҷорӣ монд.

Дар Бухорои амирий, ки даҳҳо мадрасаҳои калон ва садҳо мадрасаҳои хурд дошт, сабаби дар ба дар ва бесарпаноҳ гаштани талабаҳои қишқ акнун бояд ба хонанда маълум шуда бошад.

РҶҲИ ХУЧРАҲИНИ ТАЛАБА ДАР МАДРАСАҲОИ БУХОРО

Талаба дар мадрасаҳои Бухоро, агар пул дошта бошад, хучраеро харида ҷойгир мешуд, агар ба харидани хучра пулш нарасад, хучраеро истиқоматгарав мегрифт. Маънии истиқоматгарав ин аст, ки талаба ба соҳибхучра, масалан, ҳазор ё се ҳазор танга (нисбат ба ҳубин хучра ва дар маркази шаҳр будани мадраса зиёдтар ва ё камтар шудани ин маблағ мумкин аст) дода дар хучраи вай ҷойгир мешуд. Соҳиби хучра аз он маблағ ба тариқи тиҷорат, ё ин ки судхӯрӣ фонди мебурд. Ҳар вақт, ки гаравдеҳ ё гаравгир хоҳад, маблағ ва хучра ба соҳибонашон гардонда шуда миёнашон кушода мегардид.

Агар талаба ба гарав гирифтаи ҳам қодир набошад, ба тарзи зиёфат, ё бо ягон рӯҳи дигар ба соҳиби

хучра манфаати моддӣ расонда, дар хучраи вай истиқомат мекард. Баъзан мешуд, ки муллоҳои хучрадорӣ бесавод ба шартӣ ба худашон дарс хондан ба талаба хучра медоданд ва ба воситаи ин гуна шогирдонӣ харида номи муллоӣ бароварда ба мансаби илмие мерасиданд, ҳеҷ набошад, аз «тӯҳмати бесаводӣ» халос мешуданд.

Баъзе талабаҳо ба сабаби дар зерӣ ҳимояти ягон одами калон ё шогирди ягон муллои бонуфуз будан, ба воситаи онҳо хучраеро ба даст дароварда чанд гоҳе аз дарбадарӣ халос мешуданд.

Хулоса ҳарчанд соҳибони хучра хучрахошонро ба талабагон рӯйрост иҷора намонанд ҳам, бо тартиби «ҳилаи шаръӣ» маънан ҳамеша иҷора барқарор буд.

Азбаски барои соҳибӣ хучра шудан ва дар мадраса истиқомат кардан талаба будан шарт набуд, бисёр одамоне, ки ба дарсхонӣ ҳеҷ алоқа надошта ба касбҳои дигар машғули мекарданд, ё ин ки ҳеҷ касбе намекарданд, то охири умрашон дар мадраса зиндагонӣ менамуданд ва мадрасаро барои худ як бошишгоҳи озод медонистанд. Чунки мадраса бинобар «ҳурмати муллоён дар пеши ҳукумати амир» аз ҳар гуна таҷовузи амалдорони ҳукумат махфӯз буд.

Мударрисӣ як мадраса ба бошандагонӣ он мадраса ба ғайр аз шариквақф будан, алоқии дигаре надошт ва маҷбур карда наметавонист, ки талабаи он мадраса ба пеши худаш дарс хонад. Бинобар ин талабаи як мадраса бо дилхоҳӣ худ ба пеши мударрисӣ ягон мадрасани дигар ё ба пеши ягон муллои дигар метавонист, ки озодона рафта дарс хонад ва агар он мулло ба диллаш нанишинад, метавонист, ки ўро партофта ба пеши муллои дигаре равад.

ПРОГРАММАИ ДАРСҲОИ МАДРАСАҲОИ БУХОРО ВА МУДАРРИСОН

Дар мадрасаҳои Бухоро асосан илмҳои зерин мегузашт: сарфу наҳви забони арабӣ, мантиқ, ақонди исломӣ (илми калом), ҳикмат (ҳикмати табиӣ ва илоҳӣ), фикҳи исломӣ (тахорат, намоз, рӯза, ҷаноза, масъа-

лаҳои ҳаҷ, закот, харидуфурӯш, гуломдорӣ, гуломозодкунӣ, зангири ва зансардиҳӣ ва монанди инҳо, ки дар амалиёти динӣ ё ин ки дар муомалоти ҷамъият онд аст).

Ҳисобро ҳар кас хоҳад, ба пеши ягон кас рафта меҳонд. Адабиётро ҳар кас хоҳад, ба сари худ машгулӣ мекард ва дарси забони модарӣ мутлақо набуд. Забони модариро ҳар кас ба қадри қувва ва қобилияти худ аз зиндагӣ ва аз мутолиаи китобҳо меомӯхт.

Программаи омӯзиши дарсҳои мазкур ва китобҳои дарсӣ ба тарзи зерин буд:

Талаба вақте ки мактаби ибтидоиро тамома кард, хоҳ савод бароварда бошад, хоҳ кӯрсавод ё ин ки тамоман бесавод бошад ҳам, агар ҳаваси «мулло шудан» ё номи муллоиро бардоштан дошта бошад, аввал ба пеши ягон муллои оддӣ «Бидон» меҳонд, ки дар ин китоб сарфу наҳви араб бо мисолҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ баён меёфт. Инчунин «Аввали илм» ном як китобчани тоҷикиро ҳам меҳонд, ки дар вай заруриёти динӣ ба тарзи суолу ҷавоб зикр мешуд.

Баъд аз он дар сарфи арабӣ «Муиззӣ» ва «Занҷонӣ» ном китобҳои арабиро ва дар наҳви арабӣ «Авомил» ном як китобчаро меҳонд ва иборатҳои арабии ин китобчаро бо тарҷимаи тоҷикиашон аз ёд мекард.

Баъд аз инҳо як қисми «Қофия» ном як китоби арабиро, ки дар вай наҳви забони араб батафсилтар баён меёфт, меҳонд.

Ин китобҳои дар ин ҷо номбурдашуда дар пеши муллоҳое хонда мешуданд, ки онҳоро (хоҳ дар ҷое мударрис бошанд, хоҳ не) одатан «домуллои кунҷакӣ» меномиданд. Дар ҳамаи ин дарсҳо тахминан се сол вақт сарф мешуд.

Пас аз ин «Шарҳи Мулло» ном китобе, ки асари Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ буда, дар наҳви арабӣ шарҳи «Қофия» буд, сар мешуд. Аз ҳамаи вақт сар карда талаба ин дарсро ба пеши ягон муллои калонтар меҳонд, ки одатан ин дарсро дарси «дарсхонагӣ» меномиданд. Ин дарс 5 сол давом мекард. Талаба ба болон ин боз ба дарси домуллои кунҷакӣ давом мекард — дар пеши ӯ бақиямондаи «Қофия»-ро, ҳам «Шамсия» ном китобро, ки матнест дар мантиқ, меҳонд ва инчу-

нин дарси «Шарҳи Мулло»-ро пеш аз он, ки ба пеши домуллои дарсхонагӣ рафта хонад, аввал ба пеши домуллои кунҷакӣ мегузаронид.

Баъд аз «Шарҳи Мулло» дар дарсхона «Ҳошияи Қутбӣ» ном китобе, ки шарҳи «Шамсия» буда, оид ба мантиқ аст, сар мешуд ва дар як сол талаба аз ин дарс фориг мегардид ва одатан дар зимни ин дарс матни «Ақоиди Насафӣ»-ро, ки ба илми калом оид аст, ме-хонд.

Баъд аз ҳошия, дар дарсхона шарҳи «Ақоиди Насафӣ», ки таълифи Алломаи Тафтозониаст, сар мешуд ва одатан 4 сол давом мекард. Баъд аз он, дар ду сол «Таҳзиб» ном китоб хонда мешуд, ки дар вай ҳам мантиқ ва ҳам илми калом баён меёфт. Аз паси ин дар ду сол «Ҳикматул-айн» ном китоб хонда мешуд, ки дар вай ҳикмати табиӣ ва мофавқуттабиат (илоҳиёт) баён меёфт.

Ниҳоят, дар охир «Мулло Ҷалол» ном китобе дар ду сол хонда мешуд, ки вай ҳам ба илми калом оид буд ва дар рӯзи тамои кардани мадраса аз ҳадиси пайғамбар як ҳадис хонда шуда домулло ба шогирдони худ дар бораи дарс гуфтан аз он чизҳое, ки дар пеши ӯ хондааст ва ҳам аз он чизҳое, ки дар пеши ӯ нахондааст (монанди тафсири қуръон, ҳадиси пайғамбар ва дигар дарсҳои динӣ), иҷозат меод.

Мадрасаҳои Бухоро ба мадрасаи динӣ будан ва муллоҳои Бухоро ба олими мутахассиси улуми динӣ будан шўҳрат доштанд ва ба ин сабаб Бухоро на танҳо ба Осӣён Миёна, балки ба мусулмонони дохили Россия ҳам — ба тоторҳо ва бошқирдон ҳам нуфузи динӣ дошт. Бо ҳамаи ин, ҷои тааҷҷуб ин аст, ки ғайр аз илми калом, ки схоластикаи асримиёнагӣ буд, дигар чизе аз илмҳои динӣ дар программаи мадрасаҳои Бухоро дохил набуд. Ҳар кас ҳавас дошта бошад, тафсири қуръон, ҳадиси пайғамбар ва фикҳи исломиро ба тарзи ғайрирасмӣ дар пеши ягон мутахассиси ин илмҳо рафта ме-хонд.

Ин дарсҳо ва китобҳое, ки дар боло ном бурда шуданд, ҳеҷ тағйирнаёбанда ва агар таъбир ҷоиш бошад, «стандартный» буда, аз асрҳои XV—XVI бо ҳамин тарз давом намуда омадаанд ва фарқ дар ин ҷост, ки

ба гузаштани замон ва асрҳо бар болон китобҳои мазкур шарҳ ва хошияҳои нав ба нав пайдо шуда мударис ва талабагонро асосан ҳамин шарҳ ва хошияҳои бефоида ба худ машғул доштаанд ва табиист, ки дар он ҳол аз худ кардани илм ва китобҳои дар программа дохил кардашуда тамоман дар як канор мондааст.

Мутолаакунандагони ин парчаҳо хоҳанд пиндошт, ки талабагони мадрасаҳои Бухоро модом, ки 19 сол бар болон як программаи маҳдуд кор мекардаанд, бояд дар илмҳои дар он программа зикрӣфта мутахассиси замони худ шуда мебаромада бошанд.

Афеӯс, ки ин гуна гумон кардан нодуруст ва пиндори хушк аст. Ин маънӣ аз парчаи поин равшан хоҳад шуд.

АЙЁМИ ТАҲСИЛ ВА ТАРТИБИ ДАРСҲОНИ ДАР МАДРАСАҲОИ БУҲОРО

Соли таҳсил дар мадрасаҳои Бухоро аз сари моҳи мизон (22 сентябрь) сар шуда, дар аввали ҳамал (22 март) — дар шаш моҳ тамом мешуд. Ин муддатро танҳо талабагоне дар таҳсил гузаронда метавонистанд, ки дар шашмоҳа зиндагонии мадраса аз ҷиҳати моддӣ тоб оварда тавонанд, ё ин ки ба гуруснагӣ ва сахтиҳои дигар бардошт дошта бошанд.

Аммо бештарин талабаҳои қашшоқи саҳроӣ, дар аввали таҳсил ба мадраса оянд ҳам, баъди «даръёфтани савоби сар шудани дарс» маҷбур буданд, ки ба саҳро баргарданд. Инҳо баъд аз ғундоштани маҳсулоти деҳқонӣ, ё пас аз ба қиса андохтани даромади имомати масҷидҳои деҳот, дар моҳҳои ноябрь гашта омада ба дарсҳои хеле пешрафтаи худ иштирок менамуданд. Инчунин ин гуна талабаҳо аз моҳи февраль сар карда ба тарафи саҳро пароканда шудан мегирифтанд.

Бинобар ин аз рӯи ҳисоби миёна, масалан, дар аввали таҳсил, дар як дарс як ҷамоаи («гурӯҳи») 50-нафарӣ ташкил ёбад, дар ҳафтаи дувум аз ин гурӯҳ 20 нафар мемонд ва дар моҳи ноябрь то сари декабрь баромадарафтагон баргашта омада, ҷамоа боз пур мешуд.

Инчунин аз моҳи февраль парокандашавӣ сар шу-
да, дар сари моҳи март аз гурӯҳи мазкур тахминан
даҳ кас боқӣ мемонд ва ҳамин даҳ кас «савоби тамом
кардани соли таҳсилро дармеёфтанд».

Ин буд муддати таҳсили солонан 19 сол. Аммо
рӯзҳои таҳсили ҳафтагӣ аз ин ҳам бадтар буд. Дар мад-
расаҳои Бухоро дар дарсҳои расмии дарсхонагӣ ҳар
ҳафта аз шанбе то сешанбе 4 рӯз рӯзи таҳсил — рӯзи
кор буда, чоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа — се рӯз
рӯзи таътил — рӯзҳои дамгирӣ ба шумор мерафт.

Баъзе мударрисони дарсҳои дарсхонагӣ, ки одатан
онҳо куҳансолҳо буданд, носозии мизоҷи худро ба-
ҳона карда, баъзе рӯзҳои сешанбе ҳам дарсгӯиро тарк
намуда, дарсҳои он рӯзро «сешанбегӣ» (таътил) эълон
мекарданд. Дар ин сурат 4 рӯзи як ҳафта рӯзи беко-
рӣ ба шумор мерафт.

Агар мо дар рӯзҳои таҳсил тартиби дарсҳои та-
лабагонро ба назар гирем, соатҳои дарсҳои ҳақиқӣ
боз ҳам камтар мешаванд: масалан, як талаба дар пе-
ши домуллои кунҷакӣ ҳар рӯз як дарс аз ягон матн
(масалан, Қофия ё Шамсия ва ё ин ки матни ақоид)
мехонд. Боз дар пеши ҳамин домулло ё домуллои кун-
ҷакии дигар як дарс аз дарси дарсхонагӣ мехонд.
Баъд ҳамин талаба ҳамин дарси дарсхонагиро ба пеши
домуллои калони дарсхонагӣ боз мехонд. Баъзе талаба-
ҳо дарси дарсхонагӣ худро барои «боз ҳам бехтар
аз худ кардан» ба пеши ду домуллои калон мехонданд,
ки дар ин сурат ҳар талаба дар як рӯз як дарси матнро
дар як ҷо ва як дарси дарсхонагиро дар ду-се ҷо ме-
хонд.

Азбаски дар ҳар дарс ба ҳисоби миёна як соати
нучумӣ вақт сарф мешуд, талаба дарсҳои мазкурро
дар чор соат мехонд. Ин муддат фақат дар хондани
дарсҳои мазкур сарф мешуд. Аммо агар мо вақтҳои
дар миёнаи ин дарсҳо сарфшударо ба назар гирем, та-
лаба дар дарсҳои мазкур як рӯзи зимистони худро
сарф мекард.

Чунон ки дар парчаи боло қайд карда шуд, ҷои
истиқомати талаба дигар ва ҷои дарсхонагӣ дигар
аст ва инчунин ҷои дарсгӯии мударрисон, хоҳ кун-
ҷакӣ бошанд ва хоҳ дарсхонагӣ, дигар-дигар буда, дар

бештарин вақт дар байни дарсхонаҳо ду-се километр роҳро тай кардан лозим меомад.

Аз ғайри ин, дар интизори вақти дарсҳо ҳам аз ним соат то як соат вақт сарф мешуд. Барои фаҳмидани сабаби ин интизорӣ тафсилоти зеринро гӯш кардан лозим аст:

Одатан мударрисони Бухоро дар як рӯз аз 8 дарс то 12 дарсро ба гардан мегирифтанд ва вақтҳои дарси ҳар ҷамоа (гурӯҳ) дар соати муайян таъин карда мешуд. Масалан: вақти дарси ҷамоаи хошияхонон дар соати ҳафти пагоҳӣ бошад ва баъд аз онҳо, масалан, ҷамоаи ақондхонҳо дар соати 8 ба дарс даромаданашон лозим бошад, ҷамоаи дуйӯм маҷбур буд, ки дар соати 7-у ним ба пеши дарсхона ҳозир шавад, то ки то расидани вақти дарс нафас рост карда, мондагии роҳро барорад.

Баъзан ҳамин гуна мешуд, ки дарси ҷамоаи якӯм хошияхонҳо ба сабаби як мунозираи бемаънӣ аз вақти ба худаш таъиниёфта ним соат дарозтар мешуд. Дар ин сурат талабаҳои ҷамоаи дуйӯм маҷбур мешуданд, ки барои вақти дарси худ як соат интизорӣ кашанд.

ҲОСИЛИ ТАҲСИЛИ 19-СОЛА

Агар мо гӯем, ки «ҳосили таҳсили 19-солаи талабаи мадрасаҳои Бухоро аз дарсҳои расмӣ ҳеҷ буд» хонандагон бовар нахоҳанд кард ва нависандаро ба дурӯғгӯӣ, ҳеҷ набошад, ба муболиғанависии шарқигӣ ҳамл хоҳанд намуд. Аммо вақте ки тафсилоти зеринро мутолиа намуданд, ҳақиқати таъҷубангез будани гуфтаҳои нависандаи ин сатрҳоро тасдиқ хоҳанд кард. Барои исботи ин маънӣ мисолҳои зерин кифоя аст:

Аз қайдҳои боло маълум шуд, ки дар мадрасаҳои Бухоро 8-сола умри талаба ба дарсҳои сарфу нахви арабӣ сарф мешавад. Маълум аст, ки барои аз худ кардани як забони бегона, ба шартӣ дар дигар дарсҳо машғул нашудан, ду сол басанда аст. Ва ҳол он ки талабаи Бухоро агар хушзеҳи ва пурқобилият бошад ва роҳи ба сари худ кор карданро ёбад, дар муддати 8 сол ба тариқан назарӣ «забар» ё «зер» хондани

як калиман араби ро ва таркиби баъзе ҷумлаҳои осонро меомӯхт.

Ин маълумоти ночиз ҳам ба 5 проценти умуми ҳамдарсон, вай ҳам аз матнҳои ва аз пеши домуллои кунҷаки ҳосил мешуд.

Аммо аз панҷсола дарси расмии забони араб — дарси дарсхонагии «Шарҳи Мулло Ҷомӣ» чизе ҳосил наметашуд. Зеро талаба дар ҳар соли ин панҷ сол танҳо панҷ ё даҳ сатри гуфтаҳои Ҷомиро, вай ҳам аз хутба ва муқаддимаҳо, мегузашт ва бештарин вақти панҷсолаи талаба ба хондан ва муҳокима кардани шарҳ ва ҳошияҳои бисёр, ки дар болои асари Ҷомӣ таълиф ёфтанд, мегузашт. Чунончи, баъд аз Ҷомӣ аз ҳамзамонони Ҷомӣ Мулло Исомиддин «Қофия»-ро шарҳ карда, дар бисёр ҷоҳо бо усули мунозираи схоластикӣ ба Ҷомӣ зид баромадааст.

Пас аз вай, аз шогирдони Абдурахмони Ҷомӣ — Мулло Абдулғафурӣ Лорӣ ба «Шарҳи Мулло» ҳошия баста Ҷомиро мудофаа ва гуфтаҳои Мулло Исомиддинро рад кардааст. Баъд аз вай, аз шогирдони Мулло Абдулғафур — Лабиб ном касе як ҳошия баста, гуфтаҳои Ҷомӣ ва Абдулғафурро эзоҳ карда, ба Мулло Исомиддин сангпарронӣ кардааст.

Баъд аз ҳамаи инҳо Мавлоно Шарифи бухорӣ, ки дар охири асри XVII гузаштааст, ба «Шарҳи Мулло» як ҳошияи ботафсиле баста ҳамаи мунозараҳои ҳошияҳои дар боло зикршударо нақл карда, дар миёнаи онҳо муҳокима давондааст ва кӯшиш намудааст, ки «ҳақиқи» беҳақиқати дар миёнаи мунозирачиён гузаштаро изҳор намояд.

Умри панҷсолаи домуллои сарсаҳт ва талабаҳои бадбахт дар муҳокима кардани ана ҳамин ҳошияҳо мегузашт, дар бисёр вақт на танҳо масаъалаҳои наҳви арабӣ ва гуфтаҳои Ҷомӣ аз миён мерафт, ҳатто гуфтаҳои ҳошиянависони мазкур ҳам ба як тараф монда, вақти дарси яксоата ба мунозираҳои байни устод ва шогирдон ва ба мунозираи байнихудии шогирдон сарф мешуд.

Барои фаҳмидани мунозираи байни худ эзоҳи зеринро мутолиа фармоед:

Дар вақти дарс талабаҳои як ҷамоа (гурӯҳ) ба дарсхона даромада ба рӯ ба рӯи домулло саф кашида дузону менишастанд. Агар талаба бисёр ва дарсхона танг бошад, шогирдон пасу дунболи якдигар бо ҳам ҷафс шуда ҷой мегирифтанд. Одатан ҳар ҷамоа як «қорӣ» дошт, ки иборати китоби дар пеши домулло хонда шуданиро ӯ меҳонд.

Вақте ки талабаҳо нишаста тайёр шуданд, домулло ба «қорӣ» нигоҳ карда:

— Сар кунед,— меғуфт.

Қорӣ аз китоби дарсӣ як ҷумлаи арабиро меҳонд ва домулло он ҷумларо ба забони тоҷикӣ тарҷима мекард. Баъзе вақт пас аз тарҷима ва баъзан баъд аз фикри худро баён кардани домулло мунозира сар мешуд. Баъзе мунозирачӣён ба домулло хитоб карда, шубҳаҳо баён мекарданд, баъзеҳо дар миёнаи худ мунозира сар мекарданд. Дар ин мунозираҳо на танҳо ҳамон 5 процент хушзеҳнон, балки ҳаман шогирдон иштирок мекарданд. Хатто нодонтаринашон зиёдатар фаръед мекарданд, ки номашон ба «хушзеҳнӣ» ва ба «дарсфаҳмӣ» барояд. Дар ин мунозираҳо касе голиб мебаромад, ки овози баланд ва нутқи бурро дошта бошад.

Вақте ки талабаҳо аз фаръед кардан монда шаванд, домулло ду дасташро боло бардошта, ҳам бо ишорат, ҳам бо забон:

— Хомӯш, хомӯш! — гӯён шогирдонашро сокит мекард ва соаташро медид. Агар вақти дарс тамом шуда бошад, ё гузашта бошад, имрӯза дарсро бо ҳамин ба поён мерасонид ва агар вақт бошад, як ҷумлаи дигар меҳонд.

Мисоли дигари аз ин ҳам равшантарро аз «Ҳошия»^{*} хонӣ биёрем. Чунон ки дар боло навишта шуд, «Ҳошияи Қутбӣ» шарҳи «Шамсия» аст, ки ба илми мантиқ оид аст. Илми мантиқ илмест, ки дар ҳаман мамлакатҳои маданияи Шарқ ва Ғарб ҳамеша дар программаи дарсҳо даромадааст ва дар замони ҳозира ҳам дар программаи мактабҳои советӣ дохил аст.

Аммо дар мадрасаҳои Бухоро дар замоне, ки навишандан ин сатрҳо меҳонд, аз илми мантиқ, гӯё танҳо ҳамин калимаи «мантиқ» монда буд ва мунозираҳои

ки дар вақти хондани ин илм ба вуқӯъ меомад, тамоман бемантиқ буд.

Чунон ки дар боло гузашт, як соли таҳсили талаба ба хондани «Ҳошияи Кутбӣ» сарф мешуд. Аммо ҳамин яксола вақт танҳо ба мунозирае сарф мешуд, ки дар болои як «калима» мерафт: муаллифи «Шамсия» (матни мантиқ) дар аввали китоби худ ба забони арабӣ гуфтааст, ки (ман гуфтаҳои он муаллифро ба забони тоҷикӣ тарҷима карда меорам) «ман ин китобро бар як муқаддима, се мақола ва як хотима тартиб додам» ва баъд аз он муаллиф мегӯяд «аммо мақолаҳо сеанд».

Муаллиф дар аввали китоби худ дар ҷумлаҳои дар боло нақл кардашуда калимаи «салос» (се)-ро ду бор зикр кардааст. Маълум аст, ки ин саҳв аст ва яке аз ин калимаҳои «салос» (се) барзиёд аст. Аммо яксола мунозира бар болои ҳамин мерафт, ки калимаи «салос» (се) дар ҷумлаи аввал зоида аст, ё дар ҷумлаи дувум ва дар ин ҷо ҳам роли то як сол дароз кардани дарсро, аввал ҳошияҳо ва баъд аз он талабаҳо ва домолло бозӣ мекарданд. Дар охири таҳсил қарор меёфт, ки муаллифи «Шамсия» одами донишманд буд (Наҷмиддин Умари қазвинӣ, ки дар асри XIII зиндагонӣ кардааст) ва ӯ ин саҳви намоёнро намекард. Муқаррар аст, ки ин саҳво қалами ӯ кардааст.

Аз ин гуна мунозираҳо чизеро нафаҳмидани талабаҳо аз ҳамин ҳам маълум аст, ки боре дар дарси дарсхонагии мо мунозира бар болои «таърифи инсон» мерафт. Дар он ҷо инсон бо калимаҳои «ҳайвони нотик» таъриф ёфта буд. Дар он вақт бар болои калимаҳои «ҳайвон», «нотик» ва бар болои маънии «нутқ» ва дигарҳо чунон мунозираи дуру дароз рафт, ки яқинан соатро фаро гирифт. Баъд аз тамом шудани дарс яке аз талабаҳо пурсид, ки:

— «Ҳайвони нотик» чист?

Домолло дар ҷавоб гуфт:

— Модом, ки ту аз ҳамин қадар мунозираҳо, бо вучуди иштирок кардани худат, маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додан бефоида аст. Азбаски ҳар чизро бо мисол фаҳмондан осонтар аз он аст, ки бо тавсиф фаҳмонда шавад, акнун ман

ба ту бо мисол гап мезанам: яке аз мисолҳои «хайвони нотик» (хайвони гапзананда) худат мебошӣ.

Дар натиҷаи ин суолу ҷавоб лақаби он талаба «хайвони нотик» шуда монд ва то вақте ки ӯ дар Бухоро буд, ҳамаи шиносҳо ба он бечора бо унвони «хайвони нотик» хитоб мекарданд.

Дуруст аст, ки аз мадрасаҳои Бухоро баъзе одамони дурусти соҳибмаълумот ҳам расида баромадаанд. Лекин, аввалан ин гуна донишмандон, монанди буттаҳои ҳосилдори дар замини шӯразор расидагӣ, дар ғояти камӣ буданд, дуйӯм ин ки, он гуна одамҳо на ба воситаи аз худ кардани программаи мадраса ва на ба воситаи мунозираҳои сҳоластикӣ дарсхонаҳо расидаанд, балки онҳо одамони пурқобилият буда, бо як тасодуфи хушбахтона саводи тоҷикӣ ва арабӣ бароварда, бо меҳнат ва мутолиаи шахсии худ соҳиби маълумот шудаанд. Аммо бештарини ин соҳибмаълумотҳо ҳам аз ягон ғояи маънавӣ дур буданд ва мақсади асосии онҳо, монанди устодони худ, дар ягон мадрасаи калонтар мударрис шудан, ба вақфи намоёне соҳибгардидан ва талабаҳои ба гирди худ гуи карда (хоҳ чизеро фаҳманд ва хоҳ нафаҳманд) бо онҳо ғавғо бардоштан, ба ин восита аз талабаҳо «ифтитӯҳона» (ҳаққи таълим) рӯёндан ва шӯҳрат баровардан буд.

Мо ин парчаро бо гуфтаҳои Аҳмад-Махдуми Дониш, ки мақсад ва аҳволи устодони замони худро мохирона ифода кардааст, ба охир мерасонем:

«...Чамъ омадани мӯҳмале чанд нодон, беадабона ва нафаҳмида ғавғо бардоштан, ва ҳар сари чанд гоҳ чанд табақ мавизу ҳалво ва чомаву танга, ки ба зулму гасб аз толиб илми фақир биситонанд ва ба устоз диҳанд ва ӯ ба шодӣ ва фараҳ дар киса кунад. Устоз аз бисъёрии сухан кардан ва ҳарф задан, дилмурда бошад, қуввати ҳозима ва дандонҳояш суст шуда ба дандон шикастан натавонад ва ба хӯрдан ҳазм кардан. Шаб ба ҷои хоб китоб бинад ва рӯз аз пагоҳ то бегоҳ ғавғо орад ва гулгула бишнавад ва сайри беруни дуруи натавонад, ба таом хӯрдан ва ҳаракат кардан ғурсат наёбад ва дар даруни гунбази фароҳ дар ғармо ва сармо масҷун (зиндонӣ) бошад...» (аз «Наводир-ул-Вақоъ», боби касбҳо ва пешаҳо).

МУНОСИБАТИ МОҶДИЙ ТАЛАБАҲО БО УСТОДОНИ ХУД ДАР МАДРАСА

Мударрисони Бухоро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1. Қасони пурқобилият, ки ҳанӯз хониши худро тамома накардаанд, бо вучуди ин ба талабаҳои наварсон дарс медиҳанд.

2. Мударрисони хурд, ки ҳанӯз даромади ҷои мударрисонашон ба харҷашон намерасад ё ин ки ҳеҷ даромад надорад.

3. Мударрисони калон — инҳо муллоҳои калон мебошанд, ки чандин сол дарсгӯй карда шӯҳрат баровардаанд ва ба мадрасаҳои сервақф мударрис шудаанд. Баъзе аз инҳо ба замми мударрисӣ ба дараҷаи муфтигӣ ҳам расидаанд, аз ин роҳ низ даромад доранд.

Талабаҳои мадрасаҳои Бухоро ҳарчанд ба унвони «ҳаққи таълим» маблағи муайяне надиханд ҳам, ба тарзи ифтихоҳона (сар кардани дарси нав) дар байни худ як маблағ пул ҳам карда коллективона ба сар кардани дарси нав сарф мекарданд.

Ҳарчи дарссаркунӣ дар пеши домulloҳои кунҷакӣ (ду гурӯҳи аввали дарсгӯён) бисёр кам буд. Аммо дарс сар кардан ба пеши домulloҳои (дарсхонагии) калон, ки одатан онҳо ҳаққи таълими худро аз вақфи мадраса пурра мегирифтанд, ба маблағи зиёде мерасид.

Дар вақте, ки як пуд гандум 5 танга (75 тин) буд, ҳарчи талабаҳо барои сар кардани, масалан, «Шарҳи Мулло» аз 5 танга то 15 танга, дар сар кардани «Ақоид» аз 15 танга то 25 танга ва ҳоказо боло мерафт ва ба ҳаде, ки дар сар кардани «Муллоҷалол» аз 50 танга то 150 танга ва дар хатми кутуб (дар охири қор) аз сад танга то дусад танга пул меоданд (зиёду камии пулдиҳӣ ба дорони талаба ва ҳиммати ӯ вобаста буд).

Дарссаркуниҳо одатан дар моҳи декабрь, ки вақти тамоми ғун шудани талабаҳост, ба амал меомад ва дар ин моҳ дарсеро, ки соли оянда аз аввали мизон (охиртари сентябрь) хоҳанд хонд, сар карда мемонданд.

Як қисми маблағи дар ифтихоҳона ғуншударо (чунин, ки аз Аҳмад-Маҳдум нақл карда шуд) мавизу

ҳалвову қанду наботу нон ва қома гирифта ба лаъли-
хо андохта, ҳар кадом талаба як лаълиро бардошта,
ба дарсхонаи устод бурда, ба ӯ пешкаш мекарданд ва
як қисми маблағи мазкурро нақдан ба қоғаз печонда
ба ӯ меоданд.

Баъзан аз маблағи мазкур миқдоре нигоҳ дошта,
талабаҳо барои худ базме ва зиёфате ташкил меоданд,
ки ин маросимро «ичтимоона» меномиданд.

Агар қорин ҷамоа (гурӯҳ) аз муллозодагони Бухоро
бошад, дар сар кардани дарси «Ақоид» ва «Мулло-
ҷалол» ва инчунин ба муносибати хатми кутуб (та-
мом кардани мадраса) тӯй меоданд.

Дар тӯй қорин ҷамоа ба амир пешкаш бурда, барои
тӯй аз ӯ руҳсат мегирифт. Баъд аз он муфтиҳо, қози-
калон ва раиси калон, баъзе амалдоронро, ки бо ула-
мо муносибат дошта бошанд, ҳаман муллоҳои мансаб-
дор, ҳаман талабаҳои он мударрисе, ки тӯй дар пеши
ӯ мешавад ва ҳаман бошандагони мадрасаеро, ки тӯй
дар пеши мударриси вай мешавад, ба навбат даъват
карда зиёфат менамуданд.

Дар тӯй албатта харҷи талабаҳо ба дараҷан намоён
зиёда мегардид ва қорин ҷамоа, ки одатан ин гуна тӯй
бо тақозои вай ташкил меёфт, боз ҳам зиёдтар харҷ
мекард.

Даромади мударрисони дарсхонагӣ аз ифтитоҳона
хеле калон буд. Агар ин гуна мударрис ба дувоздаҳ
ҷамоа дарс меода бошад, ба ҳисоби миёна, дар вақти
як пуд гандум 5 танга будан, 12 ҳазор танга (1800 сӯм)
даромад мекард.

Қозикалон ва раиси Бухоро, ки онҳо расман ба
қорҳои адлия ва маъмури машғул буда, дарсгӯй аз
вазифаи онҳо берун буд, ба даромади ифтитоҳона ҷашм
дӯхта, онҳо низ дарсгӯй мекарданд. Азбаски ба ҳар
гуна мансаби илмӣ расидан бе воситаи онҳо мумкин
набуд, талабаҳо «оқибатандешӣ» карда ба пеши онҳо
боз ҳам зиёдтар ғун мешуданд. Дар солҳои охири
таҳсил ва наздикии хатм меҳмонхонаи калони қози-
калон аз бисёрин талаба тангӣ мекард.

Ақнун вақти он расид, ки ман ёддоштҳои худро
сар кунам.

Дар соли 1890 ман ҳамроҳи акаи худ барои хондан ба Бухоро омадам. Дар он ҷо домуллои кунҷакии акаам Мулло Абдусалом аз мадрасаи Мири Араб як ҳуҷра ёфта дод, ки мо ҳар ду дар он ҷо истиқомат кардем.

Ҳуҷраи мо дар ошъёнаи чорӯми гулдастаи гӯшаи шимоли ғарбии мадрасаи Мири Араб буд. Даромади ин ҳуҷра аз як гардишгоҳи болопӯшидаи торик ҳам бошад, аз тарафи кӯча як дарича дошт, ки зиёву ҳаво аз он ҷо мебаромад. Ин ҳуҷра хеле танг бошад ҳам, дар шароити онвақтаи Бухоро ҳар дуи мо дар он ҷо хурсандона хобу хез мекардем.

Бародарам бо пули хар ва даромади аз имомати гирифтаи худаш камтар биринҷ, мош ва равған барои озуқа, шамъи равғани чойдорӣ (дар он вақтҳо лампа ханӯз дар Бухоро умумӣ нашуда буд), ангишти қазоқӣ ва ҳезум барои сӯхтан харида тайёр кард.

Азбаски акаам пешқадамтар буд* ва барои ӯ либоси тозатар, китобҳои гуногун ва харҷи ифтихона бештар даркор мешуд, ҳамаи пулашро дар озуқа сарф карда наметавонист ва барои харҷҳои мазкур як маблағ нигоҳ доштан ва сарфа карданиаш лозим буд. Аммо озуқани тайёркардааш то баҳор ба ду кас намерасид. Бинобар ин хӯрду хӯроки маро аз ҷое таъмин кардан лозим буд ва ин ҷо ҳам ёфт шуд.

Мулло Абдусалом, ки ӯ ҳам барои дар Бухоро хондани ман далолат карда буд, маслаҳат дод, ки маро дар ҳам-ошони худ ошпаз кунад.

Дар мадрасаҳои Бухоро одат ин буд, ки талабаҳои доратар ду кас ё се кас ва ё чор кас шуда бо ҳам ҳам-ош мешуданд, ки дар забони мадраса ин гуна гурӯҳро «ҳамтабх» (ҳам-ош) меномиданд. Ҳам-ошони Мулло Абдусалом Мулло Қосим ном вардонзегӣ ва Қорӣ Бегӣ ном гиждувонӣ буданд. Ин се нафар фарзандони ода-

* Дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро «пешқадам» гуфта он касро намегуфтанд, ки дар дарсфаҳмӣ ва дарсро азҳудкунӣ пешрав бошад, балки «пешқадам» он кас ҳисоб меёфт, ки соли таҳсилаш пештар бошад. Масалан, «Ақоид»-хон нисбат ба «Шарҳи Мулло»-хон «пешқадам» ба шумор мерафт, агарчанде, ки «Ақоид»-хон нисбат ба «Шарҳи Мулло»-хон нофаҳмтар бошад.

мони давлатманд буда, дар дарс ҳам бо ҳам шарик буданд. Аммо дар илм ҳар сеи онҳоро баробар гуфтан мумкин набуд: Қори Бегӣ фазилате, ки дошт қуръонро тўтивор аз ёд карда буд, ба зами ёрмандихон падараш аз хатмҳои рамазонӣ ҳам хеле даромад мекард. Аммо саводи тоҷикии нимқора дошта бошад ҳам, хат навишта наметавонист ва саводи арабӣ ҳеҷ надошт; Мулло Қосим писари яке аз савдогарони қалъачии Вардонзе (дар Қазалӣ ва Оқмаҷит савдоқунанда) буда, дар тоҷикӣ кўрсавод ва дар арабӣ бесавод, аммо хати тоҷикиро базӯр менавишт ва хати ўро ғайр аз худаш каси дигар хонда наметавонист. Зоҳиран ҳамин қадар хатро барои дафтарнависии падараш маҷбур шуда омўхтааст; Мулло Абдусалом писари як дехқони деҳани Маҳаллаи Шофирком буда, саводи тоҷикӣ ва арабӣ дошта, хатро хуб менавишт ва дарсҳои мадрасагиро ҳам мувофиқи замони худ аз худ карда буд, бинобар ин бо вучуди ханўз мадрасаро тамом накарда буданиш дарсгўй ҳам мекард.

Акаам баъд аз он, ки ду-се бор ба ман палав пазонда дастӣ маро ба ошпазӣ ром кард, маро ба хизмати ин се нафар супурд. Ош ҳар рӯз дар хучраи яке аз ин се нафар бо навбат пухта мешуд. Инҳо одатан ҳар рӯз дар соати як ош меҳўрданд, ки дар он вақт як соат аз дарсҳои форӣ буданд.

Ман ҳар рӯз соати ёздаҳ ба хучраи яке аз ин се нафар, ки навбат аз онӣ вай бошад, мерафтам. Соҳибии хучра гўшту сабзиро ба ман фармуда (одатан биринҷу раған дар хучра тайёр буд) худ ба дарсаи мерафт. Ман барои чор кас, ки чорўми онҳо худам будам, ним нимча (250 грамм) гўшту сабзӣ ву пиёзу дорувор оварда чор пиёла биринҷро палав пухта, дар соати як тайёр мекардам. Вақте ки ҳам-ошон гуи шуданд, ман ошро мекашидам ва ҳамин мо дар як ҷо нишаста дар як табақ меҳўрдём. Баъд аз хўрда шудани ош ман дегу табақро шуста меғундоштам, барои рӯзи дигар хезум кафонда тайёр карда мемондам ва хучраро рўфта дода, ба хучраи акаам мерафтам, ки бошишгоҳи ман он ҷо буд.

Дар рӯзҳои, ки фардон он дарси дарсхонагии ҳам-ошон набошад (сешанбе, чоршанбе ва панҷшанбе), одатан ошро шабона мепахтам. Чунки хўчанон дар

● Намуди хонақоҳи Ҳоҷа Зайниддин дар Бухоро.

он шабҳо шабнишини мекарданд ва ошашонро дар соати 9—10 мехӯрданд. Ман ҳам маҷбур будам, ки аз аввали шаб дар хизмати инҳо бошам, чой дам карда диҳам ва ҳар вақт, ки дили онҳо хоҳад, ошро тайёр кунам.

Лекин шабнишини онҳо хеле дилгирона буд: онҳо бештарин дар болои вақфҳо, мансабҳои илмӣ, ба мансабҳои илмӣ ҳақ ё ноҳақ гузаштани он мансабдорон гап мезаданд, ки барои ман ҳеҷ фонда надошт ва ман сӯхбатҳои Усто амак ва Тӯтапошшоро аз сӯхбати инҳо ҳазор бор бештар медонистам.

Ман дар се рӯзи таътил (чоршанбе, панҷшанбе ва чумба) бо навбат чомашӯии ин ҳар се нафарро карда медодам ва ба ин муносабат ба муаллимаи мактаби духтарон, ки ба ман чомашӯиро ёд дода «ин кор дар мадраса ба ту даркор мешавад» гуфта буд (ба «Мактаби кӯҳна» нигоҳ карда шавад), раҳмат мефиристодам.

* * *

Ман рӯзе се дарс мехондам, дуи ин дарсҳо аз наҳви забони араб «Қофия» буд. Назар ба одати мадрасаҳои Бухоро «Қофия»-ро аз сараш намехонданд, балки аз поёнтараш — аз «ҷои осонтараш» сар мекарданд ва аввалашро, ки назар ба ақидан онвақта ҷои душвортараш буд, аз ҳама охиртар мехонданд.

Лекин ин «тартиб» бисёр бетартиб ва бемантик буд. Зеро дар аввали китоб таърифи «калима» ва таърифи қисмҳои вай баён меёфт ва бар болои қисми аввал калима — исми батафсилтар истода мешуд. Дар чор боби дигар чор қисми исми ва дар ду боби охирӣ ду қисми охирин «калима», ки «феъл» ва «ҳарф» аст, зикр мешуд.

Дар тартиби Бухоро талаба маҷбур буд, ки калима ва тақсимоти вайро надида ва надонида, ба омӯхтани қисмҳои вай машғул шавад. Ҳар чӣ бошад, ман ҳам ба ҳамон «тартиб» тобеъ шудам ва аз поёнтарини «Қофия» як боб ба пеши Мулло Абдусалом, ки ман ошпази ӯ будам, ва як боби дигарашро ба пеши Мулло Бозор ном ҳамдеҳани Мулло Абдусалом, ки дар мадрасаи Бадалбек истиқомат дошт, сар кардам.

Мулло Бозор нав хатм кардагӣ буда, ханӯз ба ҷое мударрис нашудагӣ буд ва дар ҳуҷраи истиқомати худ дарс мегуфт. Мулло Абдусалом, чунон ки дар боло

кайд шуд, ханӯз талаба буда, ҳаваскорона дарсгӯӣ мекард ва баъд аз фароғаташ аз дарсҳои худа ба талабаҳои дар хучраи худ дарс медод.

Бештарин шогирдонии ду домуллои кунҷаки ҳамдеҳаҳои худшошон буда, дар пеши Мулло Абдусалом гайр аз ман ва акаам боз ду нафар гичдувонӣ мехонданд. Ман ҳам чор нафар шарикдарс доштам, ки аз деҳани домуллоҳо буданд.

Ман дар пеши Мулло Авези хучандӣ дарси «Мухтасари виқоя»-ро ҳам сар кардам, ки ба ман ба пеши ин кас хонданро мутаваллии мадраса тавсия карда буд. Дар ҳақиқат ҳам Мулло Авез хеле пурдон буда, дарсро ҳам ба ман аз ду домуллои дигарам беҳтар ва осонтар мефаҳмонд.

Мулло Авез ҳам навхатм буда, ханӯз ба мартабаи мударрисӣ нарасида буд. Ӯ як муллои қашшоқ буда, дар мадрасаи Мири Араб ба як хучраи торики якдара, ки мутаваллии мадраса ёфта дода будааст, зиндагонӣ мекард ва дар ҳамон хучрача дарс медод. Хучрачаи ӯ чунон танг буд, ки фақат ду нафар талаба дар он ҷо нишаста дарс хонда метавонист. Бинобар ин ӯ маҷбур буд, ки як дарсро ба гурӯҳҳои «дунафарӣ» чанд бор такрор намояд.

Дар пеши ӯ аввал бо ман як нафар гичдувонӣ мехонд, баъдҳо домулло хоҳарзодани худастро, ки бинобар қашшоқнаш ба саҳхофе шогирдӣ мекард, ба ман шарик ва гичдувониро ба гурӯҳи дигар ҳамроҳ намуд. Аммо хоҳарзодааш бисёр пастзеҳи ва кӯрсавод буд ва домулло ба ман фармуд, ки ҳар рӯз баъд аз дарс дар миёнсарой (даромадгоҳи) мадраса ним соат нишаста, дарси ҳамон рӯз хондашударо бо вай муқолима — гуфтугузор кунам, яъне ба ӯ ёд диҳам. Ин кор ба ман душворӣ кард. Чунки ӯ чизеро намефаҳмид ва фаҳмидан ҳам намехост ва дили ман тангӣ мекард.

Шарики пештараам — гичдувонӣ ҳам аз вай хушзеҳитар ва хушсаводтар набуд. Ҳар чӣ бошад, ман маҷбур набудам, ки ба ӯ дарс ёд диҳам.

Домуллоҳо тавсияи менамуданд (дар мадрасаҳои Бухоро барои дарсхоро аз худ кардан таклиф ҳеҷ набуд), ки дарсҳои хондагӣ намонро бо тарҷумани тоҷикиаш аз ёд кунем ва чунон такрор намоем, ки ҳеҷ аз ёдамон

набарояд. Инчунин домуллоҳо мегуфтанд, ки «дар сари сандалӣ нишаста дарс такрор кардан бефоида аст. Такрор ҳам он вақт фоида медиҳад, ки талаба дар сармо ва дар ҷоҳои болояш кушода нишаста риёзат ба кор барад. Чунки ин роҳи ба даст даровардани илм аст ва дар роҳи илм ҳар қадар, ки риёзат ва азоб кашӣ, ҳамон қадар фоида мебарӣ».

Бинобар ин тавсияҳо вазифаи ман дар он вақтҳо тӯтивор дарс такрор кардан буд. Аммо ҳар чанд домуллоҳо барои такрор ҷоҳои болояш кушодаро афзал донанд ҳам, дар шабҳои сармо ҳар талаба кӯшиш мекард, ки дар миёнсарои мадраса, ки болопӯшида буд, ҷой гирад. Лекин он ҷой ба ҳар кас муяссар намешуд ва талабаҳои калонсолтар ва зӯртар он гуна ҷохоро соҳибӣ мекарданд ва насибаи ман барин талабаҳои хурдсол ва навҳон рӯи саҳни болокушода буд.

Ман дар қатори талабаҳои хурдсол ҳар шаб баъд аз шом дар рӯи саҳн нишаста бо овози баланд дарс такрор мекардам. Мо, талабагон, дар шабҳои барф ҳам такрори рӯисаҳнии худро тарк намекардем ва барфи рӯи сангро бо остин, ё бари ҷома рӯфта, бар рӯи санги яхмонанд чорзону ё дузону нишаста такрор кардан мегирифтем. Ин кор ба ман, ки либоси дуруст надоштам, бисъёр зӯр буд.

Он вақтҳо дар байни талабаҳо камзӯл ва шалвор пӯшидан одат набуд. Бо ҳамаи ин талабаҳо, ки иқтидори моддӣ доштанд, ҷомаҳои серпахтаро қабат ба қабат пӯшида масҳиро бо пайтобаи пашмин ба по карда, барои такрор мебаромаданд.

Ман бошам, масҳӣ надоштам, як кафши сарипоии маҳаллидӯхт доштам, ки аз вай об мегузашт ва намро ба худ мекашид. Хоҳ дар такрор бошад, хоҳ дар кӯча аз рӯи курта як ҷомаи пахтадор пӯшида, бо як қабат лозимӣ мебаромадам. Бо вучуди ин маро дар он вақтҳо сармо назад ва ҳатто зуком ҳам нашудам. Аммо бемасҳигӣ маро бисъёр азоб меод ва поҳоям торс-торс кафида, замини саҳти дандонакашӣ кардашуда барин мешуд. Дар рӯзҳои барфу борон, вақте ки ба кӯча ё ба рӯи мадраса бароям, даруни кафшам пур аз барфу об мешуд ва аз кафидагҳои поям, гӯё ки бо корд ҷок карда бошанд, хун шорида мерафт.

Ягона доруи ман дар кафидагиҳои по рағани шамъи ҷойдорӣ буд: шамъро даргиронда бар рӯи кафидагиҳо ҳам карда нигоҳ медоштам, рағани доғи шамъ аз канори оташи пилтааш бар рӯи ҷароҳат чакра-чакра меҷакид ва фавран озорро таскин меод.

Ин гуна зиндагонӣ, албатта, душвор ва ҳатто тоқатнопазир буд, лекин ман он ҳама душвориҳоро «ба умеди муллои хуб шудан» ба осонӣ ба гардан мегирифтам.

* * *

Дар мадрасаи Мири Араб, ки дар он ҷо аз 300 нафар зиёдатар талаба ва муллоҳои хатмкарда буданд, ман ба касе дучор нашудам, ки аз шеър ва адабиёт гап занад, ана ин кор ба ман аз пойбараҳнагӣ ҳам зиёдатар алам мекард. Аз шарикдарсони акаам Мулло Ҳомид ном гичдувонӣ ва Зайниддинхоҷа ном миркуллоӣ буданд, ки онҳо ғазалсароӣ мекарданд. Аммо онҳо ғазалхоро бе он, ки ба маъниҳояшон диққат кунанд, ёд карда гирифта буданд ва дар ҳавоҳои гуногун мехонданд. Бинобар ин онҳоро шеърдӯст гуфтан мумкин набуд. Дар хучраҳои хӯҷаниҳои ман бошад, гайр аз китобҳои дарсӣ, баъзе китобҳои маноҳиби шайхҳо⁵⁷ дигар чизе дида намешуд. Аммо дар онҳо аз адабиёт як ғазал ҳам набуд.

Дар он мадраса Мулло Абдулҳаким ном як муллои кӯлобӣ буд, ки дастаки китобфуруши мекард: ӯ рӯзҳои таътил, ки одатан бозори китоби Бухоро гарм мешуд, як бағал китобҳои дарсиро бардошта, ба бозор бурда рост мегашт, ба толибшудагон аз он китобҳои мефурухт ва китобҳои беруна ояд, мехарид (ин гуна китобчаллобони бедӯгон дар бозори китоби Бухоро бисёр буданд).

Рӯзе бегоҳонӣ Мулло Абдулҳаким аз бозор омад, ки дар бағал як бӯғча китоб дошт ва дар миёнсари мадраса бастан худро кушода китобҳои имрӯз аз бозор ба даст даровардашро ба муллоҳо ва муллобачагон нишон дод. Ӯ он китобҳоро ягон-ягон ба даст гирифта бо таъбироти савдогарона таъриф мекард ва ҳақиқатан қадоми онҳоро ба муаллифи он китоб ё ба ягон котиби гузаштаи машҳур нисбат меод ва ба даст қадом мул-

лон машхур расида, аз мутолиан \bar{u} гузаштанаширо ва дар хошияхояш аз тарафи \bar{u} қайдҳои муҳим карда шуданаширо, ба хубии хат ва ростнависии котиб илова менамуд ва дар фуруварди таърифи ҳар китоб, харида гирифтани онро ба бинандагон таклиф мекард.

Ман ҳам ба умеди ба ягон баёз ё девони шеър вохӯрдан, он китобҳоро аз назар мегузаронидам. Аммо ҳамаи онҳо китобҳои дарсии бадхат буданд ва дар хошияхояшон, монанди қаторгардаки мӯрчагон, тахриротии чаттии хонданошудани ҳам доштанд.

Дар он миён ногоҳ аз даруни як китоб як китобчаи шеър баромад. Аз навиштаҳои пушти ин китобча дар Ҳиндустон ҷоп шуданаш ва «Махмуд ва Аёз» ном доштаниаш маълум мешуд.

Ман аз он мулло:

— Ин китобчаро чанд пул харидед?— гуфта пурсидам.

— Ин китобча як чизи бекор аст. Ман инро дар қатори як китоби даркорӣ ночор шуда харидам. Чунки соҳибаш «ҳар дуяшро якҷоя мефурушам» гуфт, — гӯён ба ман китоберо, ки ин китобча ба вай сарборӣ (нагрузкаи) шуда омада аз даруни вай баромада буд, — нишон дода давом намуд, — ана бо ҳамин китоб ба дах танга харидам. Ту дувоздаҳ танга дода ҳамин китобро бихар. Ман ин китобчаро ба ту бе пул ба тарзи партав медихам.

Он китоб хошияи Мулло Абдулғафури Лорӣ буд, ки бар болои «Шарҳи Мулло»-и Ҷомӣ баста шудааст. Ман он китобро барои поси хотиран фурушгор як ва рақ зада баромада ба \bar{u} гуфтам:

— Ин китоби «хуб аст», аммо ҳоло ба ман даркор нест. Модом ки «як чизи бекор будааст», ҳамин китобчаи ҷопаро ба ман фурушед.

— Ин китоб, — гӯён хошияи Мулло Абдулғафуро ба ман нишон дода давом кард, — «як чизи камёб аст» «кас махару кас маёб аст». Вақте ки даркор шавад, аз ҷоё намеёбӣ. Ба ту ҳоло даркор набошад ҳам, вақте ки «Шарҳи Мулло»-хон шавӣ, даркор мешавад, ба маслаҳати ман даро, ҳамин китобро бихар ва ин китобчаро муфт гир. Аммо ин китобча, — китобчаи шеърро нишон дода, — як чизи сафсата аст, ба харидан намеарзад.

— Ман барон харидани ин китоби калон пул надорам. Агар арзон карда диҳед, ҳамин китобчаро меҳорам.— гуфтам.

Фурушгор аз фурухта тавонистани он китоб умедашро канда:

— Хуб, майлат, як танга деҳ гир,— гуфт.

— Ҳозир пул меорам,— гуён ман ба хучра давидам, аз хурсандӣ ва шитоб аз ду қатор зинаи печопеч чӣ навъ давида баромада ба хучра расиданамро надониста мондам. Дар он ҷо аз панҷ тангаи аз саҳро овардагиам ҳанӯз се тангааш буд ва аз вай як танга (15 тин)-ашро гирифта аз зинаҳо боз тозон-тозон фурумада ба пеши китобфуруш расида пулро ба ӯ дода, китобчаро моли худ кардам.

Он рӯз дар мадрасаи Мири Араб барон ман наврӯз буд — он рӯз як рӯзи наво буд, ки аз ғайри чашмдошти ман, ба ман бахти наво оварда буд. Китобчаро ба даст гирифта давон-давон дубора ба хучра баромада шитоб-корона вайро варақ зада сар то пояшро аз назар гузаронидам: дар он вақт он китобча ба назари ман чунон муҳим намуд, ки ба дунёҳо меарзид. Агар фурушгор барон ман он қадар муҳим будани он китобчаро мефаҳмид, ба ҳамаи дорони нақдинаи ман, ки се танга (45 тин) буд, низ он китобчаро ба ман намедод: ин китобчае буд, ки яке аз шоирони бекормондан хушҳавсалаи Ҳиндустон бо усули «байтбарак» барон ҳар ҳарфи алифбои араб як ғазал гуфта вайро тартиб додзааст. Аввали мисраъҳои аввали ҳар ғазал бо қадом ҳарф ки сар шавад, охири мисраъҳои дуйӯми вай ҳам бо ҳамон ҳарф тамоми мешуд. Масалан, ғазали дар ҳарфи «с»-и се нуқтадори араби, сохтан шоир бо ин байт сар мешуд:

Собит нашуд ба ваъдаи худ ёр, алғис!
3-ин ғусса гашт ҷону дилам зор, алғис!

Аҳамияти ин китобча барон ман дар ин ҷо буд, ки агар ман ғазалҳои вайро аз ёд карда гирам, касе маро дар байтбарак банд карда наметавонист.

• • •

Қам-қам ман бо аҳолии мадрасаи Мири Араб шинос шудам. Як қисми калонсолони онҳо оддмоне буданд.

ки кайҳо хатм карда мадрасаро тамоm карда, назар ба қавли худшошон, «аз бетолей ба ягон мансаби дурусти илмӣ нарасидаанд», баъзеи онҳо «заввор» (зиёраткунанда) буданд, ки ҳар рӯз бо навбат ба як сари мазор рафта зиёрат карда меоманд ва бо ин «хизмати худ» аз ҳукумат ҳар моҳ 30 танга (чору ним сӯм) мегирифтанд. Завворҳои амири Бухоро 30 нафар буданд, ки баъзеи онҳо дар мадрасаи Мири Араб истиқомат доштанд. Баъзеи онҳо салавотхон буданд, ки ҳар рӯз вақти пешин ба арки подшоҳӣ баромада дар меҳмонхонаи «Раҳимхонӣ» (меҳмонхонае, ки таъсискунандаи ҳукумати сулолаи манғитиён Раҳимхон бино кардааст) як соат нишаста ба рӯҳи пайғамбари худо салавот хонда, инҳо ҳам аз подшоҳӣ ҳар моҳ 30 танга мегирифтанд. Аз ғайри ин, ҳар рӯз ба онҳо як дона нон ва як каф мавизи сиёҳ ҳам дода мешуд. Салавотхонҳои амир бисёр буданд. Онҳо чанд гурӯҳи 30-нафарӣ буданд, ки баъзе гурӯҳҳо ҳар рӯз, баъзе гурӯҳи дигар ҳафтае як рӯзи панҷшанбе, баъзеашон ҳафтае як рӯзи душанбе ба арки амир мебароманд. Дар ин ҷо сухан бар болои салавотхонҳои харрӯза меравад, ки баъзеи онҳо дар мадрасаи Мири Араб буданд.

Инҳо одамони беоилаву беҳавли буданд, ки дар мадраса дар ҳучраи зархариди худ зиндагонӣ мекарданд. Асоси маишати инҳоро вақфи ҳучра ва моҳонаи подшоҳӣ ташкил мекард. Аммо онҳо ҳамаи он даромадро харҷ намекарданд ва бо сарфакорӣ қисми бисёри даромадашонро пасандоз мекарданд. Чунончи, рӯзе яке аз онҳо вафот кард ва аз ҳучрааш даҳ ҳазор танга (1500 сӯм) пули нақд ва чизҳои қиматбаҳои дигар баромад. Ба сабаби беворис буданиаш қозикалон ҳамаи нақд ва чизҳои рои подшоҳӣ карда, барои харҷи мурдааш фақат 20 танга (3 сӯм) дод. Он камбахти мумсик дар зиндагиаш ҳам либоси дуруст напӯшида ва таоми серӣ нахӯрда мегашт ва дар вақти мурданиаш бо кафани гадоӣ — бо кафане, ки муллоҳо аз байни худ пул ҷамъ карда хариданд, гӯронида шуд.

Баъзе аз он калонсолони «бетолей» ба ҳеҷ мансаби илмӣ мансуб набуда, танҳо бо вақфи ҳучраи зархариди-

ди худ зиндагонӣ мекарданд. Як қисми инҳо ҳам, бо вучуди ба харҷи як кас кифоя накардани вақфи як хучра, ҳамаи он даромадро сарф намекарданд ва бо саҳтӣ зиндагонӣ намуда, як қисми даромадро «барон рӯзи ноомад» сарфакорӣ карда пасандоз менамуданд. Инҳо ба он пасандоз қаноат нанамуда ба муллобачағони ба пул мӯхтоҷшуда ва ба майдабаққолони сари кӯча ба фонда пул қарз дода судхӯрӣ ҳам мекарданд. Албатта, чизҳои гуногунҳои инҳо ҳам баъд аз сарашон подшоҳӣ шуда, худашон «кафангадо» гардида ба зерӣ хок мерафтанд.

Баъзе аз он калонсолони беонлаву беҳавли вақфи хучраро ва агар ба мансабе мансуб бошанд, даромади вайро ҳам тамоми харҷ карда қаландарона зиндагонӣ менамуданд. Мақсади ин гуна одамҳо ҳам ба ман маълум набуд, ки барои чӣ ба дунё омада ва ба чӣ мақсад зиндагонӣ мекунанд.

Як қисми дигари он гуна калонсолон оиладор ва ҳавлидор буда, ба имоматии маҳаллае ё ба мударрисии мадрасае ҳам мансуб буданд. Аммо инҳо ба сабаби дар мадраса хучраи зархарид доштанишон алоқашонро аз он ҷо намекарданд. Рӯзҳои таътил вақти пешин ба мадраса омада ба хучранишинҳои мехмон шуда палав мехӯрданд, ба болон иҷораи вақф ва савдои хучраҳо ҳозир шуда «ширинкома» мегирифтанд ва дар миёнсари мадраса бо ҳамсолонишон нишаста гайбатфурӯшӣ карда, дили дар хона тангшудан худро «мекушоданд».

Аҳолии боқимондан мадраса талабаҳо буда, қисми калони онҳо муллобачаҳои қашшоқи ориятнишин буданд, ки бо роҳҳои гуногун истиқомати хучраеро ба даст дароварда, дар он ҷо зиндагонӣ мекарданд. Инҳо бо таъбири равшантар «талабаҳои дарбадар» буда, ин моҳ ё ин сол дар ин ҷо бошанд, моҳи дигар ё соли дигар маҷбур мешуданд, ки ба ҷои дигаре кӯчанд. Инҳо, ба назари калонсолоне, ки дар боло зикр ёфтанд, «пасттарини одамҳо» ба шумор мерафтанд.

Баъзеи он талабаҳо хучраи зархарид доштанд, ки инҳо дар он мадраса бообрӯ ва соҳибхуқуқ шуда зиндагонӣ мекарданд.

Дар мадрасаи Мири Араб ду бародарон буданд, ки онҳо диққати маро зиёдатар ба худ ҷалб карданд ва бо онҳо аввал шиносӣ ва баъд аз он ошно шудам. Қалонтарини ин бародарон Маъсумхоҷа ном дошта, лақабаш «Маҳдуми Гав» буд. Қомати ин одам аз миёна баландтар буда, баданаш чунон пуропур буд, ки ба назари кас кӯтоҳқад менамуд. Чехрааш сабзини сиёҳтоб ва чашмонаш қалон ва сиёҳи шӯълапош буд. Рӯяш кулчаи сергӯшт ва қариб тамоман бо риши сиёҳи ғули дағалмӯй пӯшидагӣ буд. Абрӯвони сермӯи пайваста бо ҳам ва миҷгонҳои дарози сархам дошт, дастонаш то оринҷ ва поҳояш то зону, ки бештарин вақт намуда менстоданд, пур аз мӯйҳои чингила буданд.

Ин одам, ки аз рӯи ин тасвир хеле бадҳайбат менамояд, бисъёр ҳалим, нармуомила ва кушодапешонӣ буда, ба як дидан муҳаббати ҳар касро ба худ ҷалб мекард. Лабонаш ҳеҷ гоҳ аз табассум ва чашмонаш доимо аз нигоҳи меҳрубона ҳолӣ набуд.

Ӯ ба ҳамаи талабагон, хусусан ба талабагони ориятнишин (ба ҳуҷраи дигарон нишинанда) бо муҳаббат салом дода, бо меҳрубонӣ пурсупос мекард. Агар ягон талаба бемор шавад, албатта, бемордори ӯ буд, ба бемор чою оби ҷӯш тайёр карда меод, ҳуҷраашро ме-рӯфт ва либоси вайро мешуст.

Ӯ масҳӣ намепӯшид ва салла намебаст. Дар ҳавоҳои гармтар бо як қабат курта-лозимӣ ва дар зимистон аз болои курта як қабат ҷоман абра-астари бепахта пӯшида мегашт. Дар тобистон бештарин сарбараҳна ва дар зимистон як каллапӯш мепӯшиду бас.

Ин ҷавон дар ҳақиқат 25-сола бошад ҳам, сару ришу дасту пою қаду басташ як одами аз сӣ болоро ба назар меовард. Аммо аз рӯи дарсаш бошад, ӯро 13—14-сола тахмин мекардед. Чунки, аз рӯи қавли худаш, ӯ «Қофия»-хон буда, бо ман «баробардарс» буд.

Ман ба ин одам «Гав» лақаб додани мардуми Бухоро намеписандидам. Ҳар чанд зоҳири қиёфаташ гавмонанд бошад ҳам, ахлоқи одобу кирдору рафтораш як нисони пурраро ба назар ҷилва мекунонид.

Додари ни одам Пирак ном дошт (номаш дар асл «Пир» бошад ҳам, ба сабаби нисбат ба бародараш хурдҷусса буданаш ўро «Пирак» мегуфтанд). Ин 15-сола буда, қиёфааш як бачан даҳсоларо ба назар меовард. Қадаш паст, баданаш ва рӯяш борик буда, чашмони кӯтоҳмижғони бенур дошт. Рангу рӯи ни сафедчан зардчатоб буда, бинанда гумон мекард, ки ў аз як бемории сахту дуру дароз нав ба по хестааст.

Аз рӯи қавли Пирак, ў бо акааш шарикдаре буда «Қофия» мехондааст. Аммо ман на ўро ва на бародарашро надидаам, ки монанди мо талабағони «илмдўст» шабона ба рӯи сахни мадраса баромада дарс такрор кунанд. Дар мадраса ё ягон ҷои дигар, дар пеши кадом мударрис дарс хондани ин бародарон ҳам ба ман маълум набуд. Аз рӯи қавли Пирак, онҳо дар пеши падарашон мехондаанд.

Падари ин бародарон як муллои 80-сола буда, дар тарафи ҷануби мадрасан Мири Араб, дар ҳавли худ бо зану фарзандони хурдаш зиндагонӣ мекард. Модари ин бародарон дар вақти наздик ба ҳафтад расидани падарашон мурдааст. Ў зани дигар гирифтааст. Аз зани ҷавонаш ҳам се фарзанд шудааст, ки калонаш даҳсола ва аз ҳама хурдаш яксола будааст (враҷҳо баъд аз ҳафтадсолағӣ фарзанд намешавад мегӯянд, аммо фарзанди охирини ин мулло дар 79-солагиаш рӯидааст).

Падарашон дар як мадраса мударрис бошад ҳам, дарсгӯӣ намекардааст. Вақфи мударрисиро монанди пенсия хӯрда мехобидааст. Дар мадрасан Мири Араб ду хучра доштааст, ки ба ин ду фарзандаш дода, онҳоро аз онлаш ҷудо кардааст. Ин бародарон дар ҳамон ду хучра истиқомат карда, бо вақфи ҳамон хучраҳо зиндагонӣ мекарданд.

Шиносии ман бо ин бародарон ба ин тариқа рӯй дод: аз рӯи одат бештарини аҳолии мадраса дар байни асру шом ба ҳавогирӣ мебаромаданд. Калонсолон дар миёнсарон мадраса нишаста, хурдсолон бар рӯи сахни берунӣ мебаромаданд, ки ин корро «дамгирии фаслиасрӣ» ё ин ки кӯтоҳ карда «фасли аср» меномиданд.

Як фасли аср дар рӯи сахни ҷои нишастии ман дар паҳлӯи Пирак рост омад. Ман, ки ҳамеша дар пай ёф-

тани касони байтдон будам, бо Пирак гапзанон карда дар омади сухан аз вай:

— Ту ягон байт газал медонӣ? — гуён пурсидам.

— Агар медонистам, чӣ буд? — гуфта пурсид ӯ дар ҷавоби ман.

— Агар байт аз ёд медонистӣ, байтбарак мекардем, — гуфтам ман.

— Не, ман байт-майт намедонам, — гуфт ӯ ва давом намуд, — Мулло Ҳомиди савтӣ ва Зайниддинхоҷа гоҳо ба хучраи мо омада газалхонӣ кунанд ҳам, ман аз онҳо ягон байт ҳам ёд нагирифтаам, — ва илова карда аз ман пурсид:

— Магар ту байт медонӣ?

— Як чанд байт медонам, — гуфтам ман.

Бо ин ҷавоби ман дар чехраи ӯ як сурхии шармгинона, ки дар айни ҳол як навъ рашки бачагоноро ифода мекард, пайдо шуд ва монанди бачагони 4—5-сола, ки бозичаҳои худро ба ҳамдигар «қиз-қизак»-кунон намоиш медиҳанд, бо як оҳанги мағрурона гуфт:

— Ман як чизро медонам, ки ту намедонӣ.

— Чӣ чиз будааст он? — гуён пурсидам ман бо оҳанги тааҷҷубомез.

Мумкин буд, ки ӯ на як чиз, балки бисёр чизхоро донад, ки ман надонам. Аммо надонистани маро ӯ аз кучо медонист. Тааҷҷуби ман ана дар ҳамин ҷо буд.

— Ман забони урусиро медонам, — гуфт бо ҳамон гурури аввалиаш. Ман дар дили худ сухани ӯро бовар накарда худ ба худ фикр мекардам: «дар мадрасае, ки талабаҳо забони модариашонро намедониста бошанд ва худ ин ягон байт ҳам аз шеърӣ забони модариаш ёд накарда бошад, забони русиро чӣ тавр ёд мегирад?» Бо ҳамин ин ба ӯ гуфтам:

— Қанӣ, бо забони русӣ гап зан, шунавам, ки он забон чӣ гуна мешудааст?

— Русҳо соатро «час» мегӯянд, — гуфт ӯ.

— Боз чихоро медонӣ? — пурсидам ман.

— Боз чанд гап медонам, ки холо дар ёдам нест, — гуфт ӯ, — дар коғаз навишта мондаам. Ту ягон вақт ба хучраи ман даро, хонда медиҳам.

Ман ҳамон рӯз баъд аз шом ба хучраи ӯ даромадам. Хучрааш дар гӯшаи ғарби ҷанубии даруни мадраса

вокеъ шуда буда, бисъёр танг буд — ду кас ба зӯр ме-
нишаст. Дар миёнаҳои хучра як сандалӣ, дар як тарафи
пойгаҳаш як охурчаи дастурӯшӯӣ буд, ки об аз як
сӯроҳча ба зери он — ба як тағора мерехт ва ҳар гоҳ
ки он тағора пур шавад, бароварда бар рӯи хавлии
мадраса рехта мешавад. Дар тарафи дигари пойгаҳ,
дар мағзи девори хучра мӯрӣ ва оташдони ошпазӣ буд,
ки дар зераш як чуқурни хезумдон ҳам дошт. Аз тарафи
пойгаҳ зери ҷои нишастро камарвор кофта будаанд,
ки дар он ҷо ангишт мерехтаанд. Палоси хучра содда,
аммо озода буда, умуман он хучра дар шаронти мадра-
саҳои Бухоро барои истиқомати як кас кифоя мекард.

Пирак маро ба рӯи хучра гузаронда дар рӯ ба рӯи
худаш — дар кодоки сандалӣ шинонд ва бе ҳеҷ му-
қаддима аз тахти кӯрпачае, ки бар рӯи вай нишаста
буд, коғазро баровард. Дар рӯи коғаз бо қалами қа-
риндош ду сатр хат навиштагӣ буд. Аз баъзе ҳарфҳои
маълум мешуд, ки он хат бо ҳарфҳои араби навишта
шудааст. Аммо он ҳарфҳоро калима карда хондан мум-
кин набуд.

Пирак он коғазро ба дасти ман дода:

— Хонда бин, забони русиро ёд мегири? — гуфт.

— Ин хатро хондан мумкин нест. Кӣ навишт? —
гуфта нурсидам ман баъди аз назар гузаронидани он
коғаз.

Ба рӯи бемури Пирак як сурхии нимранге давида:

— Худам навишта гирифтаам, — гуфт ва илова кард, —
ман хат надорам ва хатнависиро машқ накардаам.
Ибро аз рӯи хати дигар касе нухтанависӣ карда гирифт-
там.

Ман коғазро ба пеши ӯ гузошта:

— Қанӣ, худат хон, — гуфтаам.

Ӯ ба сиёҳҳои дар рӯи коғаз нақшбаста ангушти
нишорати дасти чапашро гузошта оринҷи дасти росташро
бар рӯи сандалӣ ниҳода ва гӯши тарафи росташро бо
ниман рӯяш ба панҷани он дасташ такъя дода ва чашмо-
нашро бо диққат бар он коғаз дӯхта ба хондан даромад:

— Ана инаш ледина... Ана инаш ях... Боз ана
инаш часм, маъниаш соат, баъд, сойи хилеб, ин нон, —
хонанда сукут карда монд.

— Ҳамаш ҳамин? — ман нурсидам.

— Ҳа, ҳамааш ҳамин,— ӯ ҷавоб дод.

— Ин тавр бошад, ту ҳамин калимаҳоро «ана инаш»-хоятро ҳамроҳ накарда якта-якта гӯӣ, ман дуруст шунавам ва ёд гирам.

Пирак ду-се бори дигар «ана инаш»-ҳоро ҳамроҳ накарда бошад ҳам, «баъд, сонӣ» ва «боз»-ҳоро ҳамроҳ карда хонд. Дар охир бо танбеҳ ва талқинҳои ман монанди он, ки дар мактаби кӯҳна мехонда бошад, сарашро пасу пеш ҷунбонида-ҷунбонида гуфт:

— Ледина — ях... часу — соат... хилеб — нон.

Ман аз забони ӯ ин калимаҳоро омӯхта, аммо монанди он ки шеърӣ тоҷикӣ мехонда бошам, бурротар карда гуфтам:

— Ледина — ях, часу — соат, хилеб — нон.

Бо шунида шудани ин суҳанҳо аз забони ман, дар чехраи ҳамсӯҳбатам як шӯълаи шодӣ нурафган шуда, бо ҳаяҷон гуфт:

— Ибӣ, ин «Нисоб-ус-сибъён»* шуд-ку.

— Магар ту «Нисоб-ус-сибъён»-ро медонӣ? — ман пурсидам.

— Падарам дар вақти хурдиҳоям як чанд байташро ба ман ёд дода буданд. Як хаташ ханӯз дар ёдам ҳаст,— гуфт ва мисраи зеринро хонд:

«Само—осмон, арзу габро — замин».

Ва баъд аз ин боз суҳани худро давом кунонду гуфт:

— Биё, як қор кунем, ман гапҳои русиро ёфта бо тарҷимаи тоҷикиаш гӯи мекунам. Ту якта «Нисоб-ус-сибъён»-и русӣ соз.

— Мешавад,— гуфтам ман дар ҷавоб ва аз вай пурсидам:

— Ту гапҳои русиро аз кучо меёбӣ?

— Мулло Туроб ҳаст-ку,— гуфт ӯ, — ана ҳамин ба Самарқанд рафтуой дорад. Дар он ҷо русҳо бисёр

* Дар Бухоро «Нисоб-ус-сибъён» ном як китобча буд, ки дар Ҷай лугатҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ бо шеър тарҷима карда шуда буд. Он китобча дар шакли маснавӣ чанд порча шеърро дар бар мегирифт ва ҳар порчааш бо вазни алоҳида буда, дар аввали ҳар порча номи вазни он бо «афсил»-ҳояш низ бо шеър баён ёфта буд. Он китобча барои талабаи надаровардагӣ буд. Баъзе муллоҳои хушсаводи шеърфаҳм ба фарзандони худ меомӯхтанд.

будаанд. Вай дар як дафтарча чанд гапҳои русиро навишта гирифта будааст, ман ҳамин гапҳоро аз дафтари вай бардошта гирифтам. Ба ӯ мегӯям, ки ин дафтра бисъёртар гап ёфта бо маъниҳояш навишта биёрад. Баъд ман аз вай навишта мегирам ва ба ту медиҳам.

— Бисъёр хуб,— гуфтам ман.

Пирак як сукути андешамандона карда боз ба гап даромад:

— Гапҳои русӣ навишта гирифтани маро мабодо ба касе нагӯй. Муллоҳо ганда, агар шунаванд, одамро хафа мекунад.

— Чаро? — ман тааҷзубкунон пурсидам.

— «Чаро хафа карданаширо» аз онҳо пурсидан даркор аст. Ман ҳамин қадарро медонам, ки порсол Мулло Туробро хафа карда буданд.

— Чӣ навъ хафа карданд?

— Муллоҳо, намедонам, аз кучо шунидаанд, ки Мулло Туроб аз Самарқанд гапҳои русиро навишта овардааст. Бинобар ин «ӯ рус шудааст, вайро аз мадраса баровардан даркор», — гуфтаанд. Аммо, азбаски ӯ дар хучраи зархариди худаш менишинад, худашон вайро аз мадраса бароварда наметавонистанд. Ба ин сабаб як чанд калонии мадраса падари маро ҳам ҳамроҳ гирифта ба қозикалон рафта арз кардаанд, ки Мулло Туробро аз мадраса барорад. Лекин қозикалон қабул накардааст, «бо гапҳои русиро навишта гирифтани одам кофир намешавад» гуфтааст. Ва инчӣ гуфтааст, ки «русҳо бо ҷаноби олий (амир) дӯст мебошанд. Агар ин гапҳои шумоёро шунавад, хафа мешаванд. Аз пай ин навъ корҳои ибтоғарӣ нагардетон» ман ин гапҳоро аз падарам шунидам. Акаам бо Мулло Туроб ошно буд, падарам ба ӯ таъин карданд, ки минбаъд бо вай рафтуомад накунад.

Ман пай бурдам, ки Пирак бо он ҳуссан назарногир ва чехраи бемормонандаш шавқи чизомӯзӣ дорад. Бинобар ин ба ӯ гуфтам:

— Кам-кам шеърҳои ҳам кун, дар одам вай даркор мешавад.

— Мулло Ҳомиди савтӣ ва Зайниддинхоҷа ба хучраи акаам бисъёр меоянд ва гапҳои мекунанд. Ман аз онҳо мепурсам, ки ба ман гапҳои русиро ёд диҳанд.

— Ин кори дигар аст. Лекин бо вай одам шеърдои намешавад. Хубаш ин аст, ки аз ягон баёз ё девон камкам шеър хонӣ.

— Мо баёз надорем, — гуфт ӯ, — дар вақти мактаб падарам ба ман як «Ҳоҷа Ҳофиз» ёфта дода буданд. Ҳоло ҳамон китобро ба додарам, ки дар мактаб мехонад, доданд.

— Ман ба ту як китобчаи шеър меорам. Аз вай мехонӣ.

Ӯ қабул кард, оншаба сӯхбатамон бо Пирак бо ҳамин тамом шуд. Ман як шаби дигар — баъд аз шом китобчаи «Маҳмуд ва Аёз»-ро ба хучраи Пирак бурдам. Ӯ он китобчаро ба даст гирифта сар то по varaқ зад ва баъд аз он ба ман гардонда дода:

— Ман инро хонда наметавонам ва хаташро на-мешиносам. Агар «Ҳоҷа Ҳофиз»-и худам мебуд, эҳтимол хонда метавонистам, — гуфт бо як оҳанги маъ-юсона.

Ман фаҳмидам, ки ӯ ҳам монанди бештарин мактаббачагони он замон аз мактаб «нусхахон» шуда баромада будааст. Ва аз китоби бегона чизеро хонда наметавонистааст. Аммо ман аз саводнок шудани ӯ умедамро нақанда ва ӯро дилбардорӣ карда гуфтам:

— Ман хонданро нишон медиҳам, дар се-чор рӯз худат хонда метавонистагӣ мешавӣ.

Ман ба ӯ эҳтиёткорона муомила карда нагуфтам, ки «ман ёд медиҳам», балки «ман хонданро нишон медиҳам» гуфтам. Зеро агар ба худ ранги омӯзгориро меодам, аҷаб набуд, ки ба нафсаш саҳт расида аз омӯзиш саркашӣ кунад.

— Қанӣ хонданро нишон дех, — гуфт ӯ бо оҳанги шағқмандона.

Ман ҳамон шаб аз як ғазали он китобча чор байтро аввал худам бо овози баланд хондам. Баъд аз он ба вай гӯендам, вақте ки ибораҳои шеърро ёд гирифт, аз китоб ҷӣ навъ баромадани он ибораҳоро ягон-ягон нишон додам.

Баъди он шаб, ҳар шаби таътил, ки ман аз хизмати хӯҷаинонам барвақттар фориғ мешудам, ба хучраи Пирак даромада бо ӯ дар болои китобчаи «Маҳмуд ва Аёз» машғули мекардем.

Ў дар ду моҳ он китобчаро хонда метавонистагӣ шуд ва хатҳои хонотари дигарро ҳам оҳиста-оҳиста хонда метавонист. Баъд аз он ўро аз рӯи ҳамон китобча ба хатнависи даровардам. Аввалҳо нусхабардорӣ мекард. Вақте ки дасташ ба қалам ром шуд, аз пешин худ ҳам баъзе чизҳоро навиштан гирифт. Ба ҳамин тариқа то баҳор, нимқора бошад ҳам, хату савод баровард.

Дар ин миён Мулло Туроб боз як бори дигар ба Самарқанд рафта омад. Ҳар чанд ў аз хучуми муллоён тарсида дигар калимаҳои русӣ навишта гирифтаиро тарк карда бошад ҳам, бо илтимоси Пирак се калимаи дигарро бо тарҷимааш навишта овардааст. Онҳо ин калимаҳо буданд:

«Снег — барф, дожд — борон, душа — қон».

Пирак ин калимаҳоро аз дастнависи Мулло Туроб бо хати худаш навишта оварда, аз ман илтимос кард, ки инҳоро ҳам «Нисоб-ус-сибъён» карда ба «Нисоб-ус-сибъён»-и аввалӣ ҳамроҳ кунам. Ин дафъа хати Пиракро ман ҳам хонда тавонистам ва барои ба назм даровардани он калимаҳо фикр кардам, бедушворӣ ин се калима ҳам як мисраъ шеър шуд, ин мисраъ фақат бо ҳамроҳи як «у» ба охири калимаи «барф» ва болопоин намудани калимаҳои «дожд — борон» ва «душа — қон» ба вучуд омад. Ман он мисраъро ба китобчаи «Нисоб-ус-сибъён»-и Пирак навишта хонда додам:

«Снег — барф, душа — қон, дожд — борон».

Пирак аз ман илтимос кард, ки ин «Нисоб-ус-сибъён»ро бо «Нисоб-ус-сибъён»-и аввалӣ як ҷо навишта бинам, ки ҳар ду бо ҳам мувофиқ шудаанд ё не.

Ман ду мисраъро дар як ҷо навишта хонда додам:

«Ледина — ях, часм — соат, хлеб — қон»,
«Снег — барф, душа — қон, дожд — борон».

Бо шунидани ин мисраъҳо Пиракро як ҳолати аҷибу як ҳаяҷони фавқуллода рӯй дод, ў монанди шарораи оташи ҷӯби бурс — арча аз ҷояш ҷағ ва чунон рақс кард, ки ман дар ҳайрат мондам. У аъзои баданашро бо ҳамоҳангии музыкавӣ баробар ларзонда ва ду панҷаи дасташро бо ҳам пайванд дода бо ангуштонаш мувофиқи оҳанги ларзиши баданаш шикан-шикан мекард.

کبر نش

سب منه عوده که بزرگچایم ننگ کوب قیسی نه ساسه د
 مه دره سه ده کونگه ن کوچون آینه بیکم بره ننگ بوری
 باشند قیچییه بخار ما دره سه دره و کورده گ (کچیلک)
 دره رس بر گرامس و موده و رسدر ننگ کونگه نش و سوسه دره
 ته دره ننگ کورده نش بوردی و عو مومنه ن بخار ا
 ره سه دره یکه عایه بوردن نه رسه دره ترغریبیه تسه گینه
 بولسه هم عو سوسه بر عو مات برنش لازم کورده
 بونده در عو ماسه نشونگ کوچون هم لازم که بزرنگ
 نه مان دایمتر بوردن یا مشدر عو سوسه ن بیکم دره دره
 توغریبیه و خوش سوسه ن بخار ا سه دره سه دره ترغریبیه
 جوده ناز به دره یا ک کورده ننگ بیکم نه رسه دره ن قیسی
 وه پیاسی بریب کونچم نه کونچم هم قیسی ننگ موده افق کورده
 بوناقی یا مشدر ننگ بوردی مینده دره بخار ا ننگ
 قالیسه دره سه سوسه نه مامده دره یا ک مینده دره سه

Ман ин гуна рақсро дар умри худ як бор дар деҳаи Соктаре дида дар ҳайрат монда будам: дар он ҷо дар тӯн яке аз ҳамсоёгонамон аз Ғичдувон як даста созандагон омада буданд, ки дар байни онҳо Тоҷихон ном раққос буд. У ҳамин гуна мерақсид ва дар паси ҳар рақси вай тамошобинон «Шо бош! Зинда бош! Офарин!» гӯён фаръед мебароварданд. Аммо Тоҷихон як раққосе буд ва ӯ ба ҳавои нақароти доира, ки вайро устокорони хунарманд менавохтанд, мерақсид.

Ҳайратангезии рақси Пирак дар ин буд, ки ӯ бе ҳеҷ устокор ва бе ҳеҷ усули нигоҳдорӣ доирадаст монанди ҳамон Тоҷихон мерақсид.

Баъд аз рақсидан Пирак ба паҳлуи ман омада маро бо он шеъри «Нисоб-ус-сибъена» забонӣ ҳам табрик намуд ва ман ҳам ӯро бо он рақси нодиракорона таҳсин намудам, аз куҷо ва аз кӣ омӯхтанашро пурсидам, ӯ дар ҷавоби ман гуфт:

— Дар мадрасаи мо Мулло Ҳомид ном савтӣ ҳаст, ки ӯ аз тумани ту— аз Ғичдувон аст. У бо акаам ошно буда, баъзе шабҳои таътил, дар вақте ки ба ҷое меҳмон набошад, ҳамроҳи шарикдарсаш Зайниддинхоҷа меоянд. Мулло Ҳомид ғазалхони бисъёр хуб буда, лаълиро ҳам доиравор хуб менавозад. У дар фуруварди ҳар ғазалхонӣ ба ҳавои уфар лағлӣ менавозад ва дар он вақт барои гарм кардани базм раққос ҳам лозим аст. Бинобар ин ӯ маро рақс омӯхт ва дар уфарҳои худ маро бозӣ дошт. Пирак баъд аз ин сухани худ андак хомӯш монда боз давом намуд:

— Ҳар вақт ки Мулло Ҳомид ба хучраи акаам ояд, ман ба ту хабар медиҳам, биё, ғазалхонии ӯ ва рақси маро тамошо кун.

Ман қабул намуда, ваъда додам, ки дар шаби маълум биёям.

ПАҲЛАВОНИ ФАВҚУЛОҶДА

Пирак як рӯзи сешанбе баъди пешин маро дида хабар дод, ки шаб ба хучраи акааш ғазалхонӣ мешавад ва маро даъват намуд, ки баъд аз хуфтан ба он ҷо дароям.

Ман ба ӯ гуфтам:

— Имшаб, ки шаби таътил аст, ман бояд дар хучраи домуллои кунҷакиам Мулло Абдусалом ош пазам. Ҳар вақт ки он хизматро тамои кунам, аз ӯ рухсат гирифта хоҳам омад.

Ман мувофиқи ваъдаи худам соатҳои даҳ ба хучраи Махдуми Гав даромадам: хучраи ӯ яккаравоқ буда, нисбат ба хучраи додараи се баробар фароҳи дошт. Ҳарчанд ин хучра ҳам якдара ва ҷои дастурӯйшӯй ва оташдонаш дар пойгаҳаш буд, лекин вусъати рӯи хучра ва пойгаҳ ба анҷом расондани ошпазӣ ва дастурӯйшӯиро осонтар мекард. Бар болон ин ин хучра миёнбаст дошт, ки чизҳои озуқаворӣ, ҳезум ва ангишт ва колони барзиёди соҳиби хучра бар болон вай меистод.

Дар пешгоҳи хучра сандалӣ буда, дар кодоки пешгоҳи вай Мулло Ҳомиди савтӣ ва дар ду кодоки паҳлуӣ Зайниддинхоҷа ва Пирак менишастанд. Аммо Махдуми Гав дар он ҷо набуд. Вақте ки ман даромадам, Пирак аз ҷояш хеста маро ба ҷои худаш гузаронид ва худ дар кодоки поин нишаст.

Баъд аз якпиелагӣ ҷойи нӯшидан ғазалҳои саршуд. Овози Мулло Ҳомид рағнаӣ ва ишқамӣ буда, сурнайвор дароз буд. Овози Зайниддинхоҷа ҳам рағнаӣ буд, лекин кӯтоҳ буда, ба авҷҳои расои баъзе ҳавоҳо намерасид. Баъд аз хониш ҳар ду созанда лаъличахоеро, ки дар даст доштанд, дар ҳавои уфар навохтаанд ва Пирак рақсид. Рақси ӯ дар зерини устуи донаи Мулло Ҳомид боз ҳам моҳиронатар, боз ҳам ноҳиракоронатар баромад.

Баъд аз тамои шудани як пайти базм дар вақти ҷойнӯшӣ ман аз Пирак сабаби дар ин ҷо набудани акаашро пурсидам, ӯ гуфт:

— Акаам бо Асадҷои-Махдум, ки домоди додари кизикалон аст, дӯстӣ дорад. Ӯ имшаб дар гузари Мирдӯстум ба хонаи як хешаш ба меҳмони мерафтааст. Ба сабаби он, ки дар бозгашт шабона дар роҳ танҳои нақашад ва ба хучуми дуздон ё шӯрапуштон (хулиганҳо) гирифтӣ нашавад, акаамро ҳамроҳ бурд. Ӯ ваъда карда буд, ки зуд баргардад, намендам ба ҷи сабаб то ҳол бознаомад.

Пирак ҷои дар даст дошташро нӯшида шуда ба он пиёла ба Мулло Ҳомид ҷойи кашида дод ва бо

табассуми як навъ шәрмгинона боз суҳанашро дāvом дод.

— Акаам «говзӯр» аст, — гуфт ӯ, — ба ҳамин сабаб ба ӯ «Махдуми Гав» лақаб додаанд. Дар ҳар ҷое, ки ягон дузд ё шӯрапушт ба дасташ афтад, то аз кирдори худ тавба накунад, аз дасти ӯ халос шуда наметавонад: Бинобар ин Асадҷон-Махдум дар ягон роҳи хавфнок равад, ӯро ҳамроҳи худ мебарад.

— Мулло Ҳомид ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

■ — Мо, ғичдувониён, ҳам базмдӯст мебошем, ҳам размдӯст. Бинобар ин ман Махдуми Гавро, ки марди майдони разм аст, дӯст медорам ва ҳар вақт фурсат ёнам, ба пеши ӯ омада, як шингил хонда вақти ӯро хуш мекунам. Ҳайф, ки ӯ то ҳол наомад.

Хонандагон боз як чанд пайт ғазалхонӣ карданд ва уфар навохтанд. Пирак ҳам хуб рақсид. Вақт аз нимаи шаб як соат гузашт. Аммо ҳанӯз аз Махдуми Гав дарак набуд. Мулло Ҳомид соаташро дида ба Пирак гуфт:

— Шикамҳо ҳам танбӯр навохтанд. Ошатро тайёр кун, зудтар хӯрда рафта хобидан даркор аст.

Пирак палавро тайёр карда кашид. Баъд аз хӯрда шудани ош ва ғундоштани дастархон Махдуми Гав омад. Чашмони ӯ монанди машъали даргирифта истода алангапошӣ мекарданд. Ӯ дар ин вақт ба ҷои табассуми доимиаш хандаи баланд мекард. Ман гумон кардам, ки ӯ девона шудааст ва дар дили худ ба ҳоли ӯ афсӯс мехӯрдам.

Аммо ӯ бо хандаи девонаворона хушбӯрона ба гап даромада аз меҳмонон барои дер омаданиаш узр талабид ва гуноҳи дер омаданиашро ба гардани соҳибхона ва меҳмонони ӯ монда гуфт:

— Ин махдумон чандин бор маро бо шароб имтиҳон карда дида буданд. Имшаб боз ҳамон имтиҳон сар шуд. Аммо ҳар чанд нӯшонданд, ман на ғалтидам ва на аз ақл бегона шудам, баъд аз он ба умеди афтондан ба ман банг кашонданд. Ман аз ин пеш банг на-кашида будам. Бо вучуди ин «мардӣ аз даст наравад» гуфта ду сархона бангро пай дар ҳам тамоман худам кашидам. Дигарон, бо вучуди ин, ки аз ман камтар нӯшида буданд ва бангро ҳам як қуллоб-як қуллоб кашиданд, ҳама масту лояъқил (аз ақл бегона) шуда ғал-

тиданд. Асадҷон-Махдум бошад, пеш аз бағи кáшидан галтид. Ман маст нашуда бошам ҳам, саҳт дарди сар шудам. Аз хизматгори соҳиби хона ягон даво пурсидам. Вай «давояш қурут» гуфт. Аммо ӯ қурут ёфта дода натавонист. Ман «укаҷонакам қурут ёфта медиҳад» гӯён ба тарафи хучра давидам.

Маҳдуми Гав ҳамаи ин суханонро бо хандаи қаҳқаҳаомехта гуфт. Дар вақте, ки сухани охиринашро мегуфт, уллосзанон гирия карда додараширо дар бағал кашид ва гириякунон ба ӯ муроҷиат кард:

— Укаҷонакам, ҳамаи умедам аз туст. Баъд аз модарамон мурдан ману ту дар дунё танҳо мондем. Агар ту қурут ёфта дода дарди сари мародаво накуни, модар аз ту розӣ намешавад.

Пирак соатро ба ӯ нишон дода аз нимаи шаб ду соат гузаштани вақтро, дар ин вақт қурут ёфтан мумкин набуданро ҳар чанд бо далел ва бо суханҳои нарма ба ӯ фаҳмондан мехост, ӯ қабул намекард ва талабашро боз ҳам саҳттар гузошта гирияшро баландтар мекард.

Охир Пирак гуфт:

— Сабр кун, дар хучраи худамон қурут будааст ва ман фаромӯш карда будам. Ҳозир аз миёнбаст фуруварда медиҳам.

— Баракалло, додаракам, гап ин-дия. Қурутатро нахӯрда дарди сарам кам шуда истодааст,— гӯён боз ханда сар кард. Сарашро ҳам карда шикамашро бо ду дасташ маҳкам гирифта механдид. Мулло Ҳомид ва Зайниддинхоҷа ҳам баробари ӯ ба хандидани ӯ механдиданд. Хучра пур аз гулгулаи ханда шуд.

Пирак нардбончаеро, ки дар пойғахи хучра ба девор ба як меҳ овехтагӣ буд, гирифта ба миёнбаст монд ва як табақро гирифта ба болои миёнбаст баромад. Баъд аз чанд дақиқа дар он ҷо хашар-хушур карда нишастан табақро ба даст гирифта поин фуромад. Дар табақ даҳ-дувоздаҳ сар пиёзи сафед буд, ки пӯст қанда тоза намуда қурутмонанд кардааст. Табақи пурпиёзро ба пешни бародараш ниҳод. ӯ хандакунон ба пиёзхӯрӣ даромад, дар вақти пиёз хондан чой ҳам менӯшид. ӯ хандакунон ба додарааш хитоб карда гуфт:

— Ин қурутат обдори хуб будааст. Қурут одатан санг бэрин саҳт мешавад, ки хӯрданаш ҳеч мумкин

нест. Аммо ин курут нарм ва хонданбоб будааст. Ан-
дак тундӣ дошта бошад ҳам, ба даҳани кас мефорад.
Шояд тундиаш дарди сарро зудтар дафъ кунад.

Дар вақти «курутхӯрӣ» аз ҳамсӯхбатони оншабаи
худ гап сар карда, хандакунон гуфт:

— Имшаба ҳамсӯхбатони ман ҳама махдумони ном-
дори Бухоро буданд, махдумҳо бисёр аҳмақ меша-
ванд. Арабҳо «валадунначиби ло янҷаб, ва ин начаба
фааҷаб» (фарзанди одами начиб — одами калон, начиб —
одами покиза намешавад ва агар аз одами калон ода-
ми покиза рӯяд — ин як воқеаи тасодуфии аҷиб меша-
вад) гуфтаанд, ки тамоман дуруст аст. Охир ҳамин
ҳазлу вақтхушист, ки худ масту аласт шуда ғалтида
бихоб! Як бечораи ба домат афтодари ҳам дарди сар
кун! Ман ҳам аҳмақам, ки бо ҳамин аҳмақони модар-
зод ошноӣ мекунам.

Махдуми Гав боз гирья сар кард. Баъд аз хӯрда та-
мом кардани пиёзҳо боз хандида аз зиёд шудани дар-
ди сараш ба шикоят даромад. Мулло Ҳомид ба ӯ мас-
лиҳат дод, ки ба ғуслхонаи мадраса чанд офтоба оби
сардро аз сараш резад. Дар он вақт дарди сараш бар-
тараф хоҳад шуд.

Махдуми Гав офтобаҳояшро пур об карда ба ғусл-
хона рафт. Мо ҳам пароканда шуда рафтем.

Ман бевақт хобида бошам ҳам, пагоҳ барвақт бо
торикии рӯз аз хоб хестам. Чунки аз бозор қаймоқ
оварда ба хӯҷаинҳо чоӣ қаймоқӣ пухта доданам дар-
кор буд. Бо сафед шудани рӯз — вақте ки ман ба бо-
зори шир мерафтам, дар рӯи сахни мадраса Махдуми
Гав аз пешам баромад. Ӯ бо одати муқаррариаш тани
ба курта ва дар дасташ чойник буд, ки аз самоворхона
дам карда меовард. Ӯ баъд аз салому пурсуҷӯӣ ба ман
гуфт:

— Қӯраат — Пираки бадбахт курут гуфта пиёзро ба
ман хӯронд. Ман фаҳмида бошам ҳам, «додари худро
худам хафа накунам» гуфта «ҳой-ҳой» гӯён хӯрдм.
Сабилмондан пиёз дарди сарамро зиёд кард. Ҳар чӣ
давои Мулло Ҳомид як ба як баромад — баъд аз оби
сард рехтан дарди сар ором гирифт. Шаб осуда хоби-
да аз Пирақ пештар аз хоб хестам.

Як фасли асри бо Пирак ба рӯи саҳни мадраса баромадем. Борон меборид. Пирак муносиб донист, ки ба пойни саҳн фуромада, дар айвончаи ягон дӯкон нишаста фасли асрро гузаронем.

Аз саҳн фуромадем, ки дар айвончаи дӯкони Шароф даллоли чойфуруш Махдуми Гав бо мулло Ҳомид ва Зайниддинхоҷа нишастаанд ва дар паҳлуи Мулло Ҳомид Ҷамолҷон ном як ҷавон, ки ҳавлиаш дар болокӯчаи пеши мадраса буда, ба касби заргарӣ машғули дошт, менишаст. Мулло Ҳомид оҳиста-оҳиста бо замзама ғазалҳои мекард. Мо ҳам дар қатори онҳо чойгир шудем.

Дар ҳамин вақт аз тарафи Тоқи Заргарон, ки дар тарафи шарқии мадрасаи Мири Араб воқеъ аст, ду нафар намоён шуд, яке аз инҳо одами баландқомати тануманд, сафедчехра буд, ки бурутҳои ғафси бадҳайбате дошт. Аз афту андомаш сисола менамуд. Дигаре як ҷавони ғалчаи⁵⁵ сиёҳчехра буд, ки 25-сола тахмин кардан мумкин аст.

Вақте ки инҳо ба рӯ ба рӯи мо расиданд, одами қадбаланд ба заргарписар хитоб карда гуфт:

— Ҷамолҷон, шумо ҳомиҳои хеле зӯр ёфтед-ку. Лекин шумо доништа монед, ки агар сад нафар ҳомӣ дошта бошед ҳам, аз хирочдиҳӣ халос намешавед.

Ояндагон гузашта рафтанд. Гапи он одами қоматбаланд ба Мулло Ҳомид саҳт расида ӯ хост, ки аз дунболи ӯ рафта дар ягон паскӯча бо вай бичангад. Аммо Махдуми Гав монев шуда гуфт:

— Ин одамро «Рӯзи-Бадбурут» мегӯянд, ки шӯрапушти гузарост. Ба зӯриаш бисёр ғарра аст. Бо ӯ даст ба гиребон шудани шумо муносиб нест. Ин корро ба ман вогузored. Дар ягон вақти муносиб ман ӯро танбеҳ хоҳам дод.

Махдуми Гав баъд аз он аз Ҷамолҷон пурсид:

— Ин одам бо ту чӣ ҷанҷол дорад?

Ҷамолҷон гуфт:

— Ин одам як рӯз дар паскӯчаи гузари Такбандбофон аз пешам баромад ва ҷомаи рӯямро аз танам кашада гирифт ва «бо ин як ҷома шумо аз дасти ман халос шуда наметавонед, агар саломатӣ ва обрӯй даркор

бошад, бояд шумо ҳамеша ба ман хироҷ дода гардед» гуфту рафт. Баъд аз як ҳафта бо он ҷавоне, ки дар паҳлуяш меравад, ба сари дӯконам омад. Ман дар қиръетахта* симкашӣ мекардам. Ӯ ба ман гуфт:

— «Қоратон бисъёр зарур бошад ҳам, як дам аз вай даст кашида аз «нӯги хамир фатир» гӯён ба ҳар дун мо ду ангуштарин диҳед».

— Ман ду ангуштарини нукра додам. Қабул накард, «тилло бошад», гуфт. Ночор ба ҳудаш як ангуштарини тилло ва ба ҳамроҳаш як ангуштарини нукра додам. Ин бори сейӯм аст, ки ба ман вохӯрд ва мехоҳад, ки фардо боз аз ман ягон чиз ситонад.

Дар чашмони Ҷамолҷон об чарх зад ва суханаширо гирияолудона давом дода гуфт:

— Акнун бояд ман ё ҳама дастмоямро кам-кам ба ӯ диҳам, ё он ки дӯкониро ғундошта хонанишин шавам.

— Хотирҷамъ бош, ягон қор мекунем,— гуфт Маҳдуми Гав ба Ҷамолҷон ва бо ҳамин ин сӯҳбат тамом шуд ва замзаман Мулло Ҳомид давом кард.

* * *

Баъд аз чанд рӯзи воқеан сари дӯкони Шароф-Даллол ман дар фасли аср ба рӯи саҳн баромадам, мулло-бачагон ду-ду, чор-чор дар гӯшаву канорҳои саҳн нишаста бо ҳам сӯҳбат ва ҷақ-ҷақ доштанд. Дар миёни онҳо Пирак набуд. Ман рост истода фикр мекардам, ки ба назди кадом гурӯҳ рафта нишинам. Дар ҳамин вақт Пирак аз мадраса баромад, ӯ ба касе ва гурӯҳе нигоҳ накарда ба тарафи зинаи шимоли саҳн шитобкорона мерафт. Ман ӯро ҷеғ зада ба ин суръат қучо рафтанаширо пурсидам. Ӯ маро ба омадани аз дунболи ҳудаш ишорат карда худ ба роҳаш давом намуд.

Ман ба ду хез задан дар сари зина ба ӯ расида ҳар ду паҳлу ба паҳлу аз зина фуромадем. Ӯ бо кӯчан ка-

* *Қиръетахта* — тахтаест аз пӯлод, ки сӯроҳҳои қалону хурд дорад. Дар заргарӣ тилло ва нукраро аввал гудохта ба шакли сими ғафс мерезанд ва баъд аз он он симро аз сӯроҳҳои ҳамон тахта гузаронида, кашида ба қадри матлуб борик мекунанд. Дар заргарӣ ана ҳамин асбобро «қиръе» мегӯянд, ё ин ки «қиръетахта» меноманд ва амалиёти борик гардонидани симҳои ғафси тилло ва нукраро «симкашӣ» мегӯянд.

лони пеши мадраса ба тарафи ғарб равон шуд ва ман ҳам дар пахлуи ӯ вайро ҳамроҳӣ кардам.

Чун аз ҷоҳои серодами пеши мадраса гузашта ба тарафи шимолии масҷиди калон — ба ҷои камодами куча расидем, ман аз ӯ пурсидам:

— Ба ин тезӣ куҷо меравӣ ва маро куҷо бурдан мехоҳӣ?

Ӯ қадамашро андак сусттар карда ба гап даромад.

— Воқеан Рӯзӣ-Бадбурӯт ва Ҷамолҷон дар ёдат ҳаст?

— Ҳаст!

— Дирӯз акаам Рӯзӣ-Бадбурӯтро ба хучрааш оварда зиёфат кард. Ман ош пухтам. Баъд аз хӯрдани ош акаам ба ӯ гуфт:

«Рӯзибой, ту одами паҳлавон мебошӣ. Аз ту айб аст, ки шӯрапушти карда гардӣ. Ту чунон зӯрманд мебошӣ, ки ба ҳар касбу қор, ки даст занӣ, рӯзат ба подшоҳӣ мегузарад. Маслаҳати ман он аст, ки ту ин бадқирдорихоятро парто ва мардонавор зиндагонӣ ку». Рӯзӣ сар ҳам карда ба зонуи худ чашм дӯхта бо сари ду ангушти дасташ пашмҳои намади хучраро кайда истода, ин суҳанҳоро гӯш мекард. Вақте ки акаам гапашро тамои кард, ӯ бо ҳамон вазъияти андешамандона гап сар кард: «амир, ки дор дорад, манор дорад, маро аз ин роҳам гардона натавонист. Ниҳоятӣ қораш ҳамин шуд, ки маро сарбоз карда ба дастам милтиқ дод. Ақун шумо мехоҳед, ки бо насиҳатҳои кампирони маро аз роҳи худам баргардонед. Лекин ман ба шумо маслаҳат медиҳам, ки ин хобатонро ба об гӯед». Рӯзӣ-Бадбурӯт ба кисааш даст зада 5 танга (75 тин) баровард ва он пулро «ин пули ошатон» гӯён бар рӯи намад гузошт. Бе он, ки ба тарафи акаам нигоҳ кунад, аз ҷояш хеста ба лаби пойгаҳ омад. Акаам ба ӯ «хучраи ман ошхона нест, ин пулатро гирифта рав. Ман ба гузарат рафта туро насиҳати мардона мекунам. Дар ҳамон вақт чашмат ба ҷояш меафтад» гуфт. Акаам ин суҳанҳоро бо оромӣ ва бо табассуми меҳрубониона мегуфт. Рӯзӣ қафшашро пӯшида: «Ин пулро ҳам дар гузарам ба ман медиҳед. Ман ҳар баъди аср ба қадам раиҷа кардани шумо» мунтазир меистам» гӯён аз хучра баромада рафт. Имрӯз вақти аср акаам маро ба баҳонае ба хона

фиристод. Ман аз хона зуд баргашта омадам, ки ӯ дар хучрааш нест. Албатта, бояд ӯ ба гузари Рӯзӣ-Бадбурут рафта бошад, маро ба хона фиристоданаш барои ин бошад, ки дар он «майдони чанг» ман ба ӯ ҳамроҳӣ накунам, то ки душманаш нагӯяд, ки «Гав барои ёрӣ гӯсолаи худро ҳамроҳ гирифта овардааст». Аммо рафтани ман лозим аст, то ки мабодо рӯзи баде ба сараш афтад, ман аз аҳволи вай хабардор бошам.

Мо аз растан Қандалотфурӯшӣ ва Мисгарӣ гузашта ба Тоқи Тиргарон расидем ва аз он ҷо ба тарафи шимол баргашта аз растан Собунфурӯшӣ ва Регистон гузашта ба тарафи ғарб баргаштем, дар он ҷо аз байни дӯккончаҳои харбуза ва ангурфурӯшӣ гузашта ва аз тарафи шимоли Болои Ҳавз раҳсипор шуда ба гузари Усторуҳӣ расидем, ки ҳавлии Рӯзӣ-Бадбурут дар ҳамин гузар будааст. Дар вақте мо ба он ҷо расидем, ки Махдуми Гав дар пеши масҷиди гузар бо мӯйсафедони он ҷо гуфтугузор дошт.

— Ҳанӯз кор сар нашудааст, дар вақташ расида омадем,— гуфт Пирак,— ва аз акааш дуртар истоданро муносиб дид. Мо дар гӯшае рост истодем.

Дар ҳамин вақт Рӯзӣ-Бадбурут бо шогирди худаш аз паскӯчаи пушти масҷиди Болои Ҳавз баромад ва шогирдашро дар сари паскӯча монда худ ба пеши масҷид рафта аз мӯйсафедон:

— Чӣ хизмат? — гуфта пурсид.

— Мо ба ту чӣ хизмат мефармузем,— гуфт яке аз мӯйсафедон,— маслаҳати мо ба ту ин аст, ки насихатҳои Махдумро гӯш кун ва аз роҳи бадат баргард.

— Боз ҳамон насихатҳои кампирона,— гуфт Бадбурут.

— Агар хоста бошӣ, «насихатҳои мардона»-ро ҳам мешунавӣ,— гуфт Махдум.

Рӯзӣ-Бадбурут ҷомаи рӯяшро кашида ба канори кӯча ҳаво дода ва дар миёнаи роҳ рост истода:

— Мардро майдон нишон медиҳад! — гуфт.

Миёни Рӯзӣ бо фӯтаи кабуд саҳт бастагӣ буда, дар тарафи чапаш як яккакорди калон бо ғилофу бандаш овезон менамуд.

Махдуми Гав вазнинона аз ҷояш хеста табассумкунон ба рӯ ба рӯи Рӯзӣ рафт ва ду дасташро аз ду паҳлу

ба миёнбанди ӯ зад, дасти рости Махдум корди Рӯзиро бо ғилофаш ва миёнбандаш ҳамроҳ карда, ба қабзан худ дароварда буд.

Рӯзӣ, ки аз Махдум қоматбаланд буд, ду панҷаи худро бо зарбаи сахт ба ду китфи ӯ зад ва анбӯрвор маҳкам дошта бо қуввати тамои пасу пеш такон дод. Аммо Махдум монанди сутуне, ки то нимааш дар замин ғӯронида шуда бошад, ҳеҷ намерунбид ва дар ҷояш барқарор меистод.

Чун навбати зӯр кардан ба Махдум расид, Рӯзиро бо ду даст озод ба сараш бардошт. Танаи дарози ӯ ба болои сари Махдум, бар сари ду дасти ӯ муаллақ ва кӯндаланг меистод.

Шогирди Рӯзӣ ин ҳолро дида ҳучумкунон давид, ки ба устоди худ ёрӣ расонад, чун ӯ наздик расид, Махдум бо як по рост истода бо пои дигараш ба зери нофи вай чунон сахт зад, ки ӯ монанди сағи сангхӯрда ғӯросанон як чанд қадам паст рафта афтод.

Махдум дар вазъияте, ки танаи Рӯзиро бар сари дасташ муаллақ медошт, монанди раққосони чобукҳаракат ҷарх задан гирифт. Рӯзӣ дар ҳаво дастаку пояк мезад. Аммо на дасташ ва на пояш ба ягон ҷои Махдум намерасид. Дар охир Махдум он бадани шалпаршударо чаппа карда ба замин зад ва дарҳол ба сари синааш нишаста ду дасти ӯро аз бандҳояш маҳкам дошта, онҳоро болоиҳам ба гулӯи худӣ ӯ гузошта зер кард ва якчанд дақиқа ба ҳамин вазъият дошта истод.

Кӯча аз тамошобин пур шуда буд. Зоҳиран, ҳама аз дасти бадкирдориҳои Рӯзӣ ба ҷои омада буданд, ки касе барои раҳонидани ӯ аз ҷанголи Махдум ҳаракат намекард. Ҳатто тамошобинон шогирди Рӯзиро, ки нафасашро рост гирифта дубора мехост ба Махдум ҳучум кунад, ба пеш омадан нагузоштанд ва «ҷанг кори шайтон аст» ғӯён ӯро боздоштанд.

Вақте ки Махдум гулӯи Рӯзиро андаке суи кард, ӯ овоз бароварда садо дод:

— Саттор, ки шаҳрамро додам, — гуфт ӯ ғӯнгосанон.

Назар ба истилоҳи олуфтаҳои Бухоро, «шаҳро додан» таслим шудан буд, ва «Саттор» калонтарин қасами онҳо ба шумор мерафт. Ҳар олуфтае, ки баъд аз

бо ин калима қасам хӯрдан аз қавлаш гардад, аз рӯи қондаи онҳо хунаш ҳалол буд.

Маҳдуми Гав гулӯи Рӯзӣ-Бадбурутро сар дода аз сари синан ӯ хест ва аз бозувонаш гирифта барои рост хестани ӯ ёрӣ дод. Вақте ки Рӯзӣ рост шуда дар рӯ ба рӯи ӯ даст пешгирифта истод, Маҳдум аз кисаи худ панҷ тангаро бароварда ба ӯ дароз кард:

— Акнун тавба кардӣ? — гуфта пурсид.

— Тавба кардам, — гуён ӯ тангаҳоро аз дасти Маҳдум гирифт.

Мо голибона ба мадраса баргаштем.

САЙРИ ФАЙЗОБОД

Ман ҳаракати ҷисмонии чобукона ва паҳлавонии мардонаи Маҳдуми Гавро дар сайри Файзобод дидам.

Дар Бухоро дар он вақтҳо наврӯзро, ки иди баҳорини умуми форсизабонон аст, бисъёр ҳурмат мекарданд. Ҳатто уламои динӣ ба ин ид, ки пеш аз исломият — пеш аз истилои арабҳо одати миллӣ буда, баъд аз мусулмон шудан ҳам мардум ин идро тарк накарда буданд, ранги динӣ-исломӣ дода, аз вай фоида мебарданд, — аз оятҳои қуръон ҳафтсалом навишта ба ғулунгоб, ки хӯрдани вай дар наврӯз аз одатҳои миллии пештара буд, тар карда меҳӯрданд ва пул мегирифтанд. Дар рӯзи наврӯз дар арки амир як маросими динӣ ташкил намуда зиёфат меҳӯрданд, пул мегирифтанд ва хилъат мепӯшиданд ва пас аз наврӯз ба шарафи соли нав чандрӯза сайрҳои расмӣ ташкил мекарданд ва монанди инҳо. Аммо халқ пеш аз соли нав, ки дар солҳои оддӣ 22 март ва дар солҳои кабиса (соле, ки февраль 29 мешавад) 21 март мебарояд, сайрҳо ташкил намуда, гӯё барои пешвозгирии наврӯз ҳозирӣ меканданд.

Қалонтарини ин сайрҳои халқӣ дар Файзобод ташкил меёфт. Дар ин сайр, ки дар моҳи хут (аз 20 февраль то 22 март) барпо мешуд, мардум ҳар рӯзи чумъа ба Файзобод рафта сайр мекарданд.

Файзобод деҳаест дар шимоли шарқии шаҳри Бухоро, дар масофаи як километр, ки боғоти хуб ва киштзори васеи сероб дорад ва ҳоло дар он ҷо колхозии ба номи «Маориф» ташкил ёфтааст.

Мо дар чумъан дуйӯми мавсими сайри Файзобод, ки одатан бисёр гарм ва серодам мешавад, ба тамошо баромадан хостем. Харчанд аз шаҳру аз деҳоти атрофи шаҳр одамон бо гурӯхҳои калон ба он сайр бароянд ҳам, гурӯҳи мо он қадар калон набуд — дар гурӯҳи мо Махдуми Гав ва додараш Пирак, Мулло Ҳомиди савтӣ ва Зайниддинхоҷа, акаам ва ман — хамагӣ шаш нафар будем.

Махдуми Гав аз ҳучрааш як чойчӯши биринҷӣ, ки ба қои чойник ба қор мерафт, ду пиёла ва як кампал (одеяло) гирифта баровард, ки кампалро Пирак дар бағал гирифт ва чойчӯшу пиёлахоро ман бардоштам.

Мо соатҳои 9-и рӯз аз шаҳр — аз дарвозаи Мазор баромадем. Аз он дарвоза ба тарафи шарқ як роҳи калон буд, ки рост рафта ба мазори Баҳоуддини нақшбанд мерасид (ба ин сабаб номи он дарвозаро «Мазор» ниҳодаанд, вагарна номи таърихӣ вай «дарвозаи Об» аст, ки Шаҳррӯд аз тарафи он дарвоза ба шаҳр мебарояд).

Аз ин дарвоза ба тарафи шимоли шарқӣ як роҳи калон меравад, ки вай аз пеши деҳаи Файзобод ва Дилкушон Берун гузашта, ба Ғурбун мерасад.

Дар миёнаи ин ду роҳи калон як роҳи пиёдагард буд, ки аз байни пуштаҳои қабристон гузашта ба киштзор ва сайргоҳи Файзобод мерафт.

Мо ана бо ҳамин роҳи пиёдагард равон шудем. Вақте ки мо аз мазори Хоҷа Исҳоқи калободӣ гузаштем, аз пеши мо як майдончаи чуқур баромад, ки тарафҳои шарқ, ҷануб ва ғарби вайро пуштаҳои баланди ғӯристон ва тарафи шимолро заминҳои баланди гулзори гулфурӯшон ихота мекарданд. Дар ин майдонча як чанд бех дарахтони гучуми сархушк, як чанд суфачаҳои нишастгоҳи чойнӯшон буда, дар тарафи шимолаш як хонача, як айвонча ва як суфаи дарозрӯя чой гирифта буданд.

Дар суфачаҳо ва дар суфаи дарозрӯя чойнӯшон менишастанд. Мо ҳам бо таклифи Махдуми Гав дар як суфача, ки дар қанортари майдон воқеъ шуда буд, нишастем. Самоворҷӣ ба пеши мо як чойник чойро бо пиёла оварда ниҳода:

— «Чарс» дарқор аст? — гуфта пурсид.

Махдуми Гав, ки дар ин гуна мавридо вазифаи раҳбариро ба ҷо меовард, «не, даркор нест!» гуфта ҷавоб дод.

Мо дар вақти ҷойнӯши бошандагонӣ он манзилро ягон-ягон аз назар гузаронидем. Бар рӯи суфаи дарозрӯя, ки дар пеши хонаву айвон воқеъ шуда буд, як ҷанд қаландарон менишастанд, ки онҳо рӯзҳои панҷшанбе ва якшанбе бо гурӯҳи калон зикргӯён шахро тамоман раста ба раста гардиш намуда, қачқулгадоӣ мекарданд.

Инҳо пешравии ҳамин гурӯҳ буданд, ки дар ин ҷо ҳам бо ҳамон либоси қаландарӣ — дарवेशӣ менишастанд. Дар миёнашон камарбанди сербари гилемин бо «санги қаноат»* бастагӣ буда, аз рӯи жандаҳои навдӯхти самарқандӣ** пӯшидагӣ буданд. Фақат «мутбахкаду»*** ва кулоҳи чортаркашон**** дар замин ниҳодагӣ буда, мӯйхошон монанди мӯйҳои занони ба саршӯй тайёршуда ба атрофи сару рӯяшон овезон ва парешон буд. Ҳар қаландар як сӯта — як асон гафси харротии сарнайздор ҳам дошт, ки он сӯтаҳо дар пеши девори хонача қатор дар замин рост ҳалонда мондагӣ буд.

Дар поини суфа ду саги ҳалқадуми дарозгӯш буд, ки онҳо шиками худро ба замин ниҳода тумшуқашонро дар миёнаи ду пои пеши ба пеш дароз кардашон гузошта ҷашмхошонро ба қаландарон дӯхта буданд. Онҳо чунон беҳаракат буданд, ки на ягон аъзон худро мечунбонданд ва на ба тарафе (ғайр аз он тарафе, ки қаландарон нишаста буданд) нигоҳе мекарданд. Онҳо айнан ба муридоне монанд буданд, ки дар он замонҳо дар пеши пирашон — дар вақти «таваҷҷӯҳ додани ӯ» бо беҳаракатии мурдагона менишастанд.

* *Санги қаноат* — сангест, ки қаландарон — дарवेशон расмӣ дар пеши камарашон мебастанд, гӯё он санг онҳоро дар гуруснагӣ бобардошт мекард.

** *Пирӣ қаландаронӣ* Осиён Миёна дар қаландархонаи Самарқанд менишаст. Жандаро ҳеҷ қаландар бе бахшидани ӯ пӯшида наметавонист ва ин бахшиш ба муқобили маблағи қалоне ба даст мебаромад.

*** *Мутбахкаду* — кадуе буд, ки қаландарон тасмабандӣ карда дар гардиш ба бозуи худ овезон карда мегаштанд.

**** *Кулоҳи чортарк* — кулоҳи чоргӯшани дарозрӯя буд, ки вайро ҳам ба ҳар қаландар пирӣ қаландарон меод.

Дар давран қаландарон як чанд нафар қавонони 16 — 18-сола ҳам менамуданд, ки қаландарон бо онҳо гарми чақ-чақ буданд. Ин қавонон хушлибос ва хушсурат буда, пурнурни чашмашон ба пурқобилиятни табинашон гувоҳӣ меод.

Дар суфачаҳои дигар гурӯҳҳои одамони гуногун менамуданд, ки аз қиёфаашон аз табақаҳои гуногун буданашон маълум мешуд — дар он суфачаҳо талабаҳои оддӣ: гурӯҳеро, маҳдумҳо — муллозодагон гурӯҳеро, бойбачагон гурӯҳеро, аҳли касаба ва бозориени оддӣ гурӯҳҳои дигарро ташкил дода менишастанд.

Мо ҳанӯз як чойник чойро нӯшида тамом накарда будем, ки қаландарбачае аз хонача чилимеро бардошта баровард. Он чилим монанди чилимҳои оддӣ тамокукашӣ ҷӯбкадугӣ ё мисин набуда, аз ҷӯби чормағз ба шакли ҷӯбкаду сохта шуда буд. Фақат ин чилим нисбат ба чилимҳои оддӣ гафстар ва шикамкалонтар буд. Сархонаи ин чилим ҳам нисбат ба сархонаҳои чилимҳои оддӣ васеъ ва баланд буд.

Қаландарбача сархонаи чилимро бо чизе, ки дар он вақт ман ҳанӯз ҷӣ будани онро наметонистам, пур карда бар рӯи вай оташ гузошта аз нан чилим як-ду қуллоб кашид.

Маҳдуми Гав ин ҳолро дида:

— «Чарс», яъне бангкашӣ сар шуд, — гуфт ва ман дар он вақт фаҳмидам, ки он чизи дар сархона ниҳодашуда банг будааст.

Қаландарбача, баъд аз пазондани чилим, даргирондани оташи сархона бо бодкашии худ нан чилимро ба пешгоҳнишини қаландарон рост кард. Ин қаландар дар тан жандан нав дошта қариб панҷохсола менамуд ва дар ришаш ҷо-ҷо торҳои сафед пайдо шуда буд ва аз қиёфа ва намуди зоҳириаш маълум мешуд, ки ӯ бобои қаландарон аст.

Вақте ки бобои қаландарон чилими бангро дар даст гирифт, сағҳо бетоқат шудан гирифтанд. Ҳар чанд ҳанӯз ҳам онҳо аз ҷояшон наметунбиданд, аммо пашмиҳои баданашон аз беқароршавии асабҳои мепариданд ва меларзиданд.

Бобо баъд аз он, ки чилимро ду-се қуллоб кашид ба наъран қаландарона «ҳақ» дӯст... иллаллох, пирам

нақшбанд девона» гуфт, ба тарафи сагон табассумкунон нигарист. Онҳо ханӯз намеҷунбиданд. Аммо дар ҷавоби нигоҳи марҳаматомезонаи бобо думҳашонро ҷунбонда ба хок задан гирифтанд.

Бобо ба сағҳо нигоҳ карда:

— Биёед, ҷонварони ҳақгӯй! — гуфт.

Ҳар ду сағ баробар аз ҷо ҷаста пеш омада рост шуда, поҳои пешашонро бар лаби суфа гузошта, даҳонашонро кушода ҳар ду дар паҳлуи якдигар чашмонашонро ба бобо дӯхта истоданд.

Бобо пушти чилими бангро ба даҳони яке аз он сагон рост карда сӯроҳи дар пуштдоштаи вайро бо ангушташ баста ду-се қуллоб кашида оташи бангро даргиронид, вақте ки даруни чилим пур аз дуди банг шуд, ангушти худро аз сӯроҳи чилим бардошта аз нӯли вай пуф кард. Саге, ки даҳонаш ба сӯроҳи пушти чилим наздик буд, дудҳои аз он ҷо баромадаро бо завқи тамои фуру кашид. Бобо ба сағи дигар ҳам ба ҳамин тариқа банг кашонид. Онҳо рафта ба ҷои аввалиашон дар вазъияти аввали дароз кашиданд.

Қаландарбача сархонаи чилимро тоза карда дар вай банг ва оташи нав гузошта қаландарон ва ҷавонони ҳамсӯҳбати онҳоро низ банг кашонид.

Сӯҳбати қаландарона гарм шуд ва садои «ҳақ дӯст, ё ху, ё ман ху» аз даҳони ҳамаи қаландарон ва ҷавонони ҳамсӯҳбаташон баланд гардид. Ҳатто сағҳо ҳам садоҳои махсуси шодиёна бароварда ба хурсандии соҳибашон ҳамроҳӣ мекарданд. Дар ин вақт қаландарбачаи дигар як чилими ҷӯбичормағзии дигарро соз кард ва давраи ҷойнӯшони берунаро гардиш кард. Дар он давраҳо ҳам кам кас буд, ки банг намекашид ва он гуна одам ба сабаби «ноулфатиаш» аз тарафи ҳамгурӯҳони худаш таъна медид ва масҳара дошта мешуд. Ҳар гурӯҳ баъд аз кашидани банг ба андозаи калон ё хурд будани гурӯҳашон ба қаландарбачаи чилимдор аз ду танга (30 тин) то панҷ танга меоданд. Қаландарбача гоҳ-гоҳ рафта сархонаи чилимро тоза карда боз меомад.

Гурӯҳи мо дар аввали кор «ҷарс даркор не» гуфта бошад ҳам, қаландарбача бояд «барои хурмат» бошад, чилими тозакардаашро ба пеши мо оварда тақдир на-

муд. Махдуми Гав ба ишорати сар рад кард. Қаландар-
бача ба давран дигар рафт.

Мулло Ҳомид ба Махдуми Гав гуфт:

— Ҳеҷ кадоми мо дар умри худ баиғ накашидаем.
Аммо шумо, ки пештар ду сархона баиғро якбора ка-
шида пиёзро қурут гуфта хӯрда будед, чаро накашидед?

Дар рӯи Махдуми Гав як навъ дигаргунӣ пайдо шуд,
ман бори аввал буд дидам, ки дар абрӯвони вай чин
афтод. Аммо табассуми одатнаш ҳанӯз ҳам аз лабони
вай дур намешуд ва ба ҳамин вазъият дар ҷавоби пур-
сиши Мулло Ҳомид ба ӯ нигоҳ карда гап сар кард:

— Шумо гумон кардаед, ки ман қабохати баиғро
намедонам ва агар донам ҳам, дар сӯхбати махдумон
ин шумгиёхро ба сифати як воситаи вақтхушӣ кашида-
ам. Агар шумо ҳамин тарз пиндошта бошед, хато кар-
даед.

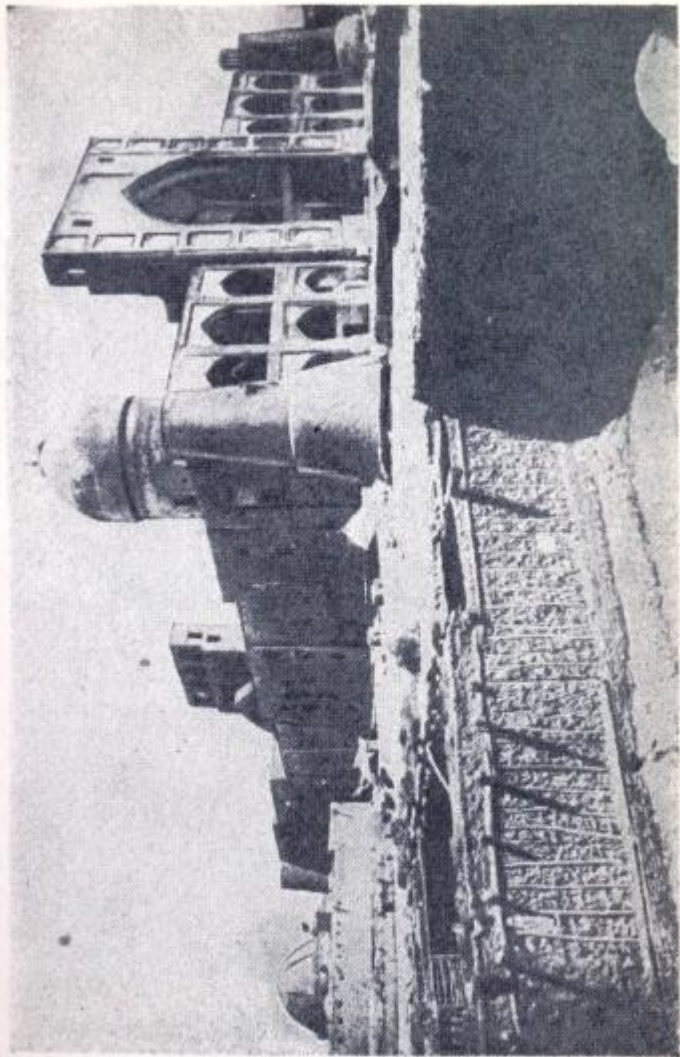
Махдуми Гав пиёлан ҷои дар пешаш гузошташударо
нӯшида боз сухани худро давом дод:

— Махдумони аҳмақ мехоҳанд, ки маро мағлуб
намуда масҳара карда тамошо кунанд. Ман, ки ба пешин
онҳо мағлуб шуданро ор медонам, ҳар таклифи онҳо-
ро рад накарда ба ҷо меорам. Ин кори ман як олати
мубораза аст бо он аҳмақон. Дар натиҷа худи онҳо
масҳара шуда мемонанд.

Қаландарон боз як бори дигар сархонахоро пур
карда баиғ кашиданд ва сағхоро ҳам кашонданд. Гул-
гулаи қаландаронан онҳо боз ҳам баландтар гардид.
Ҷавонони ҳамсӯхбаташон гоҳо хандида ва гоҳо гирис-
та, пирохонашонро ҷок карда худашонро ба ҳар тараф
мепартофтанд. Сағҳо бошанд, баъд аз дубора баиғ ка-
шондан ба ҷои аввалишон рафта ёзиданд ва хобашон
бурда мурда барин шуда монданд.

Махдуми Гав ба сухан давом кард:

— Ин қаландаронро, ки мебинед,— гуфт ӯ, — ҳа-
мон касонеанд, ки ҳафтае ду бор шаҳро гардиш карда
ба номи худо, ба номи пайгамбар, ба номи Баҳоуддин
ва азизони дигар аз мусулмонон пул меғундоранд, ва
дида истодаед, ки он пулхоро ба ҷой роҳ сарф мекунанд.
Инҳо на танҳо худашон мурдору харобанд, балки дига-
ронро ҳам мурдору хароб мекунанд. Ин ҷавонон, ки
дар сӯхбати онҳо нишастаанд, мурғакони бегуноҳи

Мадрасаи Мирӣ Араб дар Бухоро.

нодонанд, ки дар доми сайёди бераҳме афтодаанд. Оқибати инҳо дар дасти ин қаландарон ҳалокат аст. Агар ин ҷавонон ба касбу коре ҷанг мезаданд, дар қатори одамон даромада ягон ҷои холии дунёро пур мекарданд. Ҳоло бошад, агар бахташон тозад, монанди «пирони худ» қаландар мешаванд. Ин қаландарони худо беҳабари бераҳм на танҳо фарзандони одамонро ҳароб мекунанд, балки ҳайвонҳоро ҳам аз қор мебароранд. Дида истодед, ки ду саги тозии хушъер бо ду бор бағ қашондан ба ҷӣ ҳол афтоданд.

Маҳдуми Гав, ки аз бисъёр гап задан гулӯяш хушқида буд, аз ҷойник як пиёла ҷой қашида нӯшида боз давом намуд:

— Ин аҳволе, ки шумо дидед ва ман барои ибрат шумоҳоро ин ҷо оварда ин ҳолро нишон додам, аҳволи зоҳирии қаландарон аст. Аммо аҳволи шабона ва махфиёнаи инҳо боз ҳам нафратангезтар аст. Он сӯтаҳое, ки дар зери девор қатор карда рост мондаанд, яроқи тороҷгарии инҳост. Бештарин қаландарон ба садақан рӯзона аз мардум ба ризои онҳо ситондашон қаноат накарда, шабона дар роҳҳои хилвати атрофи шаҳр одами танҳо вохӯрдари тороҷ ҳам мекунанд ва агар он одам муқобалат кунад, сарнайзаи сӯташонро аз шиками вай дарег намедоранд. Инҳо дар ин ҷо рӯзона дар пеши мардум «боодобона» мастии бағиёна карда нишастаанд.

Аммо қорҳое, ки инҳо дар маҷлиси бағкашӣ шабона мекунанд, одам аз гуфтан ва шунидани он гуна қор шарм медорад, агар одами бономустар он қорҳои инҳоро бинад, ин мурдоронро накушта намонанд.

Маҷлиси қаландарон торафт меҷӯшид, аммо сӯхбати мо дар бораи онҳо пир шуд, мо рафтан хостем. Ҳамаи рафиқон баробар дастҳояшонро ба кисаҳшон заданд, ки пули ҷойро диҳанд. Аммо Маҳдуми Гав қабул накард:

— Пули ҷои ин сайр аз ман шавад, — гуфт ва ӯ пули ҷойро дод. Мо ба тарафи сайргоҳ равона шудем.

* * *

Дар гӯшаҳои пасхами роҳи пиёдагард, ки шимолро киштзорҳо ва ҷанубашро мазорҳо иҳота карда

буданд, ҳар гуна қиморбозиҳо ташкил ёфта буданд: гир-гиракбозӣ, қартабозӣ, тасмабозӣ ва буҷулбозӣ ба назар намоёнтарини он бозиҳои махфӣ буданд. Чун ба роҳи байни Ҷўғихона ва Файзобод расида ба тарафи шимол — ба сӯи Файзобод баргаштем, аз пешамон иштибозиҳо, чормағзбозиҳо, кандакбозиҳо (бо донаки зардолу) ва тухмбозиҳо бароманд, ки инҳо қиморбозиҳои рӯйрост ба шумор мерафтанд ва иштироккунандагони ин бозиҳо барои қиморбози калон шудан тайёри медиданд (репетиция мекарданд).

Мо пеш рафта ба маркази сайргоҳ, ки хонақоҳи Файзобод аст, расидем. Тарафҳои шарқӣ, ғарбӣ ва ҷанубии хонақоҳро фурушандагон ва харидорон фуру гирифта буданд, фурушандагон ҳамашуруш, нонфуруш, гӯштфуруш, калла-почафуруш, мавизу чормағзу донашураку нахӯди бирёнфуруш ва дигарҳо буда, харидорон ҳамашурандагони ин ашё буданд. Баъзеҳо рост истода ва баъзеҳо дар пеши фурушанда саридупо нишаста чизҳои харидашонро меҳурданд. Дар рӯи сахни хонақоҳ самоворчиён палос паҳи карда дӯкон ороста буданд, ки дар он ҷо тамошобинон бо гурӯҳҳои худ давра гирифта нишаста, чой менӯшиданд.

Мулло Ҳомид таклиф намуд, ки дар ягон ҷо нишаста чой нӯшем. Аммо Маҳдуми Гав қабул накард:

— Сайргоҳи ҳақиқӣ ҳоло дар пеш аст, он ҷо меравем ва агар чой нӯшидан хоҳем, дар чойчӯши худамон дам карда менӯшем,— гуфт.

Мулло Ҳомид чор дона нон, Зайниддинхоҷа камтар донашурак, акаам як миқдор нахӯди бирён харид. Пирак аз самоворхона дар чойчӯш чой дам карда гирифта ба дасти ман дод. Мо бо гурӯҳи худ ба тарафи шимол хонақоҳ бо роҳи заминҳои кишташуда раҳсипор гардидем.

Баҳори Бухоро 15 рӯз пештар аз баҳори Самарқанд сар мешавад. Бо вучуди ин ки ҳанӯз ба соли нав 15 рӯз буд, гандумҳо ва ҷавҳои тирамоҳи кишташуда ва алафҳои юнучқа чор ангушт қад кашида буданд. Сабзаҳои хурӯи лаби ҷуйчаҳо ва рӯи рошҳо ҳам замини пурнами сиёҳтоби баҳориро тамоми пӯшонда буданд. Сахро дар ин вақт ҳақиқатан дилрабо ва фараҳафзо буд. Майса ва сабзаҳо гӯё баҳмали сабзпате буданд.

ки бар рӯи сахро ба пешвози наврӯзи дилафрӯз густурда шуда буданд. Ҳавои форами баҳорӣ бо бӯи хуши сабзаҳои навхези атромез ба кас рӯҳи тоза ва шодмонии беандоза меод. Кас мехост, ки даҳонашро калон кушода он насими дилевези анбарбезро, то метавонад, фуру кашад. Парчаҳои абрҳои парокандан сафеду сурху зарду бунафштоб, ки дар рӯи ҳаво ҳаракат мекарданд, ба осмони кабуд зинати рангоранг меоданд ва сояҳои худро бар замини сабзи якранг афганда гӯе бартарии ҳаворо аз замин намоишкорона эълон менамуданд. Хулоса заминро осмон дар ҷӯши рангангезӣ буд ва табиат саргарм аз навхезӣ.

Дар рӯи киштзорҳои тарабафзо такутози бачагонии паррандабоз тамошон дигар дошт: баъзе бачагон саъва, баъзеҳо зоғча ва баъзе дигар соҷхоро дар даст дошта, бо бозии худ дар ҷӯшу хурӯш буданд. Ин паррандагон дастомӯз шуда буданд, ки бо ишорат ва имои соҳибони худ фармонбардорона ҳаракат менамуданд.

Зоғчабозон ва соҷбозон паррандагонии худро ришта дар по карда ба ҳаво дар мусобақа сар меоданд, ки онҳо то дусад метр парвоз менамуданд ва ҳар гоҳ ки он паррандагон осори кӯфтагӣ ва сустӣ дар худ ҳис мекарданд, бозгашт фуруд омада ба сар ё ба дасти соҳиби худ менишастанд. Ҳар зоғча ва соҷе, ки рост ва баландтар парвоз кунад ва дар ҳаво дер монад, вай мусобақаро бурдагӣ ба шумор мерафт.

Саъвабозӣ боз тамошон дигар дошт — тамошобинон тахминан сад қадам дуртар аз саъвабоз дар рӯ ба рӯи ӯ саф кашида менистоданд. Саъва, ки бар сари дасти соҳибаш нишастааст, ба тамошобинон бо диққат чашм медӯхт. Ҳар гоҳ ягон тамошобин дар байни ангуштони худ пул ва ё тангаро бардошта ба ӯ нишон диҳад, ин паррандаи хурдҷуссаи назарногир дар парвоз меомад ва ба сӯи он кас рафта он пул ё тангаро дар нӯли худ гирифта бозгашт омада ба дасти соҳибаш менишаст ва тӯхфай овардаашро бар кафи соҳибаш партофта, дасти ӯро нозукона нӯл задан мегирифт ва соҳибаш аз кистан худ пистарезаеро бароварда ба ӯ меод. Саъва баъд аз фуру бурдани ин «навола» боз ба тарафи тамошобинон рост шуда ба онҳо чашм медӯхт ва мунтазири тӯхфан нав мешуд.

Мо боз нештар ба тарафи шимол рафта аз одамон хеле дур шудем. Дар он ҷо дар замини юнучқазоре кампали худро паҳн карда бар рӯи вай нишастем ва ба нонхӯри ва чойнӯши даромадем. Ҳар боре ки чой-ҷӯш холи мешуд, Пирак давон рафта аз самоворхона ҷои тоза меовард.

Баъд аз хӯрок ҳар кадомиамон бар рӯи алафи навраста дароз кашида ёзидем. Аммо Мулло Ҳомид ва Зайниддинхоҷа наёзида ва пиёлахоро ба ҷои доира дар даст гирифта ба ғазалхонӣ даромаданд. Ҳавон суруд бо ҳавон форами баҳор омехта, ба кас ҷони тоза меод.

Ҳанӯз ғазалхонӣ ба поён нарасида буд, ки як гурӯҳ ҷавонон пайдо шуда дар роши замини юнучқазе, ки мо дар вай ҷой гирифта будем, ҷаҳ-ҷаҳакбозӣ сар карданд: ду кас аз онҳо як фӯтаи семетриро арғамчинвор тофта, бар болон рош он фӯтаро аз ду тараф кашида рӯ ба рӯи ҳам истоданд. Дар аввали кор фӯтаро аз замин баробари зонуи худ баланд доштанд. Ҷавонони дигар аз болон он фӯта ҷаҳида гузаштанд. Дар навбати дуйӯм фӯтаро баробари нофи худхошон баланд доштанд. Ин дафъа чанд нафар аз ҷаҳандагон, бе он ки пояшон ба фӯта бархӯрад, ҷаҳида гузашта тавонистанд, пои ду нафар ба фӯта печида онҳо рӯйноки бар замин афтоданд.

Дар дафъаи сеюм фӯтадорон фӯтаро баробари синан худ доштанд. Дар ин дафъа нимаи ҷаҳ-ҷаҳакбозон гузаштанд ва нимаи дигарашон афтоданд, дар навбати чорӯм, ки фӯта баробари китфи фӯтадорон дошта шуда буд, ҳеҷ кас гузашта натавонист ва ҳамаашон афтоданд.

Дар ин вақт ба дидани ин бозӣ хеле калонсолон ҳам расида омада буданд. Маҳдуми Ғав то ҳол ҷаҳ-ҷаҳакбозиро аз ҷои ёзидааш тамошо мекард, афтодани ҳамаи бозингаронро дида ба пеши фӯтадорон омад ва ба онҳо фармуд, ки фӯтаро баробари китфашон доранд, то ки ӯ ҷаҳида гузарад.

Ҳамаи тамошобинон аз ин таклифи Маҳдум дар ҳайрат афтоданд ва дар байни худ дар боран то ин баландӣ ҷаҳида гузашта тавонистан ва натавонистани ин одами тануманди фарбеҳи вазири баҳсу ҷавоб мекарданд

ва бештарини тамошобинон ба гузашта натавониستاني
ӯ ҳукм менамуданд.

Маҳдуми Гав тахминан панҷоҳ қадам пас рафт ва аз он ҷо лӯккос зада пеш омад. Вақте ки ба наздикии фӯта расид, монанди ҳаппаки пурбод худро боло ҳаво дод ва аз болои фӯта баробари сари фӯтадорон аз баландӣ гузашта бо ду пой худ дар замин қарор гирифт ва гулгулаи таҳсини тамошобинон ба осмон баланд шуд.

Як одами баландқомат аз миёни тамошобинон баромада гуфт:

— Ин бачаҳои фӯтадор чӣ қомат доранд, ки баландии китфашон бошад. Ман мехоҳам, ягон одами ҳамқади ман ба майдон ояд. Мо бо ӯ фӯта дорем. Агар Маҳдум аз китфи мо ҳам гузаранд, ман дар ҳамон вақт ба ин кас гардан медиҳам (таслим мешавам).

Як одами баландқади дигар пайдо шуд, онҳо аввал баробари китфи худ, сони баробари сари худ ва дар охир дастҳояшонро ба ҳаво баланд карда фӯта доштанд. Маҳдуми Гав аз ҳамаи ин баландиро бе ҳеҷ дудилағӣ қаҳида гузашта табассумкунон ба майдон рост меистод.

Баъд аз қаҳ-қаҳакбозӣ дав-давакбозӣ сар шуд. Маҳдуми Гав дар охири ин бозӣ бо голибон, ки ҳамагӣ панҷ нафар буданд, баҳс-мабаҳс давидан хост. Майдони давиширо, ки ҳаштсад қадам буд, ҳазор қадам қарор доданд. Маҳдуми Гав ин масофаро 150 қадам пештар аз ҳарифони худ тай карда сазовори таҳсини тамошобинон гардид.

Баъд аз дав-давакбозӣ гӯштигирӣ (кӯраш) сар шуд. Дар гӯштигирӣ эълон карданд, ки аҳолии тобеоти ноибнишинии Галаосиё бо аҳолии тобеоти ноибнишинии Мазор (Баҳоуддин) гӯшти хоҳад гирифт. Шаҳриҳо бетараф меистанд ва ҳар тараф, ки мағлуб шавад, ба вай ёри медиҳанд.

Тамошобинон чор тарафи як таноб заминро фаро гирифта нишастанд: галаосиёҳо дар тарафи ғарб ва нимаи тарафи шимол, мазориҳо дар нимаи дигари тарафи шимол ва тарафи шарқ, шаҳриҳо дар тарафи ҷануби замин ҷойгир шуданд.

Аввал дар маърака аз ду тараф ҷавонони хурдсол баромада зӯрозмоӣ намуданд — ғалтиданд ва ғалтонданд. Баъд аз он паҳлавонони миёнхел баромаданд

ва дар охир навбат ба пахлавонони номдор расид. Дар ин давраи гӯштигири мазориҳо голиб омаданд ва шаҳрихо ба ёри галаосиёиҳо расиданд.

Дар ин дафъа ҳам галаба ба тарафи мазориҳо буд — дар оқибати ғалтондан ва ғалтидани бисёр касон аз ду тараф, дар тарафи мазориҳо 5 нафар буд, ки касе онҳоро ғалтонда натавонист.

Дар ин вақт ба он панҷ нафар талабгор шуда Махдуми Гав ба майдон баромад ва ба навбат ҳар панҷи онҳоро ҳам пушт ба замин хобонда ва табассумкунон маъракаро як давр зада омада, дар ҷои худ нишаст.

Махдуми Гав ҳанӯз нафасашро рост нагирифта буд, ки саркорони ҳар се тараф ба пеши ӯ омада маълум карданд, ки Рустамча ном як ҷавони 20-солаи шӯркӯли ба гӯшти гирифтани бо ӯ талабгор шудааст.

Махдуми Гав аввал ин талабро рад кард — бо як ҷавони 20-сола гӯшти гирифтаниро ба худ ор дошт. Аммо дар охир (шояд аз мағлубияти муфт тарсида бошад) «хайр, майлаш гӯетон, барояд ва як зӯрозмоӣ карда бинад», — гуфт.

Он ҷавон ба майдон баромад. Ӯ на танҳо хурдсол буд, балки қадаш паст ва танаш қоқи камгӯшт ҳам буд, ки ин намуд ӯро аз 20-сола ҳам камтар нишон меод.

Махдуми Гав шармгинона ба муқобили ӯ рафта бо ӯ се-чор бор талош кард. Ҳар ду тараф хунарҳои гуногуни гӯштигириро ба кор бурданд. Лекин ҳеҷ кадом мағлуб нашуданд. Аммо осори мондагӣ дар аъзон ҷавон намоён шудан гирифт — ӯ саҳт-саҳт нафас мекашид. Дар охир саркорон ба миёна даромада ҳар дуи онҳоро аз ҳам ҷудо карда ва меҳрубонона ба бозуҳои онҳо даст зада ҳар дуяшонро ба ҷои худҳои гуфел карданд ва бо ҳамин гӯштигири тамои шуда, мардум аз ҷояшон хеста ба ҳар тараф пароканда шуданд.

Вақте ки мо бо рафиқони худ ҷойҷӯш ва кампаламонро бардошта ба тарафи шаҳр раҳсипор шудем, Рустамча бо саркори тарафи худ ба мо расида омад ва дасти Махдуми Гавро дошта бо ӯ вохӯрдӣ карда гуфт:

— Ака Махдум, шумо ба ман меҳрубонии бародарона кардед. Ман дар аввали кор фаҳмидам, ки марди майдони шумо нестам ва дар талабгории бо шумо як

аҳмақии бачагона кардаам. Аммо дигар вақт аз даст рафта буд ва ба ғалтидан дил бастам. Аммо шумо ба ман раҳм карда маро беобрӯй накардед гӯё маро дубора зинда кардед. Вагарна шумо метавонистед, ки маро иштивор ба ҳаво бардошта ба дур партоед. Ман аз шумо, то зиндаам, миннатдорам.

— Бисьёртар машқ кун ва ба қуввати худ ғарра нашав. Паҳлавони номдор хоҳӣ шуд,— гуфт Махдум ба ӯ, ва мо ба роҳи худ давом кардем (оқибати пурфочии Махдуми Гав ва Рустамчаро дар қисми сейъими ёддоштҳои худ нақл хоҳам кард)⁵⁰.

МУЛЛО ТУРОБ ВА МУЛЛО ҚАМАР

Мулло Туроб якка писари як дехқони занданегӣ буда, дар мактаби деҳан худ хонда кӯрсавод шуда баромадааст. Дар замони зиндагии падараш ду сол дар мадрасаҳои Бухоро истиқомат карда азоби беҳучрагиро кашидааст. Баъд аз вафоти падару модараш ҳавлӣ, замин, ҳайвонот ва асбоби дехқонии падарашро фурухта ва алоқан худро тамоман аз саҳро бурида ба шаҳр омадааст ва дар ин ҷо аз мадрасаи Мири Араб, ки яке аз беҳтарин мадрасаҳои Бухоро буд, як ҳучраи яккаравоқи хуберо харида ба тарзи талабагони осудаҳол зиндагонии озодона сар қадааст.

Бо як шарикдарсаш, ки самарқандӣ будааст, як тобистон ба сайри он шаҳр рафта обу ҳавои он ҷоро писандидааст ва дар он ҷо ошноҳо ҳам пайдо кардааст. Баъд аз он ҳар гоҳ, ки ҳавои бадбӯи Бухоро дар дилаш занад, чанд рӯзе ба Самарқанд рафта ҳаво хӯрда тамошо карда меомадагӣ шудааст.

Дар рафтуомади Самарқанд — дар даруни поезд ва дар он ҷо дар сайругашти шаҳри нав, азбаски ба забони русӣ эҳтиёҷ пайдо кардааст, баъзе калимаҳои русии шунидаашро дар як дафтарча бо тарҷимаи тоҷикиаш навишта гирифта барои худ як луғатча сохтааст ва дар ҳар сафари Самарқанд ин луғатчаашро васеъ кардан гирифтааст.

Пирак ба муносибати ҳаммадрасагӣ аз аҳволи вай хабардор шуда, дар ҳаваси омӯхтани забони русӣ аф-

тода, чунон ки дар боло қайд шуд, баъзе калимаҳои ин забонро аз *ӯ* навишта гирифтааст.

Аммо вақте ки муллоҳо Мулло Туробро ба сабаби калимаҳои русиро навишта гирифтани аз мадраса баровардан хостанд, *ӯ* барон эҳтиёт ба Самарқанд камтар сафар намуд, навишта гирифтани калимаҳои русиро ҳам тарк кард ва навиштаҳои пештараашро ба касе нишон намедодагӣ шуд, ба Пирак ҳам, ҳар чанд, ки ба *ӯ* дилаш пур буд, дар бораи забони русӣ кам гап мезад.

Лекин бо ин ҳама эҳтиёткорихо ҳуҷуми муллоҳо ба *ӯ* кам нашуд. Ба сабаби монеъ омадани қозикалон ҳар чанд *ӯ*ро аз мадраса пеш карда натавониста бошанд ҳам, аз таҳқир кардани *ӯ*, аз гап паррондан ба *ӯ* боз намеистоданд. Ҳар гоҳ, ки *ӯ* аз миёнсарои мадраса (даромадгоҳаш) мегузашт, «урус-урус»..., «афташ ҳам ба урус монанд шудааст» ва монанди ин гапҳои бемантиқона мезаданд. Ва ҳол он, ки афти *ӯ* ба русҳо ҳеч монандӣ надошт. *У* одами сиёҳчехраи дурушtmӯй буда, чашмони сиёҳи калон дошт, ки аз русҳо зиёдтар ба арабҳо монанд буд.

Боре *ӯ* аз Самарқанд як ҷуфт калӯш оварда будааст, ки дар як рӯзи борон ва лой пӯшида баромад. Вақте ки чашми муллоён ба ин пойафзоли *ӯ* афтод, *ӯ*ро ба «дуздӣ» тӯҳмат карданд. Назар ба ақидаи онҳо, «ин гуна пойафзоли беовозро фақат дуздони шабрав мепӯшидаанд, ки дар вақти ба дуздӣ рафтанишон соҳиби хона пай набарад».

Масъалаи «дузд будани» Мулло Туроб хеле кашол ёфт. Муллоҳо ҳар рӯз дар бораи «дузд будани *ӯ*» далелҳои нав ёфта мебароварданд. Назар ба дарёфти онҳо, «Самарқанд рафта омадани *ӯ* ҳам бесабаб набудааст: *ӯ* молҳои аз Бухоро дуздидаашро ба Самарқанд бурда фурухта ва моли бисёреро ҳам аз он ҷо дуздида оварда, дар Бухоро мефурухтааст. Хучраашро ҳам аз моли дуздӣ харида будааст. Вагарна магар мумкин будааст, ки як талаба ду сол дар ба дар ориятишини шуда гардаду якбора аз мадрасан Мири Араб як хучраи яккаравокро соҳиб шавад. Ин кор бе дуздӣ як кори ношудани будааст».

Дар ин миён воқеае рӯй дод, ки Мулло Туроб ба кӯчидан аз мадрасаи Мири Араб маҷбур гардид. Он воқеа ин буд: Мулло Туроб аз Самарқанд як кафши дастакчарми қазонидӯхт оварда будааст, ки як бор ҳамон кафшро пӯшида ба рӯи мадраса баромад. Ин кафш ба сабаби спиртӣ будани тағҷарм (подош)-аш дар роҳ рафтан ғарҷ-ғарҷкунон садо мебаровард. Муллохое, ки ба сабаби бесадо будани калӯш соҳибашро ба «шабравӣ» (дуздӣ) айбдор карда буданд, акнун дар паи он афтоданд, ки сабаби ғарҷ-ғарҷ карда садо баровардани ин кафшро даръёбанд то ки ба он восита ба соҳибаш тӯхмате баста тавонанд. Маҳмадонотарини онҳо мегуфтанд, ки «албатта дар ин кафш як сирри пинҳонӣ ҳаст, аҷаб нест, ки урусҳо номи худову расули ӯро бар ягон парча мис навишта дар мағзи зерини ин кавш гузошта бошанд, то ки он номҳои муқаддас дар вақти пӯшидан дар зери пой одамон монда ҳақорат бинанд».

Баъзе муллоҳо маслаҳат доданд, ки ба шогирдҳои фармуда дар вақти ба намоз даромадани Мулло Туроб кафши ӯро дузданд, то ки зерашро дарронда бинанд, агар дар ҳақиқат дар мағзи вай номи худову пайғамбар бошад, дар он вақт гуноҳи Мулло Туроб ба гарданаш дайн мешавад ва баъд аз он дар бораи кофир шудани вай аз муфтиён ривоят гирифта, ба саҳттарин ҷазо дучор кардани вай осон мегардад.

Баъзе дигархошон ин тадбирро мувофиқ надонистанд: «Агар аз даруни вай номи худо набарояд ва Мулло Туроб нобуд шудани кафшашро фаҳмида ба қозикалон арз кунад ва қозикалон «ҷаро кафши урусидӯхтро вайрон кардетон» гуфта муллоёнро коҳиш кунад, ба мо хуб намешавад» гуфтанд.

Дар охир маслаҳат бо ин қарор ёфт, ки ба ягон талаба фармоянд, то ки вай аз Мулло Туроб номаълум карда сабаби «ғарҷ-ғарҷ» кардани кафшро, урусҳо дар вақти дӯхтан дар мағзи вай ҷӣ гузоштанишонро пурсад. Дар он сурат аҷаб нест, ки Мулло Туроб соддагӣ карда росташро гуфта монад, дар он вақт ба ӯ ҷӣ муомала карданишонро муайян хоҳанд кард.

Вақте ки талаба бо фармоиши муллоён аз Мулло Туроб сабаби «ғарҷ-ғарҷ» кардани кафшашро ва урус-

хо дар мағзи вай чӣ гузоштанашонро пурсидааст, ӯ дар ҷавоб гуфтааст, ки «ин кафширо русҳо надӯхтаанд, балки тоторҳои Қазон дӯхтаанд ва дар даруни вай чӣ буданашро ва чаро «ғарч-ғарч» карданаширо ман намедонам».

Ин ҷавоб барои кушодани «сирри ғарч-ғарч»-и кафши роҳбарӣ кард, чунки дар он мадраса Мулло Қамар ном як муллои тотори қазонӣ буд, ки аз вай пурсида ин сирро фаҳмидан осон намуд.

Мулло Қамар аслан тотори қазонӣ буда, бо домуллои кунҷакии ман — Мулло Абдусалом шарикдаре буд. Назар ба қавли касоне, ки тарҷиман ҳоли ӯро медонистаанд, Маҳдумҳоҷа ном яке аз савдогарони Бухоро ӯро дар 16-солагиаш ба худааш «мирзо» ё ин ки «маҳрам» карда аз Қазон ба Бухоро овардааст.

Мулло Қамар то калонсол шуданаш — то соҳиби «ришу фаш» шуданаш дар хонаи Маҳдумҳоҷаи савдогар ба ӯ «мирзоя» ва «маҳрамай» карда зиндагонӣ намудааст. Баъд аз он ба сабаби савдогари мазкур барои худ «мирзо» ва «маҳрамай» дигар ёфтанд, ӯ барои хондан ба мадраса кӯчидааст. Назар ба қавли одамони ҳолдон, ҳанӯз ҳам маишати ӯро хӯҷанин пештарааш таъмин мекардааст. Талаба ва муллоҳои тотори дигар аз тарҷиман ҳоли шубҳаноки ӯ ор карда, бо вай рафтуой намекарданд⁶⁰.

Дар ҳар ҳол, назар ба ақидаи калонони мадраси Мири Араб, ягона «зақундон» ва «донандаи аҳволи русия ва русҳо», инчунин «донандаи аҳволи Қазон ва тоторони он ҷо» ӯ буд. Бинобар ин ҳар масъалаи ба русҳо ва тоторҳо оидро аз вай мепурсиданд ва аз ҳамин ҷумла сабаби «ғарч-ғарч» кардани кафши Мулло Туробро, ки қазонидӯхт будааст ва дар мағзи вай мис ё дигар чиз гузошта шуданашро аз ӯ пурсиданд.

Мулло Қамар дар ҷавоб гуфтааст, ки «қазонидӯхт будани ин гуна кафш рост аст. Аммо ҳамаи кафшҳои қазонидӯхтро мусулмонони Қазон — тоторон намедӯзанд. Дар он ҷо дӯзандагонӣ рус ҳам бисъёранд. Аммо фарқ дар ин ҷост, ки кафшҳое, ки мусулмонон меӯзанд, ғарч-ғарч намекунад, аммо кафшҳое, ки русҳои Қазон меӯзанд, бинобар он, ки онҳо дар мағзи тағҷарми вай мӯйлаби хуқро мемонанд «ғарч-ғарч» мекунад. Мусулмонони Туркистон, ки ин ҳолро наmedio-

нанд, ҳамҷи ин кафшхоро «тоторон дӯхтаанд» гуфта харида пӯшидан мегиранд. Кафши Мулло Туроб ҳам дӯхти урусхост, ки дар мағзаш мӯйлаби хук гузошта шудааст».

Бо шунидани ин ҷавоби Мулло Қамари «донишманд» шӯрест, ки дар мадраса барпо шуд. «Ин худо беҳабар (Мулло Туроб) мӯйлаби хукро бо кафшаш кашола карда оварда мадрасаро мурдор кард», «охир, ин бесавод намедонад, ки хук «начасулъайн» (айни начосат) аст», «чаро ӯ начасулъайн будани хукро надонад? медонад. Аммо азбаски ӯ уруспараст шудааст, қасдан мехоҳад, ки ҷон поки мусулмонро мурдор кунад»... Ин гуна фаръёдҳо аз даҳонҳои гуногун мебаромад.

Мулло Туроби бечора, ки аз тарси ҳукм шудани худ ба кофирӣ намози ҷамоатро тарк накарда ба масҷид ҳозир мешуд, шогирдони он муллоҳо, ки ба талқини устодашон ба шӯр омада буданд, аввал кафши ӯро, баъд аз он худи ӯро аз масҷид бардошта бароварда, ба рӯи ҳавлии мадраса ҳаво доданд.

Баъд аз фароғи намоз муллоҳои калон ин кори шогирдҳои онро таҳсин карданд, «аммо ин кам аст» гӯён давом намуданд, «ин гуна кафше, ки даруни вай пур аз «начасулъайн» аст, бояд дар даруни ҳуҷрае, ки Амир Абдуллоҳи яманӣ — Мири Араб сохтаанд, наистад, ҷон вай даруни-начосат аст» гуфтанд ва боз илова намуданд: «Шумо, бачагон, нодонӣ ва бетачрибагӣ карда як гуноҳи кабира кардетон, ки он кафшро бо дасти худ гирифтотон, хуб, зарар надорад, худо гуноҳи нодониста кардашударо меомурзад. Баъд аз ин бояд он гуна кафш бо оташгирак гирифта шавад». Бо шунидани ин таълимот 10—12 нафар шогирдон ба ҳуҷраҳои онҳо рафта оташгиракҳои онро ба дасташон гирифта ба ҳуҷраи Мулло Туроб ҳуҷум оварданд. Ҳуҷраи ӯро кофтуков карданд, дафтари лугатчаашро ёфта бо оташгирак ба даруни кафшаш тикқонданд, кафшро бо оташгирак гирифта, бар рӯи як куртани аз таи кашидамондан соҳиби ҳуҷра гузоштанд, бар болои вай ду дона хишти пухта ҳам ниҳоданд ва баъд аз он он куртаниро бугҷавор баста бардошта бурда, ба даруни халочон мадраса бо зарб ҳаво доданд, ки бо вазни худ дар даруни чирқобҳо фуру рафт.

Мулло Туроб то шаб аз хучрааш берун набаромад ва шабона ғоиб шуда рафт, ки баъд аз он ўро дар он мадраса касе надидааст. Ў як харидори судхўри берун ёфта, хучран ба 15 ҳазор танга меарзидагнашро ба 12 ҳазор танга фурўхтааст. Эҳтимол буд, ки калонони мадраса он гуна савдон берунаро қабул накарда, худхошон он хучраро ба нархи аз ин ҳам арзонтар ба даст медароварданд.

Аммо фурўшгори маҷбур ва харидори фондоталаб ин эҳтимолро ба назар гирифта ба пеши қозикалон рафта ба савдон хучра бо васиқа ранги расмият додаанд. Вақте ки харидор ба мадраса омада калонро зиёфат карда ба онҳо ширинкома (як маблағ пул) дода васиқаашро нишон дод, маълум шуд, ки Мулло Туроб хучраашро фурўхтааст ва дар он васиқа «як дарпарда (коғазгир) ва як тағоран пархези (обрезӣ)-и дар як дар хучран дар мадрасан Мири Араб доштан худро ба 12 ҳазор танга фурўхтани Мулло Туроб» қайд шуда буд.

Азбаски ин харидуфурўш дар хузури қозикалон шуда, бо мўхри ў тасдиқ ёфта, ба вай мўхрона расида буд, калонон ба вайрон кардани ин савдо часорат накарданд, зиёфати харидор ва пули ширинкоман ўро ғанимат шумурданд.

Назар ба қавли муллоёни куҳансол, ин аввалин савдон хучра буд, ки дар пеши қозикалон васиқа шуда буд. Вагарна то он вақт хучраҳои мадрасаҳо фақат дар хузури калонони мадраса савдо мешуд. Баъд аз он воқеа савдон ҳар хучрае, ки кадре душворӣ дошта бошад — ҷанҷолнок бошад, дар қозихона васиқа мешудагӣ шуд.— Калонони мадрасан Мири Араб гуноҳи ин «бидъат»-ро ҳам ба ғардани Мулло Туроби саргурӯз шуда бор карданд.

Бо ҳамин русномўзии Пирак ва «Нисоб-ус-сибъён»-созии ман ҳам ба поён расид (оқибати пурфочии Мулло Туроб дар охиртари ин қисм баён хоҳад ёфт).

* * *

Бо ҳамин ин қадар ҷанҷол ва фитна ба касе маълум нагардид, ки хук мўйлаби дурушти шахшўли «гарч-гарч»-кунанда дорад ё не ва дар ҳақиқат дар даруни

он кафш он гуна мӯй монда шудааст ё не. Чунки дар он вақт ҳеҷ кадоми мо (инчунин он муллоҳо ҳам) на хукро дида будем ва на мӯйлаби вайро, фақат бо иқро-рии Мулло Қамар ба пеши Мулло Абдусалом воқеа дигаргуна шуда баромад:

Мулло Абдусалом одами бечораи эҳтиёткор буд, ӯ ва ҳам-ошони ӯ ба ҷанҷоли кафш иштирок накарда буданд. Рӯзе барои фаҳмидани ҳақиқати ҳол Мулло Абдусалом Мулло Қамарро дар хучраи худ зиёфат кард. Ҳам-ошони ӯ ҳам ҳозир буданд ва ман ош мепухтам. Мулло Абдусалом дар миёнаҳои сӯҳбат гапро ба болои кафши Мулло Туроб оварда аз ӯ ҳақиқати корро пурсид.

У дар ҷавоб гуфт:

— Ман дар 16-солагиам аз Русия ба Бухоро омадам. Дар он чоҳо хукро дида бошам ҳам, ба мӯйлаби дурушт доштан ва надоштани вай диққат накардам. Дар мағзи кафши «ғарч-ғарч»-кунанда мӯйлаби хук гузоштани русҳоро аз як муллои пирсол, ки дар Бухоро таҳсил карда буд, дар Қазон шунида будам. Дар Бухоро вақте ки ман ин гапро ба Маҳмудхоҷаи савдогар гуфтам, ӯ ин маъниро рад кард: агар зерчарми кафш бо спирт (ҷавҳари арақ) парварда карда шуда бошад, «ғарч-ғарч» мекунад,— гуфта Мулло Қамар сухани худро боз давом кунонид,— барои ман дар даруни кафши Мулло Туроб мӯйлаби хук будан ё ин ки тағчармаш бо спирт парвариш карда шуда будан фарқ надошт. Зеро ҳар кадоми инҳо ки бошад, он гуна кафш мурдор аст. Ман «дурӯғ нагуфтам», вақте ки муллоҳо аз ман ин масъаларо пурсиданд, шунидаи аввалиамро гуфтам. Аз ин кор зарар накашидам, ҷанҷолро тамошо кардам, зиёфати савдои хучраи Мулло Туробро дар қатори калонони мадраса хӯрдан ва ду танга (30 тин) ширинкома гӯён ҳам гирифтам (пеш аз он воқеа Мулло Қамар дар қатори калонони мадраса ба шумор наме-рафт).

Мулло Қамар ин суханони худро бо оҳанги шӯҳихон оддӣ ва бо як бепарвоии ҳазломезона, ки он вақтҳо дар мадрасаҳои Бухоро одат буд, мегуфт ва шунавандагон ҳам гапҳои ӯро дар қатори ҷақ-ҷақҳои мадрасаҳои замони худ хузур карда мешуниданд. Аммо ҳеҷ

кас фоҷнаҳоеро, ки аз ин фитна ба сари Мулло Туроби бечора рӯй дода буданд, ба хотир намеовард.

Диққат ва тааҷҷуби маро ана ҳамин нуқта ба худ кашида буд.

ОДАМИ АҚИБ

Рӯзе дар байни асру шом муллоҳо бо одати муқаррариашон дар миёнсарои мадраса — дар нишастгоҳи дарунии дарвозаи калонаш нишаста буданд, аз беруни мадраса як одам намоён шуд, ки ба даруни мадраса нигоҳ карда меомад. Ин одам қомати баланде дошт, баландии қоматаш ба дараҷае, ки қомаи банораси подшоҳии дар тан доштааш баробари зонуяш буд, ва ҳол он ки ин гуна қома дар тани одамони оддӣ ба замин мерасид. Тани ин одам ба тарзе пурра буд, ки баландии қоматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд. Гӯё дарзӣ табии қаду бари ин касро ба як андозаи бисъёр муносиб бурида дӯхта буд. Гардани ин кас ҳам мувофиқи қадаш дароз ва муносиби баданаш пурра буд.

Аммо сари ин одам аз одат берун калон буд. Шояд бори он каллаи калон ба он гардани дароз, бо вучуди пурра будани он, вазиний мекарда бошад, ки дар вақти роҳ рафтан гарданаш гоҳ ба ин тараф ва гоҳ ба он тараф ҳам мехӯрд ва гӯё гардан мехост, ки дар бардоштани он сар аз бозувони соҳибаш мадад гирад.

Рӯи ин шахс сабзина ва пурра буд ва бо вучуди ин ки синни ин касро аз шаст боло тахмин кардан мумкин буд, ба рӯяш он қадар чинҳои ҳискардашаванда наменамуд. Риши ӯ миёна ва кулӯта (лӯнда) буда, торҳои сафедаш аз снѐҳиаш бештар менамуд.

Ин кас дар даст асон русӣ (палка) дошт. Азбаски палкаҳо қомати одамҳои оддиро ба назар гирифта сохта шудаанд, он палка дар дасти он одами қоматбаланд қадре кӯтоҳӣ мекард ва дар вақти ба он палка такя карда қадам монданаш қадаш ба тарафи палка андак ҳам мехӯрд.

Вақте ки ин одам вазиниона роҳ рафта аз дарвозаи мадраса даромад, миёнсаройнишинон — калонони мадраса ҳамагӣ аз ҷой хеста дастҳоро пеш гирифта таъзимкунон ба ӯ салом доданд.

Аммо он кас ба тарафи саломдиҳандагон нигоҳе накард ва ба саломашон ҷавобе ҳам надод, фақат сараш андак ҷунбид. Лекин маълум набуд, ки ин ҷунбиши сар ишорат ба ҷавоби салом буд ё ҷунбиши оддин вай буд, ки бинобар вазниниаш ҳар вақт аз вай намоён мешуд.

Вақте ки ин одам аз миёнсарой гузашта ба даруни ҳавлии мадраса рафт, калонон дар ҷоҳои худ нишаста аз вай ғайбат сар карданд: яке мегуфт: «Ин кас боз омад, ки имшаб дар хучра бо ҷинҳояш, бо дева парихояш ва бо шайтонҳояш сӯҳбат кунад ва фардо баромада гуфтаҳои онҳоро ба шогирдонаш нақл намуда, онҳоро ҳам монанди худ гумроҳ намояд».

Дигаре мегуфт: «Вай мегуфтааст, ки кадом вақт гирифтани офтоб ва кадом соат гирифтани мохро ман медонам ва метавонам, ки пешакӣ хабар диҳам, ҳаҳ-ҳаҳ, ҳаҳ-ҳаҳ, ҳаҳ-ҳаҳ...» — баробар ҳама қажқосзанон механдиданд. Хандаи умумӣ ҳанӯз хомӯш нагашта касе гуфт: «Ғайбдон-ку фақат худо буд, ин бедин аз ғайб хабар доданро даъво карда худаширо ба худо шарик сохта баромадааст».

Дигаре ба сухани ӯ илова кард: «Наузу биллоҳ (ба худо паноҳ металабем), ин худобехабар як кофир шуда намондааст, балки монанди Фиръавн⁶¹ ва Намруду⁶² Шаддод⁶³ даъвои худой ҳам мекунад».

«Ман ҳайронам ба ин амиру қозикалон, ки, — гуфт дигаре, — як касро барои фарзи айн надонистан 39 дарра мезананд ва як касро бинобар надодани хироҷ мекушанд, аммо ба ин одам, ки рӯйро ба гапҳои куфр мезананд ва даъвои худой мекунад, гап намезананд, ҳатто дар қатори уламо ба ӯ ҷомаи банорас ҳам пӯшондаанд, ки пӯшида фахр карда мегардад».

Чун гап ба болон амиру қозикалон омад, сӯҳбат ранги дигар гирифт, шунавандагонро як гаронии номаълум зер кардагӣ барин шуд, лабҳо аз ханда боз истод, дар башараи калонон асари он ҳаяҷони пурҷӯшу хурӯш намонд, хомӯшии умумӣ сар шуд.

Ниҳоят, муллои солхӯрдае сукути умумиро вайрон карда, ба гап даромад:

— «Салоҳи мамлақату мулк хусравон донанд» гуфтаанд, ки ин бисъёр дуруст аст, — гуфт ва ба нотиқи

охирӣ хитоб карда давом намуд,— шумо мегӯед, ки «фарзи айн надонистагонро 39 дарра мезананд». Куҷон ин кор аҷиб аст? Магар ин кор мухолифи шариаат аст? Агар ҷоҳилоноро назананд, дар андак вақт дин аз даст меравад. Ҳамин дарраи раисон ва шамшерӣ ҷаноби олист, ки дини исломро пойдор нигоҳ доштааст. Вагарна ҳамаи ин нодонон дар як рӯз гумроҳ шуда аз дин баромада мерафтанд, «хирс мулло мешавад аз зарби ҷӯб» гуфтаанд,— гӯянда нафаси худро рост гирифта боз сухани худро давом дод:

— Агар ҷаноби олий саркашӣ карда хироҷ ва молӣти подшоҳӣ надодагонро танбеҳ накунад, рӯзи амир ҳам, вазир ҳам, қозикалон ҳам ва дар қатори онҳо рӯзи мову шумо ҳам ба гадоӣ меафтад. Акнун омадем ба болон гап назадани онҳо ба ин бедии худбеҳабар. Охир бояд донед, ки ба ин кофир гап назадани онҳо «салоҳи мамлакат аст». Ҷаноби олий бо подшоҳи урус дӯст мебошанд. Такъягоҳи ин кофир бошад, урусҳо аст. Ин гумроҳ чандин бор ба мамлақати урусҳо сафар кардааст ва мегӯянд, ки бо подшоҳи урусҳо ҳамсӯхбат шуда дини насороро қабул намудааст. Агар ҷаноби олий ба ин бедии гап зананд, сабаби ранҷиши он подшоҳ мешавад ва дар он вақт мумкин аст, ки мамлақат вайрон шавад. Дар қатори ҳамин қадар урусҳо монед, ки як кофири дигар ҳам то ба пой худ ба ҷаҳаннам рафтаиш зинда гардад.

Ман аз ин тафсилоти ин муллои кӯҳансол, бо вучуди дар даст раси русӣ (палка) гирифта гаштани он одам, сабаби ба ин кори ӯ гап назадани муллоҳоро, ки ба сари калӯш ва кафши Мулло Туроб он ҳама гаваз бардошта буданд, фаҳмида бошам ҳам, сабаби ба ӯ таъзим намуда салом додани онҳоро ханӯз нафаҳмида будам. Хусусан, баъд аз он, ки дар ғайби вай аз ӯ бо иборатҳои бад шикоят карданд ва дар ҳаққи ӯ он ҳама носазоро гуфтанд, сабаб чӣ буд, ки дар рӯи вай ӯро ҳурмат мекарданд?

Баъд аз пурсуков ман фаҳмидам, ки ин одами аҷиб Аҳмад-Маҳдуми муҳандиси (ҳандасадони) Дониш будааст ва бинобар аз ҳад зиёд калон будани сараш ӯро «Аҳмади Қалла» мегуфтаанд. Аммо сабаби дар рӯи ӯ ҳурмат кардани муллоҳо, бо вучуди ақидан бад доштани-

С. Абий бо раъисандан тоҷик С. Улуғзода дар вақти саёҳати Бухоро дар соли 1949.

шон, дар ҳаққи \bar{u} ва боиси ба саломи онҳо ҷавоб надода, аз пеши онҳо калонгирона гузашта рафтани \bar{u} сонитар ба ман маълум шуд.

Аҳмади Қалла дар гузари Ҷаъфархоҷа як ҳавлӣ дошт, ки дар он ҷо зиндагонӣ мекард ва дар мадрасаи Мири Араб як хучра ҳам дошт, ки дар вай домодаш истиқомат менамуд. Аҳмад-Махдум ҳар гоҳ ки рафтуон мардум ба дилаш зада ба болои ягон масъалаи душворе фикр карданро хоҳад, ба мадраса омада, як шабро дар ин ҷо — дар хилват гузаронда боз ба хонаи доимнаш мерафт.

* * *

Боре воқеае рӯй дод, ки ман овози Аҳмад-Махдумро шунидам ва ба донишманди бузург будани \bar{u} ақида пайдо кардам: намедонам, дар ҳамон сол буд, ё соли дигар, ки Дониш бо одати муқаррарнаш дар байни асру шом ба мадраса омад. Муллоҳои миёнсаройнишин ҳам бо одати муқаррарнашон ба пой хеста таъзимкунон ба \bar{u} салом доданд. \bar{U} ин дафъа ҳам ба саломи онҳо ҷавоб надод, лекин бе он ки ба рӯи касе нигоҳ кунад ва гӯе ки худ ба худ гап мезада бошад, забонаш гирифта-гирифта (забони \bar{u} андак лакнат дошт, ки ҳарфҳои аввали калимаҳоро такрор карда мегуфт).

— Имшаб дар фалон соат моҳ мегирад, фалон дақиқа давом мекунад ва ҳар кас, ки дар ҳамон вақт ба болои боми мадраса барояд, ин ҳодисаи табиатро тамошо мекунад, — гӯён гузашта рафт.

Баъд аз гузашта рафтани \bar{u} бо одати муқаррарӣ боз шикояти муллоҳо сар шуд. Ман ҳар чанд пештар бо шикояти умуми муллоён дар ҳаққи Аҳмади Қалла дар шубҳа монда бошам ҳам, ин бор ин шикоятҳоро бетарафона гӯш карда натавонистам. Балки дар фикри худ муҳокама мекардам. Зеро даъвое, ки ман он рӯз аз вай шунида будам, ба фикри худам хеле аҷиб буд. То он вақт ман аз одамон «моҳ аз шумин гуноҳ мегирад» гуфта шунида будам. Агар дар ҳақиқат имшаб гуфтаи \bar{u} рост барояд, маълум мешавад ки \bar{u} олими бузург будааст. Мардум \bar{u} ро «мунаҷҷим» (яъне фолбин) мегуфтанд. Агар ин гуфтаҳоиаш дуруст бароянд, маълум мешавад, ки \bar{u} дар ҳақиқат мунаҷҷим (яъне ситорашинос) буда-

аст, на фолбин. Ман ин дафъа аз шикоят ва ғайбати муллоён нисбат ба ӯ ва дониши ӯ бӯи рашку ҳасад хис мекардам.

Шаб шуд, дар соати муайян — дар соате, ки Аҳмад-Маҳдум таъин карда буд, бештарини муллоҳо ва талабаҳо ба боми мадраса баромаданд, ман ҳам баромадам. Аҳмад-Маҳдум аз ҳама пештар баромада будааст. Ӯ бар рӯи як суфай ҳамвор, ки дар ғӯшан ҷануби шарқии боми мадраса бар болои боми ҳуҷраи худ сохта будааст, қолинча паҳн карда нишаста буд. Дар рӯ ба рӯи вай домодаш менишаст. Дар пеши ӯ фонусе буд, ки дар вай як шамъи ҷойдорни чортанимча (яъне чор донааш 500-граммӣ) меафрӯхт. Соати бағалне ҳам дар пеши рӯшноии фонус кушода мондагӣ буд. Дар пеши зонуи Аҳмад-Маҳдум як чанд варақ коғаз паҳн буданд, ки дар онҳо рақамҳои ҳисоб навиштагӣ менамуданд. Баъзе рақамҳо бо сурхӣ навиштагӣ буда, бар болои ҷануби рақамҳо ва дар ҳошияи коғаз калимаҳои духарфа ва сеҳарфай маънохояшон ба ман номаълум менамуданд.

Аҳмади Дониш бо диққат он рақамҳоро аз назар мегузаронид. Гоҳо ба соат нигоҳ карда баъд аз он ба осмони соф, ки дар вай моҳи пурра нур мепошид, чашм меафрӯхт.

Як вақт забонаш гирифта-гирифта:

— Ба-ба-осмон ни-нигаред, — гуфт ӯ, — ҳама ба осмон нигаристанд. Моҳ ба гирифтаи даромада буд, камкам гирифтагӣ моҳ зиёд шуда ба аҳолии шаҳр маълум гардид. Дар кӯчаҳо овози табли шабгардон (одамони полицияи амирӣ) баланд гардид, аз ҳавлиҳо садон лаълиҳо, лаъличаҳо, дегҳои мис ва сатилҳо баромадан гирифт. Дар муддати як чанд дақиқа шаҳр аз овози дамбар-думбур, ҷангар-ҷунгур нур гардида ба дили шунавандагон як навъ даҳшат меандоخت.

Ман дар мавридҳои моҳгирӣ дар деҳаҳои ҳам садон «исинакубӣ»-ро шунида будам. Лекин гулгулаи он ҷо ба муносабати камии аҳолии он ҷо наст ва суст буд. Аммо дар шаҳри Бухоро, ки якбора аз ҳазорҳо ҳавлиҳо ва садҳо табло садон нофорамӣ ғайримунтазам мебаромаданд, асабҳои касро ба ҳаяҷон меовард.

Бо шунидани ин садоҳ дар лабҳои Аҳмад-Маҳдум табассуми истехзокоронае зоҳир шуд ва ӯ гӯё дар шарҳи сабаби ин табассумаш худ ба худ гуфт:

— Вақташ расад, худи моҳ кушода мешавад, ба ин гуна лаълизаниҳо ва сатилкӯбиҳо эҳтиёҷ надорад,— ва илова кард,— баъд аз фалон дақиқа ба кушода шудан сар карда, баъд аз фалон дақиқа тамоман кушода мешавад.

Дар ҳақиқат дар дақиқае, ки Аҳмади Дониш гуфта буд, моҳ ба кушода шудан сар карда, дар ҳамон дақиқае, ки ӯ муайян карда буд, дар моҳ асари гирифтагӣ намонд.

Аз ҳама пештар аз бом фонусро ба даст гирифта Аҳмади Қалла фурумад ва аз пай ӯ қолинча ва коғазхоро ғундошта домодаш рафт, дигарон баъд аз қадре шикоят кардан ягон-ягон фурумаданд. Ин дафъа мавзӯи шикояти муллоён «ҷодугарӣ» ва «сеҳрбозӣ»-и Аҳмади Қалла буд. Назар ба ақидаи шикоятгарон, он рақам ва ҳарфҳои маъниашон номаълум, ки дар он коғазҳо навиштагӣ буданд, «дуои тасхир» будаанд. Қасе, ки ба ин гуна дуоҳо шуғл намуда ба нисобаш расонад, чинҳо, девҳо, парилҳо ва ҳатто шайтонхоро тасхир мекардааст — ба ҳукми худ медавардааст ва он махлуқҳо ба тасхиркунанда аз ғайб хабар меодаанд. Аммо аз рӯи шарият ба сеҳру ҷоду шуғл кардан мамнӯъ будааст. Лекин баъзе Аҳмад-Маҳдум барин гумроҳҳо ба сеҳру ҷоду шуғл карда ба мардум аз ғайб хабар дода дигаронро ҳам гумроҳ мекардаанд.

Ман фардон он шаб, дар вақти дарс, аз домуллон худ — Мулло Абдусалом, ки дар вақти гирифтани моҳ ба бом набаромада буд:

— Аҳмади Қалла гирифтани моҳро чӣ гуна пешакӣ фаҳмидааст? — гуфта пурсидам.

Ҷавоб дод:

— Аз ғайб хабардиҳандагон ду қисманд: якӯм валӣ, дуйӯм коҳин (фолбин): валӣ ҳар чиро, ки аз ғайб хабар медиҳад, бо илҳоми илоҳӣ ва бо талқини малоикаҳои ӯ хабар медиҳад. Ба ин дараҷа расидани одам бисёр душвор, бояд инсон дар зер раҳбарияти пири комил чандин солҳо риёзат кашад, ки ба ин дараҷа расад. Аз ғайб хабар додани валиро дар забони шарият «кашфу

каромот» меноманд, лекин валиҳо бинобар нигоҳдорни сирру хикматҳои илоҳӣ хабарҳои ғайбиро ба касе на-мегӯянд. Коҳин (фолбин) бошад, ҳар чизе, ки аз ғайб мегӯяд, бо талқин ва бо хабардиҳии ҷинҳо ва парихо мегӯяд, ки онҳо ба сабаби ҷисми латиф (ба назар нана-моянда) буданашон дар олами арвоҳ ба малонкаҳо наздик рафта аз гуфтугузори онҳо ин хабарҳоро ме-дузданд. Аз ғайб хабардиҳии коҳинро дар забони ша-рият «истидроҷ» мегӯянд, ки содир шудани ин гуна корҳо аз кофирон ҳам мумкин аст. Коҳинҳо барои аз роҳ баровардани мардум хабарҳои аз ҷинҳошон шу-нидаро ба ҳар кас мегӯянд. Аҳмади Қалла аз ҷумлаи коҳинон ва дӯсти шайтон аст ва ҳар касе ҳам, ки ба гапи ӯ гӯш диҳад, гумроҳ ва дӯсти шайтон мешавад.

* * *

Ҳар чанд қояш ин ҷо нест ва таърихаш хеле дер аст, як воқеаеро ҳам, ки ба ҳамин суҳанони домуллоям дар бораи «ба воситан ҷинҳо аз ғайб хабардиҳии Аҳ-мад-Махдум» дахлдор аст, бояд дар ин ҷо қайд карда гузарам:

Баъд аз ду ё се соли ин воқеа — вақте ки ман дар пеши домуллои мазкур «Шамсия» (китобчае, ки ба мантиқ оид аст) мехондам, як мисол рост омад. Ин мисол зарурати гирифтани моҳ буд, дар вақти ҳоил шудани замин дар миёнаи вай ва офтоб.

Домуллои ман, чунон ки ҳаст, ин масъаларо шарҳ дода ба ман фаҳмонд. Ба ин муносабат воқеаи аз ги-рифтани моҳ пешакӣ хабар додани Аҳмад-Махдум ба ёдам расида ба домулло гуфтам:

— Маълум мешавад, ки Аҳмад-Махдум вазъияти моҳ, офтоб ва заминро ба ҳисоб гирифта аз гирифтани моҳ пешакӣ хабардор мешудааст (дар ин вақт ба ёдам он рақамҳо расиданд, ки дар қоғаз навиштагӣ буданд ва дар қариби гирифтани моҳ Аҳмади Дониш онҳоро ҳи-соб карда меистод).

Бо шунидани ин суҳанони ман пешонаи домулло турш шуд ва дар абрӯвонаш ҷин пайдо гардид ва баъд аз қадре хомӯш истодан ба ман нигоҳ накарда гуфт:

— Соҳибии ин китоб — «Шамсия» аз ҷумлаи ҳукамо аст. Ҳукамо ба шарият кор надоранд ва ҳар чизе, ки

ба ақлашон ояд, гуфтан мегиранд, дар ҳақиқат инҳо шогирдони шайтонанд ва Аҳмади Қалла шогирди инҳост. Ҳамаи инҳо гумроҳонанд. Дар бораи гуфтаҳои инҳо бисёр пурсуков кардан дуруст нест.

Ман дар ин гуфтаҳои муаллими илми мантиқ як навъ бемантикӣ ҳис кардам ва дар дили худ фикр мекардам: «Агар муаллифи китоби «Шамсия» аз ҷумлаи ҳукамо буда ва ҳукамо ҳамагӣ гумроҳ бошанд ва дар бораи гуфтаҳои онҳо «пурсуков кардан дуруст набошад», пас чаро ин китоб чандин сад сол боз дар мадрасаҳои олами ислом китоби дарс шуда омадааст ва ҳатто ҳоли ҳозир ҳам ҳуди ҳамин домуллои «растагори ман» аз ҳуди ҳамин китоб ба ман дарс дода истодааст».

Ман то он вақт ин домуллои худро ба сабаби иштирок накарданаш ба ҳучумҳое, ки аз тарафи муллоён ба Аҳмад-Махдум мешуд ва аз ҳамроҳӣ накарданаш ба шикоятҳои миёнсароӣ, ки калонони мадраса аз Аҳмади Қалла мекарданд, як одами донишманд ва боақл гумон мекардам. Аммо ҳамоно рӯз донистам, ки домуллоям ҳам аз ҳамоно муллоҳои ҷоҳили бесавод кам фарқ доштааст.

* * *

✓ Дар баҳорони соли якӯми истиқоматам дар мадрасаи Мири Араб маро дидани ҳавлии Аҳмад-Махдуми Дониш муяссар шуд. Ин хушбахтӣ дар ман ба ин тариқа рӯй дода буд: дар рӯзҳои тутпазӣ рӯзе ҳуҷаинони ман, муллоҳое, ки ман дар онҳо ошпазӣ мекардам, хостанд, ки ҷое рафта тут хӯранд.

Яке аз шарикдарсони онҳо, ки ўро Мулло Мухиддини лаввоҳ мегуфтанд, ҳамин рӯз ба ҳучраи домуллоям — Мулло Абдусалом омада буд. Ў бинобар лаввоҳ буданаш бо Аҳмади Дониш ҳампеша буда, бо ў рафтуой доштааст ва баъзе нозукиҳои санъати худро аз вай меомӯхтааст. Ў ба ҳамдарсони худ таклиф кард, ки барои тутхӯрӣ ба ҳавлии Аҳмад-Махдум бираванд. Назар ба қавли ў, ҳавлии Дониш боғчанок буда, дар он ҷо дарахтони навчанги тут ҳам будааст ва ў ба ин таклифи худ илова карда гуфт:

— Агар ба он ҷо рафтаи хоҳетон, ман роҳбарӣ мекунам.

Ин таклифро хӯҷаннони ман хуш қабул карданд, дар ин вақт «бидъаткорӣ, бединӣ ва дӯсти шайтон» будани ӯ ба хотири ҳеҷ кас нарасид ва ин «хислатҳои бадӣ ӯ» ба хӯрдани тути ӯ монеъ шумурда нашуд.

Муллоҳо маро ва боз ду-се талабаи хурдсоли дигарро барои тутафишонӣ ва чодирдорӣ ҳамроҳи худ гирифтанд. Мо аз мадраса баромада бо кӯчаи калони тарафи шимоли мадраса ба тарафи шарқ равон шудем. Аз тоқи Заргарон, аз растан Заргарӣ, аз байни мадрасаҳои Мирзо Улугбек ва Заргарон, аз гузарҳои Дегрези, Мехчагарон, Қалобод ва дигарҳо гузашта ба гузари Ҷаъфархоҷа расидем, ки ҳавлии Аҳмад-Маҳдум дар ҳамон гузар будааст.

Мо дар охири гузари Ҷаъфархоҷа аз кӯчаи калон ба дасти рост — ба тарафи ҷануб ба як паскӯчаи пешбаста баргаштем, ки тахминан 50 қадам дарозӣ дошт ва дар ҷои басташудани он паскӯча дарвозачаи зебое кушода мешуд.

Мо аз дарвозача даромадем. Аз пеши дарвозача то пешгоҳи боғчаи рост ба тарафи ҷануб як толори ангур сохта шуда буда, зери ин толор як роҳи пиёдагарди пуштимоҳигӣ буд, ки дар вақти борон об бар рӯи вай наменстод ва ба ду тараф, ба ду ҷӯйчае, ки дар ду сӯи ин пиёдагард кашида шуда буданд, шорида мерафт. Хавозаи толор ба шакли шервонӣ (ба шакли бомхое, ки дар ҷоҳи серборон месозанд) буда, бар болои сутунчаҳои қатор, ки аз ду тараф бар лаби ҷӯйчаҳо бар рӯи зерсутунҳои чилликӣ шинонда шуда буданд, менстод.

Дар пеши ҳар сутунча як бех тоқ шинонда шуда буд, ки танаҳои ин тоқҳо баробари сутунчаҳо рост то забаррави хавоза мебаромаданд ва аз он ҷо он танаҳо панҷаҳо дода ва панҷаҳо наваҳо расонда ва наваҳо бо баргҳои зумуррадинӣ худ сар то сари рӯи хавозаро тамомаи пушонда буданд.

Дар ду тарафи растан толор дарахтҳои мевадори гуногун бо ҷадвалҳои хандасагӣ дар шакли шохмотӣ шинондагӣ буданд, ки растаҳои байни қаторҳои он дарахтон аз ду тараф мувозинӣ якдигар уреб мерафтанд ва растан толор бо қатори он дарахтон як намуди шакли маҳрутӣ (цилиндри) пайдо карда буд.

Растан толор рафта ба як айвончаи зебои гаҷқорӣ мепайваст, ки болои ин айвонча як болохонаи айвончадор буд, ки нишинандаи он ҷо, агар рост нигоҳ кунад, ҳама ҷои боғчаро тамошо мекард.

Дар тарафи шарқи ин айвончаи зерин ва пайваста ба вай як шипанги баланди дароз буд, ки сутунчаҳояш ҳашраҳ тарошидагӣ буда, зерсутунчаҳояш шакли зомучагӣ (ҳандалакӣ) доштанд. Зерсутунчаҳо бо ранги зомучагӣ ва танаи сутунчаҳо бо ранги сабзи бодирингӣ ранг ва равшан дода шуда буданд. Сақфи шипанг шакли камонӣ дошта, пӯшишаш шервонӣ буд.

Дар тарафи ғарби айвонча ва пайваста ба вай як суфаи баланди дароз мерафт, ки дарозӣ ва бари вай бо шипанг баробар буд. Тарафи шарқ ва ғарби айвонча ба шипанг ва суфа кушодагӣ буда, тарафи ҷанубаш девор дошт ва дар он девор як дар менамуд, ки ба як хонаи дарозрӯяи раҳравмонанд кушода мешуд ва он раҳрав ба бинои хонаҳои зимистонӣ мепайваст, ки як тарафи он мардона (меҳмонхона) ва тарафи дигараш занона (ҳавлии дарун) буд.

Ду тарафи ин хонаи раҳравмонанд — байни бинои хонаҳои зимистонӣ ва шипангу суфа гулзоре буд, ки дар вай гулҳои гуногуннавъи гуногунранг шукуфтагӣ буданд.

Назар ба қавли Мулло Муҳиддин, тарҳи ин боғро худи Аҳмад-Маҳдум кашида, бинокориҳо, дарахтшинониҳо ва гулзорҳо мувофиқи нақшаи ӯ ва бо иштироки ӯ ба вуҷуд омада буданд. Азбаски ӯ муҳандис (ҳандасадон) буд, нозукиҳои ин хунари худро ба боғчаи худ сарф карда буд.

Пешхизмати Аҳмади Дониш моро дар охири растан толор пешвоз гирифта, рост ба айвончаи зерини байни суфа ва шипанг даровард ва аз он ҷо бо зиначае, ки дар пешгоҳи ин айвонча буд, ба болохона баровард.

Болохона ва айвончаи болоӣ бар болои айвончаи зерин ва хонаи раҳравмонанд бино ёфта буданд. Дар деворҳои болохона харитаи замин ва кураҳои мусаттаҳан дунёи кӯҳна ва нав часпондагӣ буда, дар болои ду чорпоячан гардишӣ кураҳои муҷассамаи заминро осмон меистоданд. Албатта, ман дар он вақт на харитаро медонистам, на кураро ва на ба чӣ чиз хизмат кар-

Ин таклифро хӯчанони ман хуш қабул карданд, дар ин вақт «бидъаткорӣ, бединӣ ва дӯсти шайтон» будани ӯ ба хотири ҳеҷ кас нарасид ва ин «хислатҳои бадӣ ӯ» ба хӯрдани туги ӯ монеъ шумурда нашуд.

Муллоҳо маро ва боз ду-се талабаи хурдсоли дигарро барои тутафшонӣ ва ҷодирдорӣ ҳамроҳи худ гирифтанд. Мо аз мадраса баромада бо кӯчаи калони тарафи шимоли мадраса ба тарафи шарқ равон шудем. Аз тоқи Заргарон, аз растан Заргарӣ, аз байни мадрасаҳои Мирзо Улугбек ва Заргарон, аз гузарҳои Дегрези, Мехчагарон, Қалобод ва дигарҳо гузашта ба гузари Ҷаъфархоҷа расидем, ки ҳавлии Аҳмад-Маҳдум дар ҳамон гузар будааст.

Мо дар охири гузари Ҷаъфархоҷа аз кӯчаи калон ба дастӣ рост — ба тарафи ҷануб ба як паскӯчаи пешбаста баргаштем, ки тахминан 50 қадам дарозӣ дошт ва дар ҷои басташудан он паскӯча дарвозачаи зебое кушода мешуд.

Мо аз дарвозача даромадем. Аз пеши дарвозача то пешгоҳи боғча рост ба тарафи ҷануб як толори ангур сохта шуда буда, зеро ин толор як роҳи пиёдагарди пуштимохигӣ буд, ки дар вақти борон об бар рӯи вай наменстод ва ба ду тараф, ба ду ҷӯйчае, ки дар ду сӯи ин пиёдагард кашида шуда буданд, шорида мерафт. Хавозан толор ба шакли шервонӣ (ба шакли бомхое, ки дар ҷоҳои сарборон месозанд) буда, бар болои сутунҷаҳои қатор, ки аз ду тараф бар лаби ҷӯйчаҳо бар рӯи зерсутунҳои чилликӣ шинонда шуда буданд, менстод.

Дар пеши ҳар сутунча як бех тоқ шинонда шуда буд, ки танаҳои ин тоқҳо баробари сутунҷаҳо рост то забарраи хавоза мебаромаданд ва аз он ҷо он танаҳо панҷаҳо дода ва панҷаҳо наваҳо расонда ва наваҳо бо баргҳои зумуррадини худ сар то сари рӯи хавозаро тамомен пушонда буданд.

Дар ду тарафи растан толор дарахтҳои мевадори гуногун бо ҷадвалҳои хандасагӣ дар шакли шохмотӣ шинондагӣ буданд, ки растанҳои байни қаторҳои он дарахтон аз ду тараф мувозини якдигар уреб мерафтанд ва растан толор бо қатори он дарахтон як намуди шакли маҳрути (цилиндри) пайдо карда буд.

Растан толор рафта ба як айвончаи зебои гачкорӣ мепайваст, ки болои ин айвонча як болохонаи айвончадор буд, ки нишинандаи он ҷо, агар рост нигоҳ кунад, ҳама ҷои боғчаро тамошо мекард.

Дар тарафи шарқи ин айвончаи зерин ва пайваста ба вай як шипанги баланди дароз буд, ки сутунчаҳои хашрах тарошидагӣ буда, зерсутунчаҳои шакли зомучагӣ (ҳандалакӣ) доштанд. Зерсутунчаҳо бо ранги зомучагӣ ва танаи сутунчаҳо бо ранги сабзи бодирингӣ ранг ва равшан дода шуда буданд. Сақфи шипанг шакли камонӣ дошта, пӯшишаш шервонӣ буд.

Дар тарафи ғарби айвонча ва пайваста ба вай як суфани баланди дароз мерафт, ки дарозӣ ва бари вай бо шипанг баробар буд. Тарафи шарқ ва ғарби айвонча ба шипанг ва суфа кушодагӣ буда, тарафи ҷанубаш девор дошт ва дар он девор як дар менамуд, ки ба як хонаи дарозрӯяи раҳравмонанд кушода мешуд ва он раҳрав ба бинои хонаҳои зимистонӣ мепайваст, ки як тарафи он мардона (меҳмонхона) ва тарафи дигараш занона (ҳавлии дарун) буд.

Ду тарафи ин хонаи раҳравмонанд — байни бинои хонаҳои зимистонӣ ва шипангу суфа гулзоре буд, ки дар вай гулҳои гуногунавъи гуногунранг шукуфтагӣ буданд.

Назар ба қавли Мулло Мухиддин, тарҳи ин боғро ҳуди Аҳмад-Маҳдум кашида, бинокориҳо, дарахтшинониҳо ва гулзорҳо мувофиқи нақшаи ӯ ва бо иштироки ӯ ба вучуд омада буданд. Азбаски ӯ муҳандис (ҳандасадон) буд, нозуқиҳои ин хунари худро ба боғчаи худ сарф карда буд.

Пешхизмати Аҳмади Дониш моро дар охири растан толор пешвоз гирифта, рост ба айвончаи зерини байни суфа ва шипанг даровард ва аз он ҷо бо зинаҷае, ки дар пешгоҳи ин айвонча буд, ба болохона баровард.

Болохона ва айвончаи болоӣ бар болои айвончаи зерин ва хонаи раҳравмонанд бино ёфта буданд. Дар деворҳои болохона харитани замин ва кураҳои мусаттаҳаи дунёи кӯҳна ва нав часпондагӣ буда, дар болои ду чорпоячаи гардишӣ кураҳои муҷассамаи заминро осмон меистоданд. Албатта, ман дар он вақт на харитаро медонистам, на кураҳо ва на ба ҷӣ чиз хизмат кар-

дани ни асбобхоро. Аммо Мулло Мухиддин дар боран он чизҳо ба шарикони худ зоохи дуру дарозе дод, ки дар қатори онҳо ман ҳам чӣ будани он чизҳоро фаҳмидам.

Муллоҳо ин асбобхоро воситан масҳара доштани Аҳмади Қалла қарданд. Яке меғуфт: «Рӯи замиро кӣ ваҷаб ба ваҷаб дида баромадааст, ки сурати вайро бо шаҳрҳо, биёбонҳо ва дарьёҳо батафсил дар рӯи қоғаз кашида нишон дода тавонад. Ин чизест, ки ягон дурӯғгӯй ё як чанд дурӯғгӯй як ҷо нишаста сохтаанд ва барои мардуми нодонро фиреб дода пул ғундоштан ҷоп қарда баровардаанд».

Дигаре гуфт: «Аҳмади Қалла худро аз ҳама донишмандтар мешуморад. Ва ҳол он, ки ҳудаш аз ҳамаи аҳолии Бухоро пештар ба ин фиреб бовар қарда харида оварда ба девори хонааш зада мондааст. Ҳаҳ-ҳаҳ-ҳаҳ... Магар аз ин зиёдтар ягон қори аҳмақонан дигар ҳаст?»

Вақте ки ҳаракати замин ва ҳоил шудани вайро дар байни офтобу моҳ аз тафсилоти Мулло Мухиддин аз забони Аҳмад-Маҳдум шуниданд, дигар бе ҳеч шакку шубҳа ба бединии ӯ ҳукм қарданд.

Дар тоқчаҳои болохона доира, танбӯр, дутор ва рубоб барои асбоби мусиқӣ буд. Муллоҳо инҳоро асбоби бозихон шайтонӣ шумурданд ва инҳо низ, назар ба ақидани онҳо, далели бидъатқорони Аҳмад-Маҳдум шумурда мешуданд.

Ин суҳанҳои онҳо, бо вучуди хурдсолиам, барои ман хандаовар менамуд. Зеро ҳар вақт, ки дар деҳан мо базм шавад, падарам маро бардошта мебурд. Ба сурӯд ва нағмаҳо бо диққат гуш меод, хонандагон, навозандагон ва раққосони хубро бо овози баланд: «Офарин, барақалло, барақа ёб, шод бош, зинда бош, намур!»—гуён таҳсин мекард. Ман, ки падари худро яке аз дурӯғқорони он замон медонистам, бо пайравии ӯ ман ҳам ин асбобхоро чизҳои хуб мешумурдам. Бинобар ин, будани ин асбобхоро дар хонаи Аҳмад-Маҳдум яке аз қорҳои бади ӯ шумурдани муллоҳо ба ман писанд наафтод.

Ба болон ин, дар вақте ки бо падарам ба саёҳати шаҳри Бухоро омада будам, дар пеши мадрасаи Мири

Араб баъзи подшоҳӣ мерафт ва ҳамаи аҳолии ин мадраса он баъзро тамошо мекарданд. Ин муллоҳо чаро дар он вақт бидъат будани баъз ва асбоби мусикиро дар пеши аҳолии мадрасаи худ исбот намуда, онҳоро аз тамошо манъ накарданд ва имрӯз чаро будани ин чизҳо дар хонаи Аҳмад-Маҳдум далели бадкорӣ ва гунаҳгориӣ ӯ шуд? Бинобар ин мулоҳизаҳо ман суҳанҳои муллоҳоро ғаразгӯёна, бемантиқ ва хандазор мешумардам.

Бояд ман дар ин ҷо ҳамин нуқтаро қайд кунам, ки дар он вақт муҳаббат ва тарафдориӣ ман ба Аҳмад-Маҳдум вичдонӣ буда, ин натиҷаи акси таъсири буд, ки ба сабаби ҳучуми бемантиқонаи муллоён ба ӯ дар дили ман пайдо шуда буд. Вагарна ман дар он вақт ва дар он синну сол аз маслак ва мақсади Аҳмад-Маҳдум хабардор набудам ва хабардор шуданам мумкин ҳам набуд. Чунки «хислатҳои ӯро» ман ҳамеша аз душманони ӯ мешунидам. Шикоятҳо, ғайбатҳо ва бадгӯйҳо дар ҳаққи Аҳмад-Маҳдум дар муҳите, ки ман будам, чунон бисёр буданд, ки дили ман ҳам шубҳаи баде нисбат ба ӯ пайдо накарда наменонд.

Пешхидмати соҳибхона барои «меҳмонони ноҳонда» дастархону ҷой баровард. Ба тутафшонии мо эҳтиёҷ ҳам намонд, чунки ӯ ба рӯи дастархон ду лаъли тут ҳам оварда ғузашт ва узр гуфт:

— Эшон (Аҳмад-Маҳдум. Дар Бухоро муллоҳои калони куҳансолро барои эҳтиром бо унвони «эшон» ном мебарданд) андак хаста шудаанд. Бинобар ин ба хидмати шумоён баромада натавонистанд ва узр меҷӯянд.

Пешхидмат рафт ва Мулло Муҳиддин, ки ба Аҳмад-Маҳдум ҳолдон буд, гуфт:

— Бояд бемории Аҳмад-Маҳдум сохта бошад. Одатӣ ӯ ин аст, ки дар ҳамин болохона менишинад ва ояндагонро вақти даромаданашон аз дарвоза ҳатто вақти баргаштанашон аз кӯчаи калон ба паскӯча мебинад ва агар сӯҳбати оянда, ё ояндагонро барои худ гарон ва нофорам ҳис кунад, аз ин ҷо фууромада аз он даре, ки дар пешгоҳи айвони зерин ҳаст, даромада ба хонаи дигар гузашта худро бемор сохта меҷӯяд. Шумоҳоро ҳам, ки бад мебинад, аҷаб нест, ки гурехта рафта худро бемор сохта бошад.

— Чаро моро бад мебинад? — гуфт Қорӣ Бегӣ, магар мо монанди ӯ гумроҳем? —

— Ман намегӯям, ки шумоён гумроҳед, ё ӯ, — гуфт Мулло Мухиддин, — аммо ҳамин қадарро мебинам, ки дар байни шумоён ва ӯ зиддият ҳаст. Чунон ки оташ обро дӯст намедорад, инчунин об ҳам оташро дӯст намедорад. Модом ки шумоён ӯро бад мебинед, аз ӯ инсбат ба худ дӯстдорӣ ва меҳрубонӣ талаб карданатон нодуруст ва ғайримантиқист.

Домуллои ман — Мулло Абдусалом ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

— Аҳмад-Маҳдум зотан мутақаббир (калонгир) аст. Ва ҳол он ки худо кибру ғурурро аз сифатҳои шайтон шумурдааст...

Мулло Мухиддин сухани ӯро бурида пурсид:

— Ба чӣ далел шумо Аҳмад-Маҳдумро калонгир мешуморед?

— Далел ин аст, ки, — гуфт Мулло Абдусалом, — ман борҳо дидаам: ӯ ба мадраса мебарояд ва калонии мадраса ба пой хеста ӯро эҳтиром намуда салом медиҳанд. Аммо ӯ лоақал ҷавоби саломро, ки фарз аст, намегардонад. Ин калонгирӣ набуда чӣ буд?

— Ҳамон калоние, ки, — гуфт Мулло Мухиддин дар ҷавоб, — дар миёнсарои мадраса рост хеста таъзим намуда ба ӯ салом медиҳанд, дар ҳуди ҳамон вақт дар дилашон ҳақорат медиҳанд ва баъд аз гузаштани ӯ бошад, рӯйро ӯро бидъаткор, кофир мегӯянд, ки инро шумо ҳам инкор намекунед. Маънии «кофир» гуфтан чист? Назар ба қонуни Бухоро, «куштанбоб» гуфтан аст. Аҳмад-Маҳдум бо фаросате, ки дорад, инро медонад ва медонад, ки он эҳтиром ва саломи онҳо мунофиқӣ аст ва ӯ бошад, нифоқ карданро намехоҳад. Бинобар ин ҳар чӣ дар дил дорад, рӯйро зоҳир мекунад ва ба саломашон ҷавоб намедиҳад...

Дар ин миён пешхизмат-як табақ ширбиринчи гармро, ки бар рӯи рағани зарди доғ рехтагӣ буд, оварда бар дастархон ниҳод ва худ баромада рафт. Мулло Мухиддин суханашро, ки бо омадани пешхизмат бурида шуда буд, давом кунанда гуфт:

— Ман борҳо аз Аҳмад-Маҳдум шунидаам, ки мегуфт: «Нифоқ бадтарини сифатҳои одамист, ман худро

ба куштаи медихам, аммо мунофиқӣ намекунам». Аммо мову шумо,— Мулло Муҳиддин барои сабуктар кардани бори ҳамсӯхбатони худ худашро ҳамроҳ карда гуфт,— аммо мову шумо азбаски ба нифоқ одат кардаем, қабоҳати вай ба назарамон наменамояд. Вагарна дар ҳақиқат дил дигару забон дигар будан бадтарини хислатҳост.

Муллоҳо ширбиринҷро тез-тез меҳӯрданд, ба шорида рехтани рағани ош аз байни панҷаашон ба дастархон ҳам аҳамият намедоданд. Мулло Қосим оши дар даҳон доштаашро хонда истода, ба Мулло Муҳиддин хитоб карда гуфт:

— Назар ба фикри шумо, калонгирӣ аз мунофиқӣ беҳтар аст?

— Аҳмад-Маҳдум,— гуфт Мулло Муҳиддин,— калонгир нест. Ӯ ба ҳама бо меҳрубонӣ ва хоксорона муомала мекунад, ӯ бо одамҳои бесавод ҳам улфат мегирад. Ҳар сол як бор ба сахроҳо саёҳат карда бо деҳқонони хокпош бародарвор шинухез менамояд. Такаббур ва калонгирӣ аз Аҳмад-Маҳдум фарсахҳо дур аст. Ба калонони мадрасаи Мири Араб ҷавоби салом нагардондани ӯ аз калонгирӣ набуда, балки аз нифоқ ва мунофиқро бад диданаш омадааст.

Мулло Абдусалом, ки аз ҳама пештар аз ош даст кашида дасти худро пок мекард, ба Мулло Муҳиддин нигоҳ карда гуфт:

— Хуб, гирем, ки Аҳмад-Маҳдум калонгир нест, гирем, ки ӯ нифоқ ва мунофиқро бад мебинад, бинобар ин ба саломии калонони мадраса ҷавоб намегардонад. Охир, инро ҳам магар ӯ намедонад, ки арабҳо гуфтаанд: «Меҳмонатро иззат кун, агарчи вай душмани ту бошад», магар мо аз душмани ӯ ҳам бадтарем, ки моро ҳурмат карда ба пешамо набаромад?

Мулло Муҳиддин ҷавоб дод:

— Бо вучуди ин, ки ӯ медонад, мо аз вай шикоят карда нишастаем, дастархон, чой, тут, ош фиристодан ва барои набаромаданаш уэр гуфтан барои меҳмонони ноҳонда ҳурматест, ки инро фақат Аҳмад-Маҳдум карда метавонад.

Мо аз хонаи Аҳмад-Маҳдум бо шикамҳои сер баромада охиқта-охиқта баргаштем. Мулло Муҳиддин дар

гузари Калобод, ки хонааш дар он ҷо будааст, аз мо чудо шуда монд. Хӯчанони ман то ба мадраса омадан шикоятшонро аз Аҳмад-Махдум давом кунонданд. Акиун суханонашонро хеле озодона мегуфтанд, чунки акиун дар байнашон монанди Мулло Мухиддин касе, ки Аҳмад-Махдумро тарафдорӣ карда ба кори одатин онҳо халал расонад, набуд.

Ман бошам, дар бораи Мулло Мухиддин фикр мекардам: ӯ дар байни шарикдарсонӣ худ ба «нофаҳмӣ ва нодонӣ» машҳур буд. Ҳатто баъзе ҳамдарсонаш ба рӯи вай мегуфтанд: «Шарик, шумо хонда чӣ кор мекунад? Аз дусар муллои дуруст намешавад. Як лаб нон бошад, аз ҳамин лавҳу қадвалу қалами мӯин ҳам меёбед».

Ӯ дар ҷавоб хандида мегуфт: «Гӯсолаеро, ки аз пода беруи равад, гург мехӯрад. Бинобар ин ба дараҷан говӣ расида натавонам ҳам, барои муҳофизати худ дар миёни говон буданро беҳтар медонам».

Ман он рӯз дидам, ки ӯ аз ҳамин шариконаш, ки дар он ҷо буданд ва яке аз онҳо домуллои худам буд, бо-ақлонатар ва донишмандонатар гап мезад.

* * *

Таҳсили соли 1890—91 ба охир расид. Баробари тамоми шудани таҳсил озуқа ва харҷин акаам ҳам тамоми шуд. Ӯ барои имоматӣ ё мактабдорӣ кардан ба саҳро баромадан хост. Як шарикӣ туркмени каркигнаш хост, ки ӯро ҳамроҳи худ ба дашти туркман бубарад:

— Дар он ҷо шуморо дар ягон ӯба⁴⁴ мактабдор мекунам, — гуфт.

— Ман, забони туркманӣ он сӯ истад, ҳатто забони ӯзбакиро дуруст намедонам. Дар он ҷо туркманбачагонро, ки забони тоҷикиро намедонанд, чӣ гуна сабақ медиҳам? — гуфт акаам дар ҷавоб.

— Барои дар ӯбаи туркман мактабдорӣ кардан на забони туркманро доништан лозим аст, на чизеро ёд додан, — гуфт муллои туркман ва эзоҳ дод. — туркмандон бой фақат барои «ном» мактабдор нигоҳ медоранд, то ки мардум гӯянд: «фалон бой дар ӯбаи худ мактаб кушодааст». Барои дар ӯбаи туркман мактабдорӣ кар-

дан танҳо бо эшонони туркман мувосо карданро донистан ва тонистан даркор аст. Соҳиби зиндаву мурдаи туркманҳо эшонони онҳоанд. Эшонони туркман ҳам мурид мегиранд, ҳам имоматӣ мекунанд — яъне маросими никоҳу ҷанозаи туркманонро ба ҷо меоранд. Аммо мактабдорӣ намекунанд, сабаби ин дар ин ҷост, ки бештарини онҳо худ бесаводанд. Лекин ба назари халқ мактабдориро «кори паст ва ба шаъни худашон номуносиб» нишон медиҳанд. Аммо мактабдореро, ки онҳоро ҳурмат кунад ва дар ғайбашон ҳам дар пеши мардум онҳоро таъриф намояд, ёрӣ медиҳанд, вагарна «ин мактабдор нодон аст» гуфта дар ӯба роҳ намедиҳанд.

Акаам бо эшонони туркман мувосо карданӣ шуда бо шарикдарси худ дар аввалҳои моҳи ҳамал (охирҳои март) ба дашти Каркӣ рафт.

Ман бо хӯҷаинони худ то гарм шудани ҳаво, то охирҳои айёми тутпазӣ дар Бухоро мондам, вақте ки онҳо ба саҳро баромадан хоستانд, ман ҳам ҳамроҳи онҳо рафтам.

САҲАТИ САҲРО

Ман ҳамроҳи домуллои кунҷакиам — Мулло Абдусалом, ки аз хӯҷаинҳои асосӣ ва ҳомии ман дар пеши ҳам-ошонаш буд, аз шаҳр баромада ба деҳаи Маҳалла, ки хонаи ӯ дар он ҷо буд, омада фуромадам ва аз он ҷо ба деҳаи Маҳаллаи Боло ба хонаи бобову модаркалонии модариам рафтам, ки додаронам он ҷо буданд.

Аммо маро дар он ҷо як мусибати бисъёр саҳт пешвоз гирифт: додари хурдтаракам — Қиромиддин, ки ман ӯро бисъёр дӯст медоштам ва як одами дуруст шуда баромадани ӯро умедвор будам, дар зимистони ҳамон сол мурда будааст. Аммо тағоихоям барои моро дар айёми таҳсил ба ғам наандохтан ва парешонҳол накардан^и хабарро ба мо нарасонда будаанд.

Аҳволи додари калонам — Сирочиддин ҳам бад буд... Ӯ дар асл заифбадан ва сустбуњӣ буда, дар хонаи модаркалонам боз ҳам сусттар, заифтар ва лоғартар шуда буд. Маълум буд, ки додари хурдам бо вучуди ин ки баданаш нисбат ба солаш қавӣ буд, аз ҷиҳати хурдсолнаш ба камхӯроқӣ ва бадхӯроқӣ тоб оварда натаво-

иштааст. Додари калонам, ки калонсолтар буд, як дараҷа ба зиндагонии сахт тобоварӣ карда, то ҳол зинда монда бошад ҳам, аҳволаш ба мурдан наздик расиданашро нишон меод.

Аҳволи зиндагонии хонаводан бобоям назар ба пештара чанд дараҷа бад шуда буд: пагоҳонӣ як каф моширо бо як каф орди ҷуворин сафед ба як деги калони пуроб андохта ҷӯшонда номи вайро «мошоба» монда, ҳар кас яккосагӣ аз вай оби мошнок дам мекашид, пешин нони зағораи аз орди ҷуворин сафед пухташударо бо оби сард мехӯрданд ва бегоҳӣ бо ду сар пиёз пиёба (пиёзоба) пухта бо ҳамон зағора мехӯрданд, ё ин ки оби мошноки пагоҳониро дар шаб ҳам такрор мекарданд.

Модаркалони ҳафтодсолаам бо таъсири доғҳои фарзанд ва бадии зиндагонӣ аз ҷо ҷунбида наметавонист. Бобоям, ки синнаш аз ҳаштод гузаштагӣ буд, аз зани худ пурқувваттар наменамуд. Равшаниёз ном тағонам ба корҳои дехқонӣ машғули мекард. Чанд рӯзе, ки ман дар он ҷо будам, аҳволи ӯро бо диққат мулоҳаза кардам: ӯ бегоҳонӣ, баъд аз торик шудан, аз ёбон меомад, ба хонаи модараш даромада дами гарми барои худаш гузошташударо хӯрда аз ҷояш мехест, ба падару модараш як нигоҳи ҳасратомезе мекард ва ба ҷашмонаш об ҷарх мезад. Баъд аз он ба касе ҷизе нагуфта, ба хонаи худаш рафта мехобид, боз пагоҳонӣ аз ҳамон оби гарми мошдор як косаашро фуру бурда як дона зағораро дар бағал гирифта ба кори сахро мерафт.

Назар ба қавли модаркалонам, «Равшаниёзро худо фақат аз барои меҳнат офаридааст».

Ҷ мегуфт:

— Дар солҳое ҳам, ки аҳволи зиндагонии мо ин қадар бад набуд, Равшаниёз ба касе ган назда ва барои худ ягон ҷиз талаб накарда, кор мекард. Аммо он вақтҳо ин қадар ғамгин ва маъсуф набуд. Аммо дар солҳои охир аҳволи мо *Бисъёр* бад шуд: соли вабо аз дехқонӣ ҷизе набурид, соли гузашта як миқдор ҳосил рӯида бошад ҳам, дар мо ғайр аз се ман (24 пуд) мош, 5 ман (40 пуд) ҷуворин сафед ҷизе намонд. Тухми киштро, ки аз Абдурахимбой қарз гирифта будем, аз сари хирман ду чанд карда ба ӯ додем, молиғи ва мин (яндон) ва даҳья-

кя вақфро амлоқдори хонасухта ва иҷорадори худобехабар се чанд карда гирифтанд ва андози ҳосили дар соли вабо ба сабаби беҳосилӣ наруидаро ҳам ба ҳосили соли гузашта зам карда ситонданд. Ана, баъд аз ҳамин аҳволи Равшаниёз ба дараҷае расид, ки ман ба бисъёр умр дидани ӯ умед надорам.

Тағои аз ҳама хурдам — Ниёзхон чӯпонӣ мекард, ӯ чанд сар гӯсфанди хонаводаи худ ва гӯсфандони касони дигарро дар чӯл мечаронид ва бештарин вақтҳои тобистонӣ ва зимистонии ӯ дар чӯли Қизил мегузашт. Назар ба қавли модаркалонам, гӯсфандон дар соли вабо бенигохубин ва лоғар монда, дар зимистони соли вабо бештарини онҳо дар чӯл ҳаром мурдаанд. Барраҳои гӯсфандони зиндамондаро барои зиёд кардани наслашон имсол накуштаанд ва бинобар ин аз ҷорво имсол ҳеч даромад нашудааст (даромади гӯсфандони қароқӯли пусти барраи онҳост, ки дар вақти зонданашон мекушанд), ҳаққи чӯпонӣ, ки иборат аз пашми гӯсфандони касона аст, ба ҳисоби закоти гӯсфандони дар соли вабо талафшуда ба закотӣ рафтааст ва хӯроку пӯшоки тағои чӯпонам ба гардани деҳқонии ношуд бори барзиёд шуда мондааст.

Қурбонниёз, ки баъд аз мурдани тағои калонам — Мулло Деҳқон калонтарини тағоихоям шуда монда буд, баъд аз қозигиро партофта рафтани қозӣ Абдулвоҳид, ӯ мулозимиро тарк кардааст ва ба пахтакашӣ даромадааст: ӯ аз пахтачаллобон гӯзаи ҷойдориро баркашида мегирифт. Гӯзаро каша аз ҳаллоҷӣ гузаронида пахта ва пунбадонро баркашида ба бой месупурд ва дар ин хизмати худ ҳаққи ночизе ба ӯ мерасид.

Модаркалонам гуфт:

— Ман ва бобоят фақат бо ғайрати ҳамин тағоият намурда истодаем. Ӯ аз ин қори худ пӯшокии аҳли хонаводаро ба қадри зарур тайёр карда, ба болон ин ба мо гоҳо камтар гӯшт ва набот ҳам оварда медахад, ки дар ин пирӣ дар тани фартутшудаи мо мадоре мешавад.

Назар ба қавли модаркалонам, Қурбонниёз аз пахтакашӣ ҳар чӣ ёбад, фақат аз ғайрати худ ва аз бисъёр қор кардани худ меёфтааст. Вагарна даромади ночизи ин қор ба касоне, ки аз одат берун бисъёр қор карда наметавонанд, ба ҷое намерасидааст.

Дар ҳақиқат бо ғайрат қор қардани ин одами оҳанбадан маро дар ҳайрат андохт: дар вақте, ки ман ба он ҷо рафтам, мавсими пахтакашӣ тамом шуда буд, бо вучуди ин Қурбонниёз дар ба дари пахтақаллобон рафта як ман-ду ман ғўза ёфта меомад. Вақте ки ғўза ба дасташ даромад, худаш, занаш ва зани Равшанниёз ба ғўзакашӣ мебаромаданд. Баъд аз як миқдор пахта кашада шудан ӯ ба сари ҳаллоҷӣ ме-нишаст ва тири ҳаллоҷии вай монанди чархи оснӣ тез мегашт. Ғўзакашон, ки ду нафар зан буданд, ман ҳам ба онҳо ёрӣ меодам, ҷолу кампир ҳам ба қадри қувваташон ба ғўзакашӣ ҳамроҳӣ мекарданд — ҳаман инҳо ба ҳаллоҷии вай пахта расонда намета-вонистанд.

Тағони дигарам, ки Алихон ном дошта аз Қурбонниёз ва Равшанниёз хурд ва аз Ниёзхон калон буд, бо вучуди дар ҳавлии падар зиндагонӣ қардан аз онлаи падар-ҷудо буд. Ӯ чойфуруши қорбозоргард буд. Даст-мои ӯ як асп, як хўрҷин чой ва як сангу тарозуи хурди чойбаркашӣ буд. Ӯ ғайр аз рўзи ҷумъа, ҳар рӯз ба бозоре мерафт, дар он ҷо дар суфачае ё айвончае нишаста ҷон худро мефурухт. Ҳар вақт ки чояш кам монд, ба Ғичдувон ё ба шаҳри Бухоро рафта аз чой-фурушони калон чой мехарид.

Дар хона нухтупаз ва хўрокаш ҳам аз дигар аъзо-ёни оила ҷудо буд. Маълум буд, ки ӯ бо занаш қизхон бомазатар меҳўрданд, занаш ҳам ба ягон қори оилавӣ ништирок намекард. Ӯ ғичдувонӣ буда, ҷомаҳои сер-пахтаи майдалағандан ғичдувонӣ мефурӯхт. Назар ба қавли Қурбонниёз, даромади Алихон бад набуд. Ва ӯ аз хунари занаш ҳам фонда мебард. Аммо ҳасис буд ва ба падару модараш ҳеҷ нигоҳубини намекард.

Модаркалонам гуфт:

— Алихон ҳар рӯз бозор меравад. Аммо ягон бор надидаам, ки барои ман ё падараш ягон кулчан шир-мол оварда бошад ва ҳол он, ки меъдан фартутшудан мо ин зағоран сабилмондари ҳазм қарда наметавонад. Боре падараш ба забон омада: «Барои мо аз бозор як кулчан ширмол бибар!» гуфт. Аммо набард ва «дар бозор кулчан ширмол набудааст» гуфт. Албатта ин гап ӯро як бачаи яқсола ҳам ҷовар намекунад.

С. Айӣ бо гурӯҳе аз кешовандони худ дар хавлии Соқтаре соли 1949.

Вақте ки мо додаронамонро дар хонаи бобо монда Бухоро рафтем, аҳволи танги ин хонавода ба мо маълум буд. Аммо умедвор будем, ки тағони савдогарамон ба ҳамширазодағони худ ёрӣ дода, онҳоро аз мурдан нигоҳдорӣ хоҳад кард. Аз хикояи модаркалонам пай бурдам, ки ӯ ба додаронам ҳеҷ ёрӣ надодааст. Бо вучуди ин, барои дурусттар фаҳмидани ин ноодамгарии ӯ ба модаркалонам гуфтам:

— Маълум мешавад, ки Алихон ба додарони ман хуб нигоҳ накардааст. Ва ҳол он, ки ҳамаи умеди мо аз вай буд.

— Хуб нигоҳ накардан он сӯ истад,— гуфт модаркалонам,— ҳеҷ нигоҳ накард. Киромиддин аз зағорахӯрӣ ба бемории бадҳазмӣ гирифтор шуд. Ӯ зағора мехӯрд ва даррав қай мекард. Баъд аз соате боз нон талаб мекард. Мо аз рӯи буд боз зағора медедем, боз қай мекард. Он бачаи фарбеҳи шудани дар ин беморӣ дар муддати як моҳ гӯё барф буд, ки об шуд ва чорчӯбчаи қоқ шуда монд. Як бор аз Алихон ва занаш барои вай як парча нони гандум пурсидем, «надорем» гуфта надоданд. Ва ҳол он, ки ҳар ҳафта як танӯр нони гандум мепухтанд.

Модаркалонам як охи дароз кашида, боз давом намуд:

— Ба додаронат нигоҳ кардан он тараф истад, ҳатто ӯ ба шумоён даъво кардан ҳам мехост,— гуфт модаркалонам.

Ман аз ин сухани модаркалонам дар тааҷҷуб афтадам, ки тағонам ба мо чӣ даъво дошта бошад? Ва ҳол он, ки дар байни мо ва ӯ ва дар байни падару модари мо ва ӯ ҳеҷ муомилаи пулӣ ва молӣ нагузаштааст, ки ба даъво онд шавад. Нохостмулоҳизаи зерин ба хотирам расид: «Шояд Алихон дар бораи аз мо гирифтани хароҷоти мурдаи модарам ба падару модараш чизе нагуфта бошад ва аз он ваҷҳ моро қарздор нишон дода ва «харчи мурдаи духтаратонро ман кардам» гуфта онҳоро аз худаш миннатдор карда гашта бошад» ва ба ин мулоҳаза ба модаркалонам гуфтам:

— Агар даъвои тағонам аз ваҷҳи хароҷоти мурдаи модарам бошад, ӯ он хароҷотро аз мо тамоман ва ба ҳисоби мо ҳатто барзиёд рӯёнда гирифта буд. Боз чӣ даъво доштааст?

— Аз он ваҷҳ не! — гуфт модаркалонам.

Бо шунидани ин ҷавоби модаркалонам мулоҳизан аввалинам хато ва даъвои тағоном ҷиддӣ баромад. Парешонии сахте дар аҳволам рӯй дод, аз як тараф, барои ин даъвои беасоси номаълум, ки аз тағоии худам — аз додари модарам ба мо шудани будааст, оташин мешудам, ва аз тарафи дигар, аз кадом ваҷҳ будани он даъво ро нафаҳмида дар ҳайрат мемондам. Охир бо оҳанги газаболуд аз модаркалонам пурсидам:

— Пас, аз кадом ваҷҳ будааст, он «даъвои нони коқ?»*

Модаркалонам вайрон шудани вазъи ман ва парешон шудани аҳволамо пай бурда аз гапи гуфтагиаш пушаймон шуд ва рӯи он гапро пӯшондан хоста гуфт:

— Алихон аз чорбозоргард шуданиаш боз хасис ва тағҷашм шудааст. Феълу атвори бойҳои калонро тақлид карда баваҷху беваҷх ба ҳар кас даъвогар шудан мегирад. Пир шудаам, майнаам ҳолӣ шудааст, гапамо ҳар замон гум мекунам ва ҷӣ гуфтанимо нафаҳмида мемонам, набошад, ба шумохо даъвогар шуданиро нашунидаам ва надониста гуфтаам.

Албатта, ман бо ин «ислоҳкори» бемантиқонаи модаркалонам қаноат накардам ва парешонҳолиам давом кард. Лекин дар рӯзи дуйӯми ин сӯхбат ҳақиқати он даъво ба ман равшан гардид.

* * *

Рӯзи якшанбе рӯзи бозори Дехнави Абдуллоҷон буд. Бозорҷо ба деҳаи тағонҷоим паҳлу ба паҳлу буд. Ман ҳамроҳи тағонӣ калонам — Курбонииёз ба бозор рафтам. Мо ба сари дӯкони тағонӣ ҷойфурушам, ки дар як суфачан баланд буд, нишастем. Аз ҷойхаронии шинос ҳам ҷанде он ҷо гун шуданд. Сухан бар болон шинохта шудан ё нашудани сифати ҷои хушк мерафт. Баъзеҳо мегуфтанд: «Ҷойро то дам карда навиҷед, шиноختан мумкин нест», баъзе дигарҳо мегуфтанд: «Ҷақат бо дам карда дәрраи нушидан ҳам сифати ҷой муайян неместавад, балки бевд аз дам кардан ҷанд дақиқа

* Дар Вуҷоро даъвои беасосро даъвои нони коқ мегуфтанд.

дам доде мондан даркор аст. Агар дар муддати даро
ранги оби чой барнагардад ва бӯи бегона пайдо наку-
над, маълум мешавад, ки чои аъло будааст».

Баъзеи дигар мегуфтанд, ки: «бо ранги чои хушк ва
буяш сифати он ва дараҷаи пастиву баландии он маъ-
лум мешавад. Ба дам карда монда нӯшидан ҳеҷ эҳтиёҷ
нест».

Курбонниёз ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

— Хоҳ чой бошад, хоҳ орд, хоҳ биринҷ бошад,
хоҳ чизи дигар, дар ҳолати хомнашон шинохтан мум-
кин аст, фақат як қадар таҷриба даркор аст. Аммо дар
дунё як чиз ҳаст, ки шинохтани вай ҳеҷ мумкин нест.
Агар солҳо таҷриба кунӣ ва шинохтаи гуфта қарор
дихӣ, ногоҳ маълум мешавад, ки як чои вайро наши-
нохта будӣ. Ин чизи касношинос — одам аст. Баъзе-
ҳо меӯянд, ки «одамо аз зоту зуриёташ шинохтан
мумкин аст. Агар бобову аҷдод ва падару модари касе
нағз бошанд, ӯ ҳам нағз мешавад, агар бад бошанд,
бад мешавад». Ин нодуруст аст. Бо зот нағзиву бадии
хайвонотро муайян кардан мумкин аст. Аммо одам —
зот надорад. Бисёр мешавад, ки аз одами нағз бад
мерӯяд ва аз одами бад одами нағз. *Одам безот аст*.
Ҳар кадоми одамҳо бо хислати ҷудогона мерӯянд,
парвариш меёбанд ва калон мешаванд.

Тағоиам чои дар даст доштаашро нӯшида пиёларо
ба додараш Алихон дода ва ба ӯ як нигоҳи тезу тунд
карда давом намуд:

— На танҳо одамҳои берунаро шинохтан мумкин
нест, ҳатто як одами махсусро, масалан, як хеши наз-
дики худатро, умре таҷриба кунӣ, «акнун шинохтаи»
гуфта муқаррар намой, рӯзе як нағма мебарорад, ки
он «нағма» пештар ба ту маълум нашуда буд. Ба тариқи
мисол: ман бародари худам ҳамин Алихонро нишон
медихам.

Чашмони аҳли сӯхбат бо таъҷҷуб ба тарафи Алихон
дӯхта шуд ва Алихон бо шубҳа ва ҳайрат ба бародари
калонаш диққаткорона менигарист. Ӯ ба як изтиробӣ
дарунӣ гирифта шудагӣ барин менамуд — ӯ бесаброна
мунтазири шунидани шарҳи хислатҳои худ аз забони
бародараш буд.

Курбонниёз сухани худро давом дод:

— Ана ҳамин Алихон додари ман мешавад. Мо ҳар ду аз як падару модар рӯндаем. Ман аз ин ҳашт сол калонтар мебошам. Гуфта метавонам, ки ман ўро бардошта калон кардам. Бинобар ин мебоист ман ўро дуруст шинохта гирифта бошам. Лекин ҳамин сол фаҳмидам, ки ман то ҳол ўро дуруст нашинохта будам.

— Чӣ навъ?.. Чӣ навъ?..— Аз ҳар кадом дар он ҷо ҳозирбудагон суол афтодан гирифт.

— Ана ин тавр,— гӯён Курбонниёз ба сухани худ давом кард,— ин (маро нишон дода) ҷияни мо — писари ҳамшираамон мешавад, ки вай ҳам бо мо аз як падару модар рӯндааст. Ин як бародари калон ҳам дорад, ки бештарини шумоён вайро мешиносед. Инҳо ду додар ҳам доштанд, ки яке аз онҳо ин зимистон мурд. Ҳозир ин ҷиянҳо се нафаранд. Соли вабо падару модари инҳо мурданд. Ин бачагон дар рӯзи саҳт афтоданд. Бо вучуди ин, ин ва бародари калонаш барои хондан ба Бухоро рафтанд. Ана ҳамин додари савдогарам, ба ҷои ин ки ба инҳо ёрмандӣ кунад, даъвогар шуда баромад.

— Чӣ навъ?.. Чӣ навъ?..

Боз суоли тааҷҷубомези аҳли сӯҳбат такрор ёфт. Дили ман бошад, дар печутоб ва синаам ба нафаскашӣ тағй кардан гирифт. Чунки дирӯз боз, аз бозе, ки бо модаркалонам сӯҳбат кардам, чӣ будан ва аз кадом ваҷҳ будани он даъвои беасос дар дили ман як гудда (гирехи гӯшӣ) шуда монда буд ва ман дар бораи аз кадом ваҷҳ будани вай ҳар чанд фикр мекардам, ақлам ба ҷое намерасид. Ақиқати вақти он омада буд, ки ман чӣ будан ва аз кадом ваҷҳ будани он даъворо фаҳмам. Аммо дилам то шарҳ додани Курбонниёз тоқат карда наметавонист. Ман бесаброна мехостам, ки ў чӣ будани он даъворо на бо сухан, балки монанди як парча санг ё кулӯҳ ба даст гирифта нишон диҳад, то ки ман зудтар фаҳмам ва гуддан дилам кушода шавад.

Курбонниёз давом намуд:

— Дар вақте, ки ҳамширан моро ба падари инҳо никоҳ мекарданд, аз рӯи одати муқаррарӣ дар маҷлиси никоҳ аз кешовандони домод талаб кардаанд, ки маҳри музҷалро, яъне маҳреро, ки дар вақти барҳам хӯрдани никоҳ — хоҳ бо талоқ бошад, хоҳ бо марги яке аз зану шавҳар,— дода мешавад, муайян кунанд. Онҳо

барон ин маҳри мӯхлатӣ рӯи даричаи дар деҳаи Сокта-
ре доштаи язнаамонро таъин кардаанд.

Тааҷҷуби шунавандагон торафт зиёд мешуд ва ҳеҷ
кас намефаҳмид, ки ин ҳикоят ба даъво чӣ дахл дош-
та бошад ва тааҷҷуби ғазаболуди ман аз дигарон зи-
ёдтар боло мегирифт.

Қурбонниёз давом намуд:

— Ин додари савдогарам, намедонам, ин воқеаро
аз кӣ шунида будааст, ки баъд аз мурдани падари ин-
ҳо аз рӯи шартӣ никоҳ ҳамон рӯндарича моли ҳамшираи
мо мешудааст ва аз ду таноб замин, ки аз падари инҳо
мондааст, ба тариқаи мерос низ ҳаштъяк ба ҳамшира
мерасидааст, ки чоръяки таноб мешавад. Ин бо чоръяки
таноб рӯндарича — ҳамагӣ нимтаноб мешудааст. Аз-
баски ҳамшираамон дар зиндагии падару модараш мурд,
аз рӯи шарият шашъяки моли духтарашон, яъне шашъя-
ки ҳамон нимтаноб замин ба падару модарамон мера-
сидааст. Ана ҳамин додари боямон хост, ки аз ҷониби
падару модарамон ба ҷиянҳои дар роҳ мондаамон даъ-
во карда, шашъяки ҳамон нимтаноб заминро гирад.

«Ҳай, ҳай»-ҳо ва сарҷунбонҳои афсӯсомез аз та-
рафи аҳли сӯҳбат сар шуд. Намедонам Алихон шарм
дошт ё не. Аммо ман ба сабаби тағониам буданаш аз
кори ӯ шарм дошта на ба одамон нигоҳ мекардам ва
на ба ӯ.

— Шумо фикр кунед, ки, — гӯён Қурбонниёз да-
вом кард, — ин чӣ қадар пастӣ ва тангҷашмист. Ман
хасисӣ ва тангҷашмии додарамро медонистам, на ба
хешу таборҳо, ҳатто ба падару модараш ҳам раҳм на-
доштан ва ғамхӯрӣ накардани ӯро кайҳо фаҳмида бу-
дам ва медонистам, ки ин худписанд, худбин ва худ-
хӯрам аст, аммо ба ин дараҷаи пастӣ фурумада рафта-
ни ӯро ҳамин сол фаҳмидам.

Қурбонниёз ҷои дар даст дошташро нӯшида боз
давом намуд:

— Агар ҳамин даъворо карда, ҳамон шашъяки ним-
таноб заминро мегирифт ҳам, ба ӯ чӣ мерасид? Ҳоли
ҳозир чизе ба ӯ намерасид, чунки вай моли падар ва
модарамон ҳисоб меёфт. Аммо баъд аз сари онҳо —
агар то он вақт ин савдогар зинда монад, дар қатори
панҷ нафар меросхӯр як сахм мегирифт, ки ба пули ним-

ча (500 грамм) чой баробар намешуд. Ин ниҳоят дараҷаи пастӣ ва пастназарист. Ҳар чӣ бошад, падару модарамон ба ин беобрӯӣ ва пастӣ роҳ надоданд ва бе ваколати онҳо ин аз қониби онҳо даъво карда наметавонист. Лекин ҳар рӯз падару модари пири худро азоб медиҳад ва гапҳои саҳт мезанад, ки «чаро ба ӯ барон ин даъво ваколат намедиҳанд?»

Ман баъд аз тамоми шудани ҳикояти Қурбонниёз қадре сабук шуда, сар бардошта ба аҳли маҷлис ниғаристам. Нохост чашмам ба тағони савдогарам афтод: ӯ дар зерӣ обу арақи шармандагӣ монда буд, сар ҳам карда менишаст, на ба ман, на ба бародараш ва на ба он касоне, ки дар он ҷо буданд, нигоҳ карда наметавонист. Чойиӯшон ва харидорон барон сабук намудани бори шармандагии ӯ ягон-ягон хеста рафтаанд.

Баъд аз танҳо монданимон Алихон, бе он, ки сар боло кунад, ба бародараш гуфт:

— Дар пеши мардуми бегона маро шарманда карданат лозим набуд.

— Ман мехостам, ки,— гуфт Қурбонниёз,— туро барон ин ҳислати бадат қазои саҳт диҳам. Лекин агар туро зада дасту поятро мешикастам ҳам, қазо мувофиқи гуноҳат намешуд ва ҳеҷ нафъе ҳам надошт. Ба болон ин, даст ба гиребони якдигар шудани мо бародарон сабаби ранҷиши падару модар мегардид, ки ин ба назари ту чизе набошад ҳам, ба назари ман гуноҳи азим аст. Ман фикр карда-фикр карда ҳамин қазоро ёфтам, ки туро дар пеши мардум шарманда кунам, то ки ту ин одатҳои бадӣ худро партоӣ. Агар ту бо ҳамин дуруст шавӣ ва ба падару модарат бадмуомалагӣ накуний, ман ин қазоро барон ту басанда ва худро хушбахт мешуморам. Не, агар боз бо роҳи ҳамон одатҳои паст ва бадӣ худ рафтаи гирӣ, ба дидани шармандагии аз ин ҳам бадтар ва саҳттар ҳозир бош!

Ман аз ин сӯҳбат хеле хурсанд шудам: аввал он, ки ман ҳақиқати даъворо ва бе кӯшиши мо, бародарон, бартараф шудани онро доништа аз шубҳа ва парешонӣ баромадам; дувум ин, ки тағонҳои худро шинохтам ва ниро ҳам фаҳидам, ки тағони савдогарам чӣ қадар бадтаният ва пастназар бошад, тағони пахтакешам ҳамон қадар олиҳдимиёт ва донишманд будааст. Ва ҳол

он ки ҳар дуи онҳо ҳам бесавод, дар як хонадом, дар пеши як падару модари бесавод, дар як деҳа ва дар як муҳит парвариш ёфта калон шуда буданд. Аммо ман дар он вақтҳо намедонистам ва намефаҳмидам, ки ба тағони савдогарам феълӣ атвори савдогарон таъсир карда, ӯ хислати тангчашмии савдогарӣ пайдо кардааст ва тағони калонам ба замми ин, ки бо меҳмати ҳалол зиндагӣ мекард, дар вай таъсири қозӣ Абдулвоҳиди Сарир буд, ки ӯ шоир ва донишманди замони худ буда, аз ҳамфикрони Аҳмад-Маҳдуми Қалла буд.

* * *

Қурбонниёз барои хабар гирифтани додараш ба чӯл рафтани хост:

— Агар ба саёҳати чӯл ҳавас дошта бошӣ, туро ҳамроҳи худ мебарам,— гуфт ӯ ба ман.

Ман бо хурсандӣ қабул кардам. Чунки бӯи бади шаҳри Бухоро фақат шамоли чӯл метавонист аз димоғи ман бубарад. Қурбонниёз як танӯр зағора пазонда ба хӯрҷин андохт. Мо ҳар ду ба ду ҳар савор шуда роҳи чӯлро пеш гирифтем. Баъди аз деҳа баромаданамон қадам ба қадам ҳаво беҳтар мешуд. Чун аз рӯди кӯхнаи Шофирком гузашта аз ободонии маданияи деҳот баромадем, ҳаво боз ҳам форамтар шуд. Бо вучуди охири баҳорӣ ва аввали тобистон будан ба сабаби серборонии он сол алафҳои худрӯи дашт ҳанӯз сабзу хуррам буданд, ҳар ҷо-ҳар ҷо парча-парча лоззорҳои гуногунранг ҳам ба назар менамуданд.

Тағонам магар аз хомӯшона рафтани дилтанг шуд, ки аз дидаву шунидаҳояш гап сар кард. Ӯ бештарин аз аҳволи қозӣ Абдулвоҳид ва аз хубии ӯ гап мезад.

Ман аз ӯ пурсидам:

— Шумо чаро баъди қозигиро партофта рафтани қозӣ Абдулвоҳид ба ягон қозин дигар мулозим нашудед? Магар пахтакашӣ ба шумо душворӣ намекунад?

— Ҳа,— гӯён ӯ дар ҷавоби ман гап сар кард,— вақте ки қозин марҳум қозигии Ғичдувонро партофта Бухоро рафтани хост ва мо чанд нафар мулозимони қадрдонаш кӯчи ӯро то шаҳр бурда ба хонааш фурувардем, ӯ моро дар он ҷо як шаб меҳмон кард. Паго-

хонии он шаб бо вучуди беморнаш маро ҷеғ зада (пеши худ дароварда пурсид: «Боз ба ягон қозӣ мул зимӣ кардан меҳохӣ?» Ман, ки дар он вақт ҳамаи қозӣ зихоро монанди ӯ гумон мекардам, бе ибто «меҳоҳам гуфтам. Ӯ ба фикр фуру рафт ва баъд аз дақиқае са бардошта: «Ҳамаи қозӣҳо худобехабар ва золиманҷ одам дар дари хонаи онҳо вайрон ва хароб мешавад гуфт ва боз ба андеша фуру рафт. Баъди андак хомӯш гуфт: «Писари Орифхони аълам — Порсоҳон дар ҳа мин рӯзҳо қозӣ шудааст. Аҷаб нест, ки ҳанӯз ба зулм бедод одат накарда бошад. Майлат, агар мулозимӣ кардан хоҳӣ, туро ба пеши ӯ мефиристонам. Чанд мулозимӣ кадрони дигарам ҳам ба ҷое барон мулозимӣ фиристанашонро талаб карда буданд, онҳоро ҳам ҳамон ҷо мефиристонам ва ба ҳамаатон як хат ме диҳам». Мо панҷ нафар будем. Ҳамон рӯз бо мактуби қозӣ Абдулвоҳид ба қозихонаи Порсоҳон рафтем, ки дар тумани Гаждумак буд. Мо мактубро ба ӯ додем. Вай баъд аз ду рӯз ҳамаи моро якҷоя ба пеши худ даро вард. Баъд аз пурсидани аҳвол ва чанд сол мулозимӣ кардани ҳар кадоми мо, ӯ гуфт: «Равияи қозӣ Абдул воҳид, ки шумо дар дари хонаи ӯ тарбия ёфтаед, дигар буд ва кордори мо, ҷавонқозиён, дигар аст, чунон ки ҷаноби олий ба мо ба андозаи ба давлат ҷӣ гуна хизмат карданамон ва ба хурсандии зоти олий ҷӣ навъ кӯшида намон баҳо медиҳанд, мо ҳам ба мулозимони худ ба андозаи коркунии онҳо баҳо медиҳем. Мулозими кордон ва коркун он аст, ки то метавонад аз фуқаро мӯх ронаи қозиро зиёдтар рӯёнад ва аз мурофиачиён ҳаққи хизматро бештар ситонда ва нимаи онро ба соҳибдавлати худ (ба қозӣ) супорад. Агар шумоён ҳамин тарз хизмат карда тавонед, аз шумо ҳам ман розӣ мешавам, ҳам ҷаноби олий хушнуд. Як сар аспи худатон ҳам ду сар шуда, ба хушӣ рӯзгор мегузаронед. Вагарна дар пан ягон кори бечорагии дигар меравед». Ман бо шунидани ин «насихати» қозии ҷавон, бе он, ки аз вай руҳсат гирам, ба хонаи худ баргаштам ва аз ҳамон рӯз сар карда дар пан кори пахтакашӣ афтодам.

— Хуб, аз пахтакашӣ зиндагӣ ҷӣ навъ мегузарад?
— ман боз пурсидам.

Тағонам баъд аз кадре хомӯш истодан ҷавоб дод:

— Пахтакашӣ дар асл кори бад нест, касе ки қувват ва сихат дошта бошад, барои ӯ ин кор душворӣ ҳам намекунад ва агар соҳибкорон бо росткорӣ музд диҳанд, зиндагӣ ҳам аз ин кор бад намегузарад. Аммо афсӯс, ки ҳамаи пахтаҷаллобон, ки хӯҷаинони пахтакашон ҳисоб меёбанд, дузд ва фиребгаранд. Бо дуздии дар баркаш якта нони пахтакашро як бурда карда медиҳанд.

Дар ин ҷо тағоиам мазмуни он чизҳоеро, ки дар бобҳои IX—X ва XII қисми якӯми романи «Ғуломон» дар бораи аз деҳқонон баркашида гирифтани ғӯза ва ба пахтакашон баркашида додани он дар ҳавлии Абдурахимбой ва дар бораи ҷанҷоли бой бо пахтакашон тасвир ёфтааст, ба тафсил ҳикоя карда дар он ҷанҷол ба қозихона кашида шудани худаширо ҳам нақл намуд (дар боби XII қисми якӯми романи «Ғуломон» ман образи ин тағоиамро бо номи «Тӯтибурут — Рустам» нишон додаам).

* * *

Мо дар ин вақт ба сари як ҷӯи ботилшуда расидем, ки аз рӯди хушкидарафтаи Ҷилвон дар вақти серобии он об мегирифтааст. Ман номи он ҷӯиро аз тағоиам пурсидам. Ӯ ҷавоб дод:

— Азбаски ин ҷӯӣ дар замони серобиаш Тезгузар ном деҳаро об медодааст, ба вай «ҷӯи Тезгузар» ном додаанд.

Ман, ки дар фаҳмидани маънии калимаҳо ва муносибати номҳо ба соҳибонашон ҳавас доштам, аз ӯ пурсидам:

— Он деҳаро чаро Тезгузар номидаанд?

Ӯ дар ин бора як афсонаи халқиро ҳикоя карда дод. Назар ба нақли ӯ, дар замони пеш дар лаби ҷӯи деҳа бойдухтари соҳибҷамоле менишастааст. Ӯ дар даст косае доштааст, ки бо вай аз ҷӯӣ об гирифта менӯшидааст.

Дар ҳамин вақт ҷӯпонписаре аз ҷӯл пиёда бо тарафи дигари ҷӯӣ меомадааст. Чун чашми ҷӯпонписар ба рӯи зебои духтарак афтадааст, ба хусну ҷамоли ӯ мафтун шуда, ба ӯ нигариста рост истода мондааст.

Духтарак аз вай пурсидааст:

— «Ин ҷӣ нигоҳи аҷиб!

Рӯяма хӯрдӣ қариб».

Чӯпонписар ҷавоб додааст:

— «Ошиқаму беқарор!»

Духтарак косан дар даст доштаашро ба тарафи ӯ дароз карда гуфтааст:

— «Косая бар, зар биёр!»

Чӯпонписар ҷавоб додааст:

— «Муфлисаму раҳгузар!»

Бойдухтар ба ӯ мағрурона гуфтааст:

— «... нахӯру тез гузар!»

Ана ба ҳамин муносабат номи он деҳа Тезгузар шуда мондааст.

* * *

Мо аз рӯди Қилвон гузашта ба мазори Чилдухтарон расидем. Ин мазор дар домани чӯл буд. Дар он наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахте буд, на киштзор. Фақат дар он ҷоҳо буттаҳои алафҳои хурдӯ буд, ки саракҳои онҳоро рамаҳои раҳгузар каллак карда хӯрда ба дарунтари чӯл гузашта рафта буданд.

Тағоиам дар бораи номи мазори Чилдухтарон афсонае нақл кард. Назар ба қавли ӯ, дар замони гузашта дар деҳаҳои Тезгузар ва боғи Афзал гуломдорӣ бисъёр авҷ гирифта будааст. Дар ин ду деҳа аз қанзакон чил духтар буданд, ки мирзохошон (соҳибонашон) ба онҳо бисъёр зулм мекардаанд.

Чун «қор ба қону қорд ба устухони» он қанзакон расидааст, як шаб ҳамашон гапро як ҷо монда, баъд аз хобидани соҳибонашон ба тарафи чӯл гурехтаанд.

Баъд аз гурехтани духтарон мирзохошон хабардор шуда, ба миёнашон шофу шамшер баста, бар аспҳои бидав савор шуда, аз пай онҳо баромадаанд ва дар лаби Қилвонрӯд сиёҳии онҳоро дида, аз дунболашон асп давондаанд.

Қанзидухтарон, ки ба худашон наздик расида омандани хӯҷаниҳоширо дидаанд, ба худо зурна кардаанд, ки онҳоро дар зери замин ҷо диҳад, то ки онҳо дигарбора ба дастӣ он золимон афтада гирифтори азобу уқубати тоқатфарсо нашаванд.

«Худо дуои онҳоро қабул карда замиро қафндааст». Он чил духтар аз шиқофи қафидагӣ ба зери за-

мин даромадаанд ва ҷои кафидагӣ боз ба ҳам омада дар зерӣ вай рафтани он чил духтар номаълум шуда мондааст ва ба ҳамин муносабат номи ин ҷо «Чилдухтарон» шудааст.

Мо аз он ҷо гузашта ба Хариз ном ҷое расидем, ки чорводорони деҳаҳои тобегӣ Дехнави Абдуллоҷон дар он ҷо буда, дуртар аз якдигар хонаҳои сиёҳ зада нишаста буданд. Хизматгорони онҳо гурӯҳи мезаданд, равшан месӯхтанд ва барра бирӣён мекарданд. Аммо рамаҳоро ҷӯпононашон барои ҷаро ба ҳар тарафи ҷӯл ронда бурда будаанд. Дар қатори онҳо ҷӯпон тағоим ҳам гӯсфандони ба худаш супурдашударо ба ҷаро бурда будааст (тағоим дар сабаби номи Хариз вобаста ба афсонаи Чилдухтарон як ҳикоя гуфта буд. Аммо нақли он дар ин ҷо муносиб дида нашуд).

Қурбонниёз маро дар пеши хонаи сиёҳи додараш гузошта, худ ба кофтукови ӯ рафт ва баъд аз соате ӯро ёфта омад. Ниёзхон тағоим маро ҷурғот зиёфат карда, худ бо ҷуворин сафед оши кашкпазӣ сар кард. (Ман зиндагонии ҷӯпонон ва оши кашкпазии онҳоро дар бобҳои V ва VI қисми сейӯми романи «Ғуломон» тасвир кардам.)

Қурбонниёз ба даруни хонаи сиёҳ даромада хобид. Ман оҳиста-оҳиста қадам зада барои гардиш аз он ҷо дур шудам. Дар он ҷоҳои биёбон хомаҳои хурд-хурди реги сурх ва талчаҳои пастак-пастак қатор шуда рафта буданд. Чун аз ду-се хомаву теппа гузаштам, аз тарафе овози ҳазини наи ҷӯпони баромада, маро ба тарафи худ кашид.

Ман боз аз як чанд хома ва талча гузашта ба теппачае, ки аз болон вай садон най мебаромад, расидам. Дар камари талчаи пастак гӯсфандон мечариданд. Ман ба болон теппа баромадам. Дар он ҷо пирамарди 80-солае, ки мо ӯро Бобоғулом мегуфтем ва писараш бо акаам ширхӯра буд, раман аз тарафи хӯҷаинаш ба дасташ супурдашударо ба ҷаро сар дода, худ най навохта нишастааст.

Ман ин одамро бинобар ширхӯра будани писараш бо акаам дар хурдсолиам чандин бор дида бошам ҳам, ба аҳволи ӯ диққат накарда будам. Ӯ маро дида шинохт ва найро ба як сӯ гузошта, баъд аз вафоти падару мо-

дарамон чӣ гуна гузашта истодани зиндагонии моро пурсид.

Ман ба тарзи кӯтоҳ ба ӯ ҷавоб дода хостам, ки саргузашти ӯро доништа гирам. Чунки гулом будани ӯро ва дар хурдсолӣ аз тарафи туркманон тохта оварда фуруш шудани ӯро медониستم ва аз ӯ пурсидам, ки дар он бора ба ман ҳикоя карда диҳад.

Ӯ ба ман бо тафсил саргузашти худааш ва ҳамдеҳа-ҳояшро нақл кард. Ин ҳамон Раҳимдод буд, ки аз тарафи горатгарони туркман тохта шуда бо номи Неқадам (Некқадам) дар ҳафтсолагиаш ба Абдурахимбой ном маҳаллаи болоӣ фуруш шуда буд. (Саргузашти ин пирамард сюжети асосии қисми якуми романи «Ғуломон»-ро ташкил кардааст.)

Ман дар шунидани саргузашти Бобогулом чунон фарқ шудаам, ки тағонҳоямро фаромӯш карда бегоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондаам. Як вақт садое ба гӯшам расид, ки касе маро ном бурда ҷеғ мезад. Ман ба болон тал рост шуда ба тарафи омади садо чашм дӯхтам: тағони хурдам — Ниёзхон ба болон теппачае рост истода, кафи дасташро ба паҳлуи даҳонаш гирифта ва ба ҳар тараф рӯяшро гардонда маро ҷеғ мезад.

Ман дарҳол бо садо ҷавоб дода пеши ӯ расида омада бо вай ба хонаи сиёҳ даромадем. Қурбонниёз аз гоиб шудани ман хеле парешон шуда «мабодо ба чанголи гург наафтада бошад» гуфта тарсида будааст. Баъди хӯрдани кашк ман бо Қурбонниёз аз ҷӯл баргаштем ва баъди се соат аз шаб гузаштан ба хонаи бобо расида омадем.

Дар пеши ман ҳал кардани масъалаи додари зиндамондаам — Сирочиддин истода буд. Агар ӯ боз дар хонадони бобоям мемонд, мурданааш муқаррар меёнамуд. Бинобар ин дар дили худ қарор додам, ки ӯро ҳамроҳи худ шаҳр барам, «дар чӣ шавад, дар пеши назари худамон шавад». Аммо пеш аз он, ки ба шаҳр равам, ба Соқтаре, ба хонаи худамон рафта омаданам лозим буд. Дар ҳамин муддат дилам нахост, ки додарамро аз худ ҷудо кунам — ӯро ҳам ҳамроҳи худ ба Соқтаре бурдан хостам.

Як рӯзи бозор Қурбонниёз тағонам моро то Ғичдувон бурда монд, мо аз он ҷо бо бозорчиёни Соқтаре

ба деҳаи худ рафтем. Парешонии аҳволи хешу таборон, харобии ҳавлӣ ва рӯидаричаи ҳудамон маро парешонҳол ва дилгир кард: Тӯтапошшо мурдааст ва баъд аз марги ӯ хонааш аз аввалааш ҳам харобтар шуда мондааст. Дар рӯи ҳавлиаш шӯра ва алафҳои бадбӯӣ рӯида хушкида монда буданд. Дари хонааш кушодагӣ, аммо ҳамон пӯстакча, ки ягона палоси хонаи вай буд, бо чағбутҳои чиркин дар рӯи хонааш мехобид. Вақте ки ман гӯе «барои ёд кардан ва хурсанд намудани рӯҳи ӯ» ба хонааш даромадам, аз мағзи чағбутҳояш як гурбаи ёбӣ, ки дар он ҷо хобида будааст, ҷаста хест ва ба тарафи ман гурроси ваҳшиёна карда аз дар баромада гурехт. Ин буд ягона ҷонишини он кампир.

Аз он ҷо ба тарафи хонаи Султонпошшо, ки зани Иброҳимхоҷа буд, гузаштам. Ӯ бемор мехобид ва дар пахлуяш як писарчаи 4-солааш буд, ки вай ҳам бемор буд. Ҳомидхоҷа — хоҳарзодаи шавҳараш бемордорӣ мекард.

Султонпошшо маро дида аҳволпурсӣ кард ва ба ман таъкид намуд, ки ба хонаи Тӯтапошшо нигоҳ накунам, чунки «дар он ҷо деви ҳафтсар хона монда будааст». Магар ин бечораи хаёлотӣ ҳамон гурбаи ваҳширо «деви ҳафтсар» гумон кардааст. Шавҳарашро пурсидам:

— Дар сари мазор чилла нишастааст ва як моҳ боз ба хона наёмадааст,— гуфт.

Аз он ҷо ба хонаи Усто амак рафтам. Дар ҷои он одами хушвақти чақчақии боғайрат як одами ба мурдан наздикрасида мехобид, ки қувваи гап задан надошт. Ӯ бо садон вингоси магасмонанд аз ман аҳволпурсӣ кард. Баъд, аз сари зимистон боз бемор хобиданаширо, қор карда натавонишанаширо ва як парча заминаширо маҷбур шуда бо нархи арзон ба қозибачаҳо фурухта хӯрданаширо ҳикоя кард.

Ман аз ӯ аҳволи писараш Икромхоҷаро пурсидам.
— Аз бозе, ки ман бемор шудаам, ӯро надидам. Бе ҷавоби ман харро савор шуда баромада рафтааст. Ме-гӯянд, ки «ӯ дар Вобканд дар хонаҳои хешони модараш будааст»,— гуфт дар ҷавоб ва илова кард,— Сайид Акбарро агар дар шаҳр бинӣ, бемории маро ба ӯ фаҳмон

ва аз забони ман гӯй, ки аз ман хабардор шуда истад ва мурдан маро гӯронад.

Дар хона, дар атрофи Усто амаки бемор занаш, ду духтари хурдаш ва як писари навзодаш буданд, ки ранги рӯи онҳо ҳам аз бемори чандинмоҳа бехтар набуд.

Аҳволи ҳавлӣ ва рӯндаричаи худамон ҳам маро дар андӯх андохт. Аммо аҳволи ҷое, ки тамоман бекас монда бошад, аз ин бехтар нашуданаш табиӣ буд; дарахтҳои мевадори рӯндарича ва пойни суфа аз об нахӯрдан сархушк шуда мондаанд, ҷон кадуқорни ман шӯразор ва хорзор шуда мондааст. Кӯрпаҳоро муш задааст, дар намад куя пайдо шудааст ва ҳоказо.

Замиро акаам ба як деҳқон супурда буд, аз вай хабар гирифтам, назар ба қавли ӯ, як таноб гӯза кишта будааст, ки вай ҳам пояхушк шудааст, як танобро гандум кишта будааст, ҳосили вай ба хароҷоти худӣ замин нарасидааст. Дар охири суханаш он деҳқон ба ман таклиф кард, ки заминҳоро ба худӣ ӯ, ё ба қозибачаҳо фурушам. Аммо ман қабул накардам ва «бе ҷавоби акаам ҳеч қор карда наметавонам» гуфтам.

Дар пеши ман масъалаи дар тобистон таъмин кардани маишати худам ва додарам истода буд. Бинобар ин ман ба фурухтани асбоби хона даромадам. Аввал кӯрпа ва кӯрпачаҳои мушзадари бо намади куязада ва деғу табақ фурухтам. Баъд аз он дӯқони бофандагии падарро бо азболи чархтарошиаш пул кардам. Ба ин восита аҳволи хӯроки мо дар тобистон бад нашуд, рӯи додарам ҳам сурхӣ пайдо кард.

Аз ғайри ин аз он пул мо ҳар ду ду куртаву лозимӣ ҳам карда гирифтём.

Аз ҳамдеҳагони мо — аз он қасони солхӯрда ва миёнсол, ки дар соли вабо намурда монда буданд, бештаринашон дар он зимистон мурда ва замини як қисми онҳо дар хароҷоти гӯру кафанашон ба қозибачаҳо, ки заминдори қалони он деҳа буданд, гузаштааст ва фарзандони он мурдагон мардикор ва чорьяккор шуда мондаанд. Дар қатори он зимистон мурдагон Лутфилло-Гӯппон ҳам буд, ки ба вай дилам бисъёр сӯхт.

Ҳар чӣ бошад, деҳаи Соқгаре аз деҳаи Маҳаллаи Боло ба назари ман бехтар намуд. Чунки аз даруни

вай чӯи калон мегузашт ва Зарафшон ҳам наздик буд. Ҳатто дар он рӯзҳо дар он деҳа як ҳолати навро дидам, ки аз он пеш набуд: аз ошноҳои имом ва хатиби деҳамон — Мулло Шоҳ ном дарвозӣ он тобистон ба пеши имом омада мондааст. Ӯ муллои ба хатм наздикрасида буда, ба адабиёт ҳам ҳавас доштааст. Он вақтҳо имоми деҳа бештарин бемор буда, камтар берун мебаромад ва муллои меҳмони ӯ — Мулло Шоҳ бо муллобачаҳои мадрасаи он ҷо дар айвони масҷид машғули мекард. Машғули ӯ аз дарсҳои расмӣ зиёдтар бо адабиёт буд. Ӯ талабаҳоро ба гирди худ ғун намуда бедилхонӣ мекард.

Ман аз ин ҳол хабар ёфтам ва ҳар рӯз дар вақти бедилхонии муллои дарвозӣ рафта, дар ҳалқои ӯ менишастам. Дар дасти ӯ як девони мунтахаботи дастхати Бедил буд, ки аз вай ғазалҳоро байт-байт хонда ба талабаҳо маънидод ва шарҳ мекард.

Як рӯз як ғазали Бедилро, ки бо байти зерин сар мешавад, ба хондан даромад:

Э, ҳаёли қоматат оҳи заифонро асо,
Бар руҳат наззораҳоро лағжиш аз чӯши сафо.

Вақте ки ба байти зерин расид, ба ин тариқа хонд:

Нашъаи сад хум шароб аз чашми мастат ғамзае,
Хунбаҳон сад ҷу ман аз ҷилваҳоят як адо.

Табиист, ки ҷӣ навъ хонда буд, ҳамон навъ маънидод кард. Дар ман маънии калимаи «ҷу ман» ба он байт намечаспидагӣ барин намуд. Оҳиста ҳам шуда ба китоби дар пеш кушодагӣ нигоҳ кардам, ки дар ҳақиқат дар нусха он калима ба шакли «ҷуман» навишта шудааст. Аммо дарҳол ба хотирам расид, ки бояд нусха хато бошад ва он калима ба шакли «ҷаман» бошад (дар ҳақиқат як вақт нусхаи дигарро дидам, ки «ҷаман» навишта шудааст). Аммо изҳор кардани ин фикри худро дар пеши калонсолон муносиб надидам.

Бедилхон давом кард ва байти зеринро ба ин тариқа хонд:

Теги миҷгонат ба оби ноз доман мекашад,
Чашми маҳмурат ба хуни нок мебандад ҳино.

Ва ба тарзе, ки хонда буд, шарҳ дод ва назар ба шарҳи ӯ, бояд даруни нок пурхун бошад.

Мулло Баҳром ном як талаба, ки аз ҳамсоядеҳан мо буд, ба ин маънидод розӣ нашуд ва «дар хонаи мо як дарахт нок ҳаст, ҳар сол ҳосил медиҳад. Аммо ҳеч гоҳ надидаам, ки даруни мевани вай пурхун ё сурхи хунмонанд бошад» гуфт.

Аммо Мулло Шох ба ин розӣ нашуд ва гуфт:

— Дар Дарвози мо чунон нокҳо ҳастанд, ки агар ба думчани яке аз онҳо корд расонӣ, чунон ки гулӯи хурӯсро бурида бошӣ, хун ҷӯшида баромада дастонатро хунолуд мекунад.

Ман дар дили худ гуфтам, «хуб аст, ки монанди гулӯи буридашудани гӯсфанд аз нокҳои Дарвоз хун фаввора зада намебаромадааст. Вагарна дасту даҳону сару рӯи нокхӯрон бо саллаву ҷомаву кафшу масхи-хошон пурхун мешуд».

Аммо ман гумон кардам, ки бояд нусхаи асли «нок» набуда «ток» бошад ва аз мунозараи Мулло Баҳром ҷасорат пайдо карда ин фикри худро ба домуллои «бедилшинос» изҳор намудам. Аммо ӯ ин дафъа магар зӯймӣ ва якраҳагӣ карда нишастанро муносиб навид, ки гуфт:

— Мумкин аст, ки дар асл «ток» бошад ва қотиби бесавод «нок» навишта моро дар хато андохта бошад.

Мулло Баҳром дар ин мутолиа ҳам баҳс расонда даъво кард, ки «ток» ҳам хун надорад. Аммо домулло бо адабиётшиносии анъанавинаш шарҳ дода ӯро қабул кунонд, ва:

— Ба истилоҳи шоирон хуни ток — шароб аст, — гуфт.

Ҳар чанд дар ин гуна бедилхониҳо бо ғалат будани нусха ва хато хондани домулло хеле ғалатфахмиҳо ба майдон меомад — бо вучуди ин, он кор дар он деҳа як дилхушкунии нав буд. Ман он ҳолро то он вақт на танҳо дар он деҳа, балки дар мадрасаи Мири Араби Бухоро ҳам надида будам.

* * *

Вақти ангурпазӣ расид, мо бо додарам ба деҳани Маҳаллаи Боло — ба хонаи бобоямон баргаштем. Дар он ҷо — дар боғи бобо чанд рӯз ангурхӯрӣ кардем.

Sadriddin Ajni

BUCHARA

KSR

Knihovna sovětských románů

SVĚT SOVĚTŮ

Муқован нашри «Еддоштҳо» дар Чехословакия.

Чун моҳи мизон — аввали таҳсили мадрасаҳои Бухоро наздик расид, ки аввалҳои сентябрь буд, барои ба шаҳр баргаштан тайёри дидам ва Қурбонниёз тағоим маро бо додарам ба шаҳр бурда монденӣ шуд.

ДАР РОҲИ ШАҲР ВА МАҶИДИ КАҲКАШОНӢ

Қурбонниёз тағоим мо ду бародарро ба як хар савор кард ва худаш ҳам ба як хар савор шуд. Мо ба тарафи шаҳр равона шудем. Харҳо хеле лоғар ва пир будаанд, бинобар ин мо дар роҳ дар чанд ҷой маркабҳои худро дам дода ва алаф хӯронда баъд аз як соат аз шаб гузаштан — вақти хуфтан ба Галаосиё расидем, ки аз он ҷо то шаҳр як фарсах (8 километр) рохро тай кардан лозим буд ва ҳол он ки дарвозаҳои шаҳр аз сари хуфтан баста шуда, то азони бомдод баромад-даромад ба шаҳр бозмеистод. Ақун дар беруни шаҳр хобидан лозим буд. Аммо тағоим, шояд аз харҷаш гурехта бошад, дар самоворхонаҳои сари бозори Галаосиё хобиданро муносиб надид ва:

— Дар роҳ дар ягон ошнохона мехобем, — гуфт.

Мо ним фарсах роҳи дигар тай карда ба деҳаи Каҳкашон расидем, ки дар адл-миёнаи шаҳр ва Галаосиё воқеъ шудааст.

Тағоим дар он деҳа ба пеши дарвозае рафта дарро кӯфт. Баъд аз ду-се бор тақ-тақ кардан касе омада дарро кушода, баъд аз салому алек:

— Ба кӣ кор доред? — гуфта пурсид.

— Ҳавлии Маҷид ҳамин аст? — тағоим ба пурсиши ӯ бо ин пурсиш ҷавоб дод.

— Ҳа, ҳамин аст! Чӣ мегӯед? — боз пурсид он кас.

— Мо шаҳр рафта истода будем, дер мондем. Агар мумкин бошад, мехмон мешудем, — гуфт тағоим дар ҷавоб.

— Марҳамат! — гуфт ва дарвозаро калон кушод.

Мо ба ҳавли даромадем. Боз як кас аз мехмонхона баромада ҳар дуяшон ду харро гирифта ба таги собот бурда бастанд ва моро ба мехмонхона дароварданд.

Мехмонхона як хоначаи панҷболор буд. Дар пешгаҳаш як сандалӣ буд, дар ду кодокаш ду мӯйсафед

ништаста гӯза мекашиданд. Пешхон кодоки сандалӣ аз пахтаи кашидашуда ва рӯи вай аз кокула (пӯчоқи гӯза) пур буд. Дар ду тарафи хона — дар зери деворҳо чор ҳаллоҷӣ рӯ ба рӯи ҳам меистод, ки паси онҳо аз пахтаи тозаву пешашон аз пунбадона пур буд ва дар зери тири ҳаллоҷиҳо яктагӣ парда кашиди шуда буд, ки он пардаҳо ба омехтани пахтаи тоза бо пунба роҳ намедоданд. Дар поини сандалӣ бар рӯи чароғояи баланде чароғи сиёҳ месӯхт, шакли ин чароғи сафолин ба шакли чароғҳои оддӣ яклунча набуда, балки ба шакли киштича сохта шуда буд, ки аз ду тараф ду лунҷи пилтасӯз ва дар миёнҷояш дастгири камонӣ дошт. Чароғ бар рӯи чароғоя дар вазъияте гузошта шуда буд, ки ҳам рӯи сандалӣ — пешни чашми гӯзакашонро, ҳам поини хона — пешни ҳаллоҷикунонро рӯшноӣ меод.

Дар пешни ҳаллоҷин поёнӣ як ҷавони тахминан 20-сола кор мекард, ки бо даромадани мо ӯ аз ҷояш хеста ба мо салом дод ва боз ба сари кораш ништаста кори худро давом кунондан гирифт. Аммо он ду касе, ки моро пешвоз гирифта ба хона дароварда буданд, дар кодоки поини сандалӣ дар наздикии мо ништастанд.

Аз миён фурсате нагузашта аз дар як ҷавони калонсолтаре ба хона даромад. Бо дидани ин ҷавон тағонам аз ҷояш ҷаста хест ва як-ду қадам ба тарафи ӯ давид. Оянда ҳам чолокона қадам монда ба тағонам расид ва ҳар ду якдигарро дар бағал кашиди вохӯрдӣ карданд ва аз рӯи ҳамдигар бӯсиданд. Баъд аз он ништаста ҳар ду аз саломатии якдигар пурсунос карданд. Пас аз он, он ҷавон ду марди мӯйсафедро амакхоём ва он ду каси моро пешвоз гирифтаре амакбачахоём ва он ҷавони ҳаллоҷикунондаре додарам гӯён ба тағонам шиносонид.

Тағонам гуфт:

— Мо меҳмонони ногуфт (нохонда) шуда омадем, шумо дар хона набудед, бо вучуди ин, беномусӣ карда даромадем.

— Аз беномусӣ худо нигоҳ дорад,— гуфт соҳибхона,— ин хонаи худатон аст, магар ба хонаи худ даромадани як кас беномусии ӯ мешавад. Ин тавр нагӯед, ки ман хафа мешавам! — соҳибхона ба додари худ ҷою дастархон фармуда давом намуд:

— Вақте ки дарвоза тақ-тақ шуд, ман дар ин ҷо будам. «Аҷаб нест, ки барои дастгир кардани ман одамони ҳоким омада бошанд», гуфта берун баромадам ва рӯй пинҳон кардам. Баъд аз ба хона даромада нишастани шумо ман ба пушти дари боло омада, аз тарқиши дар нигоҳ кардам ва дар равшани чароғ шуморо шинохта хотирчамъ шуда ба хона даромадам.

— Бисъёр хуб! — гуфт Қурбонниёз, — гӯед кани, зиндагонӣ чӣ навъ гузашта истодааст?

— Агар ба холи худам монанд, бад нест, — гуфт соҳибхона, — ба касе кордор намешавам, бечорагӣ карда зиндагӣ мекунам. Мебинед, ки пахтакашӣ карда истодаам. Ин кори осон нест. Дар ин кор нохунҳои кас мепарад ва шонаҳои кас мефурояд. Лекин меҳнати ҳалол аст. Касе, ки номус ва ғайрат дошта бошад, аз ин гуна меҳнат наметарсад.

— Ман ҳам пахтакашӣ мекунам, — гуфт тағоиам, — кори бад нест. Лекин музди кор ба меҳнаташ баробар намеояд. Агар пахтақаллобон дар баркашу дар нағзиву бадии ғӯза фиребгарӣ кунанд-чӣ? Дар он вақт музд нагирифта он тараф истад, товон ҳам медахӣ.

— Аввалҳо ба ман ҳам фиребгарӣ карданд, — гуфт соҳибхона, — аммо ман ба фиреби онҳо бо муштам ҷавоб додам. Ҳоло ба ман бо эҳтиёт муомала мекунанд.

Чою дастархон омад, нонхӯри сар шуд. Соҳибхона ҷойро гардонда аввал худ нӯшид ва баъд аз он ба тағоиам ҷой кашида дода суханашро давом кунонд:

— Лекин ҳокимон ба меҳнати ҳалол роҳ намедиханд. Ҳамин ки фаҳмиданд, ман дар хонаам ҳастам, танам пӯшида шуда, шикамам ҳам қариб сер шуда истодааст, мулозим аз пай мулозим, шогирдпеша аз пай шогирдпеша, шабгард аз пай шабгард омадан мегиранд, хонаро пахш мекунанд, ҳар чӣ ёбанд, мегиранд, маро мечӯянд. Дар он вақт ман маҷбур мешавам, ки боз гуреза шавам, ба ҷоҳои дурдаст равам ва бо роҳҳои нодуруст (яъне дуздӣ) шиками худро сер кунам.

Мо баъд аз нӯшидани ҷой ва хӯрдани таом хобидем. Дар торикии рӯз бо соҳибхона «хушбошӣ» карда ба роҳи шаҳр даромадем.

Ман дар роҳ кӣ будани соҳибхонаро аз тағонам пурсидам. ӯ ба ҷои ҷавоб ҳикоят сар кард:

— «Дар вақтҳое, ки ман,— гуфт ӯ,— дар пеши қозини Ғичдувон мулозим будам, амлоқдори он ҷо ба Бухоро — ба хазинаи амир молиёт (пули аз андозҳои замин ҷамъшуда)-ро фиристод. Аз рӯи одат азбаски молиёт ва пешкаш ҳар вақт бояд пагоҳонӣ — дар вақти саломгирии амир мерасид, амлоқдор қофилаи худро аз Ғичдувон шабона бароварда гусел кардааст.

«Аммо дуздон аз ин кор хабар ёфта ба қорвони амлоқдор дар наздикии деҳаи Розмоз ҳуҷум овардаанд ва ба посбонони амлоқдор ғалаба карда як қисми пешкаш ва пули нақдро тохта бурдаанд.

«Ҳокимони Ғичдувон ва Бухоро ва ҳокимони Вобканд, ки ин дуздӣ дар тумани онҳо воқеъ шуда буд, ҳар чанд кофтуков карданд, аз дуздон ва аз моли дуздашуда асаре наёфтанд.

«Баъд аз чанд гоҳ амир ба воситаи воқеанависони худ (ҷосусони худ) фаҳмидааст, ки як гурӯҳ аз дуздон дар наздикии Тализарангарӣ, дар як работи ҳолӣ шабона ҷамъ шуда манзил мекардаанд ва аз он ҷо ба ҳар ҷо тохт меовардаанд.

«Амир бо гирифтани ин ахборот ба қозиву раису амлоқдору миршаби Ғичдувон — ба чор ҳоким фармон фиристод, ки шабона дар вақти ҷамъ шудани дуздон дар он работ, он ҷоро пахш кунанд ва ба кадри имкон дуздонро зиҷда дастگیر карда ба рикоби олий фиристонанд. Ҳокимони Ғичдувон бо гирифтани ин фармон одамони худро яроқдор карда муҳайё шуда истодаанд ва шабона ғайр аз қозӣ, ки пирии худро сабаб гардонда дар ин сафар иштирок накард, се ҳокими дигар пеш даромада ба он работ ҳуҷум овардаанд ва ман ҳам дар қатори мулозимони қозӣ бо онҳо ҳамроҳ будам.

«Одамони ҳокимон машғалхоро даргиронда атрофи он работро ҷароғон карданд. Як қисми одамони яроқдор аз ҳар тарафи работ пахш карда даромадаанд ва қисми дигарашон дар гирдогирди работ ҳар ҷо-ҳар ҷо қаровул истодаанд. Ман ҳам дар қатори қаровулон будам, ки ба даст шамшер гирифта дар пеши раҳнае қа-

ровул меистодам. Рахна танг буда, бо як похса девор банд карда шудагӣ буд.

Як вақт аз ҳаёти работ як ҷавони савор асп давонда ба тарафи рахна омад, ки аз он ҷо баромада гурезад. Ман муҳайёи он шудам, ки пой аспи он ҷавонро бо шамшер қалам карда ғалтонам. Ҷавон ба мақсади ман пай бурда гуфт:

— Э ҷавонмард, ба ҷавонии ман раҳм кун! Маро роҳ дех, ки аз ин ҷо баромада халос шавам.

Дидам, ки дар ҳақиқат вай як ҷавони зебоест. Раҳмам омад ва шамшери худро хобондам, ӯ аз рахна баромада бадар рафт.

Баъд аз қозигиро партофта рафтани қозӣ Абдулвоҳид ман ҳам мулозимиро тарк кардам. Дар зимистони ҳамон сол рӯзе бисъёр барф борид ва сармо сар шуд. Додарам дар ҷӯл буд. Падар аз ман хоҳиш кард, ки ба ӯ либоси гарм ва озуқа бурда диҳам.

Ман ҳамон шамшери мулозимро, ки ҳанӯз дар дастам буд, ба миён бастам ва аспи мулозимиро ҳам, ки ҳанӯз нафурӯхта будам, зин кардам, либос ва озуқаро ба хӯрчин андохта аспро савор шуда роҳи ҷӯлро пеш гирифтам.

Баъд аз бурда додани либос ва озуқа ба додарам чанд пӯсти қарокӯли тақир (норасида)-ро, ки додарам аз шиками гӯсфандони худмурда гирифта монда будааст, ба хӯрчин андохта бозгаштам.

Шаб торик шуд. Вақте ки ба Хариз расидам, асп гӯшҳояшро сик карда хост, ки рамида гурезад. Лекин фурсат наёфт — аз ҷилаваш касе маҳкам дошта буд. Ман ба қабзаи шамшер даст бурдам, ӯ ба ман фармон дод:

— Аз асп фуру!

Ман ба ҷои ба ҷо овардани фармони ӯ шамшерро ба тарафи дасти ӯ ҳавола кардам. Ҷилави асп раҳо шуд ва фаххосзанон барои гурез ҳаллос зад. Аммо дар хези аввал асп муаллақзанон ғалтид ва ман аз болои вай парида рафтам. Лекин ба қад рост карда аз ҷо хестан фурсат наёфтам: маро се ҷавони тануманд, ки рӯйхошон бо рӯймолҳо бастагӣ буд, паҳш карда гирифтагӣ буданд ва дастони маро дар пушт бастанд. Асп дар замин тапаррос зада мехобид — пой вайро бо шамшер қалам карда будаанд.

Вақте ки маро дастгир карданд, касе, ки аввал ҷи-
лави аспи маро дошта буд ва панчааш бо шамшери
ман бурида шуда будааст, таклиф кард, ки маро дар
ҳамон ҷо бидушанд. Аммо ҳамкоронаш қабул накар-
данд ва «ин кори мо худсарӣ мешавад. Ба пеши сардор
мебарем, ӯ чи ки фармояд, ба ҳамон амал мекунем»
гуфтанд ва маро пеш андохта бо шамшеру хӯрчинам
дар як пасхамии ҷӯл ба хонаи сиёхе бурданд.

Дар хонаи сиёҳ ҷанд кас менишаст, ки сару рӯи
ҳамашон бо рӯмолҳо бастагӣ буд, фақат пеши чашм-
ҳошон кушодагӣ барин менамуд. Яке аз он касоне, ки
маро дастгир карда буданд, моҷарои байни ҳудашон
ва ман воқеъшударо ба нишастагон ҳикоя кард. Дар
ин ҷо ҳам касе, ки панчааш бо шамшери ман бурида
шуда буд, талаб кард, ки фурсат надода маро дарҳол
бидушанд.

Аммо касе, ки аз оҳанги гап заданаш сардори онҳо
буданаш маълум мешуд, таклифи дарҳол куштанро
қабул накард ва гуфт:

— Албатта, куштан даркор аст ва мекушем, лекин
дарҳол не. Мо бояд пеш аз куштанамон донем, ки ки-
ро мекушем? — ва аз ман гап пурсид. Ман ҷавоб надо-
дам. Ман фикр мекардам: «Модом ки маро мекуштаанд,
чӣ мешуд, ки фурсат ёфта пеш аз кушта шуданам яке
аз инҳоро мекуштам. То ки хуни худро худ пешаки
мегирифтам». Аммо дастони бастаам барои баҷо овар-
дани ин фикр роҳ наметоданд.

Сардор дид, ки ман кӣ будани худро маълум на-
кардам, фармуд, ки нӯкчаи ҷӯбчаи латтаи рағани
печондашударо даргиронда ба пеши рӯи ман доштанд.
Вақте ки рӯи ман ба онҳо намудор шуд, он каси сардор-
монанд:

— Воҳ, ин дӯсти ман, ин касест, ки маро аз марг
ҳалос кардааст,— гуфт ва ба ман часпида аз сару рӯ-
ям бӯсид ва дастонамро бо дасти худ кушод.

Охир маълум шуд, ки ҳамон ҷавон будааст, ки ман
як сола пеш аз он ҳодиса, ӯро аз дастгир шудан ба ҷан-
ги ҳокимон, раҳой дода будам. То он вақт ман ӯро дигар
надида будам ва наметанихтам, аммо ӯ дар рузи рав-
шан ҷанд бор маро дида ва бо пурсуков шинохта монда
будаст. Баъд аз он ҳодиса мо бо ӯ дӯст шудем».

Баъд аз он ки тағоиам ҳикояташро ба ин ҷо расонид, гуфт:

— Ана ҳамин соҳибхона ҳамон ҷавон аст, ки ўро Маҷиди қаҳқашонӣ меноманд. (Ман образи Маҷиди қаҳқашониرو дар «Чаллодони Бухоро» ном асари худ нишон додаам.)

СОЛИ ДУЙЎМ ДАР МАДРАСАИ МИРИ АРАБ

Мо пагоҳонӣ ба шаҳр даромада ба хучраи акаам фуromaдем, ки аз Қаркӣ омада будааст. Хучраи ӯ ҳамон хучрае буд дар мадрасаи Мири Араб, ки соли гузашта дар вай зиндагонӣ мекардем. Тағоиам ҳамон рӯз ба саҳро баргашт. Агар ӯ намерафт, хобидани чор нафар дар он хучра душворӣ мекард. Зоҳиран Қурбонниёз ҳам ҳамин маъниро пай бурд, ки бо вучуди саҳт илтимос кардани мо шабхобиро қабул накард.

Аввал акаам барои ба шаҳр бурдани додарам ба ман изхори норизой кард. Баъд аз он, ки ман аҳволи хонадони бобо ва мурдани додари худамро ҳикоя кардам, розӣ шуд ва «хуб кардӣ, ки овардӣ» гуфт.

Домуллои кунчакиам — Мулло Абдусалом ва ҳамошони ӯ ҳам омада будаанд. Ман монанди порсола боз ба ҳамонхо ошпаз шудам. Дарс ҳанӯз сар нашуда буд. Аз дилтангӣ дарпардаи (тирезан ксғазии) ба тарафи кӯча кушодашавандаи хучраро во кардам, ки роҳгузаронро тамошо карда нишинам. Аммо аз кӯча як бӯи бади тоқатнопазир омад, ки димоғи касро қариб буд тарконад. Ин як бадбӯии бегонае буд, ки ҳар чанд фикр мекардам, чӣ будани вайро намеёфтам.

Зуд дарпардаро пӯшонда аз хучра поин фуromaда ба рӯи саҳни берунии мадраса баромадам ва ба тарафи шимоли саҳн рафта ба болои боми самоворхона ба ҳамон мақсади тамошо кардани кӯчагардон нишастам. Аммо ҳамон бӯи бад дар ин ҷо ҳам меомад. Ночор ба лаби ғарбии саҳн рафта нишастам.

Дар он ҷо он бӯи бад кам буд, аммо ба ҷои вай ғалмағали одамон гуши касро метарконд, чунки дар он ҷо — дар байни саҳни мадраса ва масҷиди калон (ҷомеъ) як ҷои танги чуқур буд, ки дар он вақтҳо бозори гӯзаи Бухоро дар ҳамон ҷо буд.

Садҳо нафар дехқонони атрофи шаҳр садҳо ҳувол ва қанор ғӯза оварда борхошонро дар гирдогирди тарозуҳои каптонӣ болоиҳам монда мунтазири баркашонда ба ғӯзаҷаллобон додан ва дар фикри бесаҳву хато пулашонро аз дасти одамони он ҷаллобон гирифтани буданд. Паллабардорон бошанд, ғӯё барои ягон дехқонро «дилмонда накардан» аз даҳ-дувоздаҳ ҳувол якбора баркаш сар мекарданд.

Ман ҳайрон будам, ки он паллабардорон дар айни замон якбора аз ҷанд дехқон бор баркашида шумури ҳар кадоми онҳоро ҳудоғона ҷи гуна нигоҳ медоранд ва дар шароите, ки бори ҳар тарозуи баркашидашударо ба ҷоши як ҷаллоби дигар мерезанд, бори киро ба кӣ доданашонро ҷи навъ фаромӯш намекунанд. Ман ҳамин қадарашро мешунидам, ки ҳар паллабардор ба пеши ҳар дехқон ки ояд, бо овози баланд як шумораро такрор мекард. Масалан, ба пеши як дехқон «се-се» гуфта равад, ба пеши дехқони дигар «панҷ-панҷ» ғӯён мерафт.

Бисъёр мешуд, ки дехқон он шумораро қабул накарда, масалан «панҷ не, шаш шуд» гуфта фаръёд мекард. Аммо паллабардор ба фаръёди вай ғӯш надода кори худро давом меод. Агар дехқон «нинакшаҳӣ карда» ба даъвои худ саҳт истад ва барои қабул кунондани шуморан худ ба паллабардор аз лаби зағома нигоҳ дорад, паллабардор зағомаро аз дасти вай кашола карда гирифта, ғӯзаро ба пеши ҳуволи ӯ ба замин рехта, ба пеши як дехқони дигар, ки ба ӯ нигарон аст, мерафт ва то зорӣ карда илтиҷо намудани «деҳқону хисобдон» бори ӯро барнамекашид.

Дар вақти пули бори худро гирифтани ҳар дехқон низ ҳамин гуна ҷанҷол сар мешуд — дехқон шумораеро, ки ғӯзаҷаллоб мегуфт, қабул намекард ва ҷаллоб бошад, ба гапи худ саҳт меистод. Агар дехқон паллабардори худро ба шоҳидӣ ҷеғ занад, ӯ сари худро як ҷунбонда ба кори худ рафта мегирифт ва аз он ишорати вай даъвои дехқонро тасдиқ ё рад карданаширо ҳеҷ кас намефаҳмид. Дар ин ҷо ҳам агар дехқон «гарданшаҳӣ карда» ба даъвои худ саҳт истад, ҷаллоб ё одами ӯ хисоботи ӯро як сӯ монда ба хисоб кардани пули дехқонони дигар мегузашт, ки албатта онҳо аз даҳ нафар кам набуданд.

Ман ғарқи тамошои ҷанчоли бозори ғӯза будам, ки касе аз паси сарам оҳистекак дошт. Ман сар бардошта нигоҳ кардам, ки Пирак аст. Ман аз саҳро омаданам соз ўро надида будам, ў ҳам бо акааш чандрўза ба баҳроҳои атрофи шаҳр рафта будааст, ки ҳамин рўз омадааст.

Баъд аз пурсуҷуи аҳволи якдигар ў ба ман гуфт:
— Чаро дар ин занбўрхона (бозори ғӯза) омада нишастӣ! Магар боми самоворхона аз ин ҷо осудатар нест?

Ман бӯи бади он ҷоро ба ў гуфта ҷӣ будан ва аз кучо омадани он бӯйро аз ў пурсидам.

— Вай бӯи кушишхона аст,— гуфт ў дар ҷавоб ва эзоҳ дод,— пештар кушишхонаи қассобии пеши мадрасаи мо дуртар ва дар наздикии бозори ҷўб буд. Қассобон «он ҷо дурӣ мекунад» гуфта аз раиси калон рухсат гирифта ба ин ҷо оварданд,— Пирак илова кард,— чанд сол боз ин бӯи бад насиби бозоричўбиҳо буд. Аҳолии мадрасаи Мири Араб ва мардуми атрофи ин ҷо ҳам аз ин «неъмат баҳра баранд» гуфта раис барои ин ҷо овардани кушишхона рухсат додааст.

— Охир, ин «бадбўихонаро» аз ҷоҳои одамнишин дуртар ва дар беруни шаҳр сохтан даркор буд, на ин ки дар пеши бинии ҳазорҳо одамон оварда монанд,— гуфтам ман бо оҳанги тааҷҷуб ва афсўс.

— Оҳо! Дирўз аз саҳро омада ба калонони Бухоро, ки худро «нозуктабиаттарини мардуми дуньё» мепиндоранд, озодагифурўшӣ мекунӣ. Ва ҳол он, ки агар дар пеши мадрасаи мо кушишхона ҳамин сол омада бошад, дар пеши мадрасаи Кўкалтош, ки калонтарин ва машхуртарини мадрасаҳои Бухорост, солҳо боз кушишхона ҳаст ва касе гап намезанад. Инро ҳам як тараф монем, кушишхонаи қассобии Регистон дар рў ба рӯи арк аст ва бўяш рост ба димоғи ҷаноби олий ва мири қушбегӣ мерасад. Аммо шикоят намекунанд.

Пирак ин суҳанҳоро бо оҳанги пичинг гуфта калонони Бухороро масҳара медошт, ки ман мақсади ўро фаҳмидам. У сухани худро давом дод:

— Дар шаҳри Бухоро ғайр аз қассобии пеши мадрасаи мо боз се қассобии калон ҳаст. Яке аз онҳо қас-

собини Таги Шӯр аст, ки аз сад дӯкон зиёдтар дорад ва кушишхонаи вай дар гарбии мадрасаи Кӯкалтош дар пахлуи масҷиди чомен Шайхшост, ки вай ғайри уламои мадрасаи Кӯкалтош, рӯзҳои чумъа димоғи ҳазорон нафар чумъахоноро ҳам «хушбӯй» мекунад. Дуйӯм, қассобини Регистон аст, ки дар он ҷо аз дусад зиёдтар дӯкони қассобӣ ҳаст. Кушишхонаи вай дар пахлуи масҷиди машхури Болон Ҳавз ва чунон ки гуфтам, дар рӯ ба рӯи арки амир аст, сейӯм, қассобини растан Хиёбон аст, ки кушишхонаи вай дар пахлуи мадрасаи Хиёбон ҷой гирифтааст. Ғайр аз инҳо дар бозори Нав, бозори Хӯҷа, сари бозори Ғозин ва дар дигар бозорчаҳо ва чорбаққолиҳо қассобон ҳастанд, ки молҳошонро дар даруни дӯконашон кушта мефурӯшанд.

Пирак хеле шӯрида рафта буд ва дар охир ба тарзи илова гуфт:

— Ҳоло ту барои дар даруни шаҳр будани кушишхонаи ғӯсфандон ва говон изҳори норизой мекуӣ, ва ҳол он, ки дар даруни шаҳр кушишхонаи одамҳо ҳам ҳаст.

Ман як қад парида пурсидам:

— Вай дар кучост ва чӣ гуна аст?

— Ман як рӯз ба ту нишон медиҳам, — гуфт Пирак ва магар коре дошт, ки аз пахлуи ман хеста рафт.

Ғал-мағали бозори ғӯза аз аввалинаш ҳам зиёдтар боло гирифта буд. Аммо ба ғӯши ман дигар он ғал-ғула намедаромад. Чунки ҳавоси ман ба кушишхонаи одамҳо банд буд.

• • •

Домуллои кунҷакиам — Мулло Абдусалом қассобро ба ман шиносонда монда буд, ки ман бояд ғӯшти ошро аз вай мегирифтам, «туро хурдсол гуфта ҳам дар баркаш фиреб медиҳанд ва ҳам серустухон карда медиҳанд. Худам, ки туро нишон дода ва ғӯшти хуб доданро тлаи карда мондам, дигар аз фиреб додан ибто мекунад» гуфта буд.

Ман як рӯз барои ғӯшт пешни қассоб рафтам, ки ӯ нест, аммо дӯконаш кушодааст. Аз ҳамсоядӯконаш пурсидам, «сабр кун, ҳозир меояд» гуфт. Чанд дақиқа нигарон шудам. Аммо наёмад, «дар кучо бошад» гуфт.

та аз ҳамсояш пурсидам. «Дар кушишхона, ҳозир меояд», — гуфт дар ҷавоб.

— Кушишхона дар кучост?

— Дар ҳамин ҷо наздик аст, дар сари паскӯча, — паскӯчаеро, ки дар наздикии дӯконаш буд, қассоб ба ман нишон дод.

Ман дар дили худ фикр кардам: «Агар қассоб дер ояд, ош дер мемонад, ки сабаби ранҷиши хӯрандагон мешавад. Бехтар он аст, ки ба кушишхона рафта қассобро ҷеғ зада оям ва дар ин миён манбаи бадбӯиро ҳам дида мемонам ва мефаҳмам, ки кушишхона чаро ин қадар бӯи бад медиҳад».

Ман рафтам. Дари кушишхона ду табақаи калони говдаро буд. Вақте ки ба он дар наздик расидам, бӯи бад монанди кӯрдуд ба димоғ задан гирифт. Димоғамро бо ангуштонам дошта дарун рафтам. Он ҷо як хонани чоркунчи калони нимторик буд, ки дар чор ҷои сақфаш чор сутун гузошта будаанд. Дар атрофи хона қанораҳоро дар девор қатор задагӣ буданд, дар қанораҳо нимтаиҳои гӯсфанд овезон менамуданд. Дар миёнаҳои хона як хандақи дарозрӯя буд, ки девораҳои вай бо хишти пухта сохта шуда буд. Дар лаби хандақ аз ду тараф гӯсфандон ва говнро саллохон мекуштанд. Хандақ аз хун пур буд, ба болои вай ишкамбаҳои молҳои кушташударо ҳам он ҷо холӣ мекардаанд, ки намуда меистод. Аз миёнаҳои шифти кушишхона дар рӯ ба рӯи миёнаҳои хандақ як сӯроҳи бодкаш буд, ки вай аз хучраи мо намуда меистод. Маълум шуд, ки он бӯи бад аз ҳама пештар ва бештар ба хучраи мо, ки болохучра буд, мерафтааст.

Ман аз пеши саллохҳо қассоби худро ёфтам, ки вай дар он ҷо дар пеши ҷашми худ гӯсфандонашро мекушонид. Ман ба ӯ талаби худро гуфтам. Ӯ барои ман ба ман гӯшт додан ҳамроҳи ман аз кушишхона баромад. Ман дар роҳ ба ӯ гуфтам:

— Хандақ аз хун ва ифлосӣ қариб пур шудааст. Баъд аз пур шудан чӣ кор мекунетон? Дар он вақт хуни ҳайвоноти кушташуда ба кучо меравад?

— Дар паси он сарои хархонае, ки дар рӯ ба рӯи сахни мадраса бино ёфтааст, як чуқурни калони обгурез ҳаст. Обҳои барфу борони ин кӯча дар ҳамон

чуқурӣ меравад. Вақте ки хандақ пур шуд, саллохон хунҳон бастаро шабона он ҷо бурда мерезанд, ки сағхон дайду хӯрда мераванд. Дигар ҷӣ кор мекардем? — гуфт қассоб бо тааҷҷуб.

Аз дидани кушишхонаи ҳайвонот дар сари ман ҳаёли дидани кушишхонаи одамон нафратангезона пайдо шуд ва бо вуҷуди нафратангез будани он ҷо, азбаски вай ба тақдир одамон дахлдор буд, нодида монданаш барои ман мумкин набуд, бинобар ин ман аз Пирак саҳт илтимос кардам, ки ӯ зудтар он ҷоро ба ман нишон диҳад, ӯ ваъда дод, ки фардо пагоҳонӣ бурда нишон диҳад.

— Агар толеат тозад, худи одамкуширо ҳам тамошо мекуни, — гуфт.

ТАМОШОИ РЕГИСТОН — «ДАРИХОНА», 75 ҶУБ. МАШҚИ САРБОЗ ВА КУШИШХОНАИ ОДАМ

Дар торикии рӯз-ман ва Пирак ба тарафи Регистон равона шудем. Назар ба қавли Пирак, агар дер монем, дар Регистон барои тамошо ҷои хуб намеёфтаем. Ҳанӯз рӯз сафед нашуда мо ба Регистон, ки майдончае буд дар пеши дарвозаи арки амир, расидем.

Дар он вақтҳо майдони Регистон хеле танг буда, масоҳаи тахминан як таноб (чорьяки гектар) замиро ба худ мегирифт. Тарафи шимоли ин майдонро мадрасаи Дорушшифо, ки дар замонҳои пеш мадрасаи тиббӣ будааст ва ҷанубашро девори масҷиди ҷомеи Поянда ихота мекард, дар тарафи шарқи ин майдон арки амир, ки бар болои теппаи баланде бино ёфтааст, воқеъ шуда буд, дарвозаи арк ба миёнаҳои майдон рост меомад, ки ба вай бо як пул аз нишеб ба фароз барои мада мешуд ва ин пулро Тахтапул меномиданд. Дар тарафи шимоли Тахтапул кӯрхонаи (аслиҳахонаи) амир воқеъ шуда буд, ки ин бино аз тарафи ғарб аз мадрасаи Дорушшифо бо як тангкӯча ҷудо мешуд ва аз тарафи шарқ ба теппаи арк мепайваст. Дар тарафи ҷануби Тахтапул як айвони дарозе воқеъ шуда буд, ки пушти вай ба девори шарқии масҷиди Поянда мепайваст ва рӯйи ба тарафи девори арк буда, дар миёни айвон ва девор

арк як майдончаи дарозрӯяе воқеъ шуда буд. Дар зери ин айвон тӯпҳои амир меистоданд.

Дар зери Тахтапул конахона ном ҳабсхонаи амир буда, берунар аз вай (берун аз Тахтапул) хоначае пайваста ба вай бино ёфта буд, ки дар он ҷо мирзон аризанавис менишаст. Дар майдони Регистон дар рӯ ба рӯи сари Тахтапул пайваста ба девори масҷиди Поянда дар паҳлуи дари даромади шимолии масҷид як чанд тӯпҳои шохдори қадимӣ гузошта шуда буданд.

Тарафи ғарби майдони Регистон асосан кушодагӣ буда, ба кӯчаи калон мепайваст ва баъд аз кӯча то бинои Болои Ҳавз низ майдоне буд, ки дар вай аз шарк ба ғарб дӯкониҳои муваққатии каппамонанди мевафурӯшӣ ва умуман хӯрокфурӯшӣ воқеъ шуда буданд.

Дар вақте ки мо ба Регистон расидем, бомҳои мадрасаи Дорушишифо ва ҷомии Поянда аз тамошобинҳо пур шуда буд. Дар зери девори масҷиди Поянда ҳам одамон дуқатора-сеқатора менишастанд. Мо бо вучуди барвақт омаданамон аз ҷоҳои боб монда будем ва ба умеди ҷои хубтар ёфта нишастан аз пеши қатори одамҳо ба тарафи шарқи майдон рафтем. То пеши тӯпҳои калон ягон ҷои холи набуд. Бо таклифи Пирак мо ба тарафи тӯпҳо гузашта ба болои яке аз онҳо поҳоморо ба замин дароз карда нишастем. Баъзе тамошобинон оҳиста-оҳиста «он ҷо нанишинетон, ба тӯпҳои ҷаноби олии беодобӣ мешавад» гуфта бошанд ҳам, сарбози посбон ва пешхизматони амир ва кушбегӣ, ки ба арк даромада-баромада истода буданд, ба ин кори мо чизе нагуфтанд. Зоҳиран, онҳо як чизи бекора будани он тӯпхоро медонистанд.

Дар ҷои нишастии мо дарвозаи арк ва болои Тахтапул намуда меистод. Аз беруни дарвозаи арк ба болои Тахтапул як занҷири калоне кашида шудагӣ буд. Пирак он занҷирро дида гуфт:

— Агар имрӯз «дарихона» мешуда бошад, он занҷирро мебардоранд ва хуб тамошо мешавад ва агар «дарихона» намешуда бошад, он занҷир то пешин ба ҳамин ҳол меистад ва аҳли дарихона ҳам умедашонро қанда аз Регистон гашта мераванд.

Аз миён фурсате нагузашта ду фаррош аз дарвозаи арк давои баромада занҷирро дукаса бардошта дар та-

рафе гундошта монданд. Баробари ин кор аз тарафи гарби майдони Регистон — аз тарафи шимол ва ҷануби кӯчан калон, ҳам аз байни дӯкӯнҷаҳои хӯрок ва мевафурушӣ саворҳо асп давонда омаданд. Инҳо ҳам сипоҳиёни дарборӣ буда, аз рӯи ҷомаҳои зарбафту шохиву атласу адрасашон миёнашон бо камарҳои тиллопулак ё нуқрагин бастагӣ буд. Дар поҳшон мӯзаҳои америкӣ ва дар сарашон дасторҳои сафеди шалғамӣ баста шуда буд. Дар миёни баъзеи онҳо шамшерҳои ғилофтиллоӣ ё нуқрагин ҳам ҳамонл буд. ↘

Дар ҷилави ҳар қадоми инҳо як ҷавони тануманд ҳам, ки бо либосҳои оддӣ, аммо миёнаш аз рӯй бо фӯта бастагӣ буда, ба сар телпак ва ба пой мӯзаи булғорӣ дошт, медавид ва ҳар қадоми он ҷавонон аспҳои ғайри аспӣ хӯчанни худшошонро ба тумшукаш зада мехостанд, ки аспӣ хӯчанни худро пеш гузаронанд ва баъзеи инҳо аз ҷилави аспӣ хӯчаннашон гирифта пеш мекашиданд ва агар асп бадраҳӣ ва бадгардӣ карда тӯдан аспиро дарронда пеш гузаштанро нахоҳад, он ҷавон бо овози баланд «ҳа, фалонӣ, соҳибатро фалон кунам» гӯён як ҳақорати қабехи кӯчагии чапанона мекунад. Инро шунида тамошобинон қадқосзанон мекашиданд. Аммо ин ҳақорат, ки бевосита ба соҳиби он асп мерасид, ба домони «бузургвории ӯ» ҳеҷ гарде наменишонид. Чунки ҳаман ҳавос ва диққати ӯ дар ин банд буд, ки аспаш аз аспӣ дигар ҳампешагонаш гузашта ба дами Тахтапул пештар расад. ✓

Вақте ки саворон аз асп фуромаданд, як каси ҷомаи зарбафтнӯш, ки миёнаш аз рӯй бо камари тиллопулак бастагӣ буда, дар даст асон зарҳалинакши куббатилло дошт ва бар болои оstonаи дарвозаи арк ба асоияш такъя карда меистод, асоияшро, чунон ки як касро мезада бошад, ба ҳаво бардошт ва бо он асо сипоҳиёни аз асп фуромадаро таҳдид карда бо овози ғафс фаръёд кашид:

— Ясав (тартиб)-атонро ниғаҳ доред, вагарна адаб-ҷӯб мехӯред!

Бо шунидани ин овоз сипоҳиёни аз асп фуромада, ки мехостад дар пиёдагӣ ҳам аз якдигар пеш гузаранд, суст шуданд ва ба тартиб даромаданд: аввал зарбафтнӯшон, аз дунболи онҳо шохивушон ва баъд аз он

атласу адраспӯшон қатор шуда оромона ба арк барома-
да рафтанд. Он одами асонокро удайҷӣ меномиданд,
ки вазири ташрифот гуфтан аст.

Қавонони чилавдор баъд аз фууромадани хӯҷаини-
хошон худхошон ба он аспҳо савор шуда бо тозиёна
ба сари аспӣ якдигар мекӯфтанд, ки пеш гузаранд,
инҳо бо ҷангу ҷидоли кӯбкоритозона (бузкашона) ба
зери девори мадрасан Дорушшифо рафтанд, думи асп-
хошонро ба девори мадраса ва сарҳои онҳоро ба пеш —
ба тарафи майдон карда дар паҳлуи ҳамдигар қатор
истоданд ва ҳар ҷавоне, ки чолоктар ва аспаш зӯртар
буд, дар аввалтари қатор ба Тахтапул наздиктар ҷо
гирифт ва ноӯхдабаротарон поинтар — аз арк дуртар
рафтанд. Инҳо саис (аспбон)-ҳо буданд ва барои боло-
тар истодан ба ин сабаб ҷандала мекардаанд, ки дар
вақти аз Арк фууромадани хӯҷаинашон ӯро пештар
аз дигарон ба асп савор карда, аз дигарон пештар аз
Регистон баромада раванд.

* * *

Баъд аз ба арк баромада рафтани сипоҳиён бо му-
зыкаи ҳарбӣ аскарони саворан амир аз казармахошон
ба Регистон омаданд. Номӣ умумии ин аскарони са-
вора «Қафқоз» буда, дӯхти либосхошон умуман ба шак-
ли либосҳои мардуми Доғистон ва Қавкази Шимоли
буд. Аммо назар ба ранги либосхошон ҳар даста «кубан-
ски», «тверски», «турк» барин номҳои ҷудогона мегирифт.
Либоси ҳар даста ранги алоҳида дошта, умуман либос-
хошон онҳоро аз ҳарбиҳо зиёдтар ба артист ва артистка-
ҳои цирк монанд карда буд. Инҳо тамоман казармани-
шин буда, казарман инҳо, амир дар кучо ки бошад, ба
наздикии боргоҳи ӯ тайёр карда мешуд ва ба кӯча ба
тарзи хусусӣ баромада гаштани инҳо мумкин набуд.

Дар ҳайати аскарони «Қафқоз» бачагоне буданд,
ки калонтарини онҳоро аз 18-сола болотар таҳмин кар-
дан мумкин набуд ва аз ин аскарон синни кадомашон,
ки аз 18 гузарад, аз асп фууроварда ба ҳайати сарбозони
пиёда дохил мекарданд. Муддати «хизмати ҳарбии»
сарбозони пиёда бошад, то охири умрашон, то мурда-
нашон буд.

Аскарони савора баъд аз он, ки бо музыка ба арки амир салони низомӣ доданд, аз майдони Регистон баромада рафтанд. Пас аз рафтани онҳо ба Регистон сарбозони пиёда даромаданд.

Умуман сарбозони пиёдаи амир ду қисм буда, қисми якуми онҳоро «шанбегӣ» ва дуюмашонро «сешанбегӣ» меномиданд. Шанбегӣҳо ҳар ҳафта дар рӯзҳои шанбе, якшанбе ва душанбе, «сешанбегӣ»-ҳо дар рӯзҳои сешанбе, чоршанбе ва панҷшанбе — ҳар ҳафта серӯзи пагоҳонӣ ба ду соат машқ кардан маҷбур буданд, дигар вақтҳои инҳо ба қаровули, ба бегорӣ (хизмати маҷбури) саркарда ва юзбошиҳо ё ин ки ба корҳои хусусии худашон сарф мешуд.

Яроқи шанбегӣҳо милтиқи дунболопури яктиран русӣ — берданка буда, онҳо казарманишин буданд, яъне баъд аз машқ яроқхошонро дар казарма монда, касе ки навбати посбонӣ надошта бошад, ба бегорӣ ё ба ҳар ҷо ки хоҳад, мерафт, фақат дар рӯзи машқ ба соати муайян ба расида омадан маҷбур буд.

Яроқи сешанбегӣҳо милтиқи болопури яккатир буд, ки тираш аз даҳонаш бо сунба ҷой карда мешуд. Инҳо казарма надоштанд, инҳо ба тарзи пароканда аз сарое хучраеро иҷора гирифта менишастанд. Милтиқи инҳо дар дасти худхошон буда, ба саришта карда нигоҳ доштани вай худхошон маҷбур буданд.

Сешанбегӣҳо баъд аз машқ бештарин вақтхошонро ба бегорӣ — ба хизмати маҷбурии бемузди саркардаҳо ва юзбошихоишон сарф менамуданд. Агар аз ин кор фориғ шаванд, барои таъмини маишати худ мардикорӣ, кӯҳнадӯзӣ ё ягон кори дигари саридастӣ мекарданд.

Либоси рӯи сарбозони пиёда умуман низомимонанд буда, дар тобистон кулӯҷаи (телогрейка) сафед ва дар зимистон сиёҳ буд. Дар пояшон шалвори мешӣ ва мӯза буда, ба сар телпақчаи сиёҳ мепӯшиданд. Сарбозони пиёда либосҳои низомашонро дар вақти машқ аз рӯи либосҳои миллиашон (чома, курта, лозимӣ) мепӯшиданд, ки ба назари кас хеле тануманд ва фарбеҳ менамуданд. Дар вақти фароғаташон аз машқ, дар либоси оддӣ гаштан мегирифтанд.

Сарбозҳо умуман ҳар моҳ 20 танга (3 сӯм) моҳона мегирифтанд. Дигар ба онҳо на хӯрок медоданд ва на

از کتاب «بخارا» - تالیف صدرالدین عینی

رئیس فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی تاجیکستان

زن مرد گردیده

پس از طبع داستان «کفش پیش پامانی حضرت خواجه ابوبان» (در شماره گذشته) ، عده‌ای از خوانندگان تقاضا کردند که بخش‌های دیگری از کتاب «بخارا» - اثر صدرالدین عینی - را چاپ کنیم .
اینک قطعه «زن مرد گردیده» را که داستان مستقلی است از نظر خوانندگان میگذرانیم و امید داریم از شماره اول دوره هفتم (شماره سال نو) داستان «دختر ناکام» را که حکایتی است بسیار جالب و نسبتاً مفصل از کتاب مزبور نقل کنیم .

مرا - گفت ملا رحمت - این تاجستان یکی از بای (۱) های بخارا که برای بیله خری به مرغلان میرفت به خود میرزا (روی خط نسویس) کرده همراه خود برد . کارخانه بیله خشک کتی خوجه تین (۲) من در شهر مرغلان در کنار یک جوی آبشاری واقع شده بود . در درآمد (۳) کارخانه ، خانه ، ایوان و بالاخانه ای بود ، که ما در آنها خواب و غیز میکردیم . دیگر طرفهای کارخانه را بوغخانه (۴) بیله بوغدهمی ، انبار های بیله گذاری برین (۵) بناها فرا گرفته بودند . در میانه جای کارخانه رفیقه های بالای هم که در زبان آنجا ویرا «سویچک» مینامند بنا یافته بود . در آن رفیقه ها بیله های بوغ داده را برای خشک کردن بین میکردند .

در آن کارخانه یک جوان بخارایی دیگر بود ، که شب و روز در آنجا در بالای بیله های خشک و تر باستانی میکرد . غیر از من و آن جوان پاسبان دیگر همه کارکنان و کارگران آن کارخانه مرغلانی بوده ، بیشترین کارگران (مرد کاران) را زنان ، دختران و پسر بچگان خرد سال تشکیل میکردند . کارگر مردان در بیله بوغدهمی و برکشانی (۶) مشغول بوده ، زنان ، دختران و پسر بچگان خرد سال از صبح تا شام در زیر و بالای رفیقه ها کار کرده ، بیله ها را به غیل ها (۷) جدا میکردند و بیله های آفت زده را از میان بیله های درست چیده (۸) میکردند .

۱ - بای - ۲ - خوجه تین - صاحب - خواجه - از باب

۳ - در درآمد - در مدخل ۴ - بوغخانه - معنی که بیله را

با بخار خشک میکند ۵ - برین - مانند ۶ - برکشانی !

۷ - غیل ها - قسمت ها ۸ - چیده - برمی چیده

пӯшок. Либосҳои низомиашон ҳам ба ҳисоби ҳамон моҳона нарх карда дода мешуданд. Фақат шанбегиҳо вақте ки дар казарма посбон шаванд, рӯзе як бор ҳар даҳ кас як лаган ярма мехӯрданд (фақат дастаи «Қафқоз» аз ин мустасно буда, либос ва хӯрокашон ба ҳисоби подшоҳӣ дода мешуд).

Дар рӯзе, ки ба Регистон рафтем, навбати машқи беҳтарини сарбозони пиёдаи амир — шанбегиҳо буд. Асбоби музыкаи инҳо монанди дӯхул, най, сурнай ва санҷ (ду лаъличаи ба ҳам задашаванда) — асбоби миллӣ буд. Инҳо баъд аз он, ки бо музыкашон ба рӯ ба рӯи арки амир ҳавои низоми навохта саломи низоми доданд, дар Регистон саф кашида истоданд.

* * *

Дар ин вақт чор бандиро аз зиндон оварданд, ки дастҳои онҳо ба пушт бастагӣ буданд. Онҳоро шабгардони миршаб, ки либосҳоиашон оддӣ буда, дар даст себандҳо (калтакҳои дарози себанддор) доштанд, посбонӣ карда меомаданд.

Ман ба ҳаяҷон омада аз Пирак пурсидам:

— Магар инҳоро мекушанд?

— Не, — гуфт ӯ, — инҳоро бо чӯб қазо медиҳанд, — ва илова кард, — дастони кушташавандагонро ба пеш мебанданд, на ба пушт.

Бандиҳоро аз байни сафи сарбозон, ки монанди кӯчабоғе кушодагӣ дошт, гузаронда, ба Тахтапул бароварданд ва дар охири Тахтапул дар наздикии остонаи дарвозаи арк нигоҳ доштанд ва ба болон сари онҳо миршаб, ки дар даст табарзин дошт, омада рост истод. Шабгардони себанддор ба тарафи пойни бандиҳо дар рӯи Тахтапул қаровул истоданд. Мирғазабҳо (ичрокунандагони ғазабӣ амир) омада ба рӯ ба рӯи миршаб аз тарафи дигари бандиҳо саф кашида истоданд. Як мирғазабӣ дигар як бағал чӯбӣ якунимгазии илғайро оварда ба пеши назари бандиён партофт ва худ дар қатори мирғазабони дигар рафта рост истод.

Кушбегӣ (сарвазир), ки дар зери либосҳои расмӣ худ дар суфачаи даруни дарвозаи арк менишаст, аз ҷояш фуromaда омада ба болон остонаи дарвозаи рост

истод ва коғазеро аз бағали худ бароварда аз назараш гузаронид ва яке аз бандиёро ба одамони худ ва аҳли дарбор, ки дар дарун ва беруни дарвозаи арк саф кашада рост истода буданд, нишон дода пурсид:

— Ин бандӣ Аҳмад аст ё не?

Ҳамаи он одамҳо бо овози баланд ҷавоб доданд:

— Ин Аҳмад аст ва куштанбоб аст!

Аз тамошобинон як одами миёнсол, ки ба мо наздик нишаста буд, пиққос зада оҳиста хандид ва худ ба худ зери лаб гуфт: «Ин одамҳо ин банди бечораро дар хоби шабашон ҳам надидаанд».

Ман аз он одам оҳиста пурсидам:

— Пас сабаб чист, ки кӣ будани он бандиро аз ин одамҳо мепурсанд?

Он одам аз ҷояш гежида ба ман наздиктар омад ва оҳиста ҷавоб дод:

— Баччем, ту ҳоло хурдсол мебошӣ, маънии ин корҳоро намефаҳмӣ, ин корро «ҳикмати подшоҳӣ» мегӯянд, он одам паҳлунишини худро зери чашм аз назар гузаронида, зоҳирон, баъд аз он ки ба гапи вай диққат накардани дигаронро фаҳмид, давом кард:

— Дар ин гуна мавридҳо бисъёр шудааст, ки қушбегӣ ва миршаб аз амир фармони бо ҷуб ҷазо додан ва куштани касеро гирифтаанд, баъд аз он, аз он маҳкум пора гирифта ёро озод карда, ба ҷои вай як бечорани дигарро оварда задаанд ё куштаанд. Ин пурсиш барои пешгирифтани аз ҳамаи гуна сохтакорихост. Ва ҳол он, ки ин одамон на бандиро мешиносанд ва на ҷӣ будани гуноҳи ёро медонанд.

— Пас гуноҳи ин бандиён ҷӣ бошад? — ман боз пурсидам.

— Гуноҳи инҳо агар ба ҷои гунаҳгори дигар оварда нашуда бошанд, маълум аст, — гуфт он одам ва эзоҳ дод, — бояд инҳо деҳқононе бошанд, ки ба сабаби нобудагӣ молиқети подшоҳиро — андозро дода натавонида бошанд ё ин ки ба ҳокиму қонҳои вилоятҳо саркашӣ карда бошанд ва агар гуноҳашон бисъёр калон бошад, бояд духтарашонро ба духтарёбони амир насупурда бошанд ё розӣ нашуда бошанд, ки писарашонро одамони амир оварда ба ӯ пешкаш карда, баъд аз он ба

чиркобхонаи сарбозони «Қафкози ӯ» дароварда нигоҳ доранд, дигар чӣ гуноҳ медоштанд инҳо?

— Аҷаб нест, ки дузд бошанд? — гуфт Пирак.

Он одам зери лаб хандида оҳиста ҷавоб дод:

— Мумкин аст. Аммо бештарин дуздон дар рӯзи дастгир шуданашон, бисёр дер монанд, баъд аз ягон моҳ дар зиндон хобидан ба воситаи ришваву пора халос шуда боз дар паи кори худ (дузди) рафтани мегиранд.

Қушбегӣ, баъд аз «муайян намудани кӣ будани бандӣ» ба мирғазабон ишорате кард. Онҳо либоси рӯи он бандиро кашиданд. Як мирғзаби қадпасти ғалча ӯро ба пушташ гирифта ҳам шуда истод. Ду мирғзаб аз тарафи пеши бандибардор дастҳо ва поҳои он бандиро маҳкам нигоҳ доштанд. Як мирғзаб куртаи бандиро барзада ба гарданаш оварда монд, ки тахтапушташ аз паси гардан то зери миён тамоман кушода шуд. Ду мирғзаб ду ҷӯби илғайро ба дасташон гирифта, дар ду тарафи бандии пуштбараҳна рост истоданд.

Дар ин вақт музыкантҳои сарбозон дар ҳавои яккарез асбобҳои музикаи миллиро ба навохтан даромаданд, ду мирғзаби ҷӯбдор аз ду тарафи бандӣ ба пушти бараҳнаи ӯ *задан гирифтанд. Онҳо бандиро, чунон ки оҳангарон дукаса шуда оҳанро бар рӯи сандон бо хонск мекӯфта бошанд, бо навбат саҳт мезаданд ва дар вақти аз пушти бандӣ бардошта шудани ҷӯби як мирғзаб ҷӯби мирғзаби дигар омада ба ҷои вай мерасид.

Бандӣ фаръед мекард. Аммо дар зери садои музикаи сарбозӣ чӣ гуфтани ӯ ба тамошобинон маълум намешуд. Тамашобинон ҳаминро медиданд, ки дар вақти бардошта шудани ҳар ҷӯб пӯстпораҳои пушти бандӣ ба он ҷӯб часпида аз ҷояш мехест ва аз ҷои қароҳат чакраҳои хун ба ҳар тараф пош мехӯрданд.

Баъд аз 75 ҷӯб зада шудан бо ишорати қушбегӣ ҷӯбҳо дар ҳаво боз истоданд ва бандибардор бандии маҷрӯхшударо ба замин партофт. Ӯ монанди мурда дар пеши пой миршаб ва мирғазабон мехобид. Ду мирғзаб аз поҳои маҷрӯҳ кашола карда, ӯро ба тарафи даруни дарвозаи арк бурданд.

— Ақнун ӯро дар обхона (зиндони даруни роҳрави арк) андохта ҳаёс мекунанд, — гуфт он одами миёнсол, ки ба мо наздик нишаста буд.

Навбати ҷазо додани се банди дигар расид, онҳоро ҳам ягон-ягон монанди банди аввал зада ба обхона бурданд ва навбати машқи сарбоз расид.

* * *

Саркардаи сарбозон ба воситаи карнайчин худ бо карнай як фармон дод. Командирҳои майда мувофиқи он фармон ба тӯдаҷаҳон худ забони фармон доданд. Забони командадихи онҳоро мо намефаҳмидем. Мегуфтанд, ки ба «забони русӣ фармон медиҳанд». Аммо русидонҳо мегуфтанд, ки «забони командадихи он командирон ба забони русӣ ҳеҷ монандӣ надорад».

Забони командадихӣ ҳар чизе, ки бошад, сарбозҳо бо вай ҳаракатҳои гуногун мекарданд. Як тӯдаи ҳашт-каса бо яккақдам аз пеши мо мегузашт. Командир аз пушт бо овози баланд мад кашида фармон дод:

— «Наме-истӣ!»

Тӯда бо шунидани ин фармон қадами худро тезтар карда рафтаи гирифт. Командир оташин шуда давои давои ба пеши тӯда гузашт ва тӯдаро аз роҳ рафтаи боздошта ба рӯи ҳар қадоми онҳо якторсакигӣ зад ва ба онҳо гуфт:

— Падарлаънатҳо, як сол аст, ки ёд медиҳам, ёд намегиред, — ва боз мад кашида, аммо бо овози пасттар гуфт, — вақте ки «наместӣ» гӯям, истетон!

Яке аз тамошобинон ба дигаре гуфт:

— Маълум мешавад, ки маънии забони русӣ чаппаи забони тоҷикӣ будааст, дар мо агар ба касе гӯянд «наместӣ», маъниаш «рафтаи гир» гуфтаи аст. (Баъдҳо ба ман маълум шуд, ки ин команда дар русӣ «на месте» будааст.)

Баъд аз ба поён расидани машқи майдатӯдаҳо карнайчи бо фармони саркарда як командаи умумӣ дод. Майдакомандирон мувофиқи он фармон ҳама баробар ва якбора ба тӯдаҷаҳон худ, фаръед кашида фармон доданд:

— Лапле-чу! (ба ҷои «на плечо»).

Ҳаман тӯдаҳо милтиқдошонро ба китфашон гирифтанд ва бо як фармони дигар ҷортагӣ катор шуданд. Музыкаи давои «марш» навохт ва сарбозҳо ҳам бо командаи «марш!» аз майдон баромада ба тарафи майдони

машқи беруни шаҳр рафтанд. (Ман тартиби сарбозмашқ-дихии командирони амирро дар қисми дуйӯми «Дохунда», дар бобати «Яҳудии кӯзакаш» ба тарзи мисол акс кунондаам.)

* * *

Баъд аз холи шудани майдони Регистон аз сарбозон, таомфурӯшоне, ки таомҳои худро дар даст дошта дар он тарафи кӯчаи пеши майдони Регистон дар қатори тамошобинон рост истода буданд, якбора ба тарафи майдони Регистон давиданд, дар дасти баъзе аз онҳо лаганҳои пур аз калла-поча, дар дасти баъзе лаълии пуршахлут⁶⁶ ва ҳасиб, дар дасти баъзеи дигар дег ва кӯраи тухмбаракпазӣ ва монанди инҳо буд. Инҳо якдигарро паҳлу зада пеш медавиданд, ки дар майдон барои худ ҷои хубтар ва созтарро ба даст дароранд.

Дар ҳамин вақт аз раҳрави арк «дарихоначиён» намудор шуданд, ки онҳо бо рухсати «ҷаноби олий» ба хонаи худ бармегаштанд. Бо намоён шудани онҳо саисҳошон асҳошонро давонда ва барои пеш гузаштан аз якдигарашон бо ҳам задухӯрд карда ба пеши Тахтапул расиданд. Сипоҳиёни «дарихоначӣ» аз якдигар пеш давида ҳар кадоми онҳо кӯшиш мекард, ки аз ҳампешааш пештар ба аспаш савор шуда, аз Регистон пештар барояд. Чунки ин кор дараҷаи қобилияти ҳарбии онҳоро нишон меодааст.

Дигар дар ин вақт, ба фаръёд карда «ясава (тартиб)-ро нигоҳ дор!» гуфтани удайчӣ касе гӯш намедод — сипоҳиён ба сари аспи ҳамдигар зада мехостанд, ки ҳампешаи худро пас монанда худ пештар асп давонанд ва дар ин задухӯрд аспҳои онҳо ба баъзе таомфурӯшон бармехӯрданд, ки лаганҳои онҳо чаппа шуда таомҳои фурӯшиашон ба замин мерехт. Он гуна таомфурӯшон бо ғур-ғур он сипоҳиро дашном дода, таоми хоколуда шудаашонро аз замин гирифта, хокҳои бо нами таом лойшударо бо остинашон пок карда дигарбора ба лаган андохта барои хӯрандагон тайёр мекарданд.

То баромада рафтани сипоҳиён аз майдон, таомфурӯшон он майдонро то пеши тахтапул бо лаган, кӯра ва бо дегу табақи худ пур карданд. Дар он вақт Регистон аз майдони пеши қасри подшоҳӣ зиёдтар ба май-

дони таомфуруши сайри Файзобод, ки дар атрофи хонақоҳ ташкил меёфт, монанд шуда монд. (Таомфуруши сайри Файзобод дар аввалтари ин қисми «Еддоштҳо» тасвир ёфтааст.)

Лекин таомфурушон ҳанӯз осуда нашуда буданд, онҳо акнун рӯи қори таомфуруши худро рост карда буданд, ки аз тарафи Болон Ҳавз машқобони арқ пайдо шуданд. Ҳар кадоми онҳо ба болон зини васеи ҷӯбини ҳар ҳари маст ду машқ обро бор карда пеш мебаранд. Ҳарҳон маст монанди «дарихоначиён» дар давидан аз якдигар рашқ карда гӯшу гардани якдигарро газида ба ҳамдигар лағад паронда арросзанон пеш медавиданд. Ҳарҳо бо ин ҳаракати худ ба сари таомфурушон он балоеро, ки аспҳои сипохиён оварда буданд, барзиёд карда меоварданд.

Дар он миён қори як қалла-пачафуруш диққати маро ба худ бисёртар кашид: як хӯранда омада ба пеши он қалла-пачафуруш нишаста буд, ки ҳари машқобе лагани ӯро лағад зада чаппа кард. Фурушанда машқобро нафринкунон бо дасти росташ аз домани харидор маҳкам медашт, ки вай хеста наравад ва бо дасти чапаш поҷаҳон ба замин пошхӯрдаро гундошта лойҳои онро ба лаби лаган молида «поқ карда» ба пеши харидор тақдим мекард. Дар қатори машқобро дашном додан «бомаза» будани поҷаҳон худро ҳам таъриф мекард.

* * *

Мо аз Регистон баромадем. Пирак ба ман гуфт: — Имрӯз одамкушӣ нашуд. Биё, ки ба ту кушишхонаи одамро нишон диҳам. Агар хоҳӣ, худат ягон вақт омада одамкуширо мебинӣ.

Ман қабул кардам ва мо ҳар ду аз майдоне, ки пайваста ба майдони Регистон буда, дар вай мевафурушон дар замин ё дар дӯкӯнҷаҳон қаппагӣ менишастанд, гузашта ба гӯшаи ғарбӣ шимолӣи он майдон расидем. Дар он ҷо як ҷуқури лойдон буд, ки дар вақтҳои бориш оби барфу борони Регистон ва атрофи он дар вай гун мешудаст. Ҳар вақт ки он ҷуқурӣ бо лойҳои тағишӣи оби барфу борон нур шавад, мардуми он ҷо лои сиёҳи бадбӯи вайро қанда бароварда ба атрофаш мепартофтаанд. Ҳамон рӯзҳо ба тозагӣ

канда будаанд, ки ба бӯи лои сиёҳи пӯсидаи он чуқур ва атрофи он тоқат кардан мумкин набуд ва бадбӯии он ҷо аз бадбӯии кушишхонаи пеши мадрасаи Мири Араб монданӣ надошт.

Аз рӯи эзоҳи Пирак одамонро дар лаби ҳамин чуқурӣ мекуштаанд, ки хунашон ба ҳамин лойдон шорида мерзфтааст. Пирак дар ҳамон лаби чуқурӣ истода хонаеро, ки дар баландии арк буда, даричаи шишанокаш ба тарафи майдони Регистон кушода мешуд, нишон дода гуфт:

— Амир пагоҳонӣ дар ҳамон хона, ки «саломхона»-аш меноманд, нишаста, саломи аҳли дарборро қабул мекунад ва аз ҳамон дарича ба Регистон нигоҳ карда машқи сарбоз, ҷазо додан ва кушта шудани одамонро тамошо мекунад.

Дар атрофи он чуқур ва андак дуртар аз он ресмон (арғамчин)-фурӯшон дар замин нишаста молхӯшонро ба пешашон паҳн карда мефурӯхтанд, дар рӯ ба рӯи он чуқурӣ дар девори бинои Болои Ҳавз ҳам чанд дӯккончаҳо буданд, ки дар онҳо низ ресмон (арғамчин) фурӯхта мешуд. Пирак онҳоро ба ман нишон дода гуфт:

— Як шоири бекормонда мазмуни дар як ҷо воқеъ шудани кушишхонаи одам ва бозори ресмонро ба кор бурда шеъри зеринро гуфтааст:

Дил бурда аз кафам санами ресмонфурӯш,
Ерон, кунун сари ману бозори ресмон!

(Дар Бухоро «бозори ресмон» киноя аз кушишгоҳи одам буд.)

ҲОҶЯ ЗОҚИРБОН ҒУЗАҶАЛЛОБ ВА ҚАМПИРИ ҲАҶТОДСОЛА

Як рӯзи душанбе буд, ман дар лаби ғарбии сахни берунии мадрасаи Мири Араб дар рӯ ба рӯи дарвозаи Масҷиди Қалон менишастам. Он рӯз бозори ғуза ором буд. Шояд ба сабаби фардои рӯзи бозори қалон буданаш бошад, он рӯз дар он ҷо на харидор буд, на фурӯшгор. Фақат чанд қанор ғуза дар бозор мехобиданд, ки гӯё мунтазири кашонда бурдани соҳибашон (ягон ҷаллоб) буданд.

Дар лаби сахни мадраса, дар наздикии ҷое, ки ман нишаста будам, қанор паҳн карда се кас ба рӯи вай нишаста ҷой менӯшиданд ва нон меҳӯрданд. Яке аз онҳо Ҳоҷӣ Зокирбой ном гӯзаҷаллоби машҳури гулобиёнӣ буд, ки умраш аз шаст гузашта ба 70 наздик расидагӣ барин менамуд. Нони аслии ин одам Зокирбой бошад ҳам, соли гузашта ба сабаби ба зиёрати Макка — ба ҳаҷ рафта омаданиш ба нони ӯ як калимаи «ҳоҷӣ» ҳам ҳамроҳ шуда буд, дуйӯмӣ аз он се нафар, як ҷавони 22-сола буд, ки акнун мӯйлаб сабз карда буд, нони ин ҷавон Ҳошим буда, аз ҳамсояҳои Ҳоҷӣ Зокирбой мазкур, аз дехан Гулобиён буд. Ин ҷавон дар бозори гӯза паллабардорӣ мекард ва дар вақти набудани тарозудор тарозудорӣ ҳам аз дасташ меомад. Ҳоҷӣ Зокирбой Комилҷон ном писар дошт, ки бо гичдувониҳои мо ошно буда, ба хучрани Мулло Ҳомиди савтӣ рафтуомад мекард ва ҳаваси дарسخонӣ ҳам дошт, ба ин муносабат ман ба қорхон ӯ як дараҷа ошно шуда будам:

— Гичдувониён Ҳоҷӣ Зокирро дар гӯзаҷаллобӣ «бисёр ноинсоф буд» мегуфтанд ва илова мекарданд, ки «аммо баъди ба ҳаҷ рафта омаданиш аз гуноҳҳои тавба карда» шайхҳо барин «худотаре ва парҳезгор шудааст». Ман ҳам монанди гичдувониҳои мо аз ҳаҷ одами покиза шуда омадани ӯро бовар мекардам.

Сейӯми он одами Муроди пахтакаш ном як одами 70-солаи «оматҳамидаи сафедҷехрани доғиқунҷидақдор» буда, чинхон рӯяш пусти себи хомхушкро ба назар намоён мекард. Ин одам дар вақти ҷавонииш пахтакашӣ мекардаст ва баъд аз дасту миёнаш аз қор баромадан ба бозори гӯза ба қаровули даромадааст.

Ҳоҷӣ Зокир дар вақти ҷойнӯшӣ аз сафари худ ба ҳаҷ гап мезад, дар Мадина қабри пайғамбарро ҷи гуна зиёрат карданишро, дар Макка ба хонаи Қалба ҷи гуна даромаданишро ба ҳамсӯҳбатони худ ҳикоя мекард, назар ба қавли ӯ, ки аз шайхони арабҳо нақл мекард, «ҳар кас, ки ба хонаи Қалба дӯрояд, аз ҳаман гуноҳонаш талмонан пок шуда, аз модар нав зондагӣ барин мешудаст».

Дар ҳамин вақт ба бозори гӯза як кампир омад, ки ба сар фаранҷи пори-поришуда ва дар даст ҷоше дошт. Ӯ як ҳари маслухро пеш андохта меомад, ки

бар болон вай дар як чувол тахминан се пуд барин
ғўза буд. Кампир ба бозор даромада дар он чо касе на-
буданро дида ба асояш такья карда ҳайрон шуда монд.

Ҳоҷӣ Зокир ба Ҳошим гуфт:

— Хез, ғўзаи ин кампирро баркашида ба чуволи
ман андоз. Лекин чунон баркаш, ки харчи имрӯза чою
нон ва пули ғўшт барояд.

— Агар рост баркаш мегуфтед, ба қон хизмат кар-
да меодам, Ҳоҷӣ амак,— гуфт Ҳошим,— лекин...

Ҷавон баъд аз «лекин» чизе нагуфт ва ба замин
нигоҳ карда монд.

— «Лекин дуздӣ намекунам» гӯй! Ҳамин тавр не?—
гуфта Ҳоҷӣ Зокир ба Ҳошим суол дод ва оташинона
давом намуд, — кай боз «Шайхи Барсисо»⁶⁷ шудӣ? Ди-
рӯз магар камакак дуздӣ кардӣ?

— Дуздӣ кардам ва баъд аз ин ҳам мекунам. Чун-
ки «дили ғўза сафед ҳам бошад, дили бозориғўзаги-
ён сиёҳ аст»— гуфтаанд. Дар миёнаи як тӯда қаллобон
ва тарозудорони сиёҳдил, албатта, дили ман сафед на-
мемонад. Лекин аз ин кампир дуздӣ намекунам,— гуфт
ҷавон бо оҳанги андак тунду тез.

— Чаро?— суол дод Ҳоҷӣ Зокир тааҷҷубкунон.

— Агар ин кампир кас медошт, ба ҳамин ҳоли аф-
тодагин худ ба бозор намеомад. Ин кампир чунон бе-
касе менамояд, ки агар зинда монад, танҳо пули ҳа-
мин ғўза харчи зимистонии ӯ мешавад ва агар мурад,
ба харчи ғўру кафанаш меравад. Ман қони ҷавон до-
рам. Ман аз дуздидани харчи зимистонии як кампири
барҷомонда ва аз дуздидани пули ғўру кафани ӯ метар-
сам,— гуфт ҷавон.

— Бисёр хуб! — Ҳоҷӣ Зокир қоман рӯяшро каш-
дан гирифта ва ҷавонро масҳара дошта давом намуд,—
дар воқеъ аз қони ҷавонат тарсиданат лозим аст. Аҷаб
нест, ки аз дуои бади ҳамин кампир дар худӣ ҳамин
шаб мурда монӣ. Аммо пирҳо қонсаҳт мешаванд...

— Хусусан баъди ҳаҷ карда «аз гуноҳҳо пок шуда
омадан»,— гуфт Муродпахтакаш сухани Ҳоҷиро бурида.

Ҳоҷӣ Зокир баъд аз «баракалло» — гуфта сухани
Муродпахтакашро таҳсин кардан сухани аввалин худро
давом дод,— «худам ғўзаи ин кампирро мувофиқи табъам
баркашида мегирам. Аввалаш ин ки ман аз дуои бади

— Дар деҳан мо Бозорча — Насими Хархӯр ном як кас буд. Ӯ харбоз буд ва харҳои хуби ҳангӣ нигоҳ дошта, дар миёнаи Бухорову Вобқанд ва Бухорову мазори Баҳоуддин кироқашӣ мекард. Соли гузашта ӯ ба як фалокат гирифта шуд — дуздон як роҳгузарро дошта ба замини ӯ, ки ҷуворӣ кишта буд, дароварда ҳама чизашро гирифта худашро кушта партофтаанд. Аз рӯи шарият ҳар ҷинояте, ки дар замини касе воқеъ шавад, агар кунандаи он ҷиноят маълум нашавад, соҳиби замин гунаҳгор мешудааст. Бинобар ин миршаб ӯро дастгир карда, ба зиндони Бухоро андохт. Дар муддати як сол харҳои ӯро, ҳам замини ҷуворӣ киштаашро бародараш фурухта барои халосии додараш ба миршаб хӯронд. Аммо ӯ халос нашуд. Имрӯз шунидам, ки аз амир ҳукми куши ӯ баромадааст. Имрӯз миршаб ба акаи Хархӯр гуфтааст: «Агар ҳамин шаб ду ҳазор танга оварда надихӣ, фардо пагоҳонӣ додари кушта мешавад». Лекин ӯ ду ҳазор танга он сӯ истад, ду ҳазор пули сиёҳ ҳам ёфта наметавонад.

Мурод пахтакаш дар охири ҳикояти худ гуфт:

— Агар ман амир мебудам, ба ҷои Насими Хархӯр Ҳоҷӣ Зокирбойро мекушам. Ин ҷаллоди бекорд ҳар рӯз хуни чандин деҳқонро мерезад. Охир «моли мӯъмин — хуни мӯъмин» гуфтаанд. Холо меҳаҳад, ки ин кампирро ҳам кушад...

Дар ин вақт фаръеди кампир шунида шуд, — ӯ мегуфт:

— Ман худам бадаста баркашида оварда будам. Дар тарозуи хурд баркашидам. «Дар бозор кам набарояд, ҳаққи тарозубон ва муштак ҳам барояд» гуфта касдан вазнин баркашида будам...

— Хуб, гӯй ки чӣ қадар буд? — гӯён «ту-ту» гуфта Ҳоҷӣ Зокир ба кампир дӯғ мезад.

— Якта-якта баркашидам. Дар тарозу санги чорьякӣ (дукилогӣ) монда баркашидам. Вақте ки ҳар тарозуро ба ҷувол меандохтам, дар як тараф як дона ғӯза мемондам. Баъд аз баркашида шудани ғӯза, он ғӯзаҳои барои гум нашудани шумур мондагихоямро шумурда дидам, як бистаку чор (24)-та баромад. Ин як бистаку чор чорьяк гуфтан аст. Охир, шумо 16 чорьяк баровардед.

Ҳоҷӣ Зокир кампирро ҳақораткунон ғўзаро ба чуволи кампир андохтан гирифт. Ӯ худ ба худ гуфт: «ба хизмат тўхмат» гуфтаанд, ки тамоман рост аст ва ба кампир хитоб карда гуфт:

— Магар ман барои туро фиреб додан соли гузашта чор ҳазор танга харҷ карда ба ҳаҷ рафта омадам? Ғўзаатро гирифта бар, манчалак? Баъд аз мурданат арбоби деҳаат фурухта ба ту ғўру кафан мекунад. Кампир суст шуд:

— Ман гардонда бурда наметавонам. Ҳар чи ки кунед — кунед, ман ба худо месупорам, — гуфт ӯ.

— «Ба худо месупурдааст», — гуфт Ҳоҷӣ Зокир худ ба худ ва ба кампир нигоҳ карда суханашро давом кунонид, — «Магар худо кори дигар надорад, ки аз пай ба амал овардани супориши ту медавад».

Охир Ҳоҷӣ Зокирбой баъд аз зорӣ ва илтиҷои кампир ғўзаро ба чуволи худ андохта, намедонам, чанд пул бошад, ба кампир дод. Кампир он пулро нашумурда ба нўги рўмоли сарбандаш баст. Чуволи холиро ба болои хар партофта вайро пеш андохта асозанон аз бозор баромадан гирифт. Ман гумон кардам, ки ӯ бе ёрмандии касе ба хар савор шуда наметавонад. Бинобар ин ба пеши ӯ давида рафтам, ки ба хараш савор карда монам.

Аммо ӯ қабул накард:

— Ман пир шудаам, бар болои хар нишаста наметавонам, чашмам сиёҳ меравад ва меғалтам, — гуфт кампир, — илоҳӣ худо ба ин нияти некат туро ба муродат расонад, — ғўён ӯ маро дуо кард ва дар ҳолате, ки аз чашмони хушкидааш ба рухсори пажмурдааш об мешорид, аз бозор баромада рафт.

Ман аз бозори ғўза баромада рост ба ҳуҷраи Пирак рафтам ва ба ӯ гуфтаҳои Муродпахташро нақл намуда, ӯро аз эҳтимоли фардо пагоҳонӣ кушта шудани Насими Хархўри бозорчагӣ хабардор кардам ва аз вай илтимос намудам, ки фардо пагоҳонӣ барои дидани одамкушӣ ҳамроҳи ман ба Регистон равад. Ӯ қабул кард, ман ба ҳуҷраи акаам рафтам, ҳушам дар сар набуд ва хаёлам ба кампир банд буд. Шаб хобам набурд, ҳар вақт ки чашмамо мепўшидам, ҳайкали фартути кампир дар ҳолате, ки гирьякунон ва асозанон аз бозор баромада мерафт, ба назарам намуда меистод.

Мо дар торикии рӯз ба Регистон расидем, азбаски жанӯз тамошобинон гун нашуда буданд, ҷои хуберо ба даст дароварда нишастем. Дар Регистон «тамошо» монанди дафъаи пештара сар шуд. Фақат соат 8 шуда бошад ҳам, занҷири болои тахтапулро намебардоштанд. Маълум буд, ки имрӯз «дарихона» намешуд. «Дарихоначиён» ҳам, ки ба даври пеши Регистон гун шуда нигарони бардошта шудани занҷир буданд, умедашонро барканда ягон-ягон пароканда гардида ба хонаи худҳошон баргаштанд.

Ман аз Пирак пурсидам:

— Модом ки ин қадар сипоҳӣ ба даруни арк роҳ наёфта баргашта рафтанд, имрӯз дар арк хизмати инҳоро кӣ адо мекунад?

Пирак хандида ҷавоб дод:

— Инҳо дар арк ҳеҷ хизмате надоранд.

— Пас чаро инҳо ба арк бо он шитоб, ҷобукӣ ва задухӯрд мебароманд? Ё магар дар ҳар бори ба арк баромадан аз амир инъоме мегиранд, ки барои вай медаванд?

— Ҳеҷ кадоми инҳо не!

— Ман намефаҳмам,— гуфтам тааҷҷубкунон,— охир, инҳо дар арк чӣ кор мекунанд ва амир ба инҳо чӣ кор дорад?

Пирак зери лаб хандакунон гуфт:

— Чунон ки он одами миёнсоли ношинос дар он дафъае, ки дар Регистон будем, гуфта буд, «ин қорро ҳикмати подшоҳӣ мегӯянд» ва ақли мову ту ба маънии ин гуна «ҳикматҳо» намерасад. Чизе ки ман пурсуков карда фаҳмида гирифтаам, ин аст, ки,— гӯён Пирак ба эзоҳ қардан даромад,— инҳо ба арк мебароянд. Удайчӣ ва шиғовул (ноби удайчӣ) инҳоро мувофиқи амалашон пасу пеш қарда, дар роҳрави дарози саломхона то масҷиди арк нигоҳ медорад. Амир, ки ба саломхона даромада дар пеши остонаи дари болои вай нишаст, ба дарбон як ишорат мекунад. Дарбони «рамузфаҳм» ҳам маънии ишорати амирро фаҳмида «хӯш, тақсир» гӯён ба тарафи раҳрав медавад ва дар он ҷо ба удайчӣ нигоҳ қарда бо овози баланд мегӯяд:

— Салом!

Удайчӣ бо шиғовул «дарихоначиён»-ро мувофиқи амалхошон даста-даста карда, бо навбат ба ҳавлии саломхона медароранд. Дар вақти ба ҳавли даровардани ҳар даста удайчӣ ба тарафи дасти рости он даста ва шиғовул ба тарафи чапаш мераванд. Вақте ки даста ба ҳавли даромада ба дари хонае, ки амир нишастааст, рӯ ба рӯ шуд, удайчӣ бо овози баланд ном ва амалҳои иштироккунандагонӣ он дастаро як-як гуфта барои салом ва дуо омадани онҳоро изҳор мекунад ва удайчӣ ва шиғовул бо дастони худ аз паси сари аҳли даста зер карда онҳоро ба таъзим намудан ишорат мекунанд. Аҳли даста аввал ҳам шуда ва баъд аз он нишаста, чунон ки намоз мехонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунанд.

Азбаски ба саломӣ ғулумони худ ҷавоб гардондан ба шараф ва бузургвории амир ҳалал мерасонад, барои ин қор амалдоре муайян ҳаст. Он амалдор, ки дар вақти салом дар пеши дари дахлези саломхона рост меистад, аз ҷониби амир бо овози баланд «Ваалайкумуссалом!» мегӯяд.

Шиғовул аз ҷониби аҳли даста бо овози баланд амирро дуо мекунад ва ба ӯ «муваффақият ва зафар» металабад. Баъд аз он удайчӣ ба аҳли даста бо овози баланд хитоб карда: «Акнун баргаштан гиред!» мегӯяд. Даста аз ҷо хеста пуштнокӣ роҳ рафта аз дарвозаи ҳавлии саломхона мебарояд.

Вақте ки ҳамаи дастаҳо ба ҳамин тарика салом дода баромаданд, удайчӣ онҳоро ба ҳавлии васеае, ки тахти амир дар пешгоҳи вай барпо карда шудааст, меғузаронад ва бар рӯи суфаи хиштфарши бепалос мувофиқи амалхошон болову поин менишонад ва фаррошҳо бо табакҳои сафоли бесир оши палав овардан мегиранд, «дарихоначиён» ба гирифтани он табакҳои ош аз дасти фаррошон бо якдигар талош мекунанд ва ҳар кас аз ҷояш нимхез шуда, аз як лаби табак дошта вайро ба тарафи худ мекашад ва басо мешавад, ки дар он миён табак шикаста ва ё чаппа шуда ош ба замин мерезад...

— Магар онҳо дар умрашон ош надидаанд, ки ин қадар ҷашмгуруснагӣ мекунанд? — ғӯён ман сухани Пиракро буридам.

— Эҳтимол таомҳое, ки ҳар рӯз дар хонаи онҳо пухта мешаванд, аз таомҳои оммавии ошхонаи амир бамазатар бошанд,— гуфт Пирак ва давом кард,— онҳо ин корро барои ин мекунанд, ки, назар ба қавли онҳо «оши амир табаррук» будааст ва ин гуна талош карда гирифтани вай ба амир хуш меомадааст. Лекин баъд аз ба даст даровардани ин оши «табаррук» касе аз ва намехӯрад, қисме аз вай дар вақти талош карда гирифтани «дарихоначиён» ба замин мерезад ва қисми дигараш ба ошхонаи подшоҳӣ баргашта рафта дар он ҷо нобуд мешавад.

Пирак дар охири сухани худ гуфт:

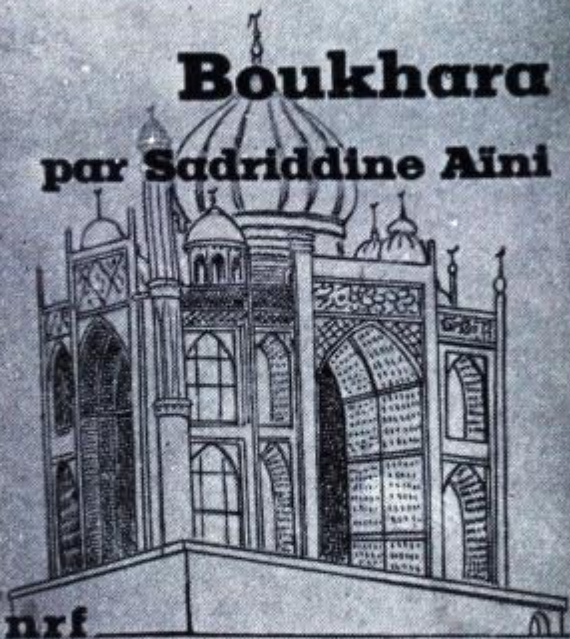
— «Дарихоначиён» баъд аз ошхӯрӣ ба раҳрав баромада ба лаби суфачаҳои зердевори менишинанд ва агар барфу борон борад ҳам, дар хестан аз он ҷо ва ба ҷои болопӯшидае рафтан ҳақ надоранд ва ҳар вақт ки «рухсати олий шуд», ба хонаи худ бармегарданд ва басо мешавад, ки ин рухсат то қариби вақти шом дер мекашад. Хуб аст, ки бо фуру рафтани офтоб дарвозаи арк баста шуда дигар «бе рухсати маҳсуси олий» касе ба арк на даромада метавонад ва на баромада. Вагарна мумкин буд, ки рухсати ба хонаи худҳошон баргаштани аҳли «дарихона» то нимаҳои шаб, балки то саҳар дер мекашид.

* * *

Баъд аз ба Регистон саф кашидани сарбозони пиёда се касро аз раҳрави арк ба дарвоза бароварданд, ки дастони ҳамашон ба пеш бастагӣ буд. Дар байни тамошобинон як ҳаяҷон, як чунбиш ва як шуввосзани сар шуд. Баъзеҳо бо сарчунбонӣ ва бо ним садон комузабонӣ аломати афсӯс нишон медоданд. Баъзеҳо дар ҷои худ бесаброна чунбида, гоҳ ба тарафи арк ва гоҳ ба тарафи бозори ресмон нигоҳ мекарданд, маълум буд, ки инҳо ба як тамошон фавқулodge мунтазиранд ва зудтар ба вуқӯъ омадани вайро хоҳонанд, баъзе дигарон бо ҳампахлуи худҳо дар бораи пешбандшудагон хунсардона гап мезаданд ва маълум буд, ки он кори шудани дар назари онҳо як кори оддӣ барин менамуд. Аммо ба ҳама ин маълум буд, ки он

LITTÉRATURES
SOVIÉTIQUES-2

Boukhara
par **Sadriddine Aini**

GALLIMARD

Муқован нашри франсавии «Еддоштҳо».

се нафар дастхошон ба пеш басташуда дар ҳамин 5—6 дақиқаи наздик кушта хоҳанд шуд.

Қушбегӣ бо одати муқаррарии ҷазодиҳӣ номҳои он се нафарро ягон-ягон ба забон гирифта ва дар ҳақиқат соҳиби ҳамон номҳо ҳамон одамҳо буданро аз ҳозирис-тодагон пурсида ва тасдиқ кунонда ҳукми кушро ба дасти миршаб дод. Миршаб он ҳукмномаро гирифта аввал бӯсид, баъд аз он аз сараш болотар бардошт, пас аз он ба чашмонаш молид ва дар охир бӯсида ба бағали худ андохт ва бо ишорат ба одамони худ фармон дод.

Дар паҳлуи ҳар як аз кушташавандагон ду ҷаллод гузашт. Ҷаллодон одамони кӯтоҳқомат, кӯтоҳчома буда, миёнашон аз рӯй бастагӣ, дар пояшон мӯзаи оддӣ ва бар сарашон телпакҳои ҷойдорин оддӣ буд. Рангу рӯи ин ҷаллодон гуногун бошад ҳам, чашмони ҳамашон монанди чашмони сағони девона даҳшатангез буд ва гӯё ки дар он чашмҳо ба ҷои сафедӣ ва сиёҳӣ хун шӯълаварӣ мекард.

Дар дасти яке аз ҳар ду нафар ҷаллод як калтакчан сарлӯндаи кӯтоҳдаста буда, дар миёни дигаре корди бо баиду ғилофе менамуд.

Атрофи бандиён ва ҷаллодонро шабгардони себанддор ихота карда гирифтанд ва аз ду тарафи ин даста шогирдпешагони шамшердори қушбегӣ ва миршаб ва ясавулони ҷӯбдастдори амир саф кашиданд. Миршаб табарзини худро ба даст гирифта ба пеши даста гузашт ва ӯ баъди аз Тахтапул ба майдони Регистон фуromaдан, гӯё ки ба пиёдагардӣ оби шикамаш кам мешуда бошад, ба асп савор шуд. Ва ҳол он ки аз Тахтапул то кушишгоҳ аз сесад қадам зиёдтар роҳ набуд.

Даста аз байни сафи сарбозон — аз ҷое, ки махсусан барои гузаштани вай кушода мондагӣ будааст, равон шуд. Мо аз байни тамошобинон як навъ карда пеш рафтем, то ки ҷӣ гуна шудани чеҳраи кушташавандагонро дар наздикии марг бинем. Чун ба гузаргоҳи даста наздик расида чашмамон ба рӯи кушташавандагон афтид, ман ва Пирак қариб буд аз даҳшат беҳуш гардида ба замин ғалтем. Зеро яке аз он бандиён, ки пешопеш мебурданд, Мулло Туроб буд, дуйӯм Мулло Бозор ном касе буд, ки Пирак ўро мешинохт ва ман ўро шахсан

нашиносам ҳам, кӣ будани ўро аз Пирак шунида будам. Бандии сейўро, ки аз ҳама қафотар мебурданд, мо шахсан намешинохтем. Лекин аз ҳикояи дирӯз аз Мурод пахтакаш шунидаам тахмин кардан мумкин буд, ки бандии сейўм Насими Хархӯр аст.

Мулло Туроб ва Мулло Бозор ба тарафи кушишхона мардона мерафтанд. Албатта, ранги рӯи онҳо ва феълу атворашон оддӣ набуд. Рангашон парида, гунаи хокистарӣ пайдо кардагӣ буд, аммо ҳаракат ва қадаммонашон мастона менамуд. Онҳо гӯё одамони пурзӯри даръёдаркаш буданд, ки бо нӯшидани шароби бисъёр аз худ нарафта ва нағалтида буданд, аммо бо зӯрии ҳамон шароб аз сар чӣ гузаронида истоданашонро муайян карда наметавонистанд ва ё монанди касоне буданд, ки воқеаҳои дахшатангези дар хоб дидаашонро дар бедорӣ ба ёд меоранд, лекин аз вай наметарсанд, инҳо ҳам воқеаи дахшатангези аз сар гузаронидаистодаашонро аранг-аранг мефаҳмиданд, аммо наметарсиданд ё ин ки худро нотарс нишон додан мехостанд.

Аммо бандии сейўм, ки мо ўро Насими Хархӯри бозорчагӣ гуфта муқаррар карда будем, пештар аз хӯрдани корди ҷаллод мурда барин шуда буд, ранги ў хокистарии бунафштоб менамуд ва ў қуввати ҳаракат ва рафтор надошт, ўро аз ду пахлуяш ду ҷаллод гирифта гӯё бардошта мебурда бошанд, базӯр ҳаракат мекунонданд ва қадамҳояш ба замин гоҳ мерасид ва гоҳ намерасид.

Даста ба кушишгоҳ расид. Одамони миршабу қушбегиву амир гирдогирди лойдони бозори ресмони Регистонро ҳалқавор фаро гирифтанд. Миршаб ба даруни ҳалқа даромада савора меистод. Ў фармони ба воқеаи қушбегӣ аз амир гирифтаашро аз бағал бароварда, як бори дигар ба сараш бардошта, ба чашмонаш молида, ба лабонаш оварда бўсида боз ба бағалаш андохт. Баъд аз он ба тарафи арк ба он даричае, ки бояд амир дар он ҷо ин манзараро тамошо карда нишаста бошад, нигоҳ карда, як таъзиме кард, ки даҳонаш ба ёли асп расид. Баъд аз он даст бардошта аз бандиён ва аз тамошобинон «дар ҳаққи ҷаноби олий дуо» талабид. Сарҷаллод кафи дастонашро қушода ба ҳаво бардошт, дигар ҷаллодон ва посбонон ҳам даст-

хошонро ба ҳаво бардоштан. Сарчаллод бо овози банданд дуо кард. «Илоҳӣ ҷаноби олий ҷаҳонгир шаванд, тегашон бурро ва сафарашон бехатар шавад, ҳар душмане, ки ба зоти олий қасд кунад, паст шавад, пирхое, чоръе, мададгор, ҳазрати шоҳи мардон камарашонро банданд, омин» даст бардоштагон «омин» гуён дастхошонро ба рӯяшон молиданд. Баъд аз он миршаб ба тарафи ҷаллодон ишорат кард. Аввал Мулло Бозорро ба лаби чуқурӣ оварданд. Ҷаллоди калтакчадор пешгузашта бо калтакчаи худ аз пеш ба соқҳои пой бандӣ чунон саҳт зад, ки шиқиррос зада шикастани устухонҳои по ба ҳозиристодагон шунида шуд. Бандӣ рӯ ба замин ба рӯи лойҳои сиёҳи аз лойдон канда баровардашуда афтид. Ҷаллоди калтакчадор ба шонаи бандӣ савор шуда сари вайро ба лой саҳт зер карда истод. Шабгардони себанддор бо дастони худ аз миён то пой бандӣ зер карда истоданд.

Ҷаллоди дигар аз ғилофи ба миёнаш овехташуда кордро кашида баровард. Корд он қадар калон набуд, аз гулбанд то нӯғаш як ваҷаб дарозӣ дошт, ҳам камбари дудаман нӯгтез буд. Ҷаллод кордашро ба гулгоҳи бандӣ — ба ҷое, ки ба ғӯшхонааш наздик буд, халонид ва баъд аз то гулбанд фуру рафтани корд як бор вайро тофт ва кашида бароварда ба ҷомаи бандӣ молида пок карда ба ғилофаш тикқонид.

Хун аз гулӯи мақтул фавворазанон баромада ба замин рехта ба даруни чуқури лойдон мешорид.

Ду бандии дигарро ҳам ба ҳамин тариқа куштанд. Фақат аз гулӯи бандии сейӯм, ки мо ўро «Насими Хархӯр» мегуфтем, хун камтар баромад ва зуд бозистод.

Миршаб дар ҳаққи «ҷаноби олий»-аш боз як бори дигар дуо гирифта бо дастаи посбонон ва ҷаллодони худ баргашт. Тамошобинон ба ҷои хобидаи кушташудагон наздик шуданд. Ҷасадҳои Мулло Бозор ва Мулло Туроб ханӯз бо шиддат ҷастухез мекарданд ва танаи Насими Хархӯр суст мечунбид.

Дар ҳамин вақт аз тарафи ҷануби Регистон — аз тарафи Токи Тиргарон гуруҳи калбачагон пайдо шуданд, ки дар дасти онҳо се дона занбар буд. Сарҳои онҳо чунон кал буданд, ки шуҳҳои сафедашон аз теппа то гирдогирди сархошонро то пеши абру ва паси сар фу-

рӯ гирифта буданд ва бо таъбири шоири он замон — Музтариб «сари онҳо чағбут (пахтакӯҳнаи обшуста) барин менамуд».

Дар тани ин калбачагон куртаву лозимӣ набуд, фақат ба ҷои лозимӣ як латтаи ҷиғда-ҷиғда даридаро лӯнгивор ба миёнашон печонда буданд. Дар тани ҳар кадоми онҳо як ҷомаи пора-пора дарида буд, ки аз рӯи вай миёнашонро бо ресмон баста буданд. Ранги рӯи тамоми баданашон номаълум буд. Азбаски ба бадани онҳо аз нӯги пой то пеши ҷашм хокистар часпида монда буд, ҷӣ ранг доштани пӯшашон маълум намешуд.

Бо намудор шудани калбачаҳо аз даҳони мардум садо баромадан гирифт:

— Бойбачаҳои ҷаноби оӣ, бойбачаҳои ҷаноби оӣ,
— меғуфтанд одамони бисъёре.

Онҳо ба лаби лойдони кушишгоҳ расиданд ва то ором гирифтани ҷасади кушташудагон бесаброна нигоҳ карда истоданд ва баъди аз ҷунбиш бозистодани танани мақтулон «бойбачаҳои ҷаноби оӣ» ҳар кадом мурдаро ба занбаре андохта бардошта бурданд.

Ман сабаби «бойбачаҳои ҷаноби оӣ» номида шудани ин калбачагонро аз Пирак пурсидам.

— Сабаб ин аст, ки,— гуфт ӯ,— амири ҳозира Абдулаҳад шоир аст. Ӯ мазмуни аз тарафи калбачагон бо занбар бардошта бурда шудани ҷасади «душманони кушташудааш»-ро дар як байти худ даровардааст ва дар он байт ба калбачагони мурдакеш изҳори муҳаббат карда аз онҳо ёрӣ хостааст. Ба ҳамин муносабат мардуми Бухоро ба ин калбачагон «бойбачаҳои ҷаноби оӣ» ном додаанд.

Пирак сухани худро давом дода гуфт:

— Мардумони Бухоро одамони зираканд, ҳар корро мефаҳманд ва ба ҳар чиз номи муносиб медиҳанд. Айбашон фақат дар ин аст, ки ба муқобили ин зулмҳо ҳаракате намекунанд ва ба сабаби бисъёр зулм кашидан ситамкашӣ ба онҳо одат шуда мондааст, ҷунон ки ба бангкешон ва таръёккешон кашидани ин чизҳои одамхаробкун одат шуда мемонад.

Пирак дар охири суханаш байти мазкури амир Абдулаҳадро ба тарзи зерин хонд:

... Ба роҳат гар дучор афтад рақиби шуми бадқирдор,
Сараш аз тан чудо гардон, часад болои занбар бар.

(Ин байт дар тазкирани Афзал⁶⁹, ҳам дар тазкирани
Садри Зиё⁷⁰ ба номи амир навишта шудааст.)

МАЙДОНИ МАШҚИ САРБОЗ

Мо дар зери бори гарони даҳшатовари манзараи
одамқушӣ ва часади ҳақоратдидаи инсон монда будем.
Бо маслаҳати Пирак барои кадре сабук шудан беруни
шаҳр баромаданро салоҳ дидем. Пирак ба майдони бе-
рунишаҳри машқи сарбоз рафтано муносиб дид:

— Дар он ҷо шояд бо дидани машқҳои хандаовар
ва аз шунидани «лапле-чу» ба ҷои «на плечо» ва «на-
ме-исти» ба ҷои «на месте» шояд дил кушода шавад,—
гуфт ва илова кард,— ҳавои беруни шаҳр ҳам аз дарун
бояд сабуктар бошад.

То кушта шудани одамон сарбози сешанбегӣ ҳам
машқи регистонии худро тамом намуда ба майдони бе-
рун рафта буд. Мо аз Регистон бо кӯчае, ки ба дар-
возаи Имом мебарояд, ба тарафи шимол равон шуда,
аз гузари Мирзо Ғафур ба тарафи дасти рост — ба шарқ
нигоҳ карда баргаштем. Аз чорбаққолии бозори ҷӯб
боз ба тарафи шимол баргашта ба девори қалъа раси-
дем. Аз он ҷо боз ба тарафи шарқ баргаштем.

Дар ин ҷо акнун ба тарафи дасти чапамон девори
фасурдаи шаҳр ва дар тарафи ростамон кӯл буд. Ин
кӯл чунон бадбӯй буд, ки бе маҳкам гирифтани бинӣ
ҳам гузаштан аз пешаш душвор буд. Азбаски он ҷо ҷои
чуқуртари шаҳр буд, обҳои барфу борон ва заҳобҳои
шаҳр дар он ҷо ғун шуда, дар муддати чандин сол ин
обгурез гандида, ранги сабзи сиёҳтоб пайдо кардааст.
Ба болои ин мардум сағҳо, гурбаҳо ва харҳои мурда-
ро дар ин ҷо оварда партофтаанд, ки лошаҳои ин ҳай-
вонот ҳам ранг, ҳам бӯй ва ҳам манзараи он кӯлро
нафратовартар кардаанд.

Мо ба ҳамаи душвориҳо тоқат карда ба қадри им-
кон чобукона роҳ рафта ба дарвозаи Самарқанд раси-
дем. Ин дарвоза ба тарафи шимоли шаҳр нигоҳ карда
кушода мешуд. Аз дарвоза баромадем. Аз он ҷо рост
ба тарафи шимол як роҳи калон мерафт, ки бо вай

ба Вобканду Гичдувон рафтан мумкин буд. Ба тарафи шарқи дарвоза як роҳи калони дигар буд, ки вай равандаро ба Файзобод, Дилкушо, Ғурбун ва аз он ҷо ба Самарқанд мерасонид. Майдони Машқи Сарбоз дар байни ҳамин ду роҳ воқеъ шуда буд, ки дар тарафи шарқи ин майдон як роҳи хурдтари дехотӣ ва дар тарафи шимолаш чорбоғҳои хусусӣ буданд.

Дар се тарафи ин майдон — дар ғарбу ҷанубу шарқаш захкашҳои калон кашида шуда буданд, ки бинобар ботил шуда рафтани обгурезашон дар бадбӯӣ ва бадрангии обашон аз кӯли даруни дарвозаи Самарқанд мондани надоштанд. Дар тарафи ғарби майдон — баъд аз захкаш ва роҳ як ҳавлии амир ва дар тарафи шарқаш баъд аз захкаш ва роҳ Дилкушо ном чорбоғи амир воқеъ шуда буд. «Дилкушо» будани номи ин чорбоғ, ки дар чунин ҷои бадбӯӣ воқеъ шуда буд, аҷиб менамуд.

Дар вақте ки мо ба майдон расидем, сарбозҳо панҷ-панҷ, даҳ-даҳ дар ҳар ғӯшаи майдон меҳобиданд. Саркарда ва юзбошиҳо дар тарафи шимоли майдон бар рӯи суфае гилем паҳн карда дар он ҷо ҷой нӯшида, таом хӯрда, чилим кашида ва чақ-чақ карда менишастанд. Аммо аз машқ ҳеҷ дарақ набуд. Зоҳиран барои ин ки сарбозҳо дар машқи Регистон ва дар роҳ рафтани дар байни Регистон ва майдон хеле монда шуда буданд, саркарда онҳоро ба дамгирӣ озод кардааст.

Мо аз ин фурсат истифода бурда ҷоҳоеро, ки сарбозон ёзида хобида буданд, гардиш карда баромадем. Дар ин гардиш диққати моро аз ҳар чиз зиёда ҳайати ин дастаи сарбозон ба худ кашид — дар ҳайати сарбозон аз бачагони даҳсола, гирифта то пирони ҳафтодсола ёфт мешуданд. Дар байни онҳо пирсолони бемор ҳам буданд, ки милтиқ бардошта наметавонистанд, бинобар ин онҳо сунбаи милтиқпокуниро ба ҷои милтиқ бардошта ба машқ омада буданд ва дар айни замон он сунба ба он пирони бемор дар роҳ рафтан вазифаи асоиро низ адо менамуд.

Дидем, ки машқ ба зудӣ сар намешавад, мо ҳам ба тарафи шимоли майдон, ки бадбӯиаш камтар буд, ба як девори боғ такя карда саридупо нишаста дам гирифтём.

Баъд аз соате овози карнай баромад ва сарбозон аз ҷо хеста милтиқхоро ба даст гирифта ба тарафе, ки саркарда ва командирон менишастанд, давиданд, пирон ва беморони сунбабардор ҳам аз дунболи онҳо барон чобуктар роҳ рафтаи кушиш мекарданд. Мо ҳам ба он ҷо наздиктар рафтем.

Командирҳо сафҳои сарбозонро рост карданд ва он сафҳоро аз чор тараф рӯ ба рӯи ҳам сохта аз одамон «чор девори» ба ҳам пайвастае ороистанд, ки дар натиҷа як майдончаи чоркунҷ ба вуҷуд омад. Дасти музыкаи миллӣ-сарбозӣ дар миёнаҳои ин майдон қарор гирифт.

Як одами баландқомати фарбеҳи ғафс, ки синнаш аз панҷоҳ болотар буда, риши ғафси зардчан шоҳи таппонмонанд дошт, аз рӯи суфа бархост. Дар тани ин одам кулӯчаи (китель) моҳути сурмагии бисёр аъло, бар болои китфҳои погонҳои тилло, ба сараш телпаки савсори қиматбаҳо ва дар пояш аз рӯи музаи амрикой-локи чалвори моҳути сурмагии канорансурхдор буд ва бар тарафи чапи сари синнаш «Нишони давлати доруссалтанан Бухорон шариф» дурахшон менамуд. Ин одам саркардаи ҳамин дастан шанбегӣ буд.

Саркарда ба тарафи «чор девори аз одам сохташуда» равона гардид. Аз паси ӯ гурӯҳи юзбошиён (офицерон), ки ҳама хушлибос ва погондор буданд, ба роҳ даромаданд. Аз дунболи онҳо як гурӯҳ сарбозони бе милтиқи ҷӯдастдор афтоданд. Як сарбозбача, ки тахминан 16-сола менамуд, лекин либосҳои озодаи юзбошигӣ дошт, як курси (табуретка)-ро гирифта давида аз саркарда пеш гузашта ба даруни «чор девор» даромад ва курсиро дар канортари он майдонча монда, худ аз майдон баромада рафт.

«Саркарда ба майдонча даромада болои курси нишаст, юзбошиён дар ду паҳлуи ӯ саф кашида рост истода, тӯдан ҷӯдастдорон дар паси сари саркарда қатор шуданд.

Дар ин вақт як одами салла-ҷоманокӣ ришсиёҳи тахминан 40-сола, ки чинҳои рӯяш аз шастсола боло будани ӯро нишон медоданд, аз кучо буд омада, ба майдонча даромада ба наздикии саркарда рост истод. Ин одам ҳамеша ҷашмонашро пӯшида, сарашро ба замин ҳам карда менестод. Ҷоман рӯи ӯ чунон дароз буд, ки

ба замин мерасид ва дар вақти роҳ рафтаниш бари чома чунон ба поҳояш мепечид, ки бими дар роҳ ғалтида мондани ин одами мурдамонанд пайдо мешуд.

Аз рӯи чомаи зерини сатини пахтадори васеъ ва дарози ин одам миёнаш бо фӯтаи сафед бастагӣ буд. Дар зери миёнбанди ин одам як қаламдон халондагӣ буда, дар дасташ як қоғази лӯла печондагӣ менамуд.

Саркарда ба ин одам нигоҳ карда аз ӯ пурсид:

— Мирзо (котиб), чаро дер мондед?

Он одам бе он ки чашмашро кушояд ва ба тарафи саркарда нигоҳ кунад, баъд аз лабони болову поинашро ду-се бор лесидан гуфт:

— Имрӯз кӯкнорхонаи пеши хавлии мо бастагӣ буд, ман маҷбур шудам, ки ба кӯкнорхонаи гузари мурдашӯён равам. Дар он ҷо аз давлататон мувофиқи табъ бо ҳалқосаи (ҳалқосои) бомазза як коса оби ҳаётро нӯшида дар ҳаққи шумо ва ҷаноби олий дуо карда омадам. Дар роҳ чунон давидам, ки кайфи он оби ҳаёт аз сар парида рафт. Баъд аз машқ маҷбурам, ки ба кӯкнорхонаи тағи дарвоза даромада боз як воя бардорам. Вагарна барои ба хона баргаштан мадор намерасад. Лекин барои ин,— нимнигоҳи соҳибдавлатам даркор аст.

— Хуб,— гуфт табассумкунон саркарда ба ӯ,— зудтар сар кунед!

Мирзо қоғази лӯламонанд печондашудаеро, ки дар даст дошт, кушода ба хондан сар кард:

— Нурбон вағонзегӣ — гуноҳаш ин аст, ки як ҳафта ба машқ наомадааст.

Як юзбошии ҷавон, ки тахминан 25-сола буда, дар тан кулӯчан моҳути осмониранг ва аз ҳамин моҳут ҷалвори канораи борикдор пӯшида буд ва дар по мӯзаи локӣ ва бар сар телпаки сарбозии аз пӯсти аълои қароқӯлӣ дӯхташуда дошт ва дар китфҳояш поғони калобатундӯзӣ менамуд, ба як командири худ хитоб карда:

— Ҷевачӣ, Нурбойро ҷеғ зан,— гуфт.

Ҷевачӣ «хӯш, таксир» гӯён рафта аз қисми худ Нурбой ном сарбозро гирифта овард. Нурбой як одами рангкандая миёнсол буд, ки қариб панҷоҳсола менамуд ва дар дасташ сунбаи милтиқро дошта ба вай

такъа карда базӯр роҳ мерафт. Ў омада дар рӯ ба рӯи саркарда рост истод.

Саркарда чашмонашро калон кушода ва ба Нурбой тез-тез ваҳшиёна нигоҳ карда:

— Падарлаънат! Чаро як ҳафта ба машқ набаромадӣ? — гуфт.

— Таксир, балои саратонро гирам. Бемор будам. Ханӯз беморам... Чевачӣ кас фиристода буданд. Аз тарс ба омадан маҷбур шудам ва базӯр омадам.

— Бисъёр хуб, — гуфт саркарда бо оҳанги пичинг, — ин баҳонаат мувофиқи зақун. Лекин ба бахти ту ин ҷо мамлақати урусҳо не, ки ту аз духтур испарафка гирифта аз машқ озод шудан гирӣ. Ин ҷоро «Бухорои шариф» мегӯянд. Дар ин ҷо ҷаноби олий ва шарият ҳукмронанд. Дар ин ҷо испарафкан духтур ва дурӯғ ба кор намеравад.

— Каромат карданд, таксир, — гуфт юзбошӣ ба саркарда таъзимқунон ва давом кард, — ин шӯрапушт (хулиган) дурӯғ мегӯяд. Ҳамсароёнаш «мардикорӣ карда гаштааст» гуфтанд.

Нурбой чашмашро аз саркарда канда ба чашмони юзбошӣ дӯхт. Аммо юзбошӣ ба замин нигоҳ карда монд.

— Ҷони ҷавон доред, худоро ҳозир бинед, юзбошӣ бек, — гуфт Нурбой ба юзбошӣ. — Шумо ҳатто дар кадом сарой нишастани маро намедонед.

Саркарда ба Нурбой нигоҳ карда ба гап даромад:

— Ба ман нигоҳ карда гап зан. Дар кадом сарой менишинӣ...

— Дар сарои Таги Пушта, дар сарое ки он ҷо гаҷқубӣ мекунанд, — гуфт Нурбой ва илова кард, — дар он ҷо ғайр аз ман сарбозони дигар ҳам ҳастанд. Агар суҳайи маро бовар накунад, аз онҳо пурсед.

Дар вақти пурсиши Нурбой дар сафи пас як сарбоз ба сарбози дигар оҳиста мегуфт: «Нурбой рост мегӯяд, бемор буд. Аммо гулӯи юзбошӣ хорид (аз вай як чиз хӯрданӣ шуд). Аммо Нурбой, ки чанд вақт боз бекор буд ва дар охир бемор шуд, ба ӯ чизе дода натавонист. Ба ин сабаб ба сари вай ин балоро овард».

Саркарда ба кӯрчи (адъютанти) худ фармуд, ки аз ҳамсароёни Нурбой ду нафарро ёфта орад. Кӯрчи он сарбозеро, ки дар наздикии мо суҳанхон Нурбойро

тасдиқ мекард ва аз қисми дигар боз як сарбози дигарро ёфта пеши саркарда овард. Он ду сарбоз дар ҷавоби пурсиши саркарда гуфтаҳои Нурбойро тасдиқ карданд.

Юзбошӣ гувоҳии он сарбозонро рад карда, ба саркарда гуфт:

— Инҳо гувоҳи якдигарро мепӯшонанд. Имрӯз инҳо Нурбойро бемор нишон диҳанд, фардо, ки инҳо аз машқ гурехтанд, вай инҳоро бемор нишон медиҳад, забони инҳо як аст.

Яке аз он ду гувоҳ ғазаболудона ба саркарда гуфт:

— Агар мо забонамонро як карда дурӯғ гуфта бошем, дар сари Таги Пушта гачкӯбҳо ҳам ҳастанд, онҳо сарбоз нестанд ва бо мо забон як накардаанд. Аз онҳо пурсед, таксир!

Бар рӯи саркарда оташи ғазаб пайдо шуд, сари худро қадре ҳам карда истод ва баъд аз он ба юзбошӣ нигоҳ карда гуфт:

— Дар ин ҷо ғайр аз гувоҳи аз машқ гурехтани Нурбой падарбозор, боз як гувоҳи дигар пайдо шуд, ки бо вай ҳар сеяшон баробар гунаҳгоранд...

— Каромат карданд, таксир,— гуфт юзбошии Нурбой, бе он ки гувоҳи нави «гунаҳкорон»-ро фаҳмида бошад. Бо шунидани ин суханҳои юзбошӣ рӯи саркарда кушода шуда, ба ӯ бо табассум нигоҳ кард ва дарҳол ба рӯяш оташи ғазоби аввалии давида суханаширо давом дод:

— Ин се нафар забон як карда юзбошии дастаро «дурӯғгӯй» гуфтанд ва ба ман беодобона тунду тез шуда гап заданд. Бояд ҳар сеи инҳо баробар ҷазо бинанд. Саркарда баъд аз он, ки «гувоҳи он се нафар сарбозро исбот кард», сари худро пас гардонда ба сарбозони бемилтиқи ҷӯбдастдор ишорате намуд.

Ҷӯбдастдорон давида пеш гузаштанд. Ду нафар аз онҳо аввал либосҳои Нурбойро аз танаш кашиданд. Дар зери либосҳои низомӣ — сарбозӣ, дар тани ӯ як ҷоман чиркини даридан серпахта ва як куртаи қаламӣ буд, ки онҳоро ҳам кашиданд. Баъд аз он ӯро бо шикамаш бар рӯи як духули (дӯли) бочкамонанд, ки дар ҳар ду тарафаш пӯст даркашида шуда буд, хобонда зер карданд.

Ду сарбози чӯбдастдор дар ду тарафи Нурбой чӯб-хошонро ба задан мухайё карда рост истоданд. Дирижёри дастан музыка ба навохтан ишора карда, овози наю сурнаю санчу нақора (духул) ба ҳам чӯр шуда баланд шуд. Чӯбдастдорон ҳам ба пушти барахнаи Нурбой баробари баромадани садои музыка ва ба вай ҳам-оҳанг шуда задан гирифтанд. Садои музыка гоҳо авҷ гирифта фаръеди «вой, дод! Тавба кардам! Ба ҳоли беморам раҳм кунетон!» гуфтанҳои Нурбойро зер мекард ва гоҳо фаръедҳои вай боз ҳам баландтар шуда садои музыкаро зер мекард. Дар ҳар ҳол ин ду садои бо ҳам муҳолиф монанди ҳавои «муҳолиф» ба ҳам чӯр шуда давом мекарданд ва усули инҳоро садои «шартошурт»-и зарбаи чӯбдастдорон нигоҳ медошт.

Ғазаби саркарда паст шудан гирифт ва барои боз ҳам чоқтар кардани димоғаш бояд бошад ба кӯрчин худ:

— Гӯй, чилим ва чой биёранд,— гуфт.

Баъд аз ду дақиқа ҳамон сарбозбачаи хушлибоси курсибардор чилим ва як сарбозбачаи дигар, ки бо ӯ ҳамқад буд ва дар хушлибоси ҳам бо вай баробар меомад, чойник ва пиёла бардошта ҳар ду баробар омаданд. Саркарда ва юзбошиҳо чилимкаши ва чойнӯширо сар карданд.

Садои музыка, зарбаҳои пай дар ҳамин чӯбҳо ва фаръеди Нурбой давом мекард, фарқи ҷазодиҳии майдони Машқи Сарбоз аз ҷазодиҳии дари арк аввал дар ин буд, ки дар он ҷо агар «гунаҳгор»-ро ба болои одам хобонда зананд, дар ин ҷо бар болои духули музыкаи сарбозӣ хобонда мезаданд. Дуйӯм, агар дар он ҷо мир-ғазабҳо зарбаҳои худро бо овози баланд «як-ду» гӯён шумурда зананд, дар ин ҷо ношумур мезананд.

Пушти Нурбой хуншор шуд. Аммо ин хуншоршавии пӯсташ ба ӯ фоида дод: вақте ки чӯбдастдор барои боз ҳам сахттар кардани зарбаи худ чӯбро бо шиддат баланд мебардошт, аз нӯги чӯб як чакра хун парида бар рӯи зонуи саркарда афтод. Саркарда ин ҳолро дида ба занандагон:

— Бас кунед! Хуни ин касофатӣ либосамро аз кор баровард!— гуфт.

Баъд аз Нурбой ду гувоҳи ўро ҳам ба ҳамин тартиб заданд. Мувофиқи рўйхати мирзои кўкнорӣ боз чанд сарбозро ба тарзи боло ҷазо доданд — баъзеи онҳо ба сабаби нарафтанишон ба бегории саркарда ё юзбошӣ, баъзеҳошон барои гапи сахт заданишон ба саркори саркарда дар вақти иҷрои бегорӣ ва монанди инҳо ҷазо диданд.

Дар охир як касро ҷазо доданд, ки «гуноҳи» ӯ дикқати маро ба худ бисёртар кашид. Ин Нормуродро ном сарбози ҷондорӣ буд, «гуноҳи» ӯ аз рӯи чизе, ки мирзои кўкнорӣ дар коғози лўлагии худ навишта монда будааст, он буд, ки ӯ се рӯз дар бегории (меҳнати бемузди маҷбурии) саркарда нарафта будааст.

Дар вақти пурсиш Нормуродро ҷавоб дод:

— Дуруст аст, ки ман се рӯзи ҳафтаи гузашта ба бегорӣ нарафтам, чунки навбати ман набуд. Он Нормуродро ҷондорие, ки ба сабаби нарафтанишон дар бегорӣ дар дафтари мирзо номаш даромада мондааст, Нормуродро ҷондории дигар аст, на ман, гуноҳи ман ин аст, ки ман бо ӯ ҳамном ва ҳамтуман шудаам.

Саркарда аз мирзои кўкнорӣ пурсид:

— Ба бегорӣ нарафтагӣ ин Нормуродро ҷондорӣ аст ё он?

Мирзо аввал ду-се бор сабук-сабук сурфа кард ва баъд аз он бо дастонаш гиребони ҷомаашро дуруст карда истода бо ҳамон вазъияти одатнаш ҷашмонашро пӯшида сарашро ба замин ҳам карда ҷавоб дод:

— Ман на ин Нормуродро мешиносам ва на онро, саркори ҷорбоғи шумо гуфт, ки «Нормуродро ҷондорӣ ном сарбоз ба бегорӣ се рӯз наомад», ман ҳам аз забони ӯ навишта мондам.

— Вай Нормуродро ҷондорӣ дар кучост? — фаръёд кард саркарда дар ҳолате, ки ин пурсишро ба кӣ доданаш маълум набуд.

Юзбошини қисм пеш омада ба саркарда ҷавоб дод:

— Ман он Нормуродро ҷондориро ба сабаби як «узри шаръӣ» (қонунӣ) -аш дар ҳафтаи гузашта 15-рӯза барои ба хонааш рафта омадан ҷавоб дода будам.

Дар сафи пас, сарбозе вақте ки аз забони юзбошӣ «узри шаръӣ»-ро шунид, ба сарбози ҳампахлуи худ гуфт: «юзбошӣ агар пора гирифта ҷавоб додам» мегуфт, гапаш рост мешуд.

Саркарда ба Нормурод гуфт:

— Модом, ки ҳамномат бо рухсати юзбошиаш ба хонааш рафта будааст, он Нормуроде, ки «бе узри шаръӣ» ба бегорӣ нарафтааст, худат ҳастӣ — ва ба ҷӯбдастон ишора кард, ки ҷазо диҳанд.

Ҷӯбдастон либосҳои Нормуродро мекашиданд ва ӯ фаръёд мекард, ки «Ман нестам, вай Нормурод дигар аст, номи падари ман Нуриддин аст, номи падари ӯ Шермуҳаммад аст. Агар номи тумани мо фарқ накунад ҳам, аз номи падархома каси дигар будани ҳар кадоми мо маълум аст». Аммо касе ба фаръёдҳои ӯ чонгудози ӯ гӯш надод ва ҷазо иҷро шуд. (Дар дафтарҳои подшоҳии Бухоро номи ҳар касро бе номи падараш ва бо қайд кардани туман (район)-и таваллуд ёфтааш менавиштанд.)

«Машқи сарбоз» бо ҳамин ҷазодиҳӣ тамом шуд. Мо ҳам роҳи шаҳро пеш гирифтем. (Ман манзараи сарбоз ҷазодиҳии саркардагони амиро дар қисми дуйӯми «Дохунда», дар боби «Мусиқан навбаромад» акс кунандаам.) Пирак дар роҳ гуфт:

— «Маҷ омадам ба дилхушӣ, аз пешам баромад ғӯзакашӣ» мегӯянд, ки бисёр дуруст аст. Мо барои ин ба майдони Машқи Сарбоз омада будем, ки дар ин ҷо дилхушӣ кунем. Ҳайфо, ки ғаму кулфати ин ҷо ба болои ғаму кулфате, ки аз «бозори ресмон» гирифта будем, «болои мурда сад ҷӯб» шуд.

ҶОДАМИ БАДБАШАРА

Мо дар бозгаштан ба шаҳр бо роҳи дарвозаи Самарқанд, ки аз болои кӯли бадбӯй гузаштанамон даркор мешуд, нарафта бо роҳи дарвозаи Имом рафтагор шудем. Бинобар ин мо аз пешгоҳи тарафи шимоли майдони Машқи Сарбоз — аз пеши чорбоғи Ашӯрихона эронӣҳои Бухоро гузашта, ба роҳи калони ғарбии майдон даромадем ва аз он ҷо бо он роҳ рӯ ба шимоли ғарбӣ рафтем, ки ба роҳи калони дарвозаи Имом ҳамроҳ мешуд. Чун ба наздики Галаҷӯй расида ба он роҳи калон баромадем, аз он ҷо ба тарафи шаҳр — ба тарафи ҷануб пас гаштем.

Дар ин роҳ тарафи дасти ростамон — тарафи ғарби роҳ, аз роҳ тахминан яку ним метр баландӣ дошта, он чоҳо киштзор ва бештаринаш заминҳои сабзавоткорӣ буд, тарафи дасти чапамон аз роҳ ним метр чуқуртар буда, дар он чо захкаши бадбӯе ва пайваста ба захкаш кӯли лойдоне чо гирифта буд, ки дар ҳар чо-ҳар чои он кӯл найҳои қадпасти сербарге рӯида буданд ва дар байни бехҳои найҳо ғуқҳо (қурбоққаҳо) хона монда будаанд, ки дар обҳои чалчиқи кӯл «вараққосзанон» шино мекарданд.

Чун чанд дақиқаи дигар роҳ рафтем, он кӯл ба ҳавлие пайваст, ки байни онҳоро асари як девори похсаи нав, ки ба он наздикиҳо фуру ғалтида будааст, чудо мекард. Аммо дар ҳақиқат ва аз ҷиҳати хусусияти замин он ҳавлӣ давоми он кӯл менамуд. Фақат фарқ дар ин чо буд, ки ба сабаби бисёртар ҳаракат кардани одам дар ҳавлӣ дар байни чалчиқҳо ва кӯлмақҳо пайраҳаҳо пайдо шуда, нақши қадамҳои одамро нишон медоданд.

Байни захкаши канори роҳ ва ҳавлиро ҳам ҳамон гуна асари як девори похсаи нави ба тозагӣ аз по афтада аз ҳам чудо мекард, дар ин чо ҳам чиркобҳои захкаш ба тарафи ҳавлӣ захида рафтагӣ буданд ва рӯи он чиркобҳо ва кӯлмақҳои ҳавлиро монанди захкаш гиёҳҳои обии сабзранг, ки мардум «чули қурбоққа»-аш меномиданд, фуру гирифтагӣ буданд.

Баъд аз чанд қадами дигар роҳ рафтанимон ба чо расидем, ки ҳавлиро аз захкаш баъзе биноҳо ва деворҳои чӯбкориӣ ба дарун ё берун ҳамхӯрдаи стода чудо мекарданд ва он биноҳо ва деворҳои чӯбкориро тиргақҳои боқувват, ки ба чои ҳамхӯрдашон гузошта шуда буданд, муваққатан аз ғалтидан нигоҳ медоштанд. Бо вучуди ин, дар байн баъзе рахнаҳо буданд, ки онҳо аз фуру ғалтидани як қисм биноҳо ва деворҳо пайдо шуда буданд ва аз он рахнаҳо рӯи ҳавлӣ ба равандогони роҳ тамоман намуда меистод.

Чун пештар рафтем, ба рахнаи дарозе вохӯрдём, ки вай то дарвозаи даромади он ҳавлӣ давом мекард ва дар он рахна тағкурсии девори похсае ба тозагӣ кашида шуда буд, ки аз лаби захкаш як газ баландӣ дошт.

Дар рӯ ба рӯи ин рахнаи дароз аввал як қатор аспҳои гуногуноранг намудор шуданд ва онҳо ба яккамехҳои баланди ҷӯбин, ки дар рӯи ҳавлӣ кӯфта шуда буданд, бастагӣ буданд ва ба он аспҳо ду одами пирсоли побарахнаи чомадарида, ки аз бемадорӣ базӯр роҳ мерафтанд, нигоҳубин мекарданд. Дар ин ҷо дар рӯи ҳавлӣ кӯлмак ва чиркоб наменамуд, аммо ба ҷои онҳо чиркоб ва саргини аспон рӯи ҳавлиро олуида карда буданд. Баъд аз қатори аспон боз як қатор яккамехҳо намудор шуданд, ки дар онҳо ба ҷои асп одамҳо баста шуда буданд. Дастони ин одамҳо ба пушт бо ресмонҳо бастагӣ буда, гарданхошон бо занҷир ба мех бастагӣ буданд.

Ду нафар аз ин одамҳо туркман буда, синнашон наздик ба панҷоҳ менамуд. Дар тани онҳо ҷомаи сурхи майдалагандан кӯхнаи туркманӣ ва бар сарашон телпақҳои калони дегмонанди сиёҳи пӯстигӯсфандӣ буд.

Дигари онҳо шаш нафар буда, одамони сарупобарахнаи дехотӣ — сахрони бухорӣ буданд, ки синни онҳоро аз 30-сола то 45-сола тахмин кардан мумкин буд.

Дар охири он рахна дарвозаи ҳавлӣ буда, тарафи ба рахна пайвастан дарвозагона ба ду тиргаки зӯр, ки аз даруну берун, муқобили ҳамдигар гузошта шуда буданд, банд шуда менестод ва тарафи дигари дарвозагона ба девори похсагини баланде такъя мекард ва он девор дар давоми худ қисми дарунии (ҳарамсарои) ин ҳавлиро ихота менамуд.

Дар рӯ ба рӯи охири рахна ва дарвозагона як суфаи дароз менамуд, ки аз рӯи ҳавлӣ ним метр баландӣ дошта бо се поғунда зина бар рӯи вай баромада мешуд. Дар тарафи ҷануби суфа ва пайваста ба вай як хонаи рӯй ба боло²¹ буд, ки дарҳояш ба рӯи суфа кушоа мешуданд.

Бар рӯи суфа як қолини дарози сербар, ки ҳама ҷои он суфаро мегирифт, паҳн буда, бар рӯи вай — дар миёнҳои суфа, бар болои се қабат кӯрпачаи шохӣ як одами аҷиб рӯ ба дарвозагона менишаст. Дар пеши ин одам дастархон паҳн буда, бар рӯи дастархон як табақи калони пур аз гӯшти яхнӣ ва як чанд дона нони калони тафтон менестод ва он одам бо як дасташ як парча нонро дошта ва бо дасти дигараш як бурда гӯштро гирифта, он гӯштро дар он нон печонда ба даҳонаш мезад ва дар

вакти хоидани он бо дастҳояш боз ба шикастани ноён ва пора кардани гӯшт машғул мешуд. Дар охири суфа — дар пеши зина ва дар рӯ ба рӯи он одам як ҷавони 16—17-сола менамуд, ки миёнаш аз рӯи яқтак бо фӯтан сафед бастагӣ ва дар сар саллачан хурде дошт, ки фашаш халондагӣ буд. Дар паҳлуи ин ҷавон, ки дузону менишаст, як ҷойник ҷой ва бар рӯи як лаълича як пиёла буд. Ин ҷавон чашмашро аз он одами гӯштхӯр ҳеҷ намеканд ва гӯё мунтазири он буд, ки агар он одам бо ишора ҷой талаб кунад ё гӯшт дар гулӯяш банд шавад, дар пиёла ҷой кашида ҷобукона бурда бо лаълича пеши ӯ хоҳад гузошт.

Аҷобати он одам танҳо дар тарзи хӯрокхӯриаш набуд, афту башара ва либосаш зиёдтар тааҷҷубовар буданд — қомати ин одам аз миёна пасттар, рангаш сиёҳча, биниаш нӯгпаст ва паҳн, чашмонаш танги бемижгон, аммо сиёҳ, сараш он қадар калон не, аммо дарозрӯятар, пешонааш дӯнг ва ноҳамвор, рӯяш борик, аммо ду устухони ду ҷоғи болонаш берун дамида баромадагӣ буда, онҳо бо дӯнгии пешонааш намуди се меҳи ҷӯбини калладори ба шакли секунча дар замин то гулӯ кӯфташударо ба назари бинанда намоён мекарданд.

Аз ҳама зиёдтар тарафи даҳон ва зери бинии ӯ аҷиб буд: ҷоғи зерини ӯ гӯё, ки нӯг надошт, ё он қисми ҷоғашро, ки манаҳ ва дар забони адабӣ «занаҳ» меноманд, гӯё аз пеши лаби зеринаш тамоман бурида гирифта ба ҷои буридашуда як порча чарми сиёҳеро дӯхта ё часпонда монда буданд. Он чарми сиёҳ ҳам аз пӯсти буз буда, гӯё дар вақти ош дода чарм пухтан як чанд тора пашм боқӣ монда будааст, ки он торҳо дар ин одам ба ҷои риш хизмат мекард.

Ба сари ин одам як арақчини сафед, дар пояш як эзори васеи суф буд. Аммо курта надошт ва аз рӯи як яқтак (ҷомаи беостар), ки аз ҷити тунук (гардӣ) дӯхта шуда буд, пӯшида менишаст. Ӯ чорзону нишаста буд ва аз тағи гулӯяш бо сари сина ва шикамаш то зери ноғаш — ҳама ҷои аъзои пешинааш ба назар намоён буданд, хусусан шикамаш, ки ба сабаби калониаш аз барҳои яқтак берун баромада ба сари зонуҳояш овезон шуда меистод, ба назар хеле баднамо менамуд.

САДРИДДИН АЙНИ

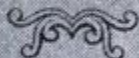
ВОСПОМИНАНИЯ

ПЕРЕВОД С ТАДЖИКСКОГО
АННЫ РОЗЕНФЕЛЬД

ИЗДАНИЕ ПОДГОТОВИЛИ:
А. РОЗЕНФЕЛЬД, А. А. СЕМЕНОВ,
Н. А. КИСЛЯКОВ, А. Н. БОЛДЫРЕВ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР
МОСКВА · ЛЕНИНГРАД

1 9 6 0

Нашри пурраи «Еддоштҳо» ба забони русӣ.

Азбаски қисми пешинаи ба назар намоёни баданаш монанди бадани ҳайвонот бо пашми қингилаи мӯймонанд пӯшида шуда буд, чӣ ранг доштани пӯсти баданаш ба кас маълум намешуд.

Синну соли ин одамро ҳам тахмин кардан мумкин набуд — нону гӯштро бо як ҳирси сағона тез-тез ва мӯл хӯрданаш, ҳам кам будани торҳои сафеди мӯи баданаш далолат мекард, ки он одам миёнсол аст, аммо аз чинҳои рӯяш ва аз бенурии чашмаш ўро аз ҳафтод боло тахмин кардан ҳам мумкин буд.

Дар ҳар ҳол — хоҳ пир бошад, хоҳ миёнсол, қиёфати ин одам ба назари кас он қадар дилқаш наменамуд ва аз бепарвоёна нишаста ва хотирҷамъона таом хӯрдани ў, дар вазъияте, ки дар пеши назараш одамон монанди ҳайвонот ба яккамех бастагӣ меистоданд, хеле хислатҳои нафратовар доштани ўро тахмин кардан ҳам мумкин буд.

Ман кӣ будани он одам ва чӣ будани он аҳволро аз Пирак пурсидам. Ў ҷавоб дод:

— Ин одамро Ҳайдаркул-Чўчка мегўянд, ки аз ҳамқабилагони амир ва як одами бисъёр мўътабари ў мебошад ва дар дарбори амир дигар касе нест, ки дар мартаба ва эътибор ба вай баробар ояд. Ў дар замони амир Музаффар ба сабаби «корнома нишон доданаш» дар ҷангҳои Хўканд, аз амир ярлиғи тархонӣ⁷² гирифта будааст. Ў мувофиқи он ярлиғ аз ҳар гуна бозхостҳо озод аст. Ў ҳар коре кунад, ҳатто одамро кушад ҳам, на амир, на вазир, на қозикалон ба ў чизе гуфта наметавонистанд. Ў дар Қаршӣ, дар атрофи Бухоро ва дар туманҳо бисъёр деҳаҳоро ба тарзи танҳо соҳиб аст, ки молиёти он деҳаҳоро бо дилҳои худаш худ ғундошта мегрифтааст.

Пирак баъд аз гуфтани аҳволи таърихӣ ва мансаби Ҳайдаркул-Чўчка дар бораи одамони дар пеши ў ба яккамех басташуда илова карда гуфт:

— Ман шунида будам, ки «Агар Ҳайдаркул-Чўчка одамро дар иморати худ ва ё дар ягон қори дигари худ қор фармояд, музд намедихад ва агар онҳо музд талаб карда «нинакшахӣ» намоянд, аз хонааш зада пеш мекунад ва агар бо задан ҳам нараванд, дар яккамех баста монда чанд рӯз гурусна даст мегирад, ки

дар он вақт худи онҳо «хушу хурсандона» аз даъвои муздгирӣ гузашта халос шуда мерафтаанд», аммо на-медонам, ки ин одамҳоро ба чӣ сабаб баста монда бо-шад.

Ман ҳар чанд он рӯз якӯм бор Ҳайдаркул-Чӯчка ва ҳавлии ӯро дида бошам ҳам, хоҳ дар шаҳр бошад, хоҳ дар саҳро дар бораи ӯ бисъёр чизҳоро шунида будам. Ман дар ин ҷо он чизҳои худам шунидаро ху-лоса карда ба маълумоти аз Пирак гирифтаам илова мекунам, то ки тарҷимаи ҳоли он одам як дараҷа пур-ратар шавад:

Аз рӯи шунидаам, падари Ҳайдаркул-Чӯчка аз Қар-шӣ, аз қабилаи манғит буда, чунон ки Пирак гуфт, ба амирони Бухоро ҳамқабил будааст. Ӯ (яъне падари Ҳайдаркул-Чӯчка) чорводори бисъёр калон буда, чор-вои ӯ дар айёми тобистон дар байни Қаршӣ ва Шаҳ-ри Сабз, дар канорҳои Қашқадарьё, дар захкашҳо, кӯл-ҳо ва умуман дар ҷоҳои серобу алаф мечаридаст. Аъзон оилаи ӯ ҳам бо одати қадимии чорводорӣ аз паси галаву рамаи худ кӯчида гашта, дар канори захкашҳо ва кӯлҳо манзил мекардаанд.

Ҳайдаркул-Чӯчка ана дар ҳамин оила таваллуд ёф-та, дар ҳамон зиндагонии «кӯлнишинӣ» одат карда ба воя расидааст. Аммо аз он ҷо, ки ӯ аз ҳамон вақти ҷа-вониаш сар карда бадмуомала, вайронкор ва хароб-кунандаи зироатҳои мардум бо чорвоҳои худ будааст, ҳамқабилгони худаш лақаби «хуки»-ро ба ӯ муносиб дида, дар забони худ ӯро «Ҳайдаркул-Чӯчка» гуфта-анд, ки «Ҳайдаркули Хук» гуфтаи аст.

Ҳайдаркул-Чӯчка баъд аз ба камол расондани бад-кирдориҳои худ ба дарбори амир ҷалб гардида, ба сафарҳои ҳарбии Хӯқанд иштирок кунанда шудааст. Дар он сафарҳои ҳарбӣ, назар ба қавли баъзеҳо (чу-нон ки аз Пирак нақл шуд), «қорномаҳо нишон дода» ва назар ба ақидаи баъзе ҳақиқатбинон, кирдорҳои ху-конаи ӯ ба амир Музаффар хуш омада, ӯро бо ярли-ғи тархонӣ сарафроз кардааст.

Чун дар истиқомати Бухоро маҷбур шудааст, ода-ти пештараи кӯлнишинии худро тарк карда натавонис-та барои бошишгоҳи доимии худ ҳамон кӯли беруни дарвозаи Имомро интихоб намуда, дар он ҷо барои

худ «қасре» бино кардааст. Азбаски он чо кӯл ва заминаш сусти обчилоқ аст, иморати он чо дер намепондааст. Аммо аз он чо, ки Ҳайдаркул-Чӯчка ба устову мардикорон музд надода кор мефармудааст, аз ваҷҳи зудзуд хароб шудани иморатҳояш ғам намехӯрдааст.

Мо аз пеши ҳавлии Ҳайдаркул-Чӯчка гузашта ба бозори аспи Бухоро, ки дар беруни дарвозаи Имом ва дар ҳамон роҳи калон буд, расидем. Азбаски мо пагоҳонӣ дар хучраамон чизе нахӯрда ба «тамошо» баромада будем, мадори роҳ рафтани дар мо намонда буд. Бинобар ин ман дар он чо дуто нон харидам ва пули як чойник чойро Пирак мутасаддӣ шуд—мо ҳар ду дар самоворхонаи бозори асп барои чойнӯшӣ нишастем.

Дар вақти чойнӯшӣ ҳам сухани мо бар болои Ҳайдаркул-Чӯчка мерафт. Вақте ки ман дар бораи сабаби барои ҳавлӣ бино кардан кӯлзаминро интиҳоб намудани ӯ, ба тарзи дар боло навишташуда фикри худро гуфтам, самоворчӣ ба гап ҳамроҳ шуда:

— Мумкин аст, ки,— гуфт, — сабабаш дар одати ӯ бошад, лекин, ба фаҳми ман, барои кӯли дарвозаи Имомро хоста гирифтани таиҳо одати ӯ сабаб шуда наметавонад. Зеро дар беруни ҳар дарвозаи Бухоро кӯлҳои аз ин калонтар ва обхояшон аз захкаши ин чо фаровонтар ҳастанд. Ҳатто дар даруни шаҳр ҳам кӯл ва лойдон бисъёр аст. Махсусан кӯли ин чоро хоста гирифтани ӯ сабаби дигар ҳам дорад (ин захкашҳо ва кӯлҳои вараҷа ва риштахона баъд аз инқилоби Бухоро кофта ва хушконида шуданд ва дар натиҷа вараҷаву ришта ҳам аз Бухоро барҳам хӯрд).

— Пас он сабаб кадом аст?

— Сабаб ин аст, ки,— гӯён самоворчӣ ба эзоҳ додан, саркард,— ӯ ба аспчаллобӣ ҳавас дорад ва аз ин кор бисъёр фоида ҳам мебарад. Азбаски ӯ «одами калон аст», даллолон ба ӯ аспҳои берунаро арзон харида дода, аспи ӯро ба харидорҳои беруна аз арзишаш зиёдтар мефурӯшанд. Аз ғайри ин, савдои аспҳои дуздӣ ва то вақти фурӯш бошишгоҳи он гуна аспҳо ҳам дар хонаи ӯст. Маълум аст, ки фурӯхта пул кардани аспони дуздӣ бисъёр душвор аст ва ҳар замон ба даст афтодани фурӯшгори он гуна аспҳо мумкин аст. Аммо аспи дузди, ки дар ҳавлии Ҳайдаркул-Чӯчка бошад ва дар он чо

савдо шавад, агар соҳибаш ба болои савдо бошад ҳам, коре карда наметавонад. Ҳатто «ин асп аз они ман буд» гуфта лаб кушода ҳам наметавонад. Қадом соҳиб аслии асп, ки ин гуна «беэҳтиётӣ кунад», қазон вай дар яккамех баста то як ҳафта гурусна даст гирифтанд, ё ба зиндони амир фиристодан аст. Дар ин гуна савдоҳо, албатта, нимаи пули асп ба Ҳайдарқул-Чўҷқа мерасад. Ба қаллобу даллоли аспидуздифуруш ҳам ин кор фойданок аст, нимаи пули асп аз дасташон равад ҳам, аз дастгир шудан эмин мебошад.

[Ман дидам, ки самоворчӣ аз сирҳои дарунии Ҳайдарқул-Чўҷқа хабардор аст, аз вай дар бораи он одамоҳе, ки он рӯз дар яккамехҳои вай бастагӣ буданд, маълумот пурсидам:

— Шояд инҳо ҳам устову мардикороне бошанд, ки дар вай кор карда аз вай музд талаб карда бошанд,— гуфта фикр баён намудам.

Самоворчӣ гуфт:

— Дуруст аст, ки инҳо ҳам аз ҷумлаи ҳамон қасоне мебошанд, ки дар вай кор кардаанд. Лекин инҳо на аз барои музд талаб карданишон баста шудаанд, чунки онҳо аз музди кори худ кайҳо гузаштаанд. Балки Ҳайдарқул-Чўҷқа аз инҳо товони деворҳои поҳсаи харобшудаашро металабад ва онҳо дода наметавонанд. Бинобар ин як ҳафта боз дар яккамех баста шуда хобидаанд.

— Магар он деворҳои харобшударо онҳо ғалтондаанд? — ман тааҷҷубкунон пурсидам.

— Не,— гуфт самоворчӣ ва эзоҳ дод,— он ду нафар туркман устои деворзан мебошанд, ки устоҳои туркман дар поҳсазанӣ машҳуранд. Он шаш нафар мардикорони саҳронанд, ки ҳамин тобистони озод бо он устоҳо дар деворзаниҳои дехқонони атрофи шаҳр кор кардаанд. Ин устою мардикоронро қадом «бахти бад» роҳбарӣ кардааст, ки дар охир ба дасти ин золим афтодаанд. Онҳо дар мобайни кӯл ва ҳавлии ӯ се поҳса девор зада додаанд ва дар байни ҳавлӣ ва заҳқаш ҳам як поҳса девор кашидаанд. Азбаски девори поҳса ба ҷои заҳқашада шудааст, таҳкурсияш нам кашида суст гардида бори вазнини болои худро бардошта натавонида ғалтидааст. Соҳибкор дар вақти ин кор аз он бадбах-

тон фаҳмида гирифта будааст, ки ин тобистон ҳар кадоми онҳо аз меҳнати сиёҳи худ сад танга-дусад танга ёфтаанд. Ў дар фикри он афтадааст, ки он пулро аз дасти инҳо гирифта сар диҳад. Вақте ки девор ғалтидааст, барои ба даст даровардани пули кори онҳо баҳонаи хубе пайдо шудааст. Ҳайдарқул-Чўҷқа барои девори ғалтида онҳоро «айбдор» карда товон талабдааст, чун онҳо надодаанд, ба яккамехашон баста мондааст. Ҳар рӯз ду бор онҳоро қамчинкорӣ ҳам мекунад. Самоворчӣ дар охири суханаш гуфт:

— Бояд он бадбахтон пули кори яксолаашонро аз ҷое, ки барои харҷи зимистониашон захира карда мондаанд, ёфта ба ӯ дода аз дасти ӯ раҳой ёбанд, ё ин ки дар пеши яккамехи ӯ, ё дар зиндони амираш биширанд. Ғайр аз ин ду кор чораи дигаре надоранд.

КАФАНГАДОНИ «БОЙБАЧАҲОИ ҶАНОБИ ОЛӢ»

Мо аз бозори асп гузашта аз дарвоза. Имом ба шаҳр даромадем ва рост ба тарафи ҷануб равон шуда аз Регистон ва Тоқи Тиргарон гузашта ба растаи Наддофӣ расидем. Дар он ҷо аз дур гурӯҳи одамонро دیدем, ки дар пеши ҳаммоми тўкумдўзӣ, дар кўчаи калон гун шуда буданд ва бо ҳам низоъ, муноқиша ва ҷанҷол мекарданд.

Мо қадами худро чобуктар гузошта ба он гурӯҳ наздик шудем. Дар он ҷо «бойбачагони ҷаноби олӣ» аз ду тараф кўчаро банд карда буданд ва ҳар яке аз онҳо бо як дасти худ аз домани яке аз роғгузарон печонда гирифта буд ва дасти дигарашро ба сари калли бараҳнааш зада гирифта ба ҷомаву дасту гардани он роғгузар молида истода фаръёд мекард:

— Зуд бош, барои се мурда се танга кафанпулӣ бидеҳ! Вагарна ҳамин дастамро ба даҳонат меандозам.

Раванда агар пул дошта бошад, дарҳол талаби он калбачаро ба ҷо меовард, агар пулаш кам бошад, бо талошу ҷанҷоли бисёр бо ду танга, ё як танга ва ҳеҷ набошад, бо ним танга ўро розӣ карда аз дасти ӯ раҳой меёфт. Агар раванда дар ҷайби худ ҳеҷ пул надошта бошад, «бойбача» дасти худро боз як бори дигар ба сари худ саҳт зада он дастро ба лабу даҳони раванда

мемолид ва пас аз он ўро сар меод ва мунтазири омадани равандаи нав шуда меистод.

Мо ба он гурӯҳ наздик расида аз байни одамон ба майдончае, ки «бойбачаҳои ҷаноби оӣ» ду тарафи кӯчаро бо сафи худ баста дар пеши гӯлаҳ (гулхан)-и ҳаммом ба вучуд оварда буданд, чашм андохтем. Дар он ҷо бар рӯи се занбар се мурдан хунолуд меҳобид. Инҳо мурдаҳои Мулло Бозор, Мулло Туроб ва Насими Хархӯр буданд, ки ҳамин пагоҳ дар бозори ресмони Регистон барои «саломатии зоти оӣ» кушта шуда буданд.

Мо дигар дар он ҷо зиёд истоданро ва низ аз он кӯча аз пеши ҳаммом гузаштанро барои худ салоҳ надидем ва ба дасти чап — ба тарафи шарқ ба паскӯчае гашта аз он ҷо ба гузари Кӯчаи Сангин баромада ба воситаи гузарҳои Хоҷа Зайниддин, Ҳаммоми Кунҷак, Сиддиқӣён ва Тағи Манор рафта ба мадрасаи Мири Араб даромадем.

Аз рӯи эзоҳе, ки Пирак дар роҳ ба ман дод, «бойбачаҳои ҷаноби оӣ» ба тариқи доимӣ дар гӯлаҳи ҳаммоми тӯқумдӯзӣ дар байни хокистарҳо зиндагонӣ мекардаанд. Ҳар касе, ки аз тарафи амир дар бозори ресмон кушта шавад, мурдан ўро бо занбар бардошта дар пеши бошишгоҳи худ дар кӯча мегузоштаанд. Ва аз мардум ба баҳонаи гӯрондани вай пул мегирифтаанд. Агар он мурда соҳиб ва ҳешовандон дошта бошад, онҳо омада ба он «бойбачагон» пули бисёре дода мурдан худро харида гирифта бурда мегӯрониданд. Аммо агар он кушташуда бесоҳиб бошад, то ду-се рӯз — то аз ҳад зиёд бӯй пайдо кардан, воситаи торочгарии «бойбачаҳои ҷаноби оӣ» шуда дар он ҷо мемондааст ва баъд аз он «бойбачаҳо» он мурдаро бардошта бурда аз шаҳр бароварда дар ягон кӯли найзор ё чуқури партофта аз назари шаҳриён дур мекардаанд.

БА ҚОИ ЯҚ БЕЧОРА БЕЧОРАИ ДИГАР

Маро, бо вучуди он ҳамма мондагӣ, на рӯзона ва на шабона ҳеҷ хоб набурд ва манзараҳои даҳшатаңгези онрӯза аз назарам ҳаргиз дур намешуданд. Дар рӯи саҳн — дар ҳавои кушода гузаронидани шабро муносиб дида ба он ҷо баромадам. Дар он ҷо ба лаби ғарбии

сахн рафта дар рӯ ба рӯи дарвозаи Масҷиди Қалон нишастам.

Аз болои қанорҳои пурғӯза аввал садои сурфаи касе баромад ва баъд аз он овози он кас шунида шуд:

— Қист дар он ҷо? — ин овози қаровул буд.

— Ман! Ошно! Муллобачаи ҳамин мадраса,— гуфтаам дар ҷавоб ва илова намудам,— Бобо мурод, ин ҷо биёед, чорта гап занем.

Мурод пахтакаши бозорчагӣ чӯбдасти қаровулии худро ба ҷои асо кор фармуда ба замину зинапоя тӯк-тӯкзанон ба сахн баромада пеши ман омад. Дар дасташ як пӯстакчаи пӯстибузӣ буд, ки вайро дар паҳлуи ман ба лаби сахн паҳн карда бар рӯи вай нишаст ва гуфт:

— Пир шудаам, сардии сангу нами замин ба миёнам зуд таъсир мекунад ва дардаш зиёд мешавад. Ба ҳамин сабаб ҳар ҷо нишинам, бар рӯи ҳамин пӯстакчаам менишинам.

Ман баъд аз пурсупоси ахволи ӯ пурсидам:

— Барои охири бор дидани ҳамдеҳаатон — Насими Хархӯр ва видои кардан бо ӯ чаро ин пагоҳ ба Регистон нарафтаед?

— Магар ту рафта будӣ?

— Рафта будам!

— Кушта шудани ӯро дидӣ?

— Дидам!

— Магар ӯро мешинохтӣ? — пираки суолҳои охирини худро ба ман бо ҳаяҷон меод.

— Не, намешинохтам. Аммо дирӯз вақте ки шумо дар бораи кушташудани будани Насими Хархӯр ном ҳамдеҳаатон ба Хошими паллабардор гап мезадед, ман шунида будам. Имрӯз, ки дар Регистон кушта шудани як одами ношиносро дидам, «ин ҳамон Насим бояд бошад» гуфта дар дили худ муқаррар кардам.

Ҳаяҷони мӯйсафед як андоза паст шуд ва нафасашро рост гирифта бо оҳанги оҳистатар гуфт:

— Он каси ношинос, ки ту кушта шудани ӯро дидӣ, Насими Хархӯр набуда, як бечораи дигари ношинос аст, ки ба ҷои Насим кушта шуд...

Пиракиро сурфа гирифта суханаш бурида шуд ва баъд аз ором гирифтани сурфа боз сухани худро давом дод:

— Чунон ки дирӯз ба Хошим гуфта будам, миршаб барон аз куштан халос кардани Насими Хархӯр аз бародари ӯ ду ҳазор тангаи нақд талаб кардааст. Ӯ зуд ба деҳа рафта ҳавлӣ, замин, чуфти гов ва гови чӯшонашро бо ҳамаи асбоби хонааш, ки ҳама якҷоя камаш ба даҳ ҳазор танга меарзиданд, ба бон деҳа ба ду ҳазор тангаи нақд фурухта оварда ба миршаб додааст. Миршаб ба ӯ гуфтааст: «ҳукми Насим аз тарафи ҷаноби олий мӯҳр шуда ба дасти мири кушбегӣ расид. Акнун ӯро рӯйрост сар додан мумкин нест. Ман имрӯз мефармоям, ки рӯзона ягон банди кӯхнаи бекасро ба ҷои ӯ ва бо номи ӯ аз зиндон ба обхона барои кушта шудан фиристонанд ва ту баъд аз шом пеши зиндон рав. Зиндонбон дар торикӣ додартро бароварда ба дасти ту медиҳад ва саломат гирифта ба хонаат бар». Миршаб баъд аз он ба бародари Насим таъкид кардааст, ки озод шудани Насим дар миёнаи мардум овоза нашавад, то шаш моҳ ӯ рӯй пинҳон карда гардад. Баъд аз кӯхна шудани ин воқеа рӯйрост гардад, зарар надорад. Дар он вақт ҳеҷ кас аз паси вай кофтуков карда намегардад».

Мурод пахтакаш дар охири суханаш гуфт:

— Ҳамин тарз шуда Насим аз куштан халос шуд. Аммо афсӯс, ки дар ҷои вай як бечораи бекаси дигар кушта шуд. Ман орзу доштам, ки ба ҷои вай Ҳочӣ Зокирбой ғӯзаҷаллоб кушта шавад.

Ман аз мӯйсафед ба Ҳочӣ Зокирбой ҷӣ душманӣ доштаниашро пурсидам. Ӯ оҳе кашида замонаҳои пахтакашӣ кардани худаашро, аз дасти Зокирбой ва дигар пахтаҷаллобон ҷӣ азобҳо кашиданиашро, охир дар бозори ғӯза қаровул шуда монданиашро, дар ин ҷо ҳам дар ҳаққи одамҳо бадкирдорӣ карда гаштани Зокирбойро ягон-ягон ҳикоя кард.

Ҳикояҳои Мурод пахтакаш дар бораи пахтакашии худ ва пахтаҷаллобон тақрори он воқеаҳои буд, ки ман дар деҳаи Маҳаллаи Боло қисман худ дида будам ва қисми дигарашро аз таъони пахтакашии худ — аз Қурбонниёз шунида будам. Инҳо тафсили ҳамон ҳикоятҳо буданд, ки мухтасари онҳо аз тарафи нависандаи ин сатрҳо дар бобҳои 9—10 ва 12 қисми якуми романи «Ғуломон» тасвир ёфтаанд.

САБАБИ КУШТА ШУДАНИ МУЛЛО БӨЗӨР
ВА МУЛЛО ТУРӨБ

Дар аввалҳои соли 1891 дар мадрасаи Қўқалтош Қорӣ Зоҳид ном касе аз тарафи як кас ё касони номаълум кушта шуда буд, ки ин ба ҳама маълум буд.

Аз рӯи қавли мардум Қорӣ Зоҳид аз ҷумлаи хучраҷаллобон ва судхӯрони машхури он мадраса буда, бошишгоҳи доимии ӯ ҳам дар он ҷо будааст. Ӯ дар Бухоро хавлӣ дошта бошад ҳам, хонадор нашуда умри худро мучаррадона дар мадраса гузарониданро бехтар медонистааст.

Инчунин мардум ӯро аз бераҳмтарин хучраҷаллобон ва судхӯрон медонистанд ва мегуфтанд, ки «ӯ бисъёр муллобачагони осудахоли хучрадорро бо хилаву найранг қарздор карда, хучраи онҳоро ба дасти худ дароварда, онҳоро дар ба дар карда мондааст»...

Мардум дар бораи ахлоқи шахси Қорӣ Зоҳид ҳам хикоятҳои нафратовар нақл мекарданд ва мегуфтанд: «Ҳеч шабе нест, ки дар хучраи ӯ ягон ходисаи бадахлоқӣ нашоавад».

Мардум-сабаби кушта шудани Қорӣ Зоҳидро ҳам дар ҳамин ду хислати ӯ медонистанд: «Ё бояд ӯро ягон қарздори хона вайроншудааш кушта бошад ё ягон рақибӣ бадахлоқнаш» мегуфтанд.

Вақте ки Қорӣ Зоҳид кушта шуд, бинобар вориси надоштаниаш, ё ягон вориси дур дошта бошад ҳам, ба сабаби исбот карда натавонистанаш ҳешини худро ба ӯ, ҳаман мулку асбоби ӯ аз тарафи қозикалон подшоҳӣ карда шуд. Барои ёфтани қарздорони ӯ ва рӯёнда гирифтани қарзҳои ӯ аз он қарздорон, ҳаман дафтар ва қоғазпораҳои аз хучрааш ба қозихона кашонда шуданд.

Барои хароҷоти гӯру кафани ӯ аз тарафи қозикалон фақат 20 танга дода шуд, ки бақияи харҷро аҳоли мадраса аз байни худ ба тариқи садақа ҷамъ карда ӯро гӯрониданд.

Азбаски ӯ вориси наздик ва муддаие надошт, ҳукумат барои ёфтани кушандан ӯ кӯшише накард. Гуё Қорӣ Зоҳид барои пул ҷамъ карда ба қозикалон додан ба дунёе омада буд ва ӯ ин вазифаи худро ба хубӣ адо карду рафт. Дигар касеро ба ӯ ва барои ӯ чӣ кор?

Мулло Бозор аз тумани Зандане ва аз ҳамдеҳаҳои Мулло Туроб буда чандин сол ба Қорӣ Зоҳид ошпазӣ карда будааст. Мулло Туроб бошад, баъд аз гурехтанаш аз мадрасаи Қӯкалтош, аз мадрасаи Қинон як хучра гирифта дар он ҷо мардумгурезона зиндагӣ мекардааст ва ғайр аз он, ки дар ҳар сари чанд гоҳ ба Самарқанд рафта ояд, дигар ба ҷое намерафтааст ва ба кӯча ҳам намебаромадааст.

Мулло Бозор, ки бе хучра будааст ва дар вақтҳои охир аз хизмати Қорӣ Зоҳид баромада бе бошишгоҳ мондааст, ба муносабати ҳамдеҳагӣ ба хучраи Мулло Туроб рафта, бо ӯ якҷоя зиндагонӣ сар кардааст.

Қозикалон барои ёфтани қарздорони Қорӣ Зоҳид дафтар ва рӯйхатҳои ӯро зиёда бо диққат мутолаа мекардааст. Дар ин миён дар байни дафтарҳои номгӯи қарздорон дафтари дигаре ба назари қозикалон вохӯрдааст, ки дар вай корҳои хусусӣ ва харҷҳои хусусии Қорӣ Зоҳид навишта шуда будааст.

Дар миёнаи он рӯйхатҳои харҷҳо ва корҳои хусусии Қорӣ Зоҳид як воқеа диққати қозикалонро бештар ба худ ҷалб карда сабаби ташвиши ӯ шудааст. Ин воқеа бо Қорӣ Зоҳид махфияна рафтуоӣ карда гаштани писари калонии ӯ будааст. Дар вақти хурдсолӣ худ Қорӣ Зоҳид, ки ба навишта мондани корҳои бадаҳлокии худ ҳавас доштааст, ҳодисаҳои бо писари қозикалон аз сар гузарондашро бо тафсил ва таъбирҳои шармовар навишта монда будааст.

Қозикалон, ки он воқеаро дар дафтари Қорӣ Зоҳид хондааст, ҳуш аз сараш паридаст ва ӯ дар дили худ фикр кардааст: «агар ин воқеа дар байни мардум овоза шавад, на танҳо писарам, балки ҳуди ман ҳам беобрӯӣ мешавам. Ва ҳол он ки ман умедвор будам, ки ин писарам баъд аз сари ман қозикалон хоҳад шуд».

Қозикалон аз ин вазъ хотирҷамъ буд, ки Қорӣ Зоҳид кушта шуд ва дафтарҳои ӯ ҳам ба дастӣ худаш афтид. Агар ин воқеаро дар дафтари Қорӣ Зоҳид тарақачии қозихона, ки ин чизхоро аз хучраи вай оварда

буд, хонда дида бошад ҳам, барои қозикалон он қадар ҷои хавф набуд. Зеро бастанӣ даҳони одамони худ, ки «обрӯи соҳибдавлати худро меҳоханд», осон аст. Аммо касони дигар, ки бо Қорӣ Зоҳид ошно бошанд ва аз ин сир хабар дошта бошанд, ва ягон вақт он сирро дар байни мардум овоза кунанд — дар он сурат ҳоли ӯ ва ҳоли писари ӯ чӣ мешавад?

Қозикалон ин мулоҳазаро ба хотир оварда ба худ ларзидааст ва дар пай ёфтани касоне, ки дар вақтҳои рафтуоӣ қардани писараш бо Қорӣ Зоҳид, бо вай рафтуомад дошта бошанд — афтодааст. То ки онҳоро нест қарда ба ин восита он сирри шармоварро ҳам ба тарзи абадӣ дар зерӣ ҳок пинҳон кунад.

Баъд аз тафтиши махфияна ба қозикалон маълум шудааст, ки дар солҳои рафтуоӣ доштани писараш бо Қорӣ Зоҳид, Мулло Бозор ном як муллобачаи зайданегӣ дар вай ошпаз буда, бо ӯ сирдон ва хобу хезаш ҳам дар ҳуҷраи ӯ будааст.

Баъд аз пурсукови дар қучо будани Мулло Бозор, дар мадрасаи хиёбон бо Мулло Туроб ном ҳамдеҳаи худ истиқомат қардани ӯ маълум шудааст.

Қозикалон бо гирифтани ин маълумот фикр қардааст, ки агар Мулло Бозор ин сирҳоро ба ҳамҳуҷраи худ гуфта бошад, бо нест қардани ӯ мақсад ба даст намерояд. Дурбинӣ ва дурандешӣ ҳаминро талаб мекунад, ки ҳар дун онҳо якҷоя ва якбора нест қарда шаванд, то ки ин «пай абадулобод гум шавад».

Ана, воқеа ин гуна будааст, ки Мулло Бозор ва Мулло Туроб дар як ҷо ва якбора дастгир қарда шуда, «ба сифати қушандағони Қорӣ Зоҳид ва дуздандағони пулҳоро нақди ӯ, ки баъд аз сари вай ба сабаби бевориснаш ба ҳазинаи қаноби оӣ оид мешуд», дар се рӯз ҳукми қуши онҳо аз амир гирифта шуда, ба тарзе, ки дар боби боло дида шуд, ба қуштан дода шудаанд.

ДАР РҶЗҲОИ ОХИРИНЕ КИ ДАР МАДРАСАИ МИРИ АРАБ БУДАМ

Таҳсили соли 1891—1892 сар шуд. Дар рӯзҳои аввали сар шудани дарсҳо домуллои қунҷақнам — Мулло Абдусаломқорӣи қамоӣ худ Шарифҷон-Маҳдумро бо

баъзе шарикдарсони дигараш, ки бо Махдуми мазкур ошно ва кӯрчуро буданд, ба меҳмонӣ хабар кард. Ошпаз ва ходими он зиёфат, албатта, ман будам.

Хучраи Мулло Абдусалом аз хучраҳои хуби он мадраса буда, қадре васеътар ва яккаравок бошад ҳам, монанди аксари хучраҳои мадрасаҳои Бухоро ҷои ошпазӣ ва дастуруйшӯнаш дар пойгоҳаш буд.

Бинобар ин меҳмонон, соҳиби хучра ва ман, ки ошпаз будам, дар як ҷо ва ба ҳам наздик будем ва ман дар вақти ошпазӣ ҳам, самовормонӣ ҳам, яке аз иштироккунандагони он сӯҳбат ва шунавандаи ҷақ-ҷақҳои аҳли маҷлис будам.

Шарифҷон-Махдум вақте ки бо гурӯҳи худ омад, маро дида шинохт ва аз Мулло Абдусалом:

— Ин ҳамон ба а нест, ки дар ҳавлии шумо маҳмаддонои маро (Мирзо Абдулвоҳидро) дар байтбарак банд карда буд, — гуфта пурсид.

— Ҳамон аст! — гуфт домолло дар ҷавоб.

— Хуб шудааст, ки барои хондан омадааст, — гуфт Махдум.

Ман аз ин зиёфат бисёр хурсанд шудам. Чунки дар он маҷлис бисёртар сухан бар болон шеърӯ адабиёт мерафт ва бештарин меҳмонон ӯ шоир буданд, ӯ шеършинос. Агар баъзеашон аз адабиёт хабардор набошанд ҳам, хушгап, ширинсухан, зариф ва бамавқеъгӯ буданд, ки дар рафти сӯҳбат латифаҳои ширин мегуфтанд ва мувофиқи мақом воқеаҳои намакин нақл менамуданд: шоирон ба тарзи мушоира ва бадеҳа мисраҳои ногаҳонӣ гуфта мисраҳои якдигарро тазмин мекарданд, шеършиносон аз шеърҳои гузаштагон ба тарзи мисол байтҳои баланд мехонданд ва тақлиди бемуваффақиятонаи он мазмунҳо будани шеърҳои шоирони замони худашонро исбот карда танқид менамуданд; гоҳо мешуд, ки ин мушоираҳо ва шеърхониҳо ба ҳаҷв ӯ мадҳи якдигар, ӯ ба масҳара кардани касони ғоиб оид мешуд.

Дар миёнаи аҳли маҷлис Мулло Назруллои саххофи Лутфӣ⁷³ ном касе буд, ки диққати маро ба худ бештар ҷалб намуд. Назар ба маълумоте, ки ман баъд аз ҷанд гоҳ гирифтам, ӯ дар замони хурдсолӣ саххоф (муқовасоз) буда, баъд аз он ба дарсҳои даромадааст ва аз дарсҳои расмӣ зиёдтар ба адабиёт шугл карда-

аст. Дар он вақте, ки ман ўро дидам, вай тахминан 27—28-сола буда, давраҳои охирини айёми таҳсили мадрасагии худро мегузaronид. Ў чунон ки пурмаъно менамуд, сару сурати зебое ҳам дошт: ў сурхчарўй, мешчашм, хурмоириш, баландабрў ва дарозмижгон буд; қомати аз миёна баландтар, бадани миёнгўшт, дасту пой озодаи ба он қомату бадан мутаносиб — қиёфаи ўро ба назари бинанда ба шакли як шеъри мавзун чилва мекунонданд.

Лутфӣ хушхат ва хушнавис буда, бесаводон ҳам, чунон, ки як лавҳаи рассомии санъаткоронаро тамошо мекарда бошанд, аз дидани хати ў лаззат мебуданд. Мадори маишати Лутфӣ он вақтҳо аз китобат ва нухабардории китобҳо буд.

Шеърҳои Лутфӣ оддӣ ва мазмунҳои онҳо обшуста буданд. Аммо ў маҷлисоро, гапзан (оратор), суҳанвар, ҳозирҷавоб, ширинсухан ва хандонрў буда — ин сифатҳояш ўро ба шакли як шеъри муҷассами пурмаъно орошта буданд.

Лутфӣ дар гап задан бештар суҳанҳои думаънидорро кор мефармуд, ки маънии якӯми онҳо мақсуди аввали ва зохирии гўянда буда, аз маънии дуйўмашон ҳаҷв ё мадҳи касе мебаромад. Ў аз суҳанони ҳамсўхбатонаш ҳам он гуна маънихоро ёфта мебаровард, ки онҳо мутлақан ба хотири гўянда нагузашта буданд.

Яке аз иштироккунандагони он маҷлисро Мулло Раҳмати сартарош меномиданд. Ў дар хурдсолиаш ба пешаи сартарошӣ машғулӣ кардааст. Дарсҳои ибтидоии мадрасагиро ҳам дар зимни сартарошӣ хондааст ва баъд аз пешқадамтар шудан (баъди соли таҳсилаш болотар рафтани) ў аз дўкони сартарошӣ ба мадраса кўчида дарсхонии худро давом кунондааст. Ў барои таъмини маишат дар айёми таътил (тобистонҳо) ба баъзе бойҳо мирзой (рўйхатнависӣ) мекард.

Мулло Раҳмат тахминан 30-сола буда, аз шарикдарсони Лутфӣ ва Шарифҷон-Маҳдум буд. Ў дар дарсҳои расми мадраса миёна ва дар дарсҳои ғайрирасмӣ ва адабиёт шуғл надоштааст. Аммо ў одами нарммуомала буда, дағдаған муллоӣ надошт. Ў шайх ва эшонҳоро бисъёр бад медид ва «оши палав пири ман аст» мегуфт ва дар гирдогирди табақи палав давра нишаста хўр-

баъзе шарикдарсони дигараш, ки бо Махдуми мазкур ошно ва кӯрчбуро буданд, ба меҳмонӣ хабар кард. Ошпаз ва ходими он зиёфат, албатта, ман будам.

Хучраи Мулло Абдусалом аз хучраҳои хуби он мадраса буда, қадре васеътар ва яккаравок бошад ҳам, монанди аксари хучраҳои мадрасаҳои Бухоро ҷои ошпазӣ ва дастуруйшӯиаш дар пойгаҳаш буд.

Бинобар ин меҳмонон, соҳиби хучра ва ман, ки ошпаз будам, дар як ҷо ва ба ҳам наздик будем ва ман дар вақти ошпазӣ ҳам, самовормонӣ ҳам, яке аз иштироккунандагони он сӯҳбат ва шунаванди ҷақ-ҷақҳои аҳли маҷлис будам.

Шарифҷон-Махдум вақте ки бо гуруҳи худ омад, маро дида шинохт ва аз Мулло Абдусалом:

— Ин ҳамон ба а нест, ки дар ҳавлии шумо маҳмаддонои маро (Мирзо Абдулвоҳидро) дар байтбарак банд карда буд,— гуфта пурсид.

— Ҳамон аст! — гуфт домолло дар ҷавоб.

— Хуб шудааст, ки барои хондан омадааст,— гуфт Махдум.

Ман аз ин зиёфат бисёр хурсанд шудам. Чунки дар он маҷлис бисёртар сухан бар болои шеърӯ адабиёт мерафт ва бештарин меҳмонон ӯ шоир буданд, ӯ шеършинос. Агар баъзеашон аз адабиёт хабардор набошанд ҳам, хушгап, ширинсухан, зариф ва бамавқеъгӯ буданд, ки дар рафти сӯҳбат латифаҳои ширин мегуфтанд ва мувофиқи мақом воқеаҳои намакин нақл менамуданд: шоирон ба тарзи мушоира ва бадеҳа мисраҳои ногаҳонӣ гуфта мисраҳои якдигарро тазмин мекарданд, шеършиносон аз шеърҳои гузаштагон ба тарзи мисол байтҳои баланд мехонданд ва тақлиди бемуваффақиятонаи он мазмунҳо будани шеърҳои шоирони замони худашонро исбот карда танқид менамуданд; гоҳо мешуд, ки ин мушоираҳо ва шеърҳои ба ҳаҷв ӯ мадҳи якдигар, ӯ ба масҳара кардани касони ғоиб оид мешуд.

Дар миёнаи аҳли маҷлис Мулло Назруллои саҳҳофи Лутфӣ⁷⁸ ном касе буд, ки диққати маро ба худ бештар ҷалб намуд. Назар ба маълумоте, ки ман баъд аз ҷанд гоҳ гирифтам, ӯ дар замони хурдсолӣ саҳҳоф (муковасоз) буда, баъд аз он ба дарсҳои даромадааст ва аз дарсҳои расмӣ зиёдтар ба адабиёт шугл карда-

аст. Дар он вақте, ки ман ўро дидам, вай тахминан 27—28-сола буда, даврахои охирини айёми таҳсили мадрасагии худро мегузaronид. Ў чунон ки пурмаъно менамуд, сару сурати зебое ҳам дошт: ў сурхчарўй, мешчашм, хурмоириш, баландабрў ва дарозмижгон буд; қомати аз миёна баландтар, бадани миёнгўшт, дасту пой озодан ба он қомату бадан мутаносиб — қиёфаи ўро ба назари бинанда ба шакли як шеъри мавзун чилва мекунонданд.

Лутфӣ хушхат ва хушнавис буда, бесаводон ҳам, чунон, ки як лавҳаи рассомии санъаткоронаро тамошо мекарда бошанд, аз дидани хати ў лаззат мебурданд. Мадори маишати Лутфӣ он вақтҳо аз китобат ва нухабардори китобҳо буд.

Шеърҳои Лутфӣ оддӣ ва мазмунҳои онҳо обшуста буданд. Аммо ў маҷлисоро, гапзан (оратор), суханвар, ҳозирҷавоб, ширинсухан ва хандонрў буда — ин сифатҳои ўро ба шакли як шеъри муҷассами пурмаъно орошта буданд.

Лутфӣ дар гап задан бештар суханҳои думаънидорро кор мефармуд, ки маънии якӯми онҳо мақсуди аввалӣ ва зохирии гўянда буда, аз маънии дуйўмашон ҳаҷв ё мадҳи касе мебаромад. Ў аз суханони ҳамсўхбатонаш ҳам он гуна маънихоро ёфта мебаровард, ки онҳо мутлақан ба хотири гўянда нагузашта буданд.

Яке аз иштироккунандагони он маҷлисро Мулло Раҳмати сартарош меномиданд. Ў дар хурдсолиаш ба пешаи сартарошӣ машғулӣ кардааст. Дарсҳои ибтидоии мадрасагиро ҳам дар зимни сартарошӣ хондааст ва баъд аз пешқадамтар шудан (баъди соли таҳсилаш болотар рафтани) ў аз дўкони сартарошӣ ба мадраса кўчида дарсхонии худро давом кунандааст. Ў барои таъмини маишат дар айёми таътил (тобистонҳо) ба баъзе бойҳо мирзоӣ (рўйхатнависӣ) мекард.

Мулло Раҳмат тахминан 30-сола буда, аз шарикдарсонии Лутфӣ ва Шарифҷон-Махдум буд. Ў дар дарсҳои расмӣ мадраса миёна ва дар дарсҳои ғайрирасмӣ ва адабиёт шуғл надоштааст. Аммо ў одами нармуомала буда, дағдаған муллоӣ надошт. Ў шайх ва эшонҳоро бисёр бад меидид ва «оши палав пири ман аст» мегуфт ва дар гирдогирди табақи палав давра нишаста хўр-

дани онро ба ҳалқан шайхони хонақоҳӣ муқобил ме-
гузошт.

Мулло Раҳмат ба ҳар ҷо, ки дар айёми тобистон ба-
рои хизмат ё саёҳат равад, воқеаҳои аҷибу ғариб ёф-
та, ё аз сари худ гузаронида омада, он воқеаҳо ба
дӯстон ва шарикдарсони худ нақл карда онҳоро механ-
донд. Шарифҷон-Махдум баъзе воқеаҳои ӯ нақл кар-
даро ба дурӯғӣ ҳамл карда, ба ӯ «шарик, шумо аз сар-
тарошӣ ба воқеатарошӣ гузаштаед» мегуфт.

Дар он маҷлис Мулло Оқил ном касе буд, ки Мул-
ло Назруллои Лутфӣ ӯро «дар миёнаи мурдаҳо шаҳид»
меномид (Лутфӣ оммаи шарикдарсонашро, аз ин ҷумла
домуллои кунҷакии ман ва ҳам-ошони ӯро «мурдаҳо»
мешумурд). Мулло Оқил кӯрсавод буда, аз чизҳои ил-
мӣ ва адабӣ чизеро намефаҳмид ва ҳатто аз суханҳои
оддӣ ширин ҳам ҳеҷ лаззат намебурд. Ягона фазила-
ти ӯ ин буд, ки ӯ одами содда, мулоимгап, хандорӯй
ва гапбардор буд ва агар шариконаш ӯро дар рӯяш
ҳақорат кунанд ҳам, хандида меистод ва мутлақан қаҳ-
раш намеомад. Гапбардорӣ ва оташиннашавии ӯро ша-
риконаш ба кундфаҳми ӯ ҳамл мекарданд, «азбаски
маънии гапҳои саҳт ва ҳақоратомезро намефаҳмад, на-
меранҷад ва мебардорад» мегуфтанд. Ба фаҳми ман ӯ
асбоби бозии аҳли маҷлис буд, ки ба ӯ ҳар гуна гапҳо
зада дилашонро хуш мекарданд.

Яке аз иштироккунандагони он маҷлис Мулло Бур-
ҳон ном кӯлобӣ буд. Сини ӯ тахминан 30-сола буда,
қомати баланд, бадани ғафс, рӯи гандумгуни сафед-
чатоби калони пурра дошт, риши ӯ сиёҳ ва калон бу-
да тамоми рӯяшро фуру гирифтагӣ буд. Чашмонаш
шӯълавар буда, нигоҳаш дар вақтҳои оддӣ ҳам оташи-
нона менамуд. Ӯ хушгап ва ҳикоябоф буда, дурушт-
муомилагии кӯҳистонигиро бо ширинсухании бухоригӣ
дар худ гун карда буд.

Шеърҳои Мулло Бурҳон оддӣ буда, пештар Муштоқӣ
тахаллус мекардааст. Аммо вақте ки Назруллои Лут-
фӣ тахаллуси ӯро бо таҳриф хонда ва бо маънии ҳаҷ-
вӣ ӯро «муши тоқӣ» (муши кӯҳӣ) гуфтааст, ӯ он та-
халлусро партофта калимаи «бисмил»-ро ба худ тахал-
лус қарор додааст. Ӯ «ман бисмили (кушташудаи) зах-
ми забони Лутфиам» мегуфт.

Ў ду сол дарсхониро тарк карда ба кӯҳистон рафта будааст, ки боз ҳамин сол омада ба шарикдарсони пештарааш ҳамроҳ шуда хондани худро давом додааст. (Чунон ки дар боло қайд карда шуда буд, дар мадрасаҳои Бухоро аздарсмонӣ чанд сола ҳам, ки бошад, сабаби пасмони аз ҳамдарсон намешуд.)

Мулло Бурхон сабаби ду сол дар кӯҳистон мондани худро дар зимни саргузаштҳои романмонанди худ хикоя кард. Ман дар ин ҷо он воқеахоро аз тарафи худ сарлавҳа гузошта аз забони ӯ, аммо бо таҳрири худам, нақл мекунам:

«КАФШПЕШМОНИИ ҲАЗРАТИ ҲОҶА ЎБОН»

Мулло Бурхон гуфт: «Ман боре дар айёми тобистон хостам, ки ба ҷое рафта «чилла нишаста» (аз одамон алоқани худро канда) дарсҳои гузаштаи худро дубора аз назар гузаронам ва дарсҳои ояндаамро тайёр намоям. Барои ман ҷое лозим буд, ки дар он ҷо ошу нони муфт ҳам бошад. Бар ман дар ин бора сари мазори Ҳоҷа Ўбонро «ҷои муносиб» гӯён нишон доданд.

«Ба ҳаман шумоён маълум аст, ки мазори Ҳоҷа Ўбон дар тарафи ғарби шимоли шаҳри Бухоро буда, 5 фарсах (40 километр) дуртар аз шаҳр ва дар даруни ҷулистони регзор мебошад. Нимаи ин роҳро дар ободонӣ рафта, нимаи дигарашро дар биёбони регзори бе обу алаф тай кардан лозим аст. Ба кадом душворие, ки бошад, ман ба он мазор рафта расидам. Дар он ҷо на об буд, на алаф, на дех буд, на дарахт. Аз биноҳо дар он ҷо як мазор буд, ки дар дохили вай ғайр аз қабри Ҳоҷа Ўбон як хучра буд, ки чиллахонааш меномиданд, як ҷоҳӣ чуқур буд, ки оби вай шӯр буда, фақат барои давои беморҳои гуногун, хусусан, ба беморони пис (барасшуда) кор мефармуданд. Оби нӯшоиро аз ободонии дур бо машку кӯзаҳо ба воситаи хару асп мекашонданд. Дар беруни мазор як хонақоҳ барои намозхонӣ, як айвони он хонақоҳ ва як меҳмонхонаи умумии ошхӯрӣ, ки вайро «Меҳмонхонаи ҳазрати бузургвор» меномиданд, бино ёфта буд. Дар тарафи шимоли он мазор ва хонақоҳ як работи бисёр калони деворбаланд сохта шуда буд, ки вай ба мутавалли⁷⁴ он даргоҳ тааллуқ дошт.

«Мутаваллӣ як одами қадпасти тахминан 70-сола буда, бадани ғафси фарбех, рӯи рафидамонанди сергӯшти монанди рӯи мурғи дутазой суп-сурх, риши калони сафед ва гардани ғафси ўғуршакл дошт. Ин одам ба замми мутаваллиғӣ ҳам имом, ҳам шайх, ҳам хатиби он мазор ва хонақоҳ ба шумор рафта, ҳама корхон он ҷо дар дасти вай буд. Дар он ҷо як чанд хизматгорони мардина ҳам буданд, ки онҳоро фаррош (рӯфтурубкунанда) меномиданд.

«Ғайр аз биноҳои мазкур дар он давра пеш ҳеҷ як нишонаи ободӣ набуд. Ҳамаи атрофро хомаҳои кӯҳмонанди реғи сурх фуру гирифта буданд. Як тарафи ин реғзор ба Чорқӯй, тарафи дигараш ба Хоразм ва тарафи шимолаш ба дашти Қизил рафта мепайваст.

«Аммо дар он ҷо хӯрокворӣ хеле фаровон буда, меҳмонхонаи умумӣ субҳу шом бо таомҳои болаззат пур буд. Он хӯрокворихоро зиёратчиён ва беморон, ки онҳо ҳам ихлосманди бузургвор ва ҳам муриди мутаваллӣ буданд, меоварданд.

«Меғуфтанд, ки аз он назрҳо, ҳадьяҳо ва садақҳои бепоён анбори мутаваллӣ пур аз орду гандуму биринҷу ҷав, хумҳояш пур аз раған буда, чарогоҳҳо пур аз галаву рамаи ӯ мебошанд. Ғайр аз инҳо, мутаваллӣ аз заминҳои ободони атроф замини бисёреро ба дастӣ худ даровардааст, ки даҳҳо муридони ӯ дар он заминҳо бе музд кор мекунанд.

«Ман он неъматҳои алвонро дида худро дар миёнаи ҷаннаи ҳис кардам, ки дар даруни дӯзах бино ёфта бошад. Аммо сонитар фаҳмидам, ки ҳеҷ мусофир, ҳеҷ ғариб ва ҳеҷ гадо дар он «ҷаннат» аз се рӯз зиёдтар истода натавониста, дар ҳолате, ки чашмаш ба он таомҳои лазиз тофта, даҳонаш об кушода, дилаш ба онҳо кашол мемондааст, монанди ҳазрати Одам ва шайтон маҷбур мешудааст, ки аз он ҷо биравад. Сабаби ин, нахостани бузургвор он мусофир, ғариб ва гадоёнро будааст. Аммо дехкони назрбиёр ва ҳадьядех, ки ихлосмандони он даргоҳ мебошанд, ба сабаби одамони корнок буданашон дар он ҷо зиёда истода наметавонистаанд — бештарини онҳо назру ҳадьяҳои худро супурда ва аз он «ҷоҳи шифо» чанд шиша ё чанд кӯза оби шӯр бардошта дар ҳамон рӯзи омадагиашон мерафтаанд».

Баъзеҳошон бинобар гаронии бемориашон як шаб хобида, «сабук шуда» (ҳар чӣ дар ҷайби худ дошта бошанд, дар он ҷо партофта) аз пай кори бечорагии худ мерафтаанд.

«Ман ба хостан ва нахостани ҳазрати бузургвор аҳамият надода, дар он ҷо 40 рӯз монданро дар дили худ қарор додам ва дар ҳучраи чиллаҳона, ки дар даруни мазор буд, «чилла нишастам»: фақат рӯзе се бор аз чиллаҳона баромада ба меҳмонхонаи умумӣ рафта дар қатори муридони ва мусофирони нишаста аз он неъматҳои фаровон баҳраёб мешудам.

«Дар шаби сейӯм, ки сахарӣ аз хоб хеста баромадам, дидам, ки кафши ман дар пеши остонаи дари чиллаҳона пеш гузошта (муҳайёи пӯшидан карда ниҳода) шудааст. Ман дар бори аввал ба ин қор аҳамият надодам ва инро яке аз эҳтиромҳои ба ман нишондодаи фарроши он ҷо донистам. Чун чанд бори дигар ин қор такрор ёфт, худ ба худ хичолатманд шудам ва фаррошро дида ба ӯ гуфтам:

— Бародар, ту ҳам монанди ман як одам мебошӣ ва ба муносибати қорӯбқаши ин даргоҳ буданат эҳтимол шараф ва ҳурмати ту аз ман зиёдтар бошад. Баъд аз ин кафши маро пеш намон, ки ман шарм медорам.

— Ман кафши шуморо пеш намондаам,— гуфт он фаррош.

— Пас кӣ пеш мондааст? — гуён ман таъҷубкунон пурсидам.

— Бузургвор! — гуфт фаррош дар ҷавоб.

— Қадом бузургвор? — боз таъҷуби ман зиёдтар шуд.

— Ҳазрати Хоҷа Ёбон, ки дар ин мазор хобидаанд! — гуфт фаррош бо қатъияте, ки гуёе кафши маро пеш мондани он «бузургвор»-ро ба ҷашми худ дида бошад».

Аз ин ҷавоб таъҷуби ман боз ҳам зиёдтар шуда дар ин қор як сир буданро пай бурдам. Аммо барои дуруст фаҳмида гирифтани он «сир» нахандида ва ҷиддиёна аз фаррош пурсидам:

— Ҳазрати бузургвор чаро кафши маро пеш мондаанд? Магар дар ҳаққи ман ягон илтифоти алоҳида доранд?

— Ин кори ҳазрати бузургвор барои илтифоти ҷудогона ба одамони ҷудогона набуда, балки аломати норизоии он кас аст! — гуфт фаррош ва эзоҳ дод: — Агар ҳазрати Хоҷа дар ин ҷо будани касеро нахоҳанд, кафши ўро пеш мемонанд, ки ин «зудтар аз ин ҷо дур шав!» гуфтани он кас аст. Ин яке аз кароматҳои Хоҷа мебошад, ки дар ҳаққи бисёри шаккокон зоҳир мешавад.

— Агар ягон шаккок бо кафшпешмони ҳазрат аз ин ҷо наравад-чӣ?

— Дар он вақт он одами шаккок пес (барас) мешавад, — гуфт фаррош бо оҳанге, ки гӯе пес шудани ин гуна шаккоконро ба чашми худ чандин бор дида бошад.

«Ман сирри «кафшпешмони» Хоҷа Ёбонро фаҳмидам ва сабаби аз се рӯз зиёдтар дар ин ҷо монда натавонистани мусофирон, ғарибон ва гадоёнро ҳам доништа гирифтам ва дарун-дарун хандида дар дили худ гуфтам: «Ман аҳмақ нестам, ки бо ин гуна хилаҳои аҳмақона ин ҳама неъматҳои алвонро партофта равам ва то ба воситаи фаррошонаш мутаваллий маро аз ин ҷо зада пеш накунад, нахоҳам рафт» ва дар фикри масҳара кардани он «каромат» афтадам ва ҳамон шаб баъд аз ниман шаб — баъд аз ин, ки ҳама мурда барин хобиданд, берун баромада ҳаман кафшҳои мехмонон ва ихлосмандони назр овардари, ки дар айвони хонакоҳ, дар суфай мехмонхона ва дар ҳар гушаву канор хобида буданд, пеш мондам ва худ ба чиллахона омада бо оромӣ хобидам.

«Чун субҳ — баъд аз сафед шудани рӯз аз хоб хеста берун баромадам, ҳаман он мехмонон ва муриду мухлисон ба рафтаи омодагӣ мидиданд ва чеҳраи хамашонро ғаму андӯҳ монанди як пардаи сиёҳ пӯшонда буд. Чунки ҳазрати бузургвор дар он ҷо будани онҳоро нахоста буданд, ки медонад «баъд аз он бар сари онҳо чӣ балоҳо меомада бошад».

«Ман ин корро ҳар шаб кардан гирифтам. Кор ба ҷое расид, ки ғайр аз мутаваллий, фаррошон ва ман, «ҳаман одамҳоро нахостани Хоҷа Ёбон» дар ободони атроф овоза шуд ва пон назрдеҳон ва ҳадъябиёрон гӯе аз мазор тамоман канда гардид.

«Дар он миён рӯзе мутаваллӣ ба пеши ман — ба чилахона даромад. Рӯи ӯ аз аввалӣ ҳам сурхтар ва чашмонаш беҷо буд. Ман гумон кардам, ки ҳозир ӯ маро аз ин ҷо хоҳад ронд ва агар наравам, ба воситаи фаррошон маро бо зӯрӣ дур хоҳад кард, ман бо эҳтироми мунофиқона аз ҷо ҷаста хестам. Ӯ бо дастонаш маро ба нишастан ишора карда худ ҷобукона пеш омад ва маро бо зӯрии тамои дар ҷои аввалиам шинонд ва худ монанди муридоне, ки дар пеши пиронашон нишинанд, бо эҳтироми тамои дар пеши ман зону ба зону дузону нишаст ва гӯе ки ягон сухани махфиро ба ман мегуфта бошад, сарашро пеш оварда ба гап даромад. Аз даҳони ӯ бӯе омад, ки то он вақт ман он гуна бӯйхоро дар он гуна даргоҳҳо бегона медонистам — ин бӯи шароб буд. Ман пай бурдам, ки пири ҳафтадсолаи ман монанди баъзе муллоҳон пирсоли Бухоро «барои дар тоати илоҳӣ қувват ёфтан» мусалласи шаръӣ — ман дастӣ менӯшидааст. Аммо маълум буд, ки дар он вақт он пирсол он шаробро на барои «дар тоати илоҳӣ қувват ёфтан», балки барои омадан дар пеши ман барин одами худонотаре ҷуръат ёфтан нӯшидааст.

«Мутаваллӣ гап сар кард:

— Маълум мешавад, ки шумо аз «кафшпешмони хазрати бузургвор» наметарсидаед?

— Албатта! — гуфтам ман бо шиддат ва ғазаболудона, бо нияти ин ки, агар маро бо зӯрӣ рондан хоҳад, сирри ӯро ба рӯи ӯ, дар пеши фаррошони ӯ ва дар байни муриду мухлисони ӯ кушода дода, баъд аз он хоҳам рафт. Аммо мутаваллӣ бо оҳанги дигар ба ман ҷавоб дод:

— Ин тавр бошад, ин ҷо даргоҳи бузургвор не, балки хонаи худи шумост. Фақат аз шумо илтимос он, ки хизмати кафшпешмониро аз дасти бузургвор гирифта ба ояндаву равандагон ва ба муриду мухлисони ин даргоҳ ҳалал нарасонед ва илтимоси дигар он, ки ин сирро фош накунед, чунки «сирри мардон пӯшида бех» гуфтаанд.

Аз ин гуфтаҳои мутаваллӣ маълум буд, ки ӯ бо ман бозӣ карданро салоҳи кори худ надониста, балки ҳамкорӣ карданро лозим шумурдааст, бинобар ин ӯ баъд аз баёни илтимосҳои худ, аз кисааш як коғазпеч бароварда пеши ман гузошта:

— Ин «аз нӯги хамир фатир» барин ҳаққи қадами шумост. То вақти ба шаҳр баргаштанатон аз ҷониби ин дуогӯй барои шумо сару по (ҷомаву салла) ҳам тайёр карда мешавад,— гуфт ва зуд аз пеши ман баромада рафт. Баъд аз рафтани ӯ ман коғазпечро кушода шумурдам, ки сад тангаи бухорӣ (15 сӯм) будааст.

«Баъд аз ин мулоқот барои таомхӯрӣ ба дастархони умумӣ рафтани ман лозим нашуд: таомҳои гуногуни болаззат аз ҳама пештар ба чиллаҳона, ба пеши ман меомадагӣ шуданд, ба оммаи меҳмонон нони хонагӣ меода бошанд, ба ман кулчаи ширмоли дубеза (ордаш ду бор бехташуда) меоварданд, духтархона (хизматгори духтар) ҳар вақт омада либосҳои маро бурда шуста меовард. Ман дар он ҷо на меҳмон, балки як аъзои оилаи мутавалли барин шуда мондам. Ҳамаи фаррошон ва хизматгори маро ҳурмат мекарданд. Агар кӯтоҳ карда гӯям, ман дар он ҷо «гурғи хонадон» шуда будам ва баъзе воқеаҳои ишқиро ҳам аз сар гузаронидам».

Мулло Бурҳон дар ин ҷои суханаш бо духтари мутавалли алоқа бастанашро ва оқибати пурфочии он духтарро ҳикоя кард, ки ман ин саргузашти вайро ҳам бо унвони «Духтари ноқом» аз забони ӯ, аммо бо таҳрири худам нақл намуданро муносиб дидам.

ДУХТАРИ НОҚОМ

«Дар вақтҳои, ки мутавалли ба ҷое мерафт, ҳамроҳи духтархона як духтари баландқомати дигар ҳам меомадагӣ шуд. Ин духтар ба сари худ фаранҷии шоҳии паритовусӣ гирифта (дар Бухоро духтарони давлатмандон пеш аз ба шавҳар рафтанишон, дар вақти дӯшизағнашон ба сарашон фаранҷии шоҳии паритовусӣ ва духтарони одамони оддӣ фаранҷии ресмонии сурхи оддӣ мегирифтанд), ба рӯяш ба ҷои чашмбанд як латтаи докаи сафед партофта меомад. Аз хишир-хишир кардани либоси ин духтар бар тан куртаи шоҳии бухорин оҳорӣ доштаниш ҳам маълум мешуд ва аз либоси он духтар бӯи хуши зтри аъло вазида димоғи маро ҷок ва диламро бетокат мекард.

«Дар вақте, ки духтархона ба чиллаҳона даромада, масалан ба ман либосҳои шуста овардашро меод, ӯ

ин ки чомашӯиҳои ношустаамро мегирифт, он духтари хушлибоси хушбӯӣ аз тағи докаи рӯйбанди худ ба ман менигарист. Аммо ман на рӯи ӯро ва на мӯи ӯро — дида наметавонистам. Дар вақтҳои дар сари мазор набудани мутавалли ин ҳол рӯзе чанд бор такрор меёфт, ман дар ҳар бор аз бори аввал бетоқаттар мешудам, аммо ба гап партофтаи, хусусан дар пеши духтархона, часорат намекардам.

«Рӯзе духтархона ба чиллаҳона даромада чомашӯиҳои шусташудаи маро дар пешам гузошт ва духтари ношинос монанди пештара дар беруни дар менестод.

Духтархона ба ман гуфт:

— Пошшоҳоним шунидаанд, ки шумо бисъёр галзал медонистаед, барои он кас ягон байт навишта диҳед будааст.

«Духтари ношинос дар зери фаранҷӣ қикқос зада хандид ва ба духтархона хитоб кард:

— Ситораи чувонимарг. Ман ба ту ҳеҷ чиз нагуфта будам. Ту аз забони ман як гапи дурӯғ зада маро дар пеши акамуллои шарм дорондӣ!

«Ман бо шунидани овози он духтар қариб буд мадхуш гардам. Меғӯянд, ки овози булбул бисъёр хуб аст! Оре, овози булбул хуб аст! Ман дар кӯҳистон овози булбулро бисъёр шунидаам. Дар ҳақиқат ҳам он овоз ба ман бисъёр таъсир мекард. Аммо вақте ки ман овози он духтари ношиносро шунидам, дар пеши овози вай овози булбул ба дараҷаи овози зоғ фурумада монд.

«Ин овоз ҳар чанд маро ба беҳушӣ наздик карда бошад ҳам, ба ман як рӯҳи тоза ва як часорати беандоза ҳам дод, ки гуфтам:

* — Э қони азиз! Агар ман пештар бо қалам ва бар рӯи қоғаз шеър менавишта бошам, акнун барои ту бо миҷғонам ва дар пардаи чашмонам менависам. Агар ту, офтоби оламтоби ман, бегоҳонӣ Ситораатро пеши ман фиристонӣ, он навиштаи маро ба хоки поят, барои пойандозат мебарад.

«Бо шунидани ин суҳанони ман он духтар як ҳамёна кашаида ва боз қикқосзанон хандид ва хандашро бо зӯрӣ нигоҳ дошта бо оҳанги итоб:

— Ситора, зудтар баро, меравем, маро расво кардӣ! — гуфт.

Аммо ман пай бурдам, ки он суханони ман ба он духтари чавон чунон форид, ки молиши даруни ҳаммом ба пирони солхӯрдан коркӯфта ба он дараҷа намефорад.

«Ҳар ду духтар бо ҳам рафтанд. Ман ҳам аз паси онҳо аз чиллахона баромада ба дари партави мазор рафтам, ки аз он дар баромада ба работи мутавалли рафта мешуд ва дар дами он дар истода аз он ҷо рафтори он духтарро тамошо кардам. Ҳамон рӯз шамол аз тарафи шимол мевазид. Намедонам, худаи дастони худро бо бозӣ чунбише дода дар даруни фаранҷӣ баланд мекард, ё бод фаранҷии паритовусии ӯро ба ҳаво мепардошт, дар ҳар ҳол ӯ дар он вақт монанди товусе ба назар ҷилва менамуд, ки болҳои рангоранги худро ҷодир карда мехиронида бошад...

«Ман ҳанӯз аз лаззати ин тамошо сер нашуда будам, ки духтар нохост ба қафо нигоҳ кард ва дид, ки ман дар пеши дари партав истода рафтори ӯро тамошо мекунам, намедонам, аз ноз бошад ё аз шарм, монанди оҳуи рамида рафтори худро ҷобуктар гардонид. Дар он вақт ман байти зерини Хисрави Деҳлавиро мувофиқи мақом замзама кардан гирифтам:

Рафтан ба ҷӣ монад? Ба хиромидани товус!
Баргашта нигоҳ карданиш оҳуи рамида!

«Ӯ рафта ба работ даромад. Ман дар ҳолате, ки масту мустағраки он рафтору комат шуда будам, баргашта ба чиллахона омадам ва ба навиштани ғазали супоришӣ даромадам ва дар он ғазал «ба офтоби оламтоб» сарлавҳа гузоштам».

Мулло Бурҳон дар он маҷлис он шеърро, ки ба ҳамон духтар бахшида навишта будааст, хонда буд. Аммо он шеър ба сабаби он, ки аз ҷиҳати шеърният паст буд, дар ёди ман намондааст ва дар он вақт навишта гирифтани он шеърро ҳам лозим надида будам. Бинобар ин дар ин ҷо мазмуни он шеърро аз забони шоири мазкур ба тарзи мансур бо таҳрири худам менависам:

«БА ОФТОБИ ОЛАМТОБ»

Э офтоби оламтоб. Агар офтоби олам дуру дароз рӯи худро нанамояд, ҳаман мавҷудоти ҷондор афсурда шуда мемиранд. Ту, ки офтоби ман мебошӣ, чаро

рӯи худро аз ман мепӯшӣ? Магар мехоҳӣ, ки ман аз фироки ту афсурда шуда бимирам? Ман гумон намекунам, ки ту ин қадарҳо сардмехр ва номехрубон бошӣ! Ман ба хоки пон ту сар монда аз ту мепурсам, ки ҳеҷ набошад, ягон бор ба ин «муштоқи» «бисмил»-шудаат ҷамоли ҷаҳонороятро бинамоӣ. Агар ҳамин шаб баъд аз фуру рафтани офтоб ту, ки офтоби ман мебошӣ, ба ман рух нанамой, ман худро дар ҷоҳи бобоят (дар ҷоҳи мазори Ҳоҷа Ӯбон) партофта ҳалок мекунам. Дар он вақт хуни ман ба гардани ҷавони ту мемонад...»

Мулло Бурҳон гуфт: «Ман дар поёни ин ғазали хул як байтеро, ки гӯяндааш маълум набуда, дар охири мактубҳои ошиқона навиштани он дар байни ишқбозони Бухоро одат шуда буд, навиштам ва он байт ин аст:

Раво мадор ҷавоне бимирад аз ғами ту,
Ту ҳам ҷавонию аз худ умедҳо дорӣ!

* * *

Мулло Бурҳон гуфт: «Ҷамон рӯз дар наздикии фуру рафтани офтоб Ситора омад. Ман аз вай пурсидам:

— Хату савод дорӣ?

— Не.— гуфт духтархона.

«Ман аз беҳату савод будани ӯ хушҳол ва як дараҷа хотирҷамъ шудам, чунки метарсидам, мабодо сирри мо ба воситаи ин духтарак фош гардад. Модом, ки хату савод надоштааст, ғазали маро хонда наметавонад, то ки аз мазмуни он ғазал ба воқеан ишқбозии мо воқиф шуда фош кунад. Албатта, назар ба ақидаи ман як духтаракӣ 12-солаи сахроӣ на дили маро ва на дили духтари зеборо хонда наметавонист. То ин ки бо ин роҳ рози дили моро фаҳмида ошкоро намояд.

«Ман аз он духтарак пурсидам:

— Пошшоҳонат хату савод дорад?

— Доранд!— гуфт ӯ дар ҷавоб,— гоҳо хат менависанд ва бисёр китоб мехонанд.

«Ман ғазали худро ба Ситора супурда истода, барои эҳтиёт ба ӯ таъкид намудам:

— Ин ғазали маро ба касе нишон надеҳ ва ба пеши ман омада аз ман ба пошшоҳон хат бурданатро ба касе нагӯй!

— Аз шумо пештар ин гапҳоро ба ман пошшоҳонам таъин кардаанд, — гуфт ӯ табассумкунон.

— Ту ба пошшоҳонат ваъда додӣ, ки ба касе нахоҳӣ гуфт ва нахоҳӣ фаҳмонд?

— Бе ваъда додан ҳам ман ягон гапи он касро ва ягон кори он касро ба касе намегӯям, — гуфт духтарак бо қатъияти тамом ва илова кард: — пошшоҳонам маро бисъёр дӯст медоранд, дӯстдорӣ мекунам ва шабҳо дар як ҷоғоҳ мехобем, ман ҳам он касро бисъёр дӯст медорам ва аз гапашон намебароям.

«Ситора коғазӣ маро гирифта бурд. Ман дар дили худ гуфтам: «О-ҳо! Ин духтараки 12-солаи сахрой ҳам «ба шарофати даргоҳи Хоҷа Ӯбон» бӯи бағалро шамида будааст. Мо бошем, бо вучуди хату савод доштан ва шоир будан беҳуда дар мадраса хок лесида хобида будем».

«Магар дили духтари соҳибчамол (ман ӯро номида соҳибчамол тасаввур мекардам) аз дили ман ҳам зиёдтар бетокат будааст, ки аз миёна даҳ дақиқа гузаштанигузашта Ситора боз омад ва аз табассумкунон омани ӯ пай бурдан мумкин буд, ки вай барои ман як хабарӣ хуш меорад. Ман ба чиллаҳона омада даромани ӯро мунтазир ношуда беихтиёр ба дари хучра давидам, то ки он хабарӣ хушро зудтар фаҳмам. Аммо духтархона сари дастони нозуки худро ба сари синаам ниҳода маро нарм-нармак ба пас — ба даруни чиллаҳона тела дода:

— Бесабри накунед, дарун дароед, касе пай набарад! — гуфт.

«Ман дар ҳиҷолат монда дар дили худ мегуфтам: «Оҳ, ин духтараки сахрони соддадил дар ишқбозӣ аз ман донотар будааст ва ман аз вай беҳабар мондаам. Хайф аз он умри 20-рӯза, ки ба сабаби бечуръатӣ ва нодони ман дар даруни чиллаҳона дар танҳои бо хуни дилхӯрӣ гузашт». Ман рафта дар ҷои худ нишастам ва шарм медоштам, ки ба рӯи духтархонае, ки муаллимаи ишқи ман шуда буд, сар бардошта нигоҳ кунам. Ӯ коғазро аз даруни остини худ бароварда ба тарафи ман дароз кард ва ман, бе он ки сар бардорам, он коғазро аз дастӣ ӯ гирифтам. Ӯ ба хонда дидани ман он коғазро нигарон нашуда бо овози паст:

— Баъд аз торик шудани шаб ба таги дари партави мазор бароед. Ман омада шуморо гирифта ба ҷое мебарам,— гуфт ва зуд баромада рафт.

«Ман дастхати ёри меҳрубони худро, чунон ки қозикалон ба дастхати амир мекунад, аввал аз сарам болотар бардоштам, баъд фуруварда ба чашмонам молидам, баъд аз он ба лабонам оварда то тар шудани коғаз бӯсидам ва пас аз он кушода хондам. Он ёри меҳрубон дар он коғаз навишта буд: «Акамулло! Хати ман бадхон аст, бинобар ин ҳамаи гапхоро нанавиштам. Айб нафармоед! Ва ҳар чизе, ки Ситора гӯяд, ба ҳама амал намоед!»

«Ман торик шудани ҳаворо мунтазир ношуда (чунки аз бетокати дар даруни хучра нишаста наметавонистам), ба дари партави мазор баромадам ва дар дами дар ин сӯ-он сӯ қадам зада гаштам. Баъд аз тамоман торик шудани шаб Ситора омад, дар он вақт осмон ҳам пур аз ситора шуда буд. Ман ўро аз дур дида ба тарафи ў рафтан хоста қадам партофтам. Аммо ў бо дасти худ ба истоданам ишора кард ва худ ба пешам расида омада:

— Бесабрӣ накунед! — гуфт.

«Бо шунидани ин сухан аз тарсу ноумедӣ қариб буд дилам таркад, зеро ман «магар ваъда ба вақти дигар мондааст ва Ситора барои хабар додан омадааст, гуфта пиндоштам. Аммо ў сухани худро давом дода гуфт:

— Ман рафтан мегирам, шумо 20 қадам пастар аз ман биёед!

«Ман дубора шарманда шудам. Зеро аз сухани охирии духтархона маълум шуд, ки ин бесабрии ман ҳам монанди он бесабрии будааст, ки як соат пештар дар пеши ҳамин духтарак карда аз вай танбех дида будам. Боз ҳамаи ҳаракати сазовори танбех аз ман сар зад.

«Духтархона рафтан гирифт, ман қадамҳои ўро ягон-ягон бо диққат шумурда истодам. Вақте ки ў қадами 21-умро аз замин бардошт, ман ҳам қадами якуми худро бардошта баробари ў бар замин ниҳодам ва эҳтиёт мекардам, ки қадамҳои ман аз қадамҳои ў зиёду кам, тангу васеъ нашаванд ва баробар аз замин бардошта шуда баробар бар замин гузошта шаванд. Дар ин гуна роҳравӣ ман ба сарбозони амир монанд шуда будам, ки

онҳо дар вақти машқ ба қадампартоии сардори худ нигоҳ карда роҳ мерафтанд.

«Ман гумон доштам, ки ороми ҷони ман маро дар хонаи худ меҳмон хоҳад кард. Аммо Ситора ба тарафи дари даромади муқаррарии работи мутавалли рафта ва он дарро дар тарафи дасти чапи худ гузошта шарқрӯя роҳ рафта дар паси работ гузашт ва аз он ҷо тамоман ба тарафи шарқ рӯ оварда, дар миёнаи хомаҳои рег рафтани гирифт. Ман ҳам аз пай ӯ. Гоҳо хомаҳои рег ӯро аз ман панаҳ мекарданд ва ман қадамгузори ӯро надида мемонам. Дар он гуна вақтҳо аз тарафи баданам ларза меафтад, ки мабодо ба вай наздик нарафта, ё ин ки аз вай дур намонда бошам, ки сейм бора сазовори танбех шавам.

«Охир ӯ ба як пасхамӣ расида истод. Ман ҳам дар ҷои будаам баробари ӯ истодам. Ӯ ин кори маро дида ба пеш рафтани ишора кард. Ман монанди гунҷишки риштабарпое, ки ногаҳонӣ банди вай кушода шуда бошад, ба парвоз омадам ва хотирҷамъона аз шунидани таънаи «бесабрӣ» дар як сония ба ӯ расида гирифтам.

Ӯ ба ман охистекак:

— Шумо дар ин ҷо — дар пасхамии хомаи рег дароз кашиди хобед, ки ҳеҷ равандаву оянда пай набарад ва пошшоҳонам ҳамин ҷо меоянд,— гуфт ва худ зуд баргашта рафт.

«Ситора дар ду сония аз назари ман пинҳон шуд, баробари аз назар ғойб шудани ӯ ситораҳои осмон ҳам кам шудани гирифтанд. Чунки аз тарафи шарқ монанди алангаи аз дур намояндаи сӯхтор як рӯшноӣ пайдо гардид ва ин рӯшноӣ кам-кам пахитар, баландтар ва камрангтар шудани гирифт. Аз паси он рӯшноӣ аз ҳамон тараф як лаъли мисӣ сандалигини калон барин, ки дар оташаш тафсонда сурх карда бошанд — як чиз намудор гардид. Ин моҳи 18 ё 19-рӯза буд, ки тулӯ мекард. Баъд аз дақиқае моҳ ранги лаъличаи нуқрагини дурахшонро пайдо кард. Дар ин вақт рӯи регии сурх ба шакли хомқаймоқи саҳтбаста ба назар акс андохт. Ақнуи фазои биёбон ҳам як баҳри пуршир барин менамуд.

«Моҳ баланд мешуд, аммо аз офтоби ман ханӯз дарак набуд. Ман дилтанг шудам, ҳазор гуна васвасаҳо дар дилам пайдо шудани гирифт. Эҳтимол падараш аз

шахр ногаҳонӣ омада бошад, эҳтимол дар хонааш ягон меҳмони ноҳондаи шумқадам омада монда бошад, худо накарда, эҳтимол дар вай ягон беморини ногаҳонӣ рӯй дода бошад, ҳар чанд аз ақл дур бошад ҳам, эҳтимол, монанди баъзе духтарони ҳилагаре, ки дар афсонаҳо ҳикоя мекунанд, маро бозӣ дода худ духтархонаашро дар бағал кашида, «орзуи дӯғро дар мохтоб шикаста», хандакунон маро масҳара дошта, баҳузур дар ҷойгоҳаш хобида бошад ва ман дар ин ҷо «орзуи офтобро бо мохтоб шикаста» то рӯз ситорашуморӣ кунам ва монанди инҳо...

«Ман, бе он ки қад рост кунам, гаваккашон аз пасхамӣ худро бар болои хоман рег гирифтаам. Дар он ҷо девори работи мутаваллиро аз назар гузаронидам — девор ҳам бо партави ширмаҳтоб шир барин менамуд. Диққат кардам, ки дар он ҷо як дари хурдтарак менамояд. Ман дар дил муқаррар кардам, ки «вай дари партави работ аст ва дари умеди ман ҳам бояд ҳамин дар бошад», бинобар ин монанди гурбае, ки чашми худро аз дари мушхона намеканад, ман ҳам мижа назада чашмонамро ба он дари умед дӯхтаам.

«Намедонам, боз ним соат ё чанд соат гузашт (дар ҳар ҳол ба ман шаби ялдо барин дароз менамуд), ногоҳ дари умедам кушода шуд, дили ман ҳам саҳт-саҳт задан гирифт — дил такозо мекард, ки синаро даричавор шикӯфта аз он ҷо баромада ба тарафи он дар давад ва ороми ҷони худаашро пешвоз гирад. Аммо ҳамаи умедҳои ману дил барбод рафт — ноумедона дидам, ки каси аз дар бароянда як каси қадпаст буд, ва ҳол он ки ороми ҷону дили ман «болобаланду ишвагару сарви ноз» буд. Хуб диққат кардам: он бароянда Ситора барин намуд ва ҳол он, ки ман нигарони баромадани «офтоб» будам. Ман дар дили худ гуфтаам: «ана омад он духтараки содда-намои дарундор, ки имрӯзу имшаб бо дурӯғҳои худ маро фиреб дода дар азоби интизорӣ гузошта буд. Боз меҳодад бо ягон баҳонаи дурӯғ маро гӯл зада дар оташи ноумедонам гузорад. Дар он сурат... дар он сурат барои ман худро сарнагун дар ҷоҳи мазор андохтан беҳтар аз он аст, ки ноумедона сар ҳам карда ба чиллаҳона равад.

«Аммо духтархона ба тарафи ман наомад, балки тағтаги девори работ ба тарафи ҷануб — ба тарафе, ки ма-

ро оварда буд, рафт ва дар гӯшаи шарки ҷанубии ра-
бот истода ба тарафи дари партави мазор, ки ман аз
он дар баромада будам ва ба тарафи дари даромади
расмии работ бо диққат нигарист ва баъд аз он бо ҳа-
мон тағ-тағи девори работ ба тарафи шимол пас гашт ва
аз пешни дари партави работ гузашта ҳамчунон роҳи худ-
ро ба тарафи шимол давом дод. Вақте ки ба гӯшаи шарки
шимолии работ расид, дар он ҷо истода ҳар тарафро бо-
диққатона аз назар гузаронида бозгашт ва ба дари пар-
тави работ расида аз вай дарун даромада ғоиб шуд.

«Ман умедвор будам, ки баробари ғоиб шудани Си-
тора аз он дар «офтобам» мебарояд ва ман ўро дар зери
фаранҷии шоҳии паритовусӣ ва бо рӯбанди докаи сафед
тасаввур мекардам. Аммо аз он ҷо ба ҷои «офтобам» як
нури сафед намоён шуд, ки аз замин ба тарафи осмон
қад кашида буд ва ин нури равон пеш-пеш ба тарафи ман
омадан гирифт. Чун наздиктар расид, фаҳмидам, ки он
одам аст — он одамест, ки дар зери либоси сафед ҳам-
ранги ширмаҳтоб шудааст ва агар касе монанди ман
мунтазири омадани касе набошад, одам будани ўро пай
намебарад, балки ўро парчае аз ширмаҳтоб гумон ме-
кунад.

«Чун он нури равон боз ҳам наздиктар расид, дар
ман ҳеҷ шак намонд, ки ин ҳамон «болобаланду ишва-
гару сарви нози ман» будааст. Қомати он сарви ноз дар-
роҳ рафта ба навниҳолони нозуктанаи баландкад мо-
нанд буд, ки дар зери бод ба ҳар тараф майл мекарда
бошанд, ё як гулбуни пургуле буд, ки шоҳҳои вай аз
ғояти хушборӣ ба ҳар тараф ҳам меҳӯрданд, ё ў аз ша-
роби ғурури хуси ё ин ки аз бодан шодмонӣ маст шуда
буд, ки мастона қадам мениҳод.

«Чун он маҳбубан дилором наздик расид, ман аз
сари хомаи рег шорида фууромада дар пасхамие, ки Си-
тора ба ман нишон дода буд (бояд Ситора ҳам он ҷо-
ро ба ман бо нишондоди он офтоб таъин карда бошад)
дароз кашидам. Аммо бисъёр дер накашид, ки он оф-
тоби оламтоб бар сари болини интизориам расид ва
гӯё бахти баланд ба ман меғуфт, ки «эй, бар сарат офтоб
омад, бархез». Ман фармони бахти баландро рад накар-
да, беихтиёр аз ҷоям ҷаста хестам ва дар рӯ ба рӯи ў
рост истодам.

«Дар тани он сарви ноз куртаи шоҳии сафед буда, вай на монанди куртаи духтарони дӯшиза пешбаста, балки ба тарзи куртаҳои занони тифлдор пешкушода буд ва аз он ҷо сафҳаи синаи булӯринаш дар партави моҳтоб монанди сафҳаи сафеди дурахшоне дар назари ман метофт — дар ҳақиқат он бахти сафеди ман буд, ки пешаш кушода менамуд, остинҳои куртааш то болотар аз оринҷҳояш барзадагӣ буда, сондҳои сафедаш дар фазои моҳтобӣ монанди ширмоҳии зиндае, ки даруни об бошад, дилбарона ҷунбиш намуда, гӯё «мо барои бӯсаи ту омодаем» гӯён ҳаваси касро оҳанрабовор ба тарафи худ мекашиданд. Бар сари он сарви сарандоз як сарандози шоҳии сафед буд, ки мӯи сиёҳи дарози диловези ўро сар то по мепӯшид ва маълум буд, ки ў ин гуна сарандозро барои ҳамранг кардани тамоми бадаш ба маҳтоб ва пинҳон доштани худ аз рақибони нохалафи эҳтимолӣ ба сар гирифта буд. Аз тағи ду тарафи пеши он сарандози сафед ду милла мӯи сиёҳи нобофтаи зулфмонанд намудор буд, ки он духтари худорои ишвапиро онҳоро аз ду баногӯшаш ба рӯи рухсораш гузаронида ба наздикиҳои гӯшаҳои даҳони худ оварда қач карда гузошта буд ва ин вазъият ҳайати ўро боз ҳам дилработар ва хушнамотар карда буд.

«Ман намедонам, ки рӯи сафеди гулобитоби ўро ба чӣ монанд намоям? Ман он рӯйро офтоб гӯям ҳам, намешавад, моҳ гӯям ҳам, намешавад, гул гӯям ҳам, намешавад, оина гӯям ҳам, намешавад! Зеро инҳо чизҳоеанд, ки ҳар кас ҳар рӯз ҳар кадоми онҳоро мебинанд ва шояд ба сабаби бисъёр дидан бошад, бинанда ба онҳо ягон аҳамияти фавқулоддае ҳам намедиҳад. Охир, он рӯеро, ки одам ба як диданаш то нисор кардани ҷони худ тайёр аст чӣ гуна ва бо кадом инсоф ба ин чизҳои оддӣ монанд мекунад?..

«Ман ҳамин қадар гуфта метавонам, ки он рӯи зебо бо он бинии латифи дилрабо, бо он чашмони сиёҳи муҳаббатнигоҳи меҳрафзо, бо он миҷгонҳои дарози дилнавози шавқангез, бо он абрӯвони мушқинмӯи нӯгтез, бо он пешонаи меҳрубони нишонаи лутфомез — бисъёр шинам, бисъёр дилкаш ва бисъёр хушнамо афтада буд, ки одам аз диданаш сер намешуд.

«Ман меларзидам, ӯ мастона қадам монда ба ман наздик расид. Ман беихтиёрона бо ду дастам аз банди ду дасти булӯринаш гирифтам. Ӯ бе ҳеҷ ибo ва бе ҳеҷ гуна нозу истиғно ба ман наздиктар омад. Аз ӯ дар зимни бӯи хуши дилкаши атр як бӯи бегона ҳам омад. Ин бӯи шароб буд, ки аз тарафи даҳони ӯ меомад. Ман дарҳол пай бурдам: аз он мусалласи шаръӣ, ки падараш барои «дар тоат қувват» ҳар субҳу шом, балки алақдавом менӯшид, ӯ имшаб барои ҷасорат пайдо кардан дар мулоқоти ошиқона ва беибо кушода партофта тавонистани дафтари ишқбозии худ дар пеши як ошиқи навгирифтори бегона — ду-се пиёла нӯшида баромадааст.

«Дар тасвири ин ҳолат ва ҳайати ӯ, дар зери он пирохани пешкушода ва остинҳои барзада, се байти Соибӣ исфаҳонӣ ба хотири ман расид ва он байтҳо инҳо буданд, ки дарун-дарун замзама кардам:

Он маҳлико баромад аз хона май кашада,
Монл ба ӯфтодан чун меван расида.
Нозӣ баҳонаҷӯро дар як тараф ниҳода,
Шарми ситезаҳӯро дар хоку хун кашада,
Молида остинро то бўсагоҳи соид,
То ноф пираҳанро чун субҳидам дарида.

«Пошшоҳони ман ҳақиқатан ҳам як меван расидае буд, ки он шаб ба дасти ман афтада буд — ӯ монанди шафтолун шалили обдор буд, ки аз сар то пой баданаш оби латофат ва тароват мечакид.

«Бандҳои дастони латифи ӯ ханӯз дар дастонам буданд, дастони ман меларзиданд ва дастони нарм ва нозуки ӯ ҳам аз дастони ман камтар намеларзиданд. Ман дастони мулоими ӯро нарм-нармак мемолидам. Аммо сухане нямеефтам, ки ба ӯ гӯям. Ӯ якбора дастони худро аз дастонам кашада гирифт ва он дастиро дар ду тараф ёзонда, сари сини софашро беруи дамонеда хамъезае кашид ва бо оҳанги ҷасуруна:

— Охир, дар як ҷо бинишинем! — гуфт.

«Дар оҳанги ӯ аломате буд, ки гӯе барои бечасоратиам бо он оҳанг ба ман таъна мезад.

— Ба чашм,— гуфтам ман дар ҷавоби ӯ.

«Ӯ дар ҳамон ҷое, ки истода буд, нишаст ва ман ҳам ба ӯ пайравӣ карда дар рӯ ба рӯи ӯ ҷой гирифтам.

Дар миёнаи ману ӯ аз ду ваҷаб зиёдтар фосила набуд. Ман ханӯз сухане намеёфтам, ки ба ӯ бигӯям, ё ин ки монанди гунгу лол суханҳои дар дил доштаамро ба ӯ гуфта наметавонистам. Боз ӯ ба гап даромада пурсид:

— Шуморо чаро «Бисмил» мегӯянд ва маънии ин сухан чист?

— Маънии бисмил — кушташуда мебошад, ман, ки кушташудаи ишқ мебошам, ба ҳамин муносабат маро «Бисмил» номидаанд,— гуфтам дар ҷавоб бо ҷасорате, ки ӯ ба ман бо пурсиши худ дода буд.

— Ишқи кадом маъшуқаи номехрубон шумо барин як ҷавони меҳрубони дилкашро куштааст,— гӯён боз пурсид он маъшуқаи меҳрубон.

— Аз гуфтани номи он маъшуқаи меҳрубон ва ба қавли ту «номехрубон» метарсам,— гуфтам ман дар ҷавоб тарсону ларзон.

— Магар кушташудаи ишқро давое нест, ки бо вай дубора зинда шавад? Агар бошад, он даво кадом аст ва аз кучо ёфтани он мумкин аст?

«Ин пурсишҳои сарпеч, ки ҳақиқатан калиди розидили сарбастаи ман буданд, маро чунон бетоҷат карданд, ки дигар дар ман на бечасоратӣ монд ва на шарму ҳаё:

— Ҳаст! — гӯён пештари он маҳбубаи меҳрубон гежида рафтам ва дастонамро бар замин ниҳода ва ба онҳо такья карда худро росттар гирифта лабонамро ба лабони ӯ наздик бурда истода:

— Бӯсаи ана ҳамин лабони ҳаётбахш давои зиндакунандани куштагони ишқ аст! — гӯён лабони ларзони худро ба лабони тафсони ӯ часпондам. Дидам, ки ӯ аз ин ҳаракати ман нарамид, боз ҳам ҷасуртар шуда дастонамро аз зери бағалаш гузаронида, хостам дар оғӯшаш танг кашам. Аммо он духтари ҷасур дар ҳолате, ки ман пай мебудам, хуни ҷавониаш дар ғалаён омадааст, бо як ҳаракати саркашона ду дасти худро ба сари синаи ман тир карда маро бо шиддат пасноки тела дод ва худро аз ҷои нишастагиаш як қадам пас кашида, бо ҳамон вазъияти аввалиаш — дар рӯ ба рӯи ман нишаста сар ҳам кард ва садои «пиқ-пиқ»-кунон гиристан аз вай шунида мешуд.

«Ман меларзидам, ӯ мастана кадам монда ба ман наздик расид. Ман беихтиёрона бо ду дастам аз банди ду дасти булӯринаш гирифтам. Ӯ бе ҳеҷ ибто ва бе ҳеҷ гуна нозу истиғно ба ман наздиктар омад. Аз ӯ дар зимни бӯи хуши дилкаши атр як бӯи бегона ҳам омад. Ин бӯи шароб буд, ки аз тарафи даҳони ӯ меомад. Ман дарҳол пай бурдам: аз он мусалласи шаръӣ, ки падараш барои «дар тоат қувват» ҳар субҳу шом, балки аладдавом менӯшид, ӯ имшаб барои ҳасорат пайдо кардан дар мулоқоти ошиқона ва беибо кушода партофта тавонистани дафтари ишқбозии худ дар пеши як ошиқи навгирифтори бегона — ду-се пиёла нӯшида баромадааст.

«Дар тасвири ин ҳолат ва ҳайати ӯ, дар зерин он пирохани пешкушода ва остинҳои барзада, се байти Соибӣ исфаҳонӣ ба хотири ман расид ва он байтҳо инҳо буданд, ки дарун-дарун замзама кардам:

Он маҳлико баромад аз хона май кашида,
Моил ба ӯфтодан чун меван расида.
Ноз баҳонаҷӯро дар як тараф ниҳода,
Шарм ситезаҳӯро дар ҳоку хун кашида,
Молида остинро то бӯсагоҳи соид,
То ифтираҳанро чун субҳидам дарида.

«Пошшоҳони ман ҳақиқатан ҳам як меван расидае буд, ки он шаб ба дасти ман афтода буд — ӯ монанди шафтолуи шалили обдор буд, ки аз сар то пои баданаш оби латофат ва тароват мечакид.

«Бандҳои дастони латифи ӯ ханӯз дар дастонам буданд, дастони ман меларзиданд ва дастони нарм ва нозуки ӯ ҳам аз дастони ман камтар намеларзиданд. Ман дастони мулоими ӯро нарм-нармак мемолидам. Аммо сухане намеёфтам, ки ба ӯ гӯям. Ӯ якбора дастони худро аз дастонам кашид ва гирифт ва он дастони дар ду тараф ёсонда, сари сини софашро берун дамонеда ҳамёнае кашид ва бо оҳанги ҳасорона:

— Охир, дар як ҳо бинишим! — гуфт.

«Дар оҳанги ӯ аломате буд, ки гӯе барои бечасоратнам бо он оҳанг ба ман таъна мезад.

— Ба чашм,— гуфтам ман дар ҷавоби ӯ.

«Ӯ дар ҳамон ҳо, ки истода буд, нишаст ва ман ҳам ба ӯ пайравӣ карда дар рӯ ба рӯи ӯ ҳоӣ гирифтам.

Дар миёнаи ману ӯ аз ду ваҷаб зиёдтар фосила набуд. Ман ҳанӯз сухане намеёфтам, ки ба ӯ бигӯям, ё ин ки монанди гунгу лол суханҳои дар дил доштаамро ба ӯ гуфта наметавонистам. Боз ӯ ба гап даромада пурсид:

— Шуморо чаро «Бисмил» мегӯянд ва маънии ин сухан чист?

— Маънии бисмил — кушташуда мебошад, ман, ки кушташудаи ишқ мебошам, ба ҳамин муносабат маро «Бисмил» номиданд, — гуфтам дар ҷавоб бо ҷасорате, ки ӯ ба ман бо пурсиши худ дода буд.

— Ишқи кадом маъшуқани номехрубон шумо барин як ҷавони меҳрубони дилкашро куштааст, — гӯён боз пурсид он маъшуқани меҳрубон.

— Аз гуфтани номи он маъшуқани меҳрубон ва ба қавли ту «номехрубон» метарсам, — гуфтам ман дар ҷавоб тарсону ларзон.

— Магар кушташудаи ишқро давое нест, ки бо вай дубора зинда шавад? Агар бошад, он даво кадом аст ва аз кучо ёфтани он мумкин аст?

«Ин пурсишҳои сарпеч, ки ҳақиқатан калиди рози дили сарбастаи ман буданд, маро чунон бетоқат карданд, ки дигар дар ман на бечасоратӣ монд ва на шарму ҳаё:

— Ҳаст! — гӯён пештари он маҳбубаи меҳрубон режида рафтам ва дастонамро бар замин ниҳода ва ба онҳо такъя карда худро росттар гирифта лабонамро ба лабони ӯ наздик бурда истода:

— Бӯсаи ана ҳамин лабони ҳаётбахш давои зиндакунандаи куштагони ишқ аст! — гӯён лабони ларзони худро ба лабони тафсони ӯ часпондам. Дидам, ки ӯ аз ин ҳаракати ман нарамид, боз ҳам ҷасуртар шуда дастонамро аз зери бағалаш гузаронида, хостам дар оғӯшаш танг кашам. Аммо он духтари ҷасур дар ҳолате, ки ман пай мебудам, хуни ҷавониаш дар галаён омадааст, бо як ҳаракати саркашона ду дасти худро ба сари синаи ман тир карда маро бо шиддат паснокӣ тела дод ва худро аз ҷои нишастагаш як қадам пас кашида, бо ҳамон вазъияти аввалиаш — дар рӯ ба рӯи ман нишаста сар ҳам кард ва садои «пиқ-пиқ»-кунон гиристан аз вай шунида мешуд.

«Аланган оташи даргирифтаистодаи бадани ман якбора паст шуд. Сар то поям ҳанӯз ҳам месӯхт, аммо монанди ҳезуми тари нимсӯхта, ки аз ҳезуми хушки шӯълавар дур афтада бошад, кӯрдудкунон месӯхт ва дуди ин сӯзиш дар димоғам зада мағзи сарамро метарконид.

«Духтар ором намегирифт ва гирияи гулӯгирашро давом медод. Сурур ба ғам, сур ба мотам бадал ёфт. Ман, ки ўро дӯст дошта будам ва мақсади ман аз ҳар чӣ пештар хурсандӣ ва ризомандии ў буд, ба ин ҳолати ў тоқат кардан аз иқтидори ман берун буд: пештараш рафтам ва дар мақоми узр гуфтам:

— Э қони азиз! Ман ба меҳрубониҳои ту фирефта шуда, ба як ҳаракати густохона ният кардам. Ту саркашона маро танбеҳ карда ҷодаамро ба ман нишон додӣ. Ман аз ин ҷиҳат аз ту миннатдорам. Аммо аз он ҷо, ки ман сабаби ғаму андӯҳи ту шудаам ва ба қои он, ки туро хандонам, гириёндам, худро гунаҳгор мешуморам ва аз ту бахшонӣ металабам ва низ аз ту мепурсам, ки гӯй ман чӣ кунам, ки сабаби хурсандии ту шавад ва ин ғаму андӯҳи туро бартараф намоям.

«Гирьяи духтар камтар шуд ва пайдо шудани камтар оромиро дар вай ҳис намудам. Аммо ба пурсишҳои ман ҷавоб намедод ва ҳамчунон дар зер бори ғам сарашро ба замин ҳам карда менишаст, ман дубора ба сухан даромадам:

— Э маъсуман покдомани ман! Агар хурсандии ту бо нест шудани ман муяссар мешуда бошад, ман тайёрам, ки дарҳол худро ҳалок намуда нест кунам, ҳеҷ набошад, ҳамин ҳоли ҳозир сарамро гирифта аз ин ҷоҳо ғоиб шавам, ба тарзе, ки баъд аз ин ҳеҷ кас ному нишони маро аз ин ҷоҳо наёбад ва агар мурда хок шавам, гарди ман ба домони поки ту нанишинад...

«Ман хомӯш монда таъсири ин сухани худро ба ў мулоҳиза намудам: ў худро аз гирия боздошта буд. Аммо сар ҳамчунон дар андеҷа фуру рафта бо сарангуштии челонмонанди худ бар рӯи реғи сурх хат мекашид. Ман сухани худро давом додам:

— Охир, ман туро дӯст медорам, барои ту, бар зарари худ ба бардоштани ҳар гуна азобу уқубатҳо тайёрам ва ҳар навъ бало, қазо, андӯху алам, ки аз ишқи

ту ва аз тарафи ту ба сараи ояд, миннатдорона мебардорам. Аммо ба андӯхгин шудани ту, ба дилгир гардидани ту, хусусан, ки ин андӯх ва дилгирӣ ба сабаби ман пайдо шуда бошад, тоқат надорам...

«Ман боз хомӯш мондам ва чашмони худро ба умеди ҷавоб ба ӯ дӯхта истодам. Духтари ботамкин баъд аз фурсате бе он ки сарашро рост кунад ва ба тарафи ман нигарад, ба сухан даромад:

— Ин хафагӣ, ғамгинӣ ва гирьяи ман аз шумо ва ба сабаби ҳаракати густохонаи шумо нест,— гуфт ӯ ва илова кард,— албатта, ҳаракати густохонаи шумо ба ман нафорид ва худро аз дасти шумо раҳонидам. Аммо он гуна ҳаракате, ки халос шудан аз вай дар дасти худам бошад ва ман иқтидор дошта бошам, ки дар ҳар гуна маврид худдорӣ карда тавонам — он гуна ҳаракатҳо чаро сабаби андӯхи ман шаванд... Агар ҳаракати густохонаи шумо ба гирьяи ман сабаб мешуд ҳам, ман шуморо дар он ҳаракат айбдор намекардам ва ба айбдор кардан ҳақ ҳам надоштам. Чунки шуморо то ба ин андоза худам далер карда будам. Сабаби ҳақиқии андӯху алам ва гирьяю ғами ман бахти сиёҳи ман аст, ки маро ба ҳамин дараҷа бебок ва беибо кардааст ва дар шароити ки шарият ва муллоҳо ҳатто овози зан ва духтарро номаҳрам мешуморанд, ман шабона бо як марди бегона дар хилват бо рӯи кушода сӯхбат менамоям.

«Духтар қадре хомӯш монда дар андеша фуру рафт ва баъд аз сонияе якбора сарашро баланд карда ва ба ман чашм дӯхта истода пурсид:

— Шумо маро чандсола тахмин мекунед?

«Ман ба ин пурсиши ӯ ба зудӣ ҷавоб надодам. Ман ӯро 21—22-сола тахмин мекардам. Аммо азбаски занон ва духтарон калонсол шуданро ва калонсол гуфтавро бад мебинанд, ман дар изҳори тахмини ҳақиқии худ андешаманд мондам ва барои хурсанд намудани ӯ хурдсолтар нишон додани ӯро лозим дониста:

— Ман туро 17 ё 18-сола тахмин мекунам,— гуфтам.

«У нимҳанде карда:

— Шумо маро бо гапи дурӯғ хурсанд кардан мехоҳед,— гуфт ва илова кард: — Ман дар ҳақиқат 28 соларо пур кардам...

«Дар гуфтани ин сухан он шукуфтагӣ, ки дар рӯи вай ба сабаби тахмини бардурӯғи ман пайдо шуда буд, барҳам хӯрд ва авзон ӯро дубора пардаи сиёҳи андӯҳу алам печонда гирифт ва баъд аз лаҳзае хомӯш мондан давом намуд:

— Ман 28-солаам. Аммо ҳанӯз духтар мебошам. Бахти сиёҳи ман асосан ҳамин аст! Аммо сабаби ба ин бахти сиёҳ гирифтор шуда мондани ман дуру дароз аст. Агар шумо ба шунидани дарду алами қонғудоз тоқат дошта-бошед, ман ба нақли саргузашти сиёҳбахтии худ тайёрам!

— Ба қон миннат дорам ва ҳама тан гӯш гардида мешунавам,— гуфтам ман дар ҷавоби он духтари ноком,

САРГУЗАШТИ САРОСАР ДАРДУ АЛАМИ ДУХТАРИ НОКОМ

— Ман аз модар 18-сола мондам,— гӯён гап сар кард духтари ноком,— ман дар хонадони падару модарам фарзанди ягона мебошам. Модарам хату савод дошт, маро худ хонанда хату саводнок кард. Аз ғайри ин, пухтупазу дарзу дӯз барин ҳамаи ҳунархоро, ки дар хонадорӣ як духтар лозим бошад, ба ман ёд дод. Баъд аз 16-сола шуданам ӯ мехост маро ба шавҳар дода тӯю тамошо кунад ва ба ин восита орзуву ҳаваси ягонаи худро, ки дар бораи фарзанди ягонааш дорад, шиканад. Ӯ дар интизори ягон ҷавони домодшаванда ду соли охири умри худро гузаронид. Аммо домодшавандае набаромад.— Духтарак дар ин қои суханаш аз ман пурсид:

— Оё медонед, ки сабаби ин чист?

— Не, намедонам ва аз кучо медонистам? — гуфтам ман дар ҷавоб.

— Албатта, шумо намедонед ва доништантон ҳам мумкин набуд.— гӯён духтар ҷавоби маро тасдиқ намуд ва худ ба ҷавоби пурсиши худ давом кард.

— Хоҷагон ва аз ин ҷумла хоҷагони Хоҷа Ӯбонӣ духтархошонро ба занӣ ба ғайр аз ҳамнаҷодони худ ба каси дигар намедиханд, аммо аз хешовандон ҷавоне ёфт нашуд, ки ба ман кас монад. Ана ба ҳамин сабаб модари меҳрубонам орзуҳои худро ба хок бурд,

— Баъд аз оши соли модарам падарам зани дигар гирифт,— гӯён духтари аламдида мусибатномаи худро давом дод,— ман дар вафоти модари пуршафқатам чӣ қадар сӯхта бошам ҳам, мусибати ҳақиқии тоқатнопазир баъд аз зани нав гирифтани падарам ба сарам омад,— гирья гулӯи духтарро гирифта хомӯш монд. Аммо ӯ сарашро баланд карда баъд аз як дами сарди дароз кашида роҳи шушу гулӯяшро бозкардан, боз суҳанашро давом дод.

— Мусибат саҳт ва қонгудоз буд: дар он вақт дар хонадони падарам ду хизматгорзан буд. Аммо модари ӯгай ҳамаи корҳои саҳт ва чиркини хонаро ба ман мефармуд: ман хона мерӯфтам, ман рӯи ҳавлӣ мерӯфтам ва ман ҳатто қоҳон ногуфтаниро, ки рӯзе ду бор рӯфтани он қоҳо лозим аст, тоза мекардам. Хизматгорзанон танҳо ба ошпазиву нонпазӣ машғул мешуданд. Қомашӯиро бошад, ман бо онҳо ҳамроҳ мекардам. Дар таом бошад, хӯрокҳои бадтарин ва дилнокаштаринро ба ман меод ва баъзан сарқути хизматгори, ки онҳо ҳам он қадар чизи бомаза намехӯрданд, насиби ман мешуд. Агар диди, ки ман аз корҳо фориг шуда дар гӯшае нишаста китоб хонда истодаам, баъд аз он, ки маро «духтари китобхон вайрон ва котабоз мешавад» гӯён ҳақорат мекард, маҳз барои дур кардани ман аз китобхонӣ, як кор ёфта ба ман мефармуд. Ба болои инҳо ман шабона аз паси дар мешунидам, ки ба падарам аз ман шикоят карда: «духтаратон ғазалҳои бешармиро бисъёр мехонад, ӯ вайрон мешавад, саробашро гиред, ӯро нагузоред, ки китоб хонад ва зуд ба шавҳар дода аз ман дур кунед, ки ман ба дидани як духтари сабукпо тоқат надорам» мегуфт. Падарам аз хешовандонаш домодшаванда ёфт нашуданаширо сабаби қушода нашудани бахти ман нишон дода ба ӯ узр мегуфт...

Духтар баъд аз хомӯш мондани кӯтоҳе боз давом кард:

— Ман ҳам мехостам, ки агар марди ҳафтодсола бошад ҳам, маро зудтар ба шавҳар диҳанд, то ин ки аз шиканҷаи ин модари ӯгай қавони нобакор халос шавам. Аммо илоҳӣ зоту зуръети (зуррияти) ин хоҷагон хушкίδα равад, аз инҳо ягон домодшавандае ёфт намешуд. Намедонам, инҳо чӣ бало доранд, ки дар авлодашон аз

писар дида духтар зиёд аст. Писаронашон бошанд, ба болои ин, ки аз хешовандони худашон зан мегиранд, духтарони муриду мухлисҳошонро ҳам, ки назр гӯён дар қатори гову гӯсфандони назрӣ оварда мешаванд, ҳам-хобаи худ мекунанд. Дар ин шароит ба мани сиёҳбахт, ки дар як биёбони регзор нишастаам, аз хешони худ шавҳар аз кучо ёфт мешуд...

«Бо шунидани қиссаҳои пурдарди ин духтари сиёҳбахт муҳаббати бо раҳм омехтаам нисбат ба ӯ чӣ андозае, ки зиёд шавад, нисбат ба он модари ӯган бадкирдор ҳамон қадар ҳам оташи ғазабам боло мегирифт. Ман дар дили худ мегуфтам: «Даст ёбам, ки он золимаро баста сарнагун ба чоҳи мазор андозам» ва аз шиддати ғазаб сухани он духтари мазлумаро бурида аз ӯ пурсидам:

— Ҳоло он модари ӯгайт ҳаст?

— Не! — гуфт ӯ дар ҷавоб ва давом кард, — баъд аз чор соли бо падарам зиндагонӣ кардан бо бемории ҳасба (сипной тиф) вафот кард. Баъд аз панҷ моҳи вафоти ӯ падарам боз зани дигар гирифт. Аммо ин зан аз аввалӣ ҳам бадтар баромад. Ӯ дар кор фармудани ман дар корҳои паст, дар хӯрок ва дар манъ кардан аз китобхонӣ ва дар ҳақорат кардани ман бо вайронӣ аз модари ӯган пештараам бадтар ва саҳттар ба ман муомила мекард. Ба болои инҳо ӯ на танҳо аз бозор куртаворӣ оварда ба ман додани падарамро манъ мекард, ҳатто барои фонда бурдани ман аз либосҳои модари марҳумаам ҳам роҳ наметод: «Мероси зан аз он зан мешавад, на аз он духтар» гӯён пӯшокиҳои аз модарам мондари дар сандуқаш андохта кулф зада монд — ва барои ман пӯшокиҳои мурдашӯии кӯҳнаро, наметоднам, аз кучо ёфта овардамро ба пӯшидани он чизҳои дилнокаш маҷбур мекард ва ҳол он, ки дар замони модари ӯган аввалиям аз либосҳои модарам фонда мебардам, — духтарак ба куртаи сафеди пешкушоди занонаи худ ишора карда илова намуд, — ана ҳамин курта аз он модари марҳумаам мебошад...

— Ин золима ҳоло дар кучост? — гӯён ман боз сухани ӯро буридам.

— Ҳоло дар кучо будани ӯро наметоднам. Аммо ҳамин қадараш ба ман маълум аст, ки ӯ чизҳои хонаи падарамро дузда ба хонаи хешовандони худ бурдан

гирифт. Падарам, ки бисъёр молдӯст аст, ба ин кори ӯ тоқат карда натавониста аз вай чудо шуд ва ӯро аз хонааш бароварда пеш кард ва ман ягона «бонуи хона» шуда мондам. Қорҳои хонаро ду хизматгорзан мекунад. Ман барои дастъерии худ Ситораро, ки мешиносед, вай дар он вақтҳо 9-сола ва бе падару модар буд, ёфтам. Ман ӯро монанди хоҳарам дӯст медорам. Ҳоло ягона маҳрами рози ман ва ёри дилнавози ман ӯст. ۴

— Маълум мешавад, ки ҳоло зиндагоният ба хубӣ мегузарад,— гуфтам ман бо оҳанги суол.

— Зоҳиран ба хубӣ мегузарад,— гуфт дар ҷавоб ва оҳе кашида давом намуд,— ман умри ҷавони худро — умреро, ки дар он вақт ҷавонон, умуман, ва духтарон, хусусан, аз ғалаёни хуну орзуҳои ҷавонӣ девона барин мешаванд, дар зери шиканҷаи модарони ӯгай гузаронда дилмурда шуда будам. Баъд аз он, ки худ бонуи хона шудам, гоҳе дар дилам мегузашт, ки «акнун ман ба шавҳар равам, бад намешавад, чунки падарам пир шудааст ва ҳеҷ кас дар дунё абадӣ зинда наместонад. Агар ман аз он шавҳари мавҳумӣ фарзандон, ё ҳеҷ набошад, ягон фарзанд ёбам, баъд аз сари падарам танҳо ва бе кас наместонам», ин фикри ман на ба хоҳиши орзуи ҷавонӣ (зеро чунон ки гуфта гузаштам, он гуна хоҳишҳои ман кайҳо мурда буданд), балки барои тадбири зиндагонии ояндаам буд. Дар ин сурат, албатта, ки будани он шавҳар ба ман фарқ надошт. Аммо як воқеа рӯй дод, ки ба ин хоҳиши ман ҳам роҳ надодани бахти сиёҳи худро дониستم.

«Духтари бечора як хомӯш монда нафасашро рост гирифта, боз давом кард: ин воқеа ба ин тариқа рӯй дод: аз хоҷаубониҳои шаҳри Бухоро як каси 50-сола ҳаст, ки зани ӯ мурда буд. Ӯ маро талаб карда хостгор фиристод. Ман дар паси дар истода ҷавоби ба хостгор додан падарамро шунидам. Падарам дар ҷавоби талаби ӯ гуфт: «Ман пир шудаам, фарзанди дигар надорам ва зан ҳам надорам. Ин духтар ягона фарзанди ман аст, ки саровонии хонаи маро мекунад. Ман ӯро ба касе медиҳам, ки ба ман хонадомод шавад». Хостгор барои саровонии хона зан гирифтаниро ба падарам маслиҳат дод. Падарам аз бадкирдорӣ ва дуздии занони сайиба (бева) шикоятҳо карда:

— Агар ягон духтари хурдсоли чашм нокушода, масалан, 12-сола ёфт мешуд, мегирифтам,— гуфт ва илова кард,— дар он сурат ҳам духтарамро ба шавҳар дода аз хона дур карда наметавонистам,— падарам дар охири суханаш ба хостгор қатъӣ карда гуфт:— шартӣ якуми ман, ба домодшаванда қабули хонадомодӣ аст.

«Духтар баъд аз нақли суханони ба хостгор гуфтаи падараш, давом намуда гуфт:

— Албатта, он домодшаванда, ки дар шаҳр ҳавлӣ дорад, дастгоҳи эшонӣ ва девонахонӣ дорад ва фарзандони баркамол ҳам дорад, хонадомодиро қабул накард. Баъд аз ин воқеа ба ман маълум шуд, ки ман аз дунё дар танҳои ва бекасӣ хоҳам гузашт. Зеро аз Хоҷаубониҳо каси дигаре ҳам нест, ки шаҳрро гузошта ба ин биёбони регзор омада ба дари хонаи падари хасиси искити ман хонадомод шуда нишинад.

«Духтари сиёҳбаҳти ноком суханони охиринашро, хусусан он калимаҳоро, ки «аз дунё дар танҳои ва бекасӣ гузаштани худа»-ро ифода мекарданд, дар зери бори ғаму андӯҳи гарон мегуфт. Баъд аз тамомияти суханаш ҳам ӯ ба офтобе монанд менамуд, ки дар зери абри сиёҳ монда бошад.

«Аммо баъд аз фурсате дар чехраи духтар осори шодмонӣ пайдо шуд ва табассумкунон аз нав ғап саркард:

— Ман дар умри худ, ягон бор бошад ҳам, на танҳо ба назари муҳаббат, ҳатто ба назари оддӣ ҳам ба рӯи марде нигоҳ накарда будам,— гуфт духтар ва эзоҳ дод,— зеро чунон ки дар саргузашти худ гуфтам, ман дилмурда шуда будам ва, чунончи, мардум меӯянд «давуча нашуда ғулунг шуда будам»,— духтар қадре хомӯш монд ва тобиши шӯълаи шодӣ дар чехрааш зиёдтар шудан гирифта давом намуд:

— Аммо дар ин миён коре шуд, ки ман ба як мард муҳаббат пайдо кардам. Рӯзе касе пайдо шуд, ки ба баъзе одатҳои анъанавини хоҷаубониҳо муқобил баромад. Ман, ки қурбони одатҳои хонадонии худ будам, дар дилам нисбат ба он қахрамон як муҳаббати ғоибона бедор шуд ва орзуи дидани ӯ дар дилам гузашт. Ман ин орзуи худро аз паси дару девор ба ҷо овардам ва дидам, ки он мард як ҷавони зебост, муҳаббати ман ба ӯ зиёда-

тар шуд. Баъд аз он кӯшиш кардам, ки ўро аз наздиктар бинам ва овози ўро шунавам. Хушбахтона, ин орзуям на як бор, балки чандин бор ба вуқӯъ омад ва дар ҳар боре, ки ўро меидам, муҳаббатам нисбат ба ў аз пештара зиёдатар мешуд. Охир рафта-рафта ин муҳаббат ба дараҷае расид, ки вайро шоирон «ишқ» меноманд ва аз дасти сӯзу гудози вай чун моргазида меноланд...

«Духтари моҳпайкар андаке хомӯш монд. Зохиран ёдоварии пайдо шудани ишқи аввалинаш дили ўро ба ҳаяҷон оварда буд, ки ду кафи дасти худро аз ду тараф ба зери бағалаш бурда ба паҳлӯҳои худ гузошт ва саҳт молиш дода, ба сари сандуқани синаи худ оварда ба ҳам пайванд дод, баъд аз он кафҳои дастонашро ба панҷаҳояш бо ҳам печонда, як-ду бор фишори саҳт дода ба сухани худ давом кард:

— Муҳаббат,— гуфт ў,— ба фаҳми ман, дар дили ҳар ҷавон ҳаст. Аммо вай монанди оби пешбаста дар паси дамма афтида ором меистад. Маълум аст, ки ин гуна об ба тарафе майл кунад ва роҳи ҳаракати худро ёбад, аввал кам-кам ҷорӣ мешавад ва рафта-рафта ҷараёни ў ба дараҷае мерасад, ки касе дубора пеши вайро баста наметавонад ва ў ҳамаи бандҳо ва монеаҳоро бардошта мепартояд. Ҳамчунин муҳаббати ман низ ба он ҷавон аввал як майли оддӣ қалбӣ бошад ҳам, кам-кам ва бо диданҳои пай дар пай ба дараҷаи камол расид ва рафта-рафта ба андозаи бардошта партофта таъвонистани ҳамаи монеаҳо қувват гирифт...

«Духтари рӯҳшинос хомӯш монд ва ин хомӯшии ў дароз кашид, аммо монанди он, ки ба ман чизе гуфта аз ман нигаронии ҷавоб бошад, чашмони худро ба ман дӯхта меистод. Ман ба ин мулоҳизаи ў пай бурда, дар мақоми ҷавоб аз ў пурсидам:

— Он марди хушбахт кӣ буд?

«Духтар ба ҳамон вазъияти аввалинаш ба ман чашм дӯхта истода ва табассуми дандоннамое карда гуфт:

— Агар то ҳол аз ҳаракатҳои ман ва аз суханони дар ин ҷо гуфтаам кӣ будани он ҷавонмардро нафаҳмида бошед, ман ошкоро мегӯям, ки он шумо будед! Шумо будед, ки ҳилаҳои кафшпешмонӣҳои хоҷаубониҳои моро кушода, бо ҷасорати тамом ба падарам маъ-

лум карда, ўро масхара намуда, дар доми худ кашидед, ин кори шумо буд, ки маро дар бораи ба воситаи шумо имконияти вайрон карда шудани баъзе анъанаҳои дигари хоҷаубониҳо умедвор кард ва ба ин сабаб ман ба шумо муҳаббат пайдо кардам ва рафта-рафта ин муҳаббат ба дараҷаи камол расид; ин шумо будед, ки маро дубора зиндадил карда, дубора дар дили ман орзуҳои ҷавониро бедор гардонидед! Ин шумо будед, ки мани 28-соларо дубора ба 18-солагӣ овардед, хулоса ин шумо будед, ки ишқатон маро ба вайрон кардан ва аз пеш бардошта партофтани ҳамаи монеаҳо водор кард, ниҳоят, ин шумо будед, ки ман аз ғалаёни хуни ҷавонӣ маҷбур шудам, ки дар пеши шумо сари ризову таслим ҳам кунам...

«Бо шумидани ин суҳанҳои меҳрангез ишқи ман ба он духтари волоназар яке бар сад афзуда ҳаяҷони қалби маро ба ҷодае расонда буд, ки чӣ карданамро ва чӣ гуфтанамро намедонистам ва ман ҳаминро медонистам, ки ман ўро девонавор дӯст дошта будам ва аз ғалаёни сӯзиши ишқ ва шавқ чун мӯи оташдида ба худ мепечидам. Дар ин вақт он духтари моҳсимо ба назари ман на он духтар буд, ки дар аввали мулоқот ман девонавор майл доштам, ки ҳар чӣ зудтар ман ба ў наздик шавам ва бо бӯсаю канор оташи дили сӯзони худро таскин диҳам. Ростӣ гап ин аст, ки ман дар аввали мулоқот ўро як духтари сабукпоя ҳарҷой гумон карда будам, ки он шаб насиби ман шудааст. Дар ин вақт он духтар ба назари ман як ҳусни муҷассам менамуд, ки дар зимни зебони сурат камоли маънавиро дар бар гирифта буд. Агар хулоса карда гӯям, муҳаббати ман нисбат ба ў дар аввали мулоқот ишқи ҳайвонӣ бошад, ҳозир ба дараҷаи ишқи инсонӣ боло рафта буд...

«Духтар дар андеша фуру рафта, маро гирифтори ҳаяҷон ва ошуфтагӣ дида, боз худаш ба суҳан даромад:

— Оре, ишқи шумо маро маҷбур кард, ки ман сари таслиму ризо ба пеши шумо ҳам кунам,— гуфт ў ва давом кард,— лекин маънии таслиму ризои ман он нест, ки ман ҳоли ҳозир ба ҳар гуна ҳаракатҳои густохонаи шумо бардошт кунам. Ин кори духтарони ҳарҷоии сабукпоя аст. Ман меҳодам, ки агар тақдир рафта бошад,

ман бо шумо бо никоҳи расмӣ рӯи рост зиндагонӣ на-
моем, вагарна ман дар танҳои дар зери ғаму кулфату
андӯх ҳалок шавам ҳам, ба он гуна ҳаракатҳои бено-
мусонаи сабукпоёна тан нахоҳам дод.

— Ман на танҳо розӣ, балки аз ҷону дил ва дево-
навор роғиб мебошам, ки муҳаббати қалби мо бо ҳам,
дар зоҳир ҳам бо риштаи никоҳ баста шуда, мо бо ҳам
инсонвор зиндагонӣ намоем,— гуфтам ман дар ҷавоб ва
илова кардам:— Аммо ин корро назар ба фикр ту бо
ин падари якраҳан ту чӣ гуна ба вуқӯъ меорем?

— Як роҳ ҳаст,— гуфт ӯ,— аммо бо он роҳ рафтан
ва падарамро ба он роҳ даровардан вобаста ба кӯши-
ши ҷиддиёнаи шумо мебошад.

— Қадом роҳ аст он? — гӯён ман бо ҳаяҷон пурси-
дам. Зеро назар ба фикри ман ягон роҳе ба назарам
наменабуд, ки ман бо вай рафта ба хоҷаубониҳо до-
мод шуда тавонам ва илова кардам:— ман тайёрам, ки
дар он роҳ бо сарам равам ва агар сарам равад ҳам, аз
он роҳ барнагардам!

«Духтар табассуме карда гуфт:

— Агар ӯн роҳ роҳе бошад, ки дар вай эҳтимоли
рафтани сари шумо бошад, пас он роҳ барои ман чӣ
даркорӣ дорад. Охир, сари шумо дар пеши ман на танҳо
аз хоҳишҳоям, аз ҷонам, аз дилам ва аз ҳамаи ҳастии
худам ҳам азизтар аст. Роҳе ки ман фикр кардам, роҳи
оддӣ аст. Аммо падарамро ба он роҳ даровардан қадре
душворӣ дорад, ки он ба кӯшиши шумо вобастааст,
Духтар дар эзоҳи он роҳ гуфт:

— Ман шундаам, ки баъзе хоҷагони шахрӣ, вақте
ки аз ҳешовандони худхошон домодшаванда ёфт наша-
вад, духтархошонро ба муллоҳо меодаанд ва мулло-
хоро дар шараф баробари хоҷагон мешуморидаанд.
Шумо якон касро ёфтани даркор аст, ки ин роҳро
ба падарам маъқул кунонад ва шуморо барои ҳонадо-
модӣ тақдим намояд.

«У хомӯш монда мунтазири ҷавоби ман шуд. Ман
дар андеша афтада будам, ки қадом рӯбоҳро ёфта ба
пеши ин гурги пир фиристонам, то ки ӯро ба ин роҳ
дароварда тавонам. Духтар аз фикр карда мондани ман
пиндошт, ки ман дар андешаи баъзе мулоҳизаҳои баъд
аз никоҳ афтадам, ӯ он мулоҳизаҳоро ба тарзи эҳ-

тимол баён карда, дар роҳи бартараф кардани онҳо гуфт:

— Эҳтимол, шумо ба хонадомод шудан ва ба ин ҷо омада дар ин биёбони регзор зиндагонӣ намудан розӣ набошед. Лекин шумо ин шартро то никоҳ қабул карда истед, басандааст. Баъд аз никоҳ ман канизаки шумо мешавам, дар он вақт ихтиёри ман мувофиқи шарият ба дасти шумо мешавад — хоҳед, ин ҷо менишинед, хоҳед, аз ягон ҷой ягон кулба ёфта маро он ҷо мебаред.

«Ман даҳан рост карда мехостам ҷавоб диҳам, аммо ӯ бо дасти худ маро ба хомӯш истодан ишора карда дар пан баёни як мулоҳизаи эҳтимолни ман ва дафъи он афтода давом намуд:

— Аҷаб нест, ки дар хотири шумо мулоҳизаи душвории рӯзгор афтода дар фикр фуру рафта бошед. Аммо ман дар ин бора пешакӣ гуфта мегуям, ки агар шумо маро ба шаҳр баред, ҳеҷ гуна вазинии ман ба шумо намеафтад. Чунки ман дар муддати ин даҳсола танҳо то фурсат ёфтам, китоб хонда саводи худро баланд кардам ва ҳар гоҳ, ки китобхонӣ дилгирам кард, ба дарздӯзӣ машғул шуда, ин ҳунарро ҳам ба камол расондам. Ман дар шаҳр метавонам, ки духтарони одамонро хонанда, ё ин ки дарздӯзони касона карда як лаб нон ёбам.

«Ҳарчанд ман дар розӣ шудани падари ӯ шак дошта бошам ҳам, ба ӯ боварӣ додам, ки падарашро ба роҳ дароварда метавонам: аввал худ дидадарой карда дили ӯро ба даст мегирам ва баъд аз он одами соҳибнуфузро ёфта, ба ӯ хостгорӣ мефиристонам.

«Дар ин вақт, ки моҳ аз болои сари мо гузашта ба тарафи ғарб майл карда буд, дар тарафи шарқ сафедии манорамонанде акси худро ба осмони кабуд андохта вайро сафедчатоб мекард. Духтар аз ҷои худ хеста истода гуфт:

— Шумо маро дубора зиндадил карда орзуҳои ҷавониро дар дили ман бедор намудед. Ман дубора ба зиндагонии хушбахтона умедвор шудам. Баъд аз ин дар ин умед зинда мондани ман дар дасти шумост. Чунон ки дар як баёз хонда будам:

То ҷӣ хоҳад кард бо ман даври гетӣ з-ин ду кор:
Дасти ту дар гарданам, ё хуни ман дар гарданат.

«Ман, ки баробари \bar{y} аз чо хеста дар $r\bar{u}$ ба $r\bar{u}$ яш
рост истода будам, дастони ларзони худро ба гардани
латифи атласи сафедмонанди \bar{y} андохтам, \bar{y} дастони
тафсонӣ худро аз бағалам гузаронида маро пеш кашид.
Лабони тафсон монанди ду сими электрикӣ чунон ба
ҳам саҳт часпида буданд, ки аз ҳам ҷудо шудани онҳо
душвор менамуд. Дар ин вақт $r\bar{u}$ шноии $r\bar{u}$ з чун баҳти
сафеди мо ба сари мо партав афганда буд. Аммо баҳти
моро сиёҳ кардани ин $r\bar{u}$ шноӣ ҳам мумкин буд. Бояд
ба ҳамин мулоҳиза бошад, духтар:

— Вой! Расвой наздик расид,— $g\bar{u}$ ён маро сар дод
ва гурехт. Ман як вақт аз худ хабардор шудам, ки мо-
нанди як ҳайкали бечон шах шуда мондаам. Акнун
сафедии $r\bar{u}$ з ба дараҷае расида буд, ки аз сад қадам
дуртар одам одамро шинохта метавонист. Ман бе он
ки ба работ наздик шавам, аз тарафи ҷанубтари вай,
аз пасхамҳои хомаҳои рег гузашта ба мазор расидам
ва ба чиллаҳонаи худ даромада дарро ба $r\bar{u}$ и ошнову
бегона бастам ва дар он кулбаи эҳзон бо хаёли ҷонон
розу ниёз карда нишастам...

* * *

« $R\bar{u}$ зи дигар мутаваллӣ аз шаҳр омад. Аз ҳама пеш-
тар ба зиёрати \bar{y} ман рафтам, ба \bar{y} бо хушомадгӯйҳои
мунофиқона дидадарониҳо кардам ва барои дар вақти
монда шуда омаданаи \bar{y} ро зиёда ташвиш надодан аз
пешӣ \bar{y} зуд баргаштам. Баъд аз он ба ҳар муносабате
пешӣ \bar{y} мебаромадам ва дар сӯхбат, дар рафти сухан
ғапро дар бораи аҳволи хусусӣ ва оилавии \bar{y} оварда
кунҷқовиҳо мекардам. Аммо дар ҳар бор он $r\bar{u}$ боҳи пир
ба пурсишҳои ман ҷавобҳои кӯтоҳ дода, аҳволи хона-
водагии худро намекушод, ки ман ба \bar{y} «маслаҳатҳо»
диҳам.

Вақт мегузашт. Аммо дар кори ман кушоише наме-
намуд. Ситора зуд-зуд пешӣ ман омада аз офтобам са-
лом мерасонд ва аз чигунагии аҳволи ман мепурсид.
Маълум буд, ки он моҳи меҳрубон ба рафти кӯшишҳои
ман ва натиҷаи он бесаброна нигарон аст. Аммо он пи-
ракӣ ба ҷое намерафт, ки ман ба дилоромӣ худ вохӯр-
да бо суханҳои рост ё дурӯғ дили \bar{y} ро ором диҳам...

ӯ дар ҳақиқат акнун ба 18 даромадааст. Дуруст аст, ки аз рӯи шариат духтаронро дар 9-солагиашон ба шавҳар додан мумкин аст ва барои бастанӣ чашми духтарон аз номаҳрамон ин як тадбири калон аст, аммо ба сабабҳои, ки арз карда шуд, бахти ҳамшираатон ба зудӣ кушода нашуда истодааст.

— Аз рӯи шариат, — гуфтам ман, — муллоҳо ҳам дар шараф бо хоҷагон баробаранд. Модом, ки аз хоҷагон домодшаванда ёфт намешудааст, ягон муллои боб ёфта хонадомод кунанд ҳам, мешавад.

«Ман як дам хомӯш монда, кӯшиш кардам, ки ба ӯ чӣ гуна таъсир кардани сухани охирини худро дар чехраи ӯ мушоҳада кунам. Бадбахтона дар чехрааш равшан дидам, ки аломати норизони ғазаболуде пайдо шуда буд. Бо вучуди ин сухани худро давом додам:

— Аммо ба ҳар мулло бовар кардан дуруст нест, бояд муллои ба ҷанобашон хонадомодшаванда дар ин хонадон ғуломвор хизмат кунад, ӯ бояд мусофир бошад, дар шаҳр ҳавлӣ надошта бошад, то ки дар истиқомати ин даргоҳ собитқадам монад. Ба болон ин, бояд он муллои хонадомодшаванда аз сирри кашфу каромоти ин даргоҳ хабардор бошад, ки дар «изҳори каромот» ба ҷанобашон ёрӣ расонад. Агар ҷанобашон илтифот кунанд, он навъ муллое, ки ин сифатҳоро доро бошад, ба осонӣ ёфт мешавад. Албатта, ҷанобашон ба давлатманд будани домодшаванда мӯхтоҷ нестанд. Давлати худашон, худо зиёда кунад, басандааст. Хонадомоди қашшоқе, ки ба сифатҳои мазкур доро бошад, ба зиёда шудани ин давлати худодод сабаб ҳам мешавад.

«Албатта, ман бо ин суханони охиринам худро ба хонадомодӣ тақдим карда будам. Чунки ҳамаи шартҳо ба худам рост меомаданд. Ман мусофири кӯлобӣ будам, дар Бухоро ҳавлӣ надоштам, аз сирри кашфпешмонӣ ҳам, ки аз ҷумлаи «каромоти» он даргоҳ буд, хабардор будам. Ба болон инҳо қашшоқ ҳам будам. Ҳарифи ҳилагар ҳам мақсади маро фаҳмида аз чехрааш он аломати норизони ғазаболудро дарҳол барҳам дода, ниқоби шодмонии сохтаро ба рӯи худ кашид. Аммо дар зерин он ниқоби сохта ҳанӯз нухуфта будани норизони ғазаболуд аз чашмони кунҷкови ман пӯшида намонд. Бо ҳамаи ин ки он гурғи борондида «ман» будани он до-

моди шартиро фаҳмида буд, худро ба нодонӣ зада бо оҳанги ҳамон шодмонии сохта ҷавоб дод:

— Қошқӣ, тақдир рафта бошаду ҳамин гуна ягон мулло ёфт шавад. Мо тайёрем, ки дарҳол аз кисаи худ тӯн калон карда очизан худро ба ӯ дода, як фарзаиди худро ду намоем,— гуфт ӯ ва илова кард: — дар ин ҷо бо муллоҳо мулоқот кам меафтад. Чӣ мешавад, ки шумо дар ин қор ба мо ёрмандӣ расонед ва зудтар шаҳр рафта ягон муллоеро, ки сифатҳои мазкур дар вай рост ояд, ёфта, дар назари мардум аз ҷониби ӯ ба фиритодани ягон одами машҳури мӯътабар барои хостгорӣ сабаб шавед.

«Сар то сари ин гуфтаҳои ин гурғи солхӯрда пур аз ҳилаву найранг буда, мақсади ҳақиқии ӯ аз ғайри ранҷондани ман зудтар рондани ман аз хонадонаш буд. Чунки ӯ будани як ҷавони занхоҳро дар наздикии як духтари калонсоли шавҳарталаб таҳлуқанок медонист. Барои хостгорӣ талаб кардан як одами «машҳури мӯътабар» барои ин буд, ки назар ба урфу одат ҳеҷ як одами «машҳури мӯътабар» барои як муллобачаи қашшоқи пойлуҷ хостгориро қабул намекард ва ба ин сабаб талаби ман ба ӯ нарасида муаллақ мемонд.

«Ман баъд аз ин сӯхбат дар душвории сахте монда будам: ман мебоист «барои ба ӯ домоди боб ёфтани» зудтар ба шаҳр мерафтам. Ва ҳол он, ки ман натиҷаи кӯшиши худро ба дилороми ноқоми худ нафаҳмонда чӣ гуна рафта метавонистам. Пири сиёҳзамир бошад, ҳеҷ аз хона дур намешуд, ки ман бо духтараш фурсати мулоқот ёбам...

«Охир, рӯзе мутавалли ба тумани Ҷондор барои тӯн яке аз муридонаш рафт. Ман мунтазири омадани Ситора шуда аз чиллаҳона набаромада нишастам. Ситора маро бисёр нигарон накарда омад ва гуфт:

— Пошшоҳонам ба шумо салом доранд. Мутаваллибобом имрӯз тӯн рафтанд, шабона меомадаанд. Пошшоҳонам таъин карданд, ки дар аввали тӯрик шудани шаб шумо ба пеши дари партави рабоб равед будааст. Худашон дар паси он дар ба шумо нигарон шуда меистодаанд.

«Ситораи саодатшарора хабари хушро ба ман расонда рафт. Аммо ман дар миёнаи ҳисҳо ва ҳаяҷонҳо мон...

да чӣ кор кардани худро намедонистам: якӯм он ки, ман баъд аз гузаштани муддати дароз аз мулоқоти аввалӣ боз имшаб дар торикӣ бо он моҳи тобон мулоқот мекардам. Ин лаззате буд, ки маро аз ҳаяҷон ба нишимангоҳҳои ҷаннати хушбахтӣ мебаровард, дуйӯм, ман медонистам, ки ин мулоқот мулоқоти охирини мо хоҳад шуд. Тасаввур кардани ин бадбахтӣ маро ба дӯзахи ноумедӣ ва маҳрумӣ меандоخت, сейӯм, ман мебоист дар ин мулоқот дили беороми маҳбубаи дилороми худро бо суханҳои дурӯғ ором меодам, дар сурате ки ман медонистам падараш талаби маро рад хоҳад кард, саҳттарин душвориҳо ин буд, ки агар духтар рӯзе фаҳмад, ки падараш талаби маро рад кардааст, саломатии ӯ, ҳатто зиндагиаш, дар зери хавф мемонад. Бо тасавури ин ҳол ман метарсидам, ки имшаб дар вақти мулоқот дар пеши ӯ худдорӣ карда натавонам. Бо ин мулоҳизаҳо ман он шаб дертар омадани торикии шабро хоҳон будам. Аммо бадбахтона он торикӣ монанди бахти сиёҳи ман ва он духтар зуд омад ва ман ҳам оҳиста-оҳиста, таг-таги девори рабоб ба тарафи ваъдагоҳ равон шудам.

«Ман дар пеши дари партави рабоб расида будам, ки он дар кушода шуда аз он ҷо як парие, ки ман тасвири он гуна парихоро дар китобҳои афсонавӣ бисъёр хонда будам, баромад. Ин оромии ҷони ман, балки худӣ ҷони ман буд, ки ба шакл ва қиёфаи париеи афсонавӣ зоҳир шуда буд: дар тан куртаи атласи сиёҳтоб дошт, ки ӯро бо торикии шаб ҳамранг медошт, бар сараш на каллапӯш буд, на сарандоз, ба ҷои онҳо мӯйҳои сиёҳи мушкинфони нобофтааш аз гирдогирди сараш ба даврдаври камараш парешон гузошта шуда буданд, ки нӯғҳои он мӯҳҳои дилевези овезон аз ҳамгашти зонуҳояш поин гузашта ба боло ҳам хӯрда, ҳалқаҳои қатори домҳои мӯнро ба назар намоён мекарданд. Ҳақиқатан ҳам он ҳалқаҳо домҳои буданд, ки мурғи дили бинанда ғайр аз гирифташудан ба онҳо чорае надошт. Як қисми он мӯҳҳои марғуладори пуршикан аз ду тарафи рӯи он парисимо ба канораш фуру афтада, симон ӯро ҳақиқатан ҳам ба парии афсонавӣ монанд карда буданд. Маълум буд, ки ӯ сарашро шуста мӯҳояшро шона зада, аммо ба бофтаи фурӯсат наёфта ба пеши ман

баромада буд, ё қасдан набофта баромадааст, ки бо нишон додани он зулфони парешон дар ҳолати табиношон, маро зиёфати видой намояд.

«Он парисимо бо як чобукни «париёна» аз дар баромад ва пеш аз он, ки ман дастони ўро дошта бибўсам, ў аз банди дастонам гирифта маро дар зери девори работ кашид. Мо ҳар ду монанди сурати девор — бе ҳаракат рў ба рўи ҳам истодем. Ў маро бо як ҳаяҷони шодмонӣ табрик намуда:

— Шунидам, ҳамаашро аз паси дар шунидам, шумо ба падарам аҷаб моҳирона гап задед. Ман пай бурдам, ки ў мақсади шуморо фаҳмида дар дили худ роӣ ҳам шуд. Аммо аз шармаш худро ба нодонӣ зада зимнан ба воситаи хостгор пешниҳод кардани матлабатиро талаб кард. Ин мўйсафеди пурдида дар фаҳмидани замири дили одамон той надорад. Худ кай шаҳр меравед, кай хостгоршавандаатонро ёфта мефиристонед? То ҳол чаро нарафтед? Агар дар рўзи дуйўми он сўҳбате, ки бо падарам кардед, мерафтед, кайхо хостгоратон омада корро пухта мерафт. Қори хайро дер монандан дуруст нест, «дар таъхир офатхост» гуфтаанд.

«Аз тарзи гуфтори ў маълум буд, ки вай суханони ба ман гуфтаи падарашро тамоман бовар кардааст. Ў бесаброна мехост, ки ман зудтар шаҳр рафта хостгор фиристода корро пазонам. Назар ба акидаи вай, «қори хайр» (никоҳ) фақат ба омада рафтани хостгор нигоҳ карда монда буд. Ҳамин ки хостгор омада рафт, даррав тўю никоҳ шуда мо рўи рост бо ҳам мепайвастем.

«Ман ба ҳамаи пурсишҳои ў ҷавоб надода, танҳо барои зуд ба шаҳр нарафтаним сабаб нишон доданро муносиб дидам ва гуфтам:

— Ман мехостам, ки зудтар рафта хостгор фиристонам. Аммо туро надида, аз ту иҷозат нагирифта, видоё накарда чӣ гуна рафта метавонистам?..

— Хуб, ақнуи маро дидед, иҷозат ҳам мегиред, видоё ҳам мекунед. Баъд аз он кай меравед? — гўён сухани маро бурида пурсиши аввалини худро такрор кард.

— Падарат ки омад, аз вай рухсат гирифта ба раҳ мебароям!

— Падарам ҳозир меоянд. Ман Ситораро дар раҳравии берун мондам, ки ҳар вақт падарам аз дарвоза

дарояд, ӯ давида омада ба ин дар наздик шуда сулфа кунад, то ки пеш аз ба ҳавлии дарун даромадани он кас ман худро дар даруни работ гирифта дарро аз дарун бандам,— гуфт ва илова кард: — холо як хабари хуши дигарро ман ба шумо нагуфтаам: падарам барои шумо як ҷомаи рӯйпӯшии нав дӯзонда як каллапӯшу як саллаи нав ҳам тайёр карда мондаанд. Маълум мешавад, ки мӯйсафеди дурандеш домодшавандашро ба пеши хостгоршаванда рост карда (ороста) фиристоданро лозим доништааст.

«Маълум мешуд, ки маҳбубаи соддадили ман барои ман сарупо (либос) тайёр кардани падарашро «барои ороستاني домодшаванда» пиндошта, он ходисаро як «хабари хуш» гӯён ба ман мерасонад. Ва ҳол он ки он сарупо барои баستاني даҳони ман аз фош кардани «сири кафшпешмонӣ» буд, ки ӯро падараш дар рӯзҳои аввали омаданам ба ман ваъда карда буд. Аммо ман ҳам барои бекувват накардани далелҳои умедвориҳои ӯ он хабарро як «хабари хуш» шумурдам ва барои ба ман расонданаш ба ӯ ташаккур баён намудам ва дар бораи ҷавоби суоли охиринаш:

— Агар падарат имшаб ояд, ман ҳам фардо пагоҳонӣ аз вай руҳсат гирифта ба шаҳр меравам,— гуфтам ва дар ҳолате ки дар чашмонам об чарх мезад, дастонамро, ки ҳанӯз дар дастони ӯ буданд, кашидан хостам, ки пеш аз гулӯгир шудани гирьяам, аз вай дур шавам, то ки бо ҳолати парешони худ ӯро дар ташвиш ва шубҳа наандозам. Аммо ӯ дастони маро сар надода боло бардошта ба ман наздиктар шуд. Табиист, ки ман ҳам ба ӯ наздик рафта худро ба ӯ часпондам, дастони боло бардошташуда аз ҳам ҷудо гардида аз гарданҳо ва бағалҳо гузаштанд. Аммо гирьяи ман шиддат карда оби дидаҳо шорида фуromaда рӯю ришамро тар кардан гирифт ва садои хикқасзани гулӯи гирифтаам ба духтар шунида шуд. Ӯ бо оҳанги тааҷҷуб гуфт:

— Охир, чаро гирья мекунед? Вақти гирьяи мо гузашт, замони хандаву шодмонии умриамон наздик расид. Магар дар ин вақт гирья муносиб аст?

— Ман чаро гирья накунам, ки,— гуфтам ман,— аз ту ҷудо шуда дур рафта истодаам! Дар вақтҳои, ки ман ин ҷо будам, аз ту дур бошам ҳам, ба дарат наздик бу-

дам. Акнун ман бояд ба ҷое биравам, ки аз дари ту панҷ фарсах дур аст.

«Албатта, ин сабабе, ки ман ба гирьяи худ нишон додам, барои пинҳон доштани сабаби ҳақиқии гирьяам буд, аз он дилбари дилнавози соддадил. Аммо дар ҳақиқат ман барои он мегиристам, ки, назар ба даръёфти худам, аз вай ба тарзи абадӣ чудо шуда истода будам. Аз ин ҳам зиёдтар маро аҳволи ояндаи ӯ дар ташвиш андохта буд, зеро агар ӯ ба раҷ шудани талаби ман яқин пайдо кунад, ба фикри ман, дар таҳлука мондани ҳаёташ муқаррар буд. Ин мулоҳиза маро ба ҷое расонда буд, ки барои зудтар халос шудан аз ин азоб ба ҳалокати худ толиб будам.

«Ороми ҷони ман бо меҳрубонии тамои рӯю мӯи худро ба чашму рӯи тарам молида истода меҳандид ва дид, ки хандааш маро аз гирья бознамедорад, ҷиддиёна гуфт:

— Охир, бас кунед! Шумо бачаи хурдсол нестед. Дар дур рафтани шумо гирья кардан ҳаққи ман буд. Лекин ман ба умеди ояндаи хандон аз ҳамин вақт сар карда хандида истодаам. Ман шуморо ба ин дараҷа бесабр намебиндоштам. Дуруст аст, ки дарди хичрон зӯр аст. Аммо зӯрии вай аз шумо зиёдтар ба гардани ман афтода истодааст. Бо вучуди ин ман ин бори вазиини муваққатиро бо ёрии қувваи умеди ояндаи дурахшон бардошта истодаам. Шумо, ки мард мебошед, мардона шавед.

«Чун ӯ дид, ки ман бо он гуна тасаллидихиҳо тасаллиёб намешавам, аз ҷиддигӣ ба ҳазлу шӯҳӣ гузафта ишвабозиро сар кард ва бо овози гирьяи сохта:

— Агар ором нагиред, ман ҳам гирья мекунам. Ана гирьяам омад. Бинам кай ба гирьяи ман ҷи навъ тоб меоред? — гуфт ва маро танг дар бағал кашид. Дар ҳамин вақт садон сурфан Ситора баромад, духтари меҳрубон музтарибона болои ҳам бар рӯям ду-се бӯса зада дилкашолона маро партофта:

— Хайр, то дидан дар паноҳи худо бошед! Маро фаромӯш накумед! Хостгорро зудтар фиристонед! Аз пай вай худатон ҳам зудтар биёед! — гуён ба рабоб даромада дарро баст ва ман ба девор такья карда хушкида мондам. Барои ман ҳама ҷиз тамои шуда буд... Баъд аз фурсате охишта-охишта, тағ-тағи девор рафта ба мазор

даромада худро базӯр ба чиллахона гирифтам ва дар он ҷо, бе он ки овоз барорам, бо дилхохи худ дарун-дарун то рӯз гиристам. Баъд аз рӯз шудан ба сафари шаҳр тайёри дидам.

БАДБАХТИИ ПУРФОҶИИ ДУХТАРИ НОҚОМ

«Ман баъди ба шаҳр омаданам, бо вучуди ин ки медонистам талаби ман аз тарафи он пирсаг рад хоҳад шуд, дар паи хостгорфиристонӣ афтадам. Чунки агар хостгор намефиристодам, духтар муқаррар мекард, ки ман ӯро фиреб дода гурехтаам. Дар он сурат аз ин алам ғуссамарг шудани ӯ мумкин буд. Ба болои ин, ман дар назди ӯ як фиребгари бевичдон шуда мемондам. Бинобар ин мулоҳизаҳо «ҳар чӣ бодобод!» гӯён хостгор фиристоданро лозим донистам.

«Хостгоршаванда ҳам ёфт шуд. Ин як хоҷае буд аз хоҷагони шайхрангрезӣ, ки ду хоҷари худро ба сабаби аз хоҷагон домод ёфт нашудан ба ду мулло дода, ҳар дуи онҳоро ҳам хонадомод карда буд. Яке аз ин муллоҳо домуллои дарسخонагии ман буда, дигаре аз онҳо домуллои кунҷакиам буд. Ман ба хонаи домуллоҳоям барои дарسخонӣ ва дигар корҳо бисъёр рафтуой мекардам ва бо ин муносабат бо он хоҷа ҳам ошноӣ пайдо карда будам. Ман бо маслиҳати домуллоҳои худ ва бо ёрмандии онҳо ана ҳамин хоҷаро, ки «одами машҳур ва мӯътабар» буда, ба талаби мутаваллӣ мувофиқ меомад, ба хостгорӣ фиристодам.

«Хоҷаи хостгор рӯзи дуйӯми рафтани худ ба сари мазори Хоҷа Ёбон баргашта омад. Аммо ӯ монанди гови ба фуруш нарафтае, ки аз бозор гашта меояд, бисъёр лакот шуда омада буд, лакотни ӯ танҳо ба сабаби мондагии роҳ набуда, мутаваллӣ ӯро бо ҷавоби ҳақоратомези худ шалпар карда гардонда будааст. Назар ба қавли хостгор, вақте ки ӯ дар сӯҳбати бо мутаваллӣ кардааш дар даромади сухан ба тарзи мисол ду муллоро хонадомод кардани худашро накл намуда, баъд аз он маро ба хонадомодии ӯ тақдим карда ӯро ба тақлид кардани ба худаш даъват намудааст, мутаваллӣ дар ҷавоб «на бурда, на оварда» (бе ҳеч муқаддима):

— Ман ин гуна корҳои аҳмақонаро намекунам ва ба шумо афсӯс мекунам, ки ба ҳамин навъ кори аҳмақона миёнаравӣ карданро ба гардан гирифта номҳои хоҷагиро ба... задаед,— гуфтааст ва илова намудааст: — ба ман хонадоме даркор аст, ки як ҳафта ба атрофи тоҷикони дода обрӯи маро дар миёнаи мардум бардорад.

«Ман аз рад шудани талаби худ он қадар дигаргун нашудам. Чунки ҳамин тарз шудани ҷорро пешаки медонистам. Аммо дар натиҷаи ин рад ба сари он духтари ноком чӣ балоҳо омаданро ба ёд оварда, дар оташи ғаму алами ҷонгудо аз афтадам. Чунки ман медонистам, ӯ дар паси дар истода ҷавоби падарашро тамоман мешунавад ва дар он ҳол, баъд аз он ҳама умедворҳои ширини ҳаёт дар навмедии марговар афтаданиш муқаррар буд. Ба ин мулоҳиза бо шунидани ин хабари шум базӯр ба ҳучраи худ рафта тавонистам ва дар он ҷо дар бистари беморӣ афтадам.

«Ин беморӣ панҷ моҳ дароз кашид. Баъд аз он қадаре қувват ёфта ба кӯча баромадам. Дар кӯча аввалин кори ман бо хоҷаубониҳои шаҳри алоқа бастан шуд, то ки аз оқибати кори он духтари сиёҳбаҳт хабаре ёбам. Ёфтани он гуна хабари марговар бисёр дер накашид. Назар ба қавли хоҷаубониҳо, духтари мутавалли дар охириҳои тобистони гузашта баноғҳи девона шудааст, дар ҳамон шаби аввали девонагӣ дар даҳлезии хонаи худ худро овехта куштааст. Мутавалли, ки ягон духтари хурдсолро ёфта ба худ зан кардан мехостааст, баъд аз худкушии духтараш Ситора ном духтархонаи 12-солаи ӯро ба зерӣ чаши гирифтааст ва баъд аз гузаронидани маросими ҷили духтараш он духтархонаро ба худ никоҳ кардааст. Духтархона дар шаби никоҳи худ девона шуда, «пошхоҳонакам, маро аз даст мутавалли бобом ҳалос кунед» гӯён фарёд мекардааст, ӯ ҳам дар рӯзи сейӯми никоҳи худ дар ҳамон ҷое, ки духтари мутавалли худро кушта будааст, худро овехта куштааст.

«Бо шунидани ин хабари ҳалокатасар дигар дар ман тоқати ҳаёт намонд ва зуд худро ба ҳучраи кашид, «омад ба сарам ҳар он чӣ метарсидам» гӯён фарёд мекардам. Дуруст аст, ки ман баъд аз рад шудани талабам аз тарафи мутавалли, ба сари духтар омадани ягон фало-

кати гаронро ҳамеша нигарон будам. Аммо дили умедворам, бо ҳамаи навмедихо, умедхо сохта бароварда худро тасалли меод

Шояд ба коре машғул шуда рад шудани талаби маро нашунда монда бошад ва ҳанӯз мунтазири хостгори ман буда, бо умеди ояндаи дурахшони хаёли худро шодмон медошта бошад, агар рад шудани талаби маро шунда бошад ҳам, шояд ин ҳодиса ба ӯ, чунон ки ман гумон мекунам, он қадар гарон наафтада бошад ва инро ҳам монанди рад шудани талабҳои домодшавандагони пештара як чизи оддӣ шуморад, агар ин ҳодиса ба андозае, ки ман мепиндорам, ба ӯ гарон омада бошад ҳам, шояд фақат ӯро монанди пештара «дилмурда» кунад ва ӯ монанди пештара зиндагонии маъусонаи ҷисмонии худро давом диҳад...

«Аммо имрӯз фоҷиаи тоқатнопазире дар пеши назари ман монанди як ҳақиқати мучассам бо камоли даҳшат ба ман тег кашида нигоҳ карда меистод, ин фоҷиа монанди кӯҳи калони сангине бо ҳамаи гарониҳои худ маро зер мекард, фоҷиаи Ситора — фоҷиаи он духтари заковатпешаи софдили хурдсоли маъсум — ба болои бори он кӯҳи гарон ба гардани мани аламзада сарборӣ буд.

«Ман ин дафъа, чунон ки дар шунидани рад шудани талаби худ шуда будам, бемор нашудам. Аммо мехостам сарупо бараҳна дар кӯчаҳо баромада маҷнунвор навҳакунон гардам. Ин сарахбори девонагӣ буд. Ман он гоҳ ақли худро ба қор андохтам: «Барои маҷнунвор гаштан кӯчаҳои Бухоро тангӣ мекунанд» гуфтам, барои озодона фаръед кашида гаштан кӯҳистони худамонро муносибтар дидам ва зуд ба он ҷо рафтам, дар он ҷо дар як сол ба ифоқа омада, дар соли дуйӯм қувват ёфтам. Ин аст, ки боз ба Бухоро омада ба ҷамоати (синфи) худамон дар қатори шумоён даромадам».

Мулло Бурҳон дар охири саргузашти худ гуфт: «Ҳанӯз як тарафи дили ман ба реғзори Хоҷа Убон банд аст. Бинобар ин аз ҳар каси он ҷо рафта омада, аз аҳволи он тарафҳо мепурсам. Баъд аз ба Бухоро омаданам аз касе шунидам, ки соли гузашта работи мутаваллиро дуздон зер карда, ҳама чизҳои пурқимат ва нақдинаашро бурдаанд. Ӯ ба ин алам тоб наёварда гус-

самарг шуда мурдааст, бақияи молу ашьёаш, бинобар бе ворис буданаш, аз тарафи қозини он туман подшоҳи карда шудааст ва ба қон ӯ як хоҷаубони дигар мутавалли шуда, пешан «кафшпешмонӣ»-ро ба сифати «каромоти бузургвор» давом кунандааст.

Дар натиҷаи шунидани охири ҳикояти Мулло Бурҳон аҳли маҷлисро гарони мусибатмонанде фуру гирифт. Мулло Раҳмати сартарош ба сухан даромада гуфт:

— Ман як воқеаи обнорасидан хандаовар дорам, ки имсол тобистон аз сари худ гузаронидаам. Ман меҳодам барои сабук намудани гароние, ки аз саргузашти Бисмил пайдо шуд, он воқеаро нақл намоям.

Мулло Раҳмат бо талаби аҳли сӯҳбат он воқеаро нақл кард ва ман дар ин ҷо ба он воқеа аз тарафи худ сарлавҳа монда аз забони муллои сартароши мазкур бо таҳрири худ кӯчондани вайро муносиб дидам.

«ЗАНИ МАРДГАРДИДА»

«Маро,— гуфт Мулло Раҳмат,— ин тобистон яке аз бойҳои Бухоро, ки барои пиллахарӣ ба Марғелон мерафт, ба худ мирзо (рӯйхатнавис) карда ҳамроҳи худ бурд. Корхонаи пиллахушкони хӯҷани ман дар шаҳри Марғелон, дар қанори як ҷӯи обшоре воқеъ шуда буд. Дар даромади корхона хона, айвон ва болохонае буд, ки мо дар онҳо хобухез мекардем. Дигар тарафҳои корхонаро бӯғхонаи пиллабӯғдихӣ, анборҳои пиллагузорӣ барин биноҳо фаро гирифта буданд. Дар миёнаҳои қорхона рафчаҳои болоиҳам, ки дар забони он ҷо вайро «сӯпчак» меноманд, бино ёфта буд. Дар он рафчаҳо пиллаҳои бӯғдодаро барои хушконидаи паҳи мекарданд.

«Дар он қорхона як ҷавони бухорӣ дигар буд, ки шабу рӯз дар он ҷо — дар болои пиллаҳои хушку тар посбонӣ мекард. Ғайр аз ману он ҷавони посбон дигар ҳаман қорқунон ва қоргарони он қорхона марғелонӣ буда, бештарин қоргарон (мардикорон)-ро занон, духтарон ва писарбачагони хурдсол ташкил мекарданд. Қоргармардон дар пиллабӯғдихӣ ва борқашонӣ машғул буда, занон, духтарон ва писарбачагони хурдсол аз субҳ то шом дар зеру болои рафчаҳо қор карда, пилла-

хоро ба хелҳо чудо мекарданд ва пиллаҳои офатзадаро аз миёни пиллаҳои дуруст чида мегирифтанд.

«Дар вақтҳои гармии қор аз Бухоро як бой, ки бо хӯҷанини мо ошно будааст, ба Марғелон рафта дар қорхонаи мо манзил кард. Ӯ рӯзиҳои бозори Марғелон бозор рафта аз он ҷо шохӣ, атлас ва беқасабҳои боби Бухоро харид мекард ва дигар вақтҳо ҳамеша бо мо буд. Хӯҷанини мо бошад, дар қорхона ҳафтае аз як шаб бештар намехобид ва ӯ ҳар рӯз ба бозорҳои атрофи Фарғона барои хариди пилла рафта шабона ҳам дар ҳамон бозорҳо мехобид. Дар қорхона ман, ҷавони посбон ва он бои меҳмон ҳамеша дар як ҷо будем.

«Қоргарзанон ва духтарони қалонсолтар барои қор аз хонашон бо фаранҷӣ оянд ҳам, дар вақти қор фаранҷиҳошонро ба меҳҳои сутунҳои рафчаҳо овехта мекорданд ва ба сарашон як сарандоз гирифта қор мекарданд. Албатта, ин сарандоз рӯи онҳоро тамоман намепӯшид, дар рафти қор аз сари қоргарзан ба гарданаш мефуромад, ки диққаткунанда рӯи он занро тамом дида метавонист.

«Бои меҳмон ҳар рӯз дар болохона нишаста аз он ҷо рӯи он занҳоро аз назар мегузаронид ва ин қори худро ба мо «шӯҳиҳои пирона» гуфта тавсиф мекард. Зоҳиран ҷамоли яке аз он занон диққати он пирмарди 60-соларо ба тарафи худ зиёда кашидааст, ки кам-кам «шӯҳиҳои пиронаи» ӯ ба ҷиддиятҳои ҷавонона бадал ёфт ва ӯ аз болохона поин фуномада дар наздиктари рафчаҳо барои худ нишастгоҳ сохта, аз он ҷо он занро дар зерӣ чашми худ гирифт.

«Як бегоҳонӣ — баъд аз қор, вақте ки мо се нафар дар як ҷо нишаста ош меҳурдем, пири «ҷавонгардида» обӣ даҳонашро ҷаконда-ҷаконда ҳусну ҷамоли он занро тавсиф кард ва дар рафти сухани худ гуфт:

— Рӯи зебо ва ҷашмони сиёҳи пурҳумори он зани ҷавон маро дубора ҷавони 25-сола гардонд. Ақунан қор дар қор аст, ки миёнаравӣ намуда, арзи муҳаббати маро ба ӯ расонад ва ӯро розӣ кунад, ки ҳеҷ набошад, ягон шаб тани худро дар оғӯши ман андозад.

«Ман ба ин орзуи он пири солхӯрда муқобил барномада гуфтам:

— Қадам зани чавон (ҳарчанд вай ҳарҷой ва сабуқпой бошад ҳам) тани гарми худро дар оғӯши сарди шумо меандозад?

— Ин занон ва духтарон дар ин корхона аз сафед шудани рӯз то торик шудани шаб кор карда 7 тин музд мегиранд, ки аз ним тангаи Бухоро ҳам камтар аст. Агар ба онҳо панҷоҳ ё сад тангари нишон диҳед, оғӯши сарди ман он сӯ истад, дар яхбурҷа ҳам мебароянд.— гуфт ӯ дар ҷавоби ман ва илова кард:— фақат миёнарави хунарманде даркор аст, ки ин маъниро ба он зани соҳибҷамол расонад.— мӯйсафед хомӯш монда ба фикр фуру рафт ва ногаҳон сарашро бардошта ба ҷавони посбон рӯй оварда:

— Додар! Ту аз ҷониби ман ба ҳамин зан як гап партофта бинӣ-чӣ? — гуфт.

— Ман магар ба шумо даллагӣ мекунам?... — гуфт ҷавони посбон оташинона.

«Ман дарҳол пин он ҷавонро, ки дар паҳлуи ман нишаста буд, ба ишорати «ором исто!» зер карда, худ ба сифати ислохкунандан байни он пиру ҷавон ба гап даромада:

— Далла касеро меғӯянд, ки дар миёнаи занон ва мардонии вайрон миёнаравӣ карда музд мегирифта бошад ва ин кори пастро «касби ҳамешагии худ» карда гирифта бошад,— гуфтам ва баъд аз он ба ҷавон рӯ оварда давом намудам: — ту, ки аз ҷониби ин мӯйсафеди падармонандат ба он зан гап мепартоӣ, ҳеҷ гоҳ «далла» шуморида намешавӣ. Чунки ту аз ин падар ба муқобили ин корат музд намегириӣ ва инчунин ин корро ба худ касб карда ҳам намегириӣ. Ниҳоят ту ин корро як бор ба хотири мӯи сафеди ин кас мекуни. Агар ин кас аз ин кори ту хурсанд шаванд, дар ҳаққи ту дуо мекунанду бас, дигар ҷизе намедиханд.

«Ҷавон заҳрхандае карда хомӯш меистод. Мӯйсафед суҳанони маро тасдиқ карда, дар бораи ман гуфт:

— «Қурбони одами доно шав» меғӯянд, ки ин тамоман дуруст аст. Мулло Раҳмати мо аз сартарошхона баромада бошанд ҳам, ба шарофати мадраса донишманди гузаро ва кадршиносии пирсолон шуда рафтаанд.— мӯйсафед ба ҷавони посбон рӯ оварда,— бародар, ту насихати акамуллотро ба гӯшат гирифта дуон ин пири

гуломро гир. Агар аз ҷониби ман ба он зан як гап партофта бинӣ, корат пеш наравад ҳам, то зиндаам, дар ҳаққи ту дуо мекунам! — гуфт.

«Чавон монанди он, ки ўро кайдуме неш зада бошад, печутоб мехўрд, аммо бо ишорати ман худдорӣ мекард ва заҳрҳанда менамуд. Ман баъди он сўхбат чавони посбонро дар хилват дида ба ў таълим додам, ки худро ба он мўйсафеди дилсиёҳ ба миёнаравӣ розӣ барин карда нишон диҳад, аммо ба он зан чизе нагуфта ва гап назада аз номи ў бо ин пирсаг савдо карда, як маблағ пули ўро ба даст дарорад ва баъд аз он ман боз роҳи ҷӣ кор карданро нишон медиҳам.

«Дар рўзи дуйўм он чавон «барои он зан» аз он мард сад танга рўёнид. Ман ба он чавон нишон додам, ки аз он пул як фаранҷии бахмали нав, як чашмбанди нав, як курта-лозимии занонаи атласи навро бо як кафшу масҳии занонаи калонпои нав, аз куҷо бошад, барои як шаб киро (ичора) карда гирифта биёрад, як шишача атри хуб ҳам бихарад.

Чавон он чизҳоро ёфта овард. Мо ин ашъёро дар як хонаи поёни пинҳон карда мондем. Чавон бо таълимоти ман ба мўйсафед дар ҳамон шаб «омадани шудани зан»-ро хабар дод. Бой он шаб аз пули худ барои зиёфати он зан таомҳои гуногун фармуд. Аз бозор курсу қанфит ҳам харида оварда дастархонро оро дод ва як шиша шароби хуб ҳам харида оварда монд. Вақте ки рўз ба бегоҳӣ наздик расид, ман ба мўйсафед гуфтам:

— Ман имшаб ба мадраса рафта мехобам, то ки ба айши шумо халал нарасад. Ин чавон ба шумо хизмат мекунад ва азбаски ў миёнарав аст, зан аз вай намеронад. Ман, ки бегонаам ва ба болон ин қиёфани муллои дорам, аз ман рамидани ў муқаррар аст.

«Пиракӣ боз ба таҳсини офарини ман лаб кушод: — «Қурбони одами улфат шав» гуфтаанд, ки рост, — гуфт ў ва дар ҳаққи ман ҳам дуо кард.

«Ман дуои ўро гирифта», аз болохона поин фуромадам ва дар он хона, ки либосҳои занонаро пинҳон карда будем, даромадаи худам ҳам пинҳон шудам. Ба чавон ҳам дар бораи он шаб чихо карданаш таълимоти лозимаро додам.

«Шаб шуд, торикӣ хама чоро фуру гирифт. «Зан ханӯз намеомад», мӯйсафед бетокатӣ мекард. Чавон ӯро тасаллӣ меод, ки «зан шавҳарашро ба ягон ҷо гусел карда баъд аз он хоҳад омад», мӯйсафед барои таскинӣ димоғсӯзини худ, ки аз дер мондани зан пайдо шуда буд, ҳар замон як пиёла шароб менӯшид. Бухори шароб ба димоғаш зада бетокатини ӯро боз ҳам зиёдтар мекард.

«Чун бетокатини мӯйсафед аз ҳад гузашт, ба ҳоли табохи ӯ раҳмам омад, зуд либоси занонаро дар бар карда худро ба шакли як зани чавони фаранҷидор сохтам. Атроо ҳам сар то ба поям зада худро хушбӯй ҳам кардам, фаранҷиро ба сар гирифта чашмбандро бар рӯи кашида, бо ҳазор гуна «нозу карашма» аз зина боло баромадан гирифтам. Садои фарҷ-фарҷи кафшу масхнӣ қазониам бояд дили мӯйсафедро бетокат карда бошад, ки аз ҷояш ҷаста хеста ба шабғаҳи болохона баромад. Домани куртан атласам, ки дароз будааст, аз зери домони фаранҷини чавононаам берун баромада замиро рӯфта мерафт. Магар ин ҳол ҳаваси пири солхӯрдан занбозро дуболо кард, ки оби даҳони ба лабонаш шорида фуромадаро лаззатгирона бо лабони худ лесид ва макида мегрифт.

«Зоҳиран бӯи хуши атри домонам аз худам пештар ба мӯйсафед расида ӯро ба тарафи худ кашида буд, ки ӯ беихтиёрон ба тарафи ман пеш давид. Аммо чавони посбон ӯро бо ишорат ба ором истодан фармон дод. Ман ба болохона даромада ба гӯшае рафта дар қанори дастархон ҳамчунон дар зери фаранҷӣ нишастам. «Ошиқи дилсӯхта»-ам маро гашта-баргашта ба твомхӯрӣ таклиф намуда истода даст дароз кард, ки рӯи маро кушояд. Аммо ман бо дастонам аз дарун фаранҷӣ ва чашмбандамро маҳкам печонда гирифта ба кушодани рӯям роҳ надодам.

«Чавон аз рӯи шабғаҳ ба ёрмандии ман расида мӯйсафеди бетокатшударо бо ишорат берун талабида бароварда ба ӯ гуфт:

— Чизе, ки шумо ба ӯ пешакӣ додед, ҳаққи қадами ӯ буд, бо омадани ӯ он пули шумо тамоми шуд. Ақнуи бояд бо рӯйнамоӣ ӯро розӣ карда, баъд аз он фаранҷиашро аз сараш гиред. Қори занбозӣ бо зӯрӣ наменаша-

вад. Дар ин кор зар даркор аст, зар! Ҳар чӣ гуна зани саркаш бошад ҳам, бо дидани зар ром мешавад, «зар бар сари фӯлод ниҳӣ, нарм шавад» гуфтаанд.

«Ман аз паси чашмбанд медадам, ки мӯйсафед дастони худро ба сари синааш ниҳода, дар ҷавоби фармоишҳои ҷавон «ба чашм, ба чашм» гӯён ба болохона даромад ва дар паҳлуи ман нишаста, аз кисааш панҷ сӯм бароварда, бо одоби тамом ба пеши ман гузошта илтимос кард, ки иҷозат диҳам, то ки рӯямро кушояд. Ман «бо нозу истиғнои мағрурона» дастамро ба фаранҷи печонда, он пулро ба дур тела додам. Ҷавон ба мӯйсафед ба зиёда кардани маблағ ишора кард. Мӯйсафед боз 5 сӯм зам карда даҳ сӯмро пеши ман гузошт. Ман ҳамчунон то ба 25 сӯм расидани он маблағ пулро рад кардан гирифтам. Чун дидам дар ҳар боре ки аз кисааш пул мебарояд, ҷонаш ҳам аз даҳонаш баромадан меҳаҳад, ба афту башараи пуризитробии мӯйсафед «рахмам» омада, 25 сӯмро рад накарда ором истодам. Мӯйсафед дид, ки «зани саркаш ром шудааст», дастони худро дароз карда бетоқатона фаранҷӣ ва чашмбандро аз сарам бардошт, ки аз ҳама ҷои ман пештар чашмонаш ба ришам афтод. Мӯйсафед якбора:

— Вой, ин чӣ ҳол? Ман дар умри худ бори якӯм «зани мард гардида»-ро дида истодаам,— гӯён худро пас кашид. Хандаи ман ва ҷавони посбон баланд гардид. Мӯйсафед ҳам аввал бо мо ҳамроҳ шуда хандид ва баъд аз он дар гирия даромада:

— Шайтон маро расво кард. Лаънати худо бод ба шайтон! — гуфт.

— Инчунин лаънати худо ба касе ҳам бод, ки ба иғвои шайтон медарояд,— гӯён ман сухани ӯро пурра кардам.

«Баъд аз ором ёфтани хандаи мо ва гирияи мӯйсафед, ӯ ба сухан даромада:

— Ҳар чизе ки ман то ҳол ба шумоён додам, ҳақиқати ҳақиқати шумоён бод. Боз ба шумоён 25 сӯм «мӯхро-на» медадам, ки даҳони худро мӯхр карда ин сирро ба касе накушоетон ва расвотар шудани мани пирсолро раво набинетон,— гуфт ва худ ба ғундоштани бастании чизу чораҳояш даромад ва сахари барвақт ба мо боз 25 сӯми дигар дода роҳи Бухороро пеш гирифт».

Мулло Раҳмат, дар охири ҳикояти худ гуфт: «Баъд аз тамои шудани мавсими пиллагундорӣ ман ба шаҳр омадам, ки ӯ дар Бухоро нест ва дили мӯйсафеди дарунсиёҳ ба ваъдаи мо, ки дар бораи фаш накардани рози худ аз мо гирифта буд, пур нашуда, аз Бухоро ба Самарқанд кӯчида рафтааст».

(Ман дар он вақт ҳикояи Мулло Раҳматро бовар накарда будам. Лекин дар соли 1912 худам дар Марғелон дар ҳамон заводи пилла, ки Мулло Раҳмат ҳикоя карда буд, монанди ҳамин як воқеаро дидам, баъд аз он суҳбатҳои Мулло Раҳматро бовар кардам ва дар вақти таҳрир камбудихон ҳикояи ӯро бо ҷизҳое, ки худам дида будам, пурра кардам).

Ин маҷлис то соати дуи баъди инми шаб дароз кашид. Ман дар Бухоро бори якӯм сӯхбати одамони зиндадил ва адабиётдӯстро дида истода будам, ки аз ҳаёти то он вақт дар он мадраса дидаам бисъёр фарқ дошт. Домуллои кунҷакиам ва ҳам-ошони ӯ дар пеши инҳо ба назари ман мурда барин менамуданд. Дуруст аст, ки онҳо ҳам дар қатори меҳмонони худ дар мавридҳои ханда меҳандиданд. Аммо хандаи онҳо монанди хандаи «Хирси Бобозода» бе ҳис кардани сабаби ханда буд. (Ман ҳикояти «Хирси Бобозода»-ро дар қисмҳои ояндаи ёддоштҳоиам нақл хоҳам кард)⁷⁷. Оре дар байни меҳмонон ҳам Мулло Оқил барин касе, ки «миёни мурдаҳо шаҳид» номанда шудааст, ёфт мешуд. Аммо ӯ ҳам ба сабаби «шаҳид» буданиаш аз дигар мурдаҳо фарқ дошт.

Вақте ки меҳмонон барои рафтани аз ҷояшон хестаид, Шарифҷон-Маҳдум ба ман ишора карда ба домуллоям гуфт:

— Агар ин бача дар пеши бародариаш танг шавад, ба хавлии мо бурда монед. Дар он ҷо хизмат карда дарс хонда мегардад.

— Хуб! — гуфт домуллоям дар ҷавоб ва ман дар рӯзи дуйӯми он зиёфат ба хавлии Шарифҷон-Маҳдум ба хизмат даромадам. (Ёддоштиҳои хавлии Шарифҷон-Маҳдум дар аввали қисми сеюми «Ёддоштиҳои» мебароянд.)

¹ «*Еддоштҳо*» — охири асари калони нависанда аст, ки номом монда, фақат чор чилдаш навишта шудааст. Қисми якӯми он дар соли 1948 навишта шуда буд ва аввалин бор дар журнали «Шарқи Сурх» шумораҳои 8—9, 11—12 соли 1948 ва шумораҳои 1—4 соли 1949 чоп шудааст. Порчаҳои қисми дуйӯми асар дар ҳамон журнал соли 1949 (шумораҳои 7—8) дарҷ шудаанд. Ин ду қисм ба шакли китобҳои алоҳида дар соли 1949 ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ таъб гардид.

«*Еддоштҳо*» аз ҷумлаи машҳуртарин асарҳои нависанда мебошад, ки қисми якӯм ва дуйӯми он ба бисёр забонҳои халқҳои СССР, инчунин дар чандин забони хориҷа тарҷима ва чоп шудааст.

Ду қисми аввал ба забони тоҷикӣ бори дуйӯм дар соли 1954 дар як ҷилд ва бо хати арабӣ дар соли 1958 дар ду ҷилд ба таъб расида буд. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон ва Нашриёти «Советский писатель» (Москва) онро чандин бор ба забони русӣ ҳам нашр кардаанд.

Ин ҷилди «*Куллиёт*» аз ҳамин ду қисми аввали «*Еддоштҳо*» иборат аст. Дар вақти ба чоп тайёр кардани матни асар қайдҳои дар нашри якӯм кардан муаллиф низ ба назар гирифта шудаанд.

² *Замини милк* — замини хусусӣ.

³ *Замини амлок* — замин, ки расман мулк хусусии амир ҳисоб меёфт. Деҳқононе ки дар он ҷо истиқомат карда, он заминро киштукор мекардаанд, ба «соҳиби» мулк андоз меоданд ва ба ҳамин роҳ аз тарафи амир истисмор карда мешуданд.

⁴ *Арбоб* — дар аморати Бухоро сардори расми деҳ ва ё маҳалле.

- ⁵ *Оқсақол* — калон ва маслиҳатчи як қабилла ё як маҳалла.
- ⁶ *Вақф* — маънон лугавии калима водоштан ва вогузоштанист. Яъне ягон мулкро ба фондан касе ё ҷамъияте вогузоштан аст. Дар замони пеш масофаи баъзе касон молу мулки худро ба сабаби набудани меросхӯронашон ба хонақоҳ, медраса ё масҷиддон калон вақф мекарданд. Даромаддон чунин мулкдон вақф мебоист ба фондан талабагон, камбағалон, یتимон ва дармондагон харҷ карда мешуд. Аммо дар амал даромади ин мулкҳо ба номи як тӯда аъёну ашрофи муфтхӯр мерафт.
- ⁷ Аз замини худ андоз надодани калонони деҳа дар боби селъуми қисми дуйӯми романи «Ғуломон» тасвир шудааст. Ниг. «Куллиёт», ҷ. 3, сах. 166.
- ⁸ Тасвири тағламаҷаллобин бойҳо дар аввали қисми панҷӯми романи «Ғуломон» омадааст. Ниг. «Куллиёт», ҷ. 3, сах. 425—428.
- ⁹ Ғӯзакашони деҳдонон ва муомилан хоннони бой бо онҳо дар вақти баркаш асосан дар бобҳои IX—X ва XII-и қисми якуми романи «Ғуломон» тасвир шудааст.
- ¹⁰ *Сабзимадон* — наваддон сабзи нав баргбаровардан бед.
- ¹¹ *Чорбозоргард* — савдогари чорбозор. Дар Бухорон амирӣ ва Туркистонии собиқ дар ҳар шаҳр ва райони алоҳида як рӯзи муайян рӯзи бозор ҳисоб меёфт; масалан, дар Хатирҷӣ рӯзи сешанбе бозор бошад, дар Ғичдувон чоршанбе, дар Самарқанд якшанбе, дар ҷои дигаре панҷшанбе рӯзи бозор ҳисоб мешуд. Савдогаронро, ки аз ҷанби фонди давони ба ҳамин ин бозорҳо ништирок мекарданд, «чорбозоргард» меномиданд.
- ¹² *Хоҷагонии хатмаҷӣ* — шахсоне ки хоҷа буданашонро гӯё аз рӯи шаҷара ва ё ҳуҷҷати дигаре исбот мекарданд.
- ¹³ Нависанда тасвири ин гӯна афсонадон дахштангези Султонишошо барои занонро дар очерки «Аҳмади девбанд» тасвир намудааст. Ниг. С. Айни, «Асардон мунтахаб», Душанбе, 1949, сах. 70—71.
- ¹⁴ Ҳислатдон ин сағи зирак бо ҳамин номаш дар қисми якуми романи «Ғуломон» тасвир шудааст. Ниг. «Куллиёт», ҷ. 3, сах. 129—135. Ғайр аз ин, нависанда Хайбарро дар очерки «Аҳмади девбанд» низ ном гирифтааст. Ниг. С. Айни, «Асардон мунтахаб», сах. 68.
- ¹⁵ *Нақши исламӣ* — истилоҳи нақшоӣ буда, нақшҳои ро мегӯянд, ки аз онҳо сурати гул ҳосил мешавад.
- ¹⁶ Нависанда Лутфулло-Ғўлпонро дар қисми чорӯми панҷӯми очерки «Аҳмади девбанд» бо номи Навъ-Ғўлпон ёд кардааст.

- 17 *Шуштагар* — пештар шахсеро мегуфтанд, ки карбос ва ё дигар матон нав бофташударо бо зарби чӯб дар об мешуст ва суфта мекард.
- 18 *Шитта кунондан* — дар хунари бофандагин замонашон пеш: дар даруни об бо зарби чӯб кор карда баромадани матон нав бофташударо мегуфтанд, ки дар натиҷа он матоъ хеле суфта ва рангаш кушода мешуд.
- 19 *Испарак* — гиёҳест зардранг, ки аз он ранги нахӯдӣ тайёр карда мешавад.
- 20 *Ранги вайтунӣ* — ранги бунафши баланди монл ба сиёҳӣ.
- 21 *Пойкор* (пайкор) — пешхизмати амину оқсақол буд, ки дар вақти даркорӣ дар ба дар гашта мардумро дар як ҷо ҷамъ мекард.
- 22 *Тахтавар* — тахтае ки барои бастанӣ оби чӯй ё рӯд кор фармуда мешавад ва он вазифаи банди доимии обро адо мекунад.
- 23 Ниг. боби якӯми қисми дуйӯми романи «Ғуломон» (сӯҳбати Эргаш бо сансҳо) ва бобҳои минбаъдан ин қисм, — «Куллиёт», ҷ. 3, сах. 147—154.
- 24 Ин воқеа дар қисми панҷӯми романи «Ғуломон» тасвир шудааст. Ниг. боби дуйӯми қисми панҷӯм — «Куллиёт», ҷ. 3, сах. 435—437.
- 25 *Хатиб* — муллое, ки дар намози ҷумъа хутба мехонд, ё дар ҷамъомадҳо ваъз мегуфт.
- 26 Қутбия дар қисми панҷӯми романи «Ғуломон», аз боби XI сар карда, то охири асар чун қаҳрамони маҷфӣ тасвир шудааст.
- 27 «*Аввали илм*» — китобест доир ба зарурияти динӣ, ки таҳсили илми оӣ дар Бухорои кӯҳна бо хондани ин китоб ва китоби «Бидон» дар назди домуллои кунҷакӣ сар мешуд. Ниг. қисми дуйӯми Ёддоштҳо, боби «Программаи дарсҳои мадрасаҳои Бухоро ва мударрисон», ҳамин ҷилди «Куллиёт».
- 28 *Ҳисоби абҷад* — дар алифбои арабӣ ҳар як ҳарф қимати ададӣ дошт, чунончи: алиф — 1, бе — 2, ҷим (ҷ) — 3, лом (л) — 30 ва ҳоказо.
Ба ҳисоби абҷад, яъне қимати ададии ҳарфҳоро ба назар гирифта, ба ҳар маврид таърих гуфтан дар назми тоқтиярии тоҷик хеле маъмул буд.
- 29 Шарҳи абҷадомӯзии нависанда дар охири ҳикояи «Мақтаби кӯҳна» омадааст. Ниг. С. Айний, «Асарҳои мунтахаб», сах. 40—45.

- ²⁰ *Қаламқат*(ъ) — пештар, як пора устухони суфта кардашудан махсусеро меғуфтанд, ки дар болон он нуғи найқаламро қатъ карда, яъне бурида тез менамуданд.
- ²¹ *Лос* — торхон абрешимини хом, ки ба даруни сиёҳидон андохта мемонданд, то ки найқалам ба миқдори муайян сиёҳӣ гираду ба рӯи қоғаз начаконад.
- ²² *Ҷамӣ* — аслан ба маънои равшан ва ошкор аст; аммо дар истилоҳи хатнависии алифбон арабӣ бо ҳарфҳои калон-калон навиштанро меғуфтанд.
- ²³ *Бунақ* — музди пешакӣ (аванс), ки устокор (соҳибӣ корхона) ба ҳунармандон меод ва онҳоро қарадор карда, ба доми худ мегирифт. Қондан бунақ зоҳиран гуё аломати раҳмдилӣ ва ғамхорӣи устокор дар ҳаққи пешаварон бошад ҳам, моҳитан ба як олати истисморӣ бераҳмонӣи онҳо табиӣ ёфта буд. Ниг. қисми сийӯми «Еддоштҳо», боби «Ҷамъияти пешаварон дар Бухорон амирӣ».
- ²⁴ Ин воқеа дар боби панҷӯми очерки «Аҳмади девбанд» аз забони Нийз-Гуппон нақл шудааст. Ниг. С. Айний, Асарҳои мунтахаб, сах. 51—56.
- ²⁵ Ин мисраи зарбулмасалшуда аз як ғазали Ҳофиз аст.
- ²⁶ *Маъсият* — гуноҳ; *даллоли маъсият* — таърифу тавсифкунандаи кирдори бад, ба гуноҳ далолаткунанда.
- ²⁷ *Абдулаҳад* — аз амирони Мағғитияи Бухоро буда, дар солҳои 1885—1910 аморат дошт.
- ²⁸ *Гуадаста* — маҷораҳои ду тарафи мадраса.
- ²⁹ *Миёнасарой* — роҳрави вақси болопӯшидаи мадраса ва саройҳои калон (Аз шарҳи муаллиф дар «Ҷаллодонии Бухоро», «Қудлиёт», ҷ. 1, сах. 138).
- ³⁰ *Палтарсавор* (палтарқаш) — дар замонӣ пеш навқари сарвореро меғуфтанд, ки ба як асп чизҳои хӯҷаниширо бор карда аз паси аспӣ ӯ меронд.
- ³¹ *Сесабаи шудан* — ба тозагӣ бағр баровардани шохӣ дарахт ё гул.
- ³² *Қашша* (қашшук) — як навъ сабади ҳасине, ки ба мисли хӯрҷин ба болон ҳар гузошта бо он пору ва хок мекашонданд.
- ³³ *Савдогари қалъачӣ* — савдогари калон, ки то ба қалъаҳои дури Россия, Қазоқистон, Тотористон ва Бошқирдистон мол бурда мол меовард.
- ³⁴ *Қанда шудан* — қабла аз тамоми сикҳт ёфтаи, дар натиҷаи ягон таъсир, масалаи, кор карда ё роҳ рафта монда шудан, аз сари нав бад гаштани ваъҷияти бемор.

- ⁴³ *Илаики линга лавандон* — устухони калони мағзодори гўсфанд ва гов.
- ⁴⁴ Ниг. С. Айнӣ «Колхозни Коммунизм», нашри с. 1935, сах. 3—6.
- ⁴⁵ Ин воқеаҳо дар қисми сейъи романи «Ғуломон» тасвир шудаанд («Куллиёт», ҷ. 3, сах. 147—191).
- ⁴⁶ *Алобулут* — абри пора-пора, ки дар рӯзҳои гарми охири баҳор пайдо шуда бо ҳаракати худ дам ба дам руи офтобро мепӯшонанд мекушояд, ки дар натиҷаи ин ҳарорати тези офтоб киштҳоро «месўзонад» — ба пуч шудани дон сабаб мешавад.
- ⁴⁷ *Танҳоҳ* — китъаи заминӣ ки амир ба сипоҳиён ва амалдорони калон мсод. Баъзан ҳатто қишлоқе ба тарҷки танҳоҳ дода мешуд. Танҳоҳдор қисми калони ҳосили ин заминҳоро мегирифт, дурусттараш, чунон ки С. Айнӣ қайд кардааст, «деҳқони қоранда ба қути лоямут ё соҳиб мешуд ё не, аммо танҳоҳдор тамоми ҳосилро мебурд» (Аз шарҳи муаллиф дар «Одина», «Куллиёт», ҷ. 1, сах. 248).
- ⁴⁸ Шарифҷон-Махдуми Садри Зиё (1866—1932) — аз зиёнени равшанфикр ва адибони тараққиҳохи ибтидои асри XX буда, яке аз пайравон ва шогирдони Аҳмад-Махдуми Дониш мебошад. Ҳазкиран манзумаи ӯ, ки С. Айнӣ дар ин ҷо ёдоварӣ кардааст, «Тазкири ашъор» ном дорад. Маҷмӯаи асарҳои ӯ «Наводири Зиёия» ном дошта, аз ҷумла асарҳои «Латоиф» ва «Тазкират-ул-хукамо»-ро дар бар мегирад, ки аз қабилӣ ҳикояҳои воқеии ҳаҷвӣ мебошад. Шарҳи аҳволи Шарифҷон-Махдум дар қисмҳои сейъи ва чорӯи «Ёддоштҳо» хеле батафсил хоҳад омад.
- ⁴⁹ Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим (1877—1934) — яке аз ҳамсӯфони С. Айнӣ ва аз шоиронест, ки дар адабиёти советии тоҷик низ хизмат кардаанд. Зикри ӯ низ дар қисмҳои сейъи ва чорӯи «Ёддоштҳо» борҳо хоҳад омад.
- ⁵⁰ Образи Мулло Наврӯз дар қисми дуйӯми романи «Ғуломон» тасвир шудааст. Мақолае ки дар он ҳам кирдорҳои ин шахс баён ёфтааст, бо сарлавҳаи «Интиҳобот ва ҷавонӣ» дар гезетани «Тоҷикистони Сурх» 11 феввали соли 1947 ва бо номи «Ўзбекистони ССР Олий Советига сайлов ва ёшлар» дар гезетани «Ленин йўли» (Самарқанд) 26 январӣ соли 1947 чоп шуда буд.
- ⁵¹ *Астархониён ё аштархониён* — сулолае, ки дар Осиёи Миёна дар давоми солҳои 1598—1753 ҳукм рондааст.
- ⁵² *Сулолаи манғитиён* — охири сулолаи феодалӣ дар Бухоро, ки дар давоми солҳои 1753—1920 ҳукмронӣ кардааст ва революцияи халқии Бухоро ба он хотима дод.

- ¹⁸ *Шоҳмурод* (Маъсум-бӣ) — сейӯми намоиядан сулолаи мангитиён ва яке аз мутаассибтарин амирони Бухорост, ки дар солҳои 1785—1800 ҳукумат дошт.
- ¹⁹ *Китобҳои маноҳиби шайхҳо* — китобҳои, ки мавзӯи асосиашон зикри аҳвол ва қору кирдори шайхҳо мебошад.
- ²⁰ *Ғалча* — одами қадпасти ғалф.
- ²¹ Охири ҳикояти Махдуми Ғав ва Рустамча дар қисми се-йӯми «Ёддоштҳо» не, балки дар қисми чорӯми он, дар бобҳои «Оқибати қори Махдуми Ғав» ва «Қушта шудани пурфӯҷеан Рустамча, вафоти Махдуми Ғав ва Пирак» омадааст.
- ²² *Мулло Қамари тотор* — яке аз муллоҳои ҷаҳолатпарастӣ гузаро буд, ки С. Айни баъзе кирдори ӯро дар дигар асарҳои ҳам баён кардааст. Дар повести «Ҷаллодонии Бухоро» навианда Мулло Қамарро «Яке аз сарҳелони гурӯҳҳои сиёҳ» номидаст. Ниг. «Қуллиёт», ҷ. 1, сах. 112.
- ²³ *Фиръавн* — унвони подшоҳони Мисри қадим аст, ки дар адабиёти гузаштаи форсу тоҷик образи манфи ҳисоб мешавад, зеро Фиръавн гӯё худашро худо эълон карда будааст.
- ²⁴ *Намруд* — аз рӯи тасаввуроти динӣ — ҳурофоти яке аз подшоҳони қадим буда, гӯё худро худо эълон карда будааст ва ба ин ҷиҳат ба бадномӣ ва кофирӣ машҳур гардидааст.
- ²⁵ *Шаддод* — подшоҳи афсонавии қадим аст, ки гӯё худро худо эълон карда будааст ва ба кофирӣ ном баровардааст.
- ²⁶ *Уба* — кишлок, деҳа (ба забони туркманӣ).
- ²⁷ *Моҷиди қадқашонӣ* — дар «Ҷаллодонии Бухоро» чуи яке аз ҷаллодон тасвир шудааст ва дар бобҳои «Пирӯзода» ва «Сирри мардон пӯшида» баъзе саргузаштҳои дигари ӯ низ нақл ёфтааст.
- ²⁸ *Шаҳмурод* — номи як навъ таоме, ки гӯшти қӯфтаи бо кабӯдҷо ва ё дорувори хушбӯ омехта ба порчаҳои ҷарбун гӯсфанд печонда мешавад.
- ²⁹ *Шайхи Барсисо* — ба маънои шайхи фиребгари хони омадааст. Барсисо — шайх афсонавии хонест, ки ба духтаре тачовуз карда, оқибат ӯро қуштааст ва ин хиёнати худро пинҳон доштааст.
- ³⁰ *Қарзи ҳасина* — қарзи беҳона.
- ³¹ Таъкирани Афзал-Махдуми Пирмастӣ (вафот 1915) мебошад, ки «Афзал-ут-таъкиро» ном дорад. Ин асар дар соли 1918 дар Тошканд ҷоме сангӣ шуда буд ва байти маъқур дар сах. 86 омадааст.

- ⁶⁹ *Тазкирани Садрӣ Зиё* — тазкирани Шарифзон-Махдуми Садрӣ Зиёст, ки «Тазкори ашъор» ном дорад. Дар нусхаи дастнависи ин асар, ки дар ганҷинаи дастнависҳои Шӯъбаи Шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон маҳфуз аст, байти мазкур дида нашуд.
- ⁷⁰ *Хонаи рӯй ба боло* — хонае ки дару тирезаҳояш ба тарафи шимол аст ва аз ҳамин сабаб хеле салқин буда, хонаи тобистонӣ ҳисоб мешавад.
- ⁷¹ *Ярлиқи тархонӣ* — ҳуҷҷати расмие аз қабилӣ фармони амир буд, ки дар асоси он соҳиби ярлик (тархон) ҳуқуқи аз андозҳои давлатӣ озод шудан пайдо мекард. Дар аморати Бухоро ярлиқи тархонӣ бештар ба наздикони амир, рӯҳониён ва савдогарони калон дода мешуд.
- ⁷² *Мулло Назруллои Лутфӣ* (вафот 1918) — яке аз зарофатгӯён ва шоирони охири асри XIX ва ибтидои асри XX аст, ки шеъраш хеле кам боқӣ мондааст. Номи ӯ дар чанд ҷои қисмҳои сейӯм ва чорӯми «Ёддоштҳо» низ зикр шудааст.
- ⁷³ *Мутаваммӣ* — шахси маъмури қорҳои хоҷагии мадраса ё хонақоҳ.
- ⁷⁴ *Баҳоддини Нақшбанд* (1318—1389) — яке аз калонтарин шайхҳои мутасаввиф буд, ки дар асоси таълимоти ӯ дар тасаввуф шоҳе бо номи нақшбандия сар шудааст. Нақшбандия дар аввалҳои пайдоиши худ аз равиҳои нисбатан пешқадамтарини тасаввуф буда, хусусан дар асри XV бештар тарафдор пайдо карда буд. Абдурахмони Чомӣ ва Алишери Навоӣ пайрави таълимоти нақшбандия буданд. Вале дар асрҳои минбаъда рӯҳониёни ислом онро барои истисмори халқ ваҳшиёнаи оммаҳои халқ маккорона истифода кардаанд.
- ⁷⁵ «*Чоркитоб*» — яке аз китобҳои дарсини мактаби кӯҳна буд, ки аз «Номи ҳақ», «Бидон», «Қол -ан-набӣ» ва «Ҳамди беҳад» ном китобчаҳо иборат буда, Мавлоно Шарафуддини бухороӣ аз асарҳои Фаридуддини Аттор ҷамъ овардааст.
- ⁷⁶ *Ҳикояти «Хирси Бобозода»* дар қисмҳои минбаъдаи «Ёддоштҳо» (қисмҳои III ва IV) нақл нашуда мондааст. Мумкин аст, ки муаллиф дар қисмҳои баъди чорӯм нақл кардани онро ба назар дошта бошад, вале мавтаассуф, «Ёддоштҳо» нотаъмом мондаанд.

МУНДАРИЦА

ҚИСМИ ЯҚҶМ

ДАР САҲРО

	Саҳ
Як-ду сухан ба ҷои сарсухан	7
Даромади сухан	9
Тӯй	16
Баъд аз тӯй	22
Ҳалвогархона	29
Регкӯчӣ	32
Мубориза бо реғи равон	38
Дар Соқтаре	42
Ятими доно ва бои фиребгари нодон	46
Ҳар кор як вақт дорад	54
«Дев» ва «саждаҳо»	57
Хайбар	61
Устоамак	65
Лутфулло-Гӯппон	71
Рӯди нави Шофирком	77
Аҳволи тумани Шофирком баъд аз ҷорӣ шудани рӯди нав	88
Дар рӯзҳои мактабхонӣ	92
Баъд аз мактабхонӣ	105
Ҳағмашққувӣ	112
Рӯзадорӣ ва рӯзафурӯшӣ	117
Сайри Дарвешобод	121
«Парвардигорхӯҷа»	137
Падарам	141
Аввалин ёддоштҳоям дар бораи Бухоро ва мадраса	151
Тӯйравии хоҷағони мирақонӣ	152
Дехқонӣ	164
Вафоти падару модар дар вақти умумӣ	167
Ҳосилғундорӣ ва сарфи маҳсулот	180
Сардор ва дастӣери оила	182
Аҳволи деҳаи мо дар он солҳо	188
Тайёри ба сафари Бухоро барои таҳсил	190

Даромади сухан	197
Биноҳои мадрасаҳои Бухоро	199
Таърихи мулки хусусӣ шудани хучраҳои мадрасаҳои Бухоро	200
Роҳи хучраҳои талаба дар мадрасаҳои Бухоро	202
Программи дарҳои мадрасаҳои Бухоро ва мударрисон	203
Айёми таҳсил ва тартиби дарҳои мадрасаҳои Бухоро	206
Ҳосили таҳсили 19-сола	208
Муносибати модии талабаҳо бо устодони худ дар мадраса	213
Дар мадрасаи Мири Араб	215
Маҳдуми Гав ва Пирак	225
Паҳлавони фавкуллода	233
Сайри Файзобод	243
Мулло Туроб ва Мулло Қамар	255
Одами аҷиб	262
Саёҳати сахро	277
Дар роҳи шаҳр ва Маҷиди қаҳқашонӣ	297
Соли дуйӯм дар мадрасаи Мири Араб	303
Тамошон Регистон—«дарихона», 75 ҷуб. Машқи сарбоз ва кушишҳои одам	308
Ҳоҷӣ Зокирбон гӯзаҷаллоб ва кампири ҳафтӯдсола	319
Одамқушӣ ва «бойбачаҳои ҷаноби оӣ»	320
Майдони машқи сарбоз	333
Одами бадбашара	341
Кафангалони «бойбачаҳои ҷаноби оӣ»	349
Ба ҷои як бечора бечоран дигар	350
Сабоби кушта шудани Мулло Бозор ва Мулло Туроб	353
Дар рӯзҳои охири ки дар мадрасаи Мири Араб будам	355
«Қафшпешмонии ҳазрати Ҳоҷа Убон»	359
Духтари ноком	364
Ба офтоби оламтом	366
Саргузашти саросар дарду алами духтари ноком	378
Бадбахтии пурфӯҷиани духтари ноком	395
«Зани мардгардида»	398
Эвоҳот	405

САДРИДДИН АЙНИ

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

в пятнадцати томах

ТОМ 6

ЁДДОШТХО

(На таджикском языке)

• • •

Рисом П. Кранцевич
Мухаррири расмҳо Т. Корнаёва
Мухарр ҷи техника И. Полторақ
Мус-хдех Р. Охунова

• • •

Ба матбаа супурда шуд 22/XI-1961. Ба чопаш
имзо карда шуд 17/V-1962. Қорған 84×104^{1/2}.
Ҷузъи чопя 13. Ҷузъи чопин шартӣ 21,32.
Ҷузъи нашрню ҳисоби 20,40. Адади нашр
5000. Нарҳаш 94 т. Супориши № 3-77.

• • •

Душанбе, Комбинати полиграфии
Вазорати маданияти РСС Тоҷикистон.